

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України”

Психологія і суспільство

9 771810 213003

Індексується Google Scholar

Зареєстрований
у ICI World of Journals

Розміщений на платформі
“Наукова періодика
України” мережі УРАН

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2018. — № 1–2 (71–72) Рік видання 19-й

Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Передплатний індекс – 21985

ISSN 2523-4099 (Online), ISSN 1810-2131 (Print)

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15617–4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

Сторінки журналу в Інтернеті:

psm2000.ucoz.ua (інформаційна)

journals.urau.ua/index.php/1810-2131 (офіційна)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ψ **Проблеми
суспільствотворення**

ψ **Фундатори
українотворення**

ψ **Фундаментальні
дослідження**

ψ **Методологія як сфера
мислєдїяльності**

ψ **Професійне
методологування**

ψ **Теоретична психологія**

ψ **Історія психології**

ψ **Психософія**

ψ **Освітологія**

ψ **Теорія і технології
соціальної роботи**

ψ **Психодидактика**

ψ **Соціальна психологія**

ψ **Аксіопсихологія**

ψ **Психологія**

економічного життя

ψ **Психологія особистості**

ψ **Прикладна психологія**

ψ **Експериментальна психологія**

ψ **Психологічна практика**

ψ **Програмово-методичний
інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі психологічних наук
(Наказ МОН № 693 від 10 травня 2017 року)

Засновник та видавець:

Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 7 від 30 травня 2018 року)

Співвидавці:

**Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Факультет психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка**

Голова редакційної ради — **Андрій Крисоватий**

Шеф-редактор — **Володимир Мовчан**

Головний редактор — **Анатолій В. Фурман**

Заступники головного редактора — **Сергій Болтівець, Оксана Фурман**

Відповідальний за випуск — **Юрій Москаль**

Завідувачка редакцією — **Надія Колісник**

Англомовні редактори — **Ірина Левандовська, Мар'яна Липка**

Редакційна колегія:

Зіновія Карпенко (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Юрій Максименко (Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Віктор Москалець (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника),
Віталій Панок (Український НМЦ практичної психології та соціальної роботи АПН України),
Олексій Полунін (Київський національний торговельно-економічний університет),
Мирослав Савчин (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка),
Ольга Саннікова (Південноукраїнський національний університет імені К.Д. Ушинського),
Віталій Татенко (Інститут соціальної та політичної психології НАПН України),
Михайло Томчук (Вінницька академія неперервної освіти),
Сергій Шандрук (Тернопільський національний економічний університет),
Наталія Шевченко (Запорізький національний університет),
Тетяна Щербан (Мукачівський державний університет),
Тамара Яценко (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького),
Марина Гусельцева (Психологічний інститут РАО, Російська Федерація),
Ігор Раку (Кишинівський державний педагогічний університет імені Іона Крянге, Молдова),
Роман Трач (Американська психологічна асоціація, США)

Редакційна рада: **Віль Бакіров, Іван Данилюк** (заступник голови), **Юрій Кузнецов, Ігор Пасічник, Віктор Рибаченко, Микола Слюсаревський** (заступник голови), **Олексій Чебикін, Юрій Яковенко**

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

46011, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 9, к. 5,
телефони: **(097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 + (вн.) 10-179**
електронна поштова скринька: **a.furman@tneu.edu.ua**

Онлайн версія розміщена у базах **URAN** (<http://journals.uran.ua/index.php/1810-2131>),
eTNEUR (<http://dspace.tneu.edu.ua>), **НБУВ** (<http://www.nbuv.gov.ua>), **THEY** (<http://pis.tneu.edu.ua>)

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ — ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23 березня 2009 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ — ВПЦ “ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ТНЕУ” (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)

Здано до набору 10.05.18. Підписано до друку 31.05.18. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.
Умов. друк. арк. 20,4. Обл.-вид. арк. 20,7. Наклад 500 пр. Зам. № P004-18/1.

Ціна за передплатою Укрпошти 138 грн 14 к.

ЗМІСТ

Методологія як сфера мислєдїяльностї	5	<i>Анатолїй А. Фурман, Анатолїй В. Фурман</i> Вчинкова буттєвїсть особистостї: від концепту до метатеорїї (частина перша)
	27	<i>Марина Гусельцева</i> Методологїї оновлення психологїчної науки
Теоретична психологїя	38	<i>Оксана Фурман</i> Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування
	68	<i>Ярослава Бугерко</i> Потенціал як психодуховна данїсть особистостї
	83	<i>Олег Хайрулїн</i> Психологїчні вимїри ігрового моделювання у вїйськовїй справї
	109	<i>Arsen Lyrka</i> Responsibility of personality in coordinates of psychological analysis
	118	<i>Андрїй Гїрняк</i> Психологїчний аналіз і систематика стилїв освїтньої взаємодїї
Психологїя здоров'я	127	<i>Сергїй Болтївець</i> Українська школа клїнічної психотерапїї і гїпнотерапїї в Австралїї
	131	<i>Євген Глива</i> Гїпнотерапевтична інтервенція у глибини людської психїки: джерело внутрїшньої травми та її вплив на людину
	143	<i>Dennis Relajo</i> Dimensions of improvement the physical health of people with mental illness
Етнопсихологїя	155	<i>Тетяна Гончарук (Чолач), Надїя Джугла</i> Етнопсихологїчні інтенції осмислення українства у філософїї Богдана Цимбалїстого
Теорїя і технологїї соціальної роботи	163	<i>Олена Васильків</i> Понятїйні вимїри соціально-психологїчної допомоги населенню
Психологїя економїчного життя	171	<i>Олексїй Полунїн</i> Поведїнка платника податків: пропозиція із розширення моделї “слизького схилу”
Психологїя творчостї	187	<i>Олег Ткачук, Олена Полїсаєва</i> Структурно-функціональна модель формування художнїх здібностей
Наукове життя	195	<i>Денїс Релоджо</i> На шляху до істини

TABLE OF CONTENT

Methodology as a sphere of mental activity	5	<i>Anatoliy A. Furman, Anatoliy V. Furman</i> Action everyday life of personality: from conception to meta-theory (Part I)
	27	<i>Marina Gusevtseva</i> Methodologies of psychological science updating
Theoretical psychology	38	<i>Oksana Furman</i> Self-concept as the subject of multi-aspect theorizing
	68	<i>Jaroslava Buherko</i> Potential as a psycho-spiritual givens of personality
	83	<i>Oleh Khairulin</i> Psychological dimensions of game simulation in military affairs
	109	<i>Arsen Lypka</i> Responsibility of personality in coordinates of psychological analysis
	118	<i>Andriy Hirnyak</i> Psychological analysis and systematics of educational interaction styles
Psychology of health	127	<i>Serhiy Boltivets</i> Ukrainian school of clinical psychotherapy and hypnotherapy in Australia
	131	<i>Eugene Hlywa</i> Hypnotherapeutic intervention in the depths of the human psyche: the source of internal trauma and its impact on a person
	143	<i>Dennis Relojo</i> Dimensions of improvement the physical health of people with mental illness
Ethnopsychology	155	<i>Tetiana Honcharuk (Cholach), Nadiya Dzhugla</i> Ethnopsychological intentions of comprehension of Ukrainians in the philosophy of Bohdan Tymbalisty
Theory and technology of social work	163	<i>Olena Vasylykiv</i> Conceptual dimensions of social-psychological assistance to the population
Psychology of economic life	171	<i>Oleksiy Polunin</i> Behavior of tax payer: a further development of the slippery slope framework
Psychology of creativity	187	<i>Oleh Tkachuk, Olena Polisyayeva</i> Structural-functional model of artistic abilities formation
Scientific life	195	<i>Dennis Relojo</i> On the way to the truth

ВЧИНКОВА БУТТЄВІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ВІД КОНЦЕПТУ ДО МЕТАТЕОРІЇ

Ч А С Т И Н А П Е Р Ш А

Анатолій А. ФУРМАН, Анатолій В. ФУРМАН

УДК 159.923 : 167/168

Anatoliy A. Furman, Anatoliy V. Furman
**ACTION EVERYDAY LIFE OF PERSONALITY:
FROM CONCEPTION TO META-THEORY (PART I)**

*Присвячується світлій пам'ятї
талановитого мислителя, видатного
історика психології і славного
достойника українського духу
Володимиру Роменцю
(1926 – 1998)*

ВСТУП

Проблемне поле дослідження. Психологічне пізнання тієї суб'єктивної реальності, що описується терміном “особистість”, має понад столітню історію, тобто відтоді, як авторські концепції особистості запропонували О.Ф. Лазурський, В.М. Бехтерев, В. Джемс, Дж. Дьбуї, З. Фройд, В.В. Зеньківський та інші, що ґрунтувалися головним чином на утвердженні у психології природничо-наукового підходу до витлумачення душевних явищ. Нині ситуація у теоретичній і прикладній персонології нагадує “багатоголосий пташиний спів у ранковому літньому лісі”: для освоєння і використання всіма бажаними пропонується кілька десятків тільки визнаних науковим загалом концепцій і теорій особистості як у зарубіжній [див., наприклад, 6; 36; 41; 56; 68; 72–77; 91; 101; 125], так й у вітчизняній психології (В.І. Вернадський, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн,

Л.І. Божович, З.С. Карпенко, Г.С. Костюк, О.Ю. Кульчицький, О.М. Леонтєв, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, В.Ф. Моргун, В.П. Москалець, В.М. М'ясищев, К.К. Платонов, В.В. Рибалка, О.П. Саннікова, О.М. Ткаченко, Б.Й. Цуканов, А.А. Фурман та ін.). Причому засаднича проблема полягає в тому, що визначення психологічного змісту того, що *таке особистість*, фактично за обсягом не просто тотожне будь-яким формам і самоорганізаційним схемам свідомої активності людини, що вочевидь методологічно необґрунтовано, а ще й невиправдано долучає до структури особистості “біологічну підсистему” (К.К. Платонов [69]), психофізіологічні чи суто темпераментальні властивості особи [див. 76]. Скажімо, у фундаментальному енциклопедичному виданні “Теорії особистості у вітчизняній психології” 2006 та істотно доопрацьованому 2015 року, підготовленому В.В. Рибалкою, до теорій особистості віднесені концепції і моделі,

які перебувають на периферії відомих авторських теоретичних систем і в яких особистість рефлексивно вивчається як дотичний складник, чинник чи продукт соціального розвитку, педагогічного формування (виховання) або особистого самоздійснення. Мовиться перш за все про концептуальні контури особистості в культурно-історичній теорії вищих психічних функцій Л.С. Виготського, педагогічну систему перевиховання дітей і юні А.С. Макаренка, християнсько-антропологічну модель особистості В.В. Зеньківського, теоретичні погляди на особистість у рамках учення В.І. Вернадського про перехід від біосфери до ноосфери планети Земля, інтегративну концепцію українського персоналізму О.Ш. Кульчицького та ін. (див. [74; 75]).

У підсумку отримуємо кілька сотень емпірично описових визначень особистості: “Особистість... є поняття соціальне, вона охоплює надприродне, історичне в людині. Вона не природжена, але виникає внаслідок культурного розвитку, тому “особистість” є поняття історичне. Вона містить єдність поведінки, котра вирізняється ознакою оволодіння...” (Л.С. Виготський [25–26]). “Особистість не може бути абсолютизована, вона не розвивається сама із себе, але набуває свого змісту у спілкуванні зі світом цінностей, у живому соціальному досвіді, у зверненні до Бога” (В.В. Зеньківський [40]). Особистість сутнісно передусім “характеризується як система відношень (і ставлень. – А.А.Ф., А.В.Ф) людини до навколишньої дійсності” (В.М. Мясичев [61]). “При поясненні будь-яких психічних явищ особистість постає як воедино пов’язана сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються усі зовнішні діяння (до цих внутрішніх умов задіюються і психічні явища – психічні властивості і стани особистості)” (С.Л. Рубінштейн [87]). “Особистість є особлива якість, яку природний індивід набуває у системі суспільних відносин” (О.М. Леонтьєв [50, с. 15]). Особистість – це людина, котра “досягнула такого рівня розвитку, за якого її погляди і відношення-ставлення набувають стійкості і вона стає здатною свідомо та творчо перетворювати дійсність і саму себе” (Л.І. Божович [21]). “Людський індивід стає суспільною істотою, особистістю, мірою того, як у нього формується його свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, робить його здатним брати участь у житті суспільства, виконувати ті чи ті суспільні функції...” (Г.С. Костюк [45]) і т. д. і т. ін.

Водночас в одному з кращих зарубіжних посібників знаходимо схоже, хоча емпірично й більш витончене визначення: особистість – це “багатство психічних систем, що визначає єдність і безперервність у поведінці та переживаннях людини, у тому вигляді, в якому ця множинність може проявлятися і сприйматися самою особою та іншими людьми” (Дж. Капрара, Д. Сервон) [41, с. 30]. Відтак і тут особистість зводиться до чотирьох ознак: (а) це така повнота психічних систем, що (б) визначає поведінку та переживання, котрі (в) можуть формовиявлятися і (г) сприйматися як самою особою, так і навколишніми. Іншими словами, будь-яка поведінка чи переживання, виходячи із вищенаведеного визначення, характеризує людину саме як особистість, а не як особу, суб’єкта чи індивідуальність, що, по-перше, примітивізує змістово-сміслову наповненість категорійного поняття “особистість”, по-друге, невиправдано широко визначає критеріальні ознаки того, хто насправді є особистістю, і, по-третє, вносить невизначеність у понятійно-категорійний лад сучасної психології, ототожнюючи особистість або із суб’єктом, або із особою.

У ґрунтовному підручнику “Психологія особистості” (2013) відомий український психолог В.П. Москалець, визначаючи предмет цієї дисципліни, слушно вказує щонайменше на три сутнісних ознаки особистості: це, по-перше, людина як суб’єкт суспільних стосунків, соціальних взаємин та свідомої діяльності (праці, пізнання, спілкування, гри); по-друге, системне поєднання (інтеграція) всіх психічних процесів, станів і властивостей (відчуттів, сприймання, уяви, мислення, пам’яті, бажання, інтересів, мотивів, вольових зусиль, здібностей, темпераменту, характеру тощо), тобто це окрема важлива форма існування людської психіки; по-третє, Я-концепція як інтегральне ядро особистісного світу, що охоплює її знання, уявлення про себе як про окремого індивіда, котрий живе, діє у певних суспільних умовах, та її ставлення до себе, до своїх властивостей, рис, особливостей. У підсумку аналітичних розвідок автор подає таке визначення: “особистість – це людина, якій притаманна суспільна природа, носій самосвідомості (усвідомлення власного Я як окремого суб’єкта), суспільного досвіду, втіленого у понятійних знаннях, трудових, пізнавальних, комунікативних, ігрових уміннях і навичках, суб’єкт свідомого відображення оточуючого світу і регулювання свого буття в ньому на основі своєї спрямованості” [60, с. 24].

Теоретично зрілим є визначення особистості, що обґрунтоване акад. С.Д. Максименком в обстоюваній ним генетичній концепції (див. [56]): “Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності й саморегуляції і має свій унікальний та неповторний внутрішній світ” [55, с. 7]. Не заперечуючи евристичних можливостей генетико-моделювального методу, який майже століття розробляється й деталізується вченими-психологами (Ж. Піаже, Л.С. Виготський, В.В. Давидов, С.Д. Максименко та ін.), все ж зазначимо, що **особистість** – це канонічна форма буттєвої присутності людини у світі й останнього у її психодуховному засвіті і водночас це спосіб достепенного, суб’єктно натхненного її життєреалізування, у якому головною цінністю є вчинкове діяння, вчинення, завдяки яким вона об’єктивує свою творчу сутність, виявляє неповторну людську природу, реалізує покликання, врешті-решт переживає всю гаму ставлень до світу й досягає – розумом, почуттями, інтуїцією – можливості відкрити для себе смисл буття і сенс життя (В.А. Роменець та ін. [2; 54; 71; 81–82], П.А. М’ясоїд [64], А.А. Фурман [107], О.Є. Фурман [32]). А це означає, що особистість становить окремий, сутнісно канонічно-вчинковий, зріз чи вимір буття людини й може бути адекватно пізнана тільки з міждисциплінарних позицій, для яких характерний найширший горизонт філософсько-наукового теоретизування (див. детально [103–107]).

Окрім того, лівова частина визначень особистості мало що не враховує її дійсного онтичного вкорінення, себто не зважає на сутнісно буттєву, екзистенційно просякнуту й учинково оформлену присутність людини у світі, а ще й описує феномен особистості статично, одноманітно, змертвлено, а відтак зформалізовано, спрощено, ареально. Насправді цей психодуховний феномен – винятково складнодинамічне, розвитково пульсуюче, життєдайно змінне утворення. “Адже особистість – це форма і спосіб буття, особливий стан життя, знахідка еволюції, – пише К.М. Мамардашвілі, – ...це “велична думка природи” [57, с. 173]. А думка як психоенергетичне ядро особистості народжується тільки в *акті самого думання і живе у процесі власного самовчинення*, тобто самовиповнюється і самовичерпується у внутрішньому плані того у життєвій конкретиці самісного *вчинкового*

акту, котрий натхненно і відповідально здійснює ця особистість (див. далі).

Мета пропонованої наукової роботи полягає у філософсько-психологічному обґрунтуванні засновків *метатеорії особистості* як системної плероми (від грецьк. *pleroma* – повнота, велика кількість, множина) складноорганізованого знання постнекласичного типу раціональності, об’єкт-предметна рефлексивна панорама якого охоплює, з одного боку, взаємопроникнення двох сфер онтофеноменальної тотальності людського повсякдення – смислбуттєвості і сенсожиттєвості, що через різноманітні форми усуб’єктнення забезпечують особі екзистенційно індивідуальнісний вихід на безкраї горизонти самотворення і самоздійснення, з другого – наявні у філософії і науці підходи, методи, концепції, теорії, парадигми як матеріал для критичної рефлексії, різнобічного інтелектуального опрацювання, синтетичного теоретизування і конструктивного методологування, ще з іншого боку, не лише освоєні у філософській методології інструменти мислєдіяльності (мислєсхеми, рефлексивні моделі, моделі-конфігуратори, методологічні план-карти, категорійні матриці та ін.), а й новітні, інноваційні, що уможливають *метапарадигмальне дослідження особистості* як форми і способи буття й одночасно як стану і стилю життя.

У цьому вимірі свідомого пошукового інтенціювання нами обрані для досягнення **чотири цілі**:

а) подати чітке понятійне визначення *парадигмальної дослідницької карти* як ефективного інструменту професійного методологування, що дає змогу здійснювати шестикомпонентне метатеоретичне картографування особистісного світу людини як самобутньої психодуховної дійсності;

б) шляхом реконструювання побудувати й уперше презентувати *парадигмально-дослідницькі карти пізнання особистості*, що латентно наявні у філософсько-психологічних системах О.Ф. Лосєва, М.М. Бахтіна, М.О. Бердяєва, С.Л. Рубінштейна, В.А. Роменця;

в) окреслити контури авторських парадигмально-дослідницьких карт (А.А. Фурмана – смисложиттєвого розвитку, А.В. Фурмана – свідомісної особистості), що у взаємодоповненні уможливають *постання метатеорії особистості*, виявляючи тим самим сутнісні горизонти як персональної буттєвості, так і синтезу методологій її пізнання;

г) у рамках метатеоретичної аналітики запропонувати *методологему концептизації* на

предмет того, що в канонічному значеннево-смысловому наповненні являє собою *особистість як ідеальна самоорганізаційна якісна характеристика людини*, котра розвитково актуалізується як цілісність лише у здійсненні нею *повноцінного вчинку*, як довершений фрагмент її життєреалізування в сьогочасному теперішньому суспільному повсякдення.

Водночас **головне завдання**, що деталізує мету та цілі і на вирішення якого спрямовані зусилля авторів, полягає в тому, щоб інтелектуально упрозорити та методологічно відрефлексувати культурно найвагоміші *концептні інваріанти* (себто ті означені та осмислені змістовлення-згустки теоретизування, що тривалий час є незмінними за плинних історичних умов і подій) розуміння особистості як канонічного, свідомо вчинкового способу буття людини у світі й одночасно як універсальної форми смислосенсової репрезентативності-представництва останньої як самотубної суб'єктивної дійсності у її психодуховному засвіті індивідуального життя.

Розділ 1 МЕТОДОЛОГІЧНА ОПТИКА МЕТАПАРАДИГМАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Обґрунтування новітніх інструментів методологування у форматі філософсько-психологічного пізнання особистості

Закономірно, що для досягнення поставленої мети та пов'язаних з нею похідних різноцільових завдань цього дослідження нами свідомо обрана найскладніша з існуючих *методологічна оптика* пізнання особистості як вкрай розвитково складного, пульсуюче самоорганізаційного й соціокультурно багатфакторно спричиненого явища – *оптика постнекласичного ідеалу (типу) раціональності*, що у кінцевому результаті уможливує нову – перш за все на метатеоретичних засновках – інтеграцію здобутого знання не лише на монотематичному і конкретно-науковому рівнях у контексті сучасної гуманітаристики, а головне – на мультидисциплінарному і навіть міжнауковому в лоні здобутків загальнолюдської культури (див. [37; 39; 65; 98; 110]). Причому цілком підтримуємо одну із засадничих тез М.С. Гусельцевої, що вказана оптика завжди “націлена на вирішення надзавдання – обійняти неосяжне..., дослідник рефлексує

множинність теорій, методів, підходів, які вірні в контексті локально вирішуваних завдань, розкривають різні аспекти реальності, змінюються разом із ситуацією, працюють на випередження і т. ін. Наслідком цього стає зусилля, а згодом і навичка надрефлексивності, інтелектуальної гри антиноміями (і те, і це), практика зміни оптик” [38, с. 45].

Примітно і те, що в нашому дослідницьки інструментальному вжитку-методологуванні обстоювана тут оптика істотно розпросторена засобово й одночасно деталізована процедурно. Зокрема мовиться не тільки про здійснювану роботу із перекладу одних концептуальних мов, що так чи так описують окрему упредметнену реальність, на інші мови, або не лише про триангуляцію, себто про коректне використання декількох, переважно якісних і кількісних, методів у вивченні певного фрагменту з метою збільшення достовірності знання, або навіть не про логічно обґрунтоване поєднання окремих пізнавальних ракурсів й отримання нових несподіваних можливостей пошуку у площині оглядової рефлексії, де власне й розв'язуються завдання синтезу та інтеграції дослідницьких стратегій, а й про таке конфігурування та інтегрування у часопросторовій (ситуаційній) плинності та мінливості тієї онтично вкоріненої суб'єктивної дійсності, що поіменовується категорійним поняттям “особистість”, або ще називається “особистісний світ людини”, новітнього, унікально складного, винятково інтелектуально потужного набору методологічних інструментів усвідомлено розширеного пізнання та рефлексивної мислєдіяльності. Цей набір у нашому пошуковому досвіді взаємодоповнює дві групи інструментів: філософсько-методологічного дискурсу і науково-методологічного, у тому числі й гуманітарно-методологічного, пізнання (див. *рис. 1*).

До *першого блоку* належать щонайменше чотири мислєінструментальні комплекси:

- методологічна оптика постнекласичного ідеалу раціональності (В.С. Стьопін, П.П. Гайдєнко, М.С. Гусельцева, П.А. М'ясоїд та ін.);
- психософія вчинку В.А. Роменця як методологія пізнання джерел людського буття;
- теорія, технології і мислєвчинкові практики професійного методологування одного з авторів (А.В. Фурман);
- теоретична концепція генези смислової сфери особистості одного з авторів (А.А. Фурман) як методологія “Великої логіки вчинку”, або як її причетність до пережиття людством “свого єдиного одвічного вчинку – свого ду-

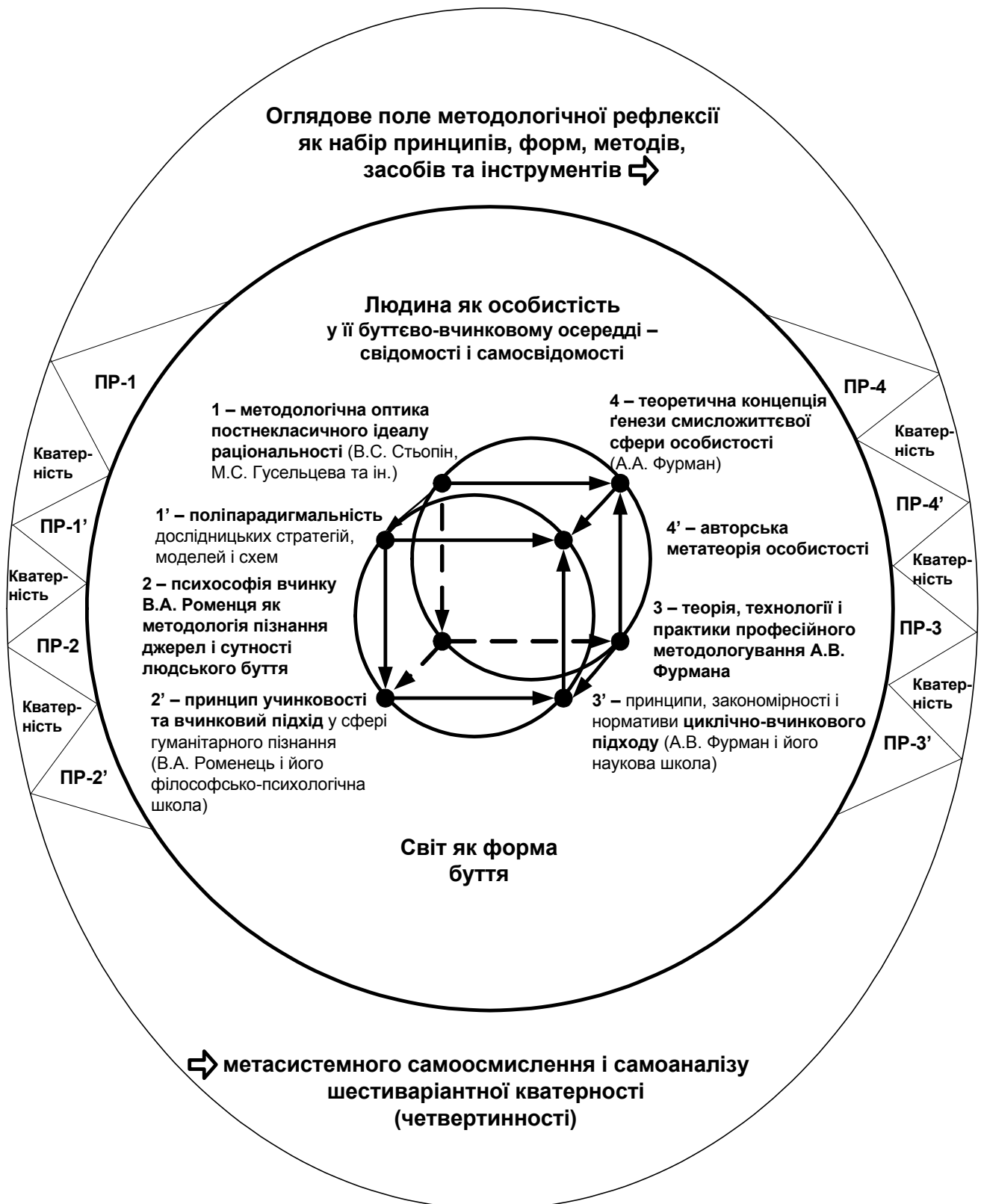

Рис. 1.

Методологічна оптика як набір інструментів метатеоретичного пізнання особистості
(створено 25.04.2018)

Умовне позначення:
ПР – поле рефлексії

ховного формування” (В.А. Роменець [81, с. 534]), котре центрується на подвійній онтофеноменальній плеромі – осмисленні буття (смыслебуттєвості) й осенсовуванні життя (сенсожиттєвості) та забезпечує її екзистенційно індивідуальнісний вихід на неозорі горизонти самотворення і самоздійснення.

До другого блоку методологічних інструментів, які за принципом взаємодоповнення розширюють можливості розкриття онтофеноменальної дійсності особистісного світу людини, відносяться ті, що реалізують канони наукового підходу в його різнотипологічних версіях та ідеалах раціональності (класична, посткласична, некласична, постнекласична):

– поліпарадигмальність і плюралізм наукових дослідницьких стратегій, моделей та організаційних схем як базові принципи постнекласичного методологування;

– принцип учинковості та вчинковий підхід у сфері гуманітарного пізнання (В.А. Роменець і його філософсько-психологічна школа: В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, П.А. М’ясоїд, І.В. Данилюк та ін.);

– принципи, закономірності і нормативи циклічно-вчинкового підходу в гуманітаристиці і філософії науки (А.В. Фурман і його школа: О.Є. Фурман, С.К. Шандрюк, А.А. Фурман, А.Н. Гірняк, І.С. Ревасевич, Я.М. Бугерко, О.С. Морщакова, О.М. Хайрулін, О.Я. Шаюк та ін.);

– новостворювана метатеорія особистості, котра фундується на авторській методологічній план-карті її дослідження як інтегральної онтофеноменальної дійсності.

Отже, для досягнення поставленої мети і вирішення похідних від неї цілей і завдань нами використані **новітні комплексні інструменти методологування**, що деталізують та уконкретнюють методологічну оптику філософсько-психологічного пізнання особистості, а саме:

1) *методологічна оптика постнекласичного ідеалу раціональності*, що найповніше висвітлена М.С. Гусельцевою в контексті еволюції психологічного знання (див. [34–39]) як особливе “налаштування саморефлексії дослідницької свідомості, яке дозволяє сконструювати індивідуальний дизайн дослідження і здійснити вибіркоче нюансування локальної пізнавальної ситуації” [38, с. 40]; мовиться, власне, про сутнісне вивчення особистості як незвідано надскладної, діалектично (ноуменально-феноменально) саморозвиткової, надматеріальної і суб’єктивно плинної в екзистенції реальної життєвості *метасистеми*, а відтак про багатовимірну саморефлексію її упредмет-

нень, визначень та інтерпретацій, лібералізм і плюралізм численних теоретичних поглядів на її природу, врешті-решт про достеменність здійснюваних над нею надрефлексивності і поліпарадигмальності;

2) *психософія вчинку В.А. Роменця як самобуття методологія пізнання джерел і сутності людського буття* (див. [2; 71; 82]), що в рефлексивній реконструкції постає як взаємодоповнення двох четвертинних мислєсхем – підсистем – засобів-інструментів і способів-процедур професійного методологування [2, с. 313, 323] у дослідницькій дорозі до вчинкової феноменальної плеромі (повнотимножинності) буття особистості; причому тут “дослідникові належить: подолати суперечність між *гносеологічним та онтологічним визначеннями вчинку*; проаналізувати суперечності вчинку, зрозуміти його як *діяння*, через яке *особистість стає достеменним суб’єктом власного життя*; віднайти “універсальний алгоритм” приходу особистості до вчинку”, охарактеризувати типи вчинкового діяння та рівні її становлення, керуючись логіко-канонічною структурою вчинку (ситуація, мотивація, дія-вчинення, післядія) [64, с. 445–446]: від індивідуалізму до вселюдської й одночасно до самісної незмінності, від наслідування до повноцінного вчинкового діяння, від пристосовницької активності до творчості та натхненного зреалізування власного поклонання, від палітри різномодальних ситуативних ставлень до смислу людського буття і сенсу власного життя;

3) інтелектуальні ресурси та мислєдіяльнісний інструментарій *вітакультурної методології і теорії професійного методологування* одного з авторів (А.В. Фурман [24; 109–110]), передусім у такому інтелектоємному сегменті здійснення рефлексивної методологічної роботи, як виокремлення, узмістовлення, типологізація і взаємодоповнення *засадничих методологем*, що умовно названі нами принципом “чотирьох К” і конкретизовані у відповідних процедурах і результатах, а саме: а) категорій як світоглядних універсалій, б) *концептів* як завершеного змісту понять без їх смислового наповнення у відмежуванні від конкретно-мовної форми виразу, в) *конструктів* як теоретичних та емпіричних понять, себто як штучних (гносеологічних) утворень зі своїми службово-пізнавальними функціями, г) *концепцій* як системи поглядів на ті чи інші явища, процеси, у т.ч. певного способу бачення, розуміння і витлумачення предметів, об’єктів, подій (див. детально [110, с. 160–181]);

4) *теоретична концепція генези смисло-життєвої сфери особистості* одного з авторів (А.А. Фурман [103; 107]) як системи свідомісних організованостей життєактивності, що впорядковує її інтенційні та потенційні запити, засвідчує повномірне осягнення себе і дійсності, становить екзистенційне осереддя її персоніфікованого буття; при цьому сенсо-смисловий розвиток особистості витлумачується з позицій та з допомогою інтелектуальних засобів компетентного методологування як закономірне розпросторення проблемно-модульної мислєдїяльностї від активів поїменування та поїнування до діяльно-креативного і рефлексивного опанування нею навколишньої дійсностї й усвідомлення своєї присутностї у свїті та виходу на неозорї горизонти самотворення, що викристалїзовується у вчинках осмислення буття й осенсовування життя. Не дивно, що один із рецензентів монографїї 2017 року (проф. Є.М. Потапчук) підкреслив, що, “крїм ковїтального теоретичного фундаменту авторської концепції, воно виявляє й демонструє ефективностї оригїнального, створеного за постнекласичними канонами, інтелектуального інструменту – методологїчної оптики пїзнання смисложиттєвої сфери особистостї, котра взаємодоповнює дослідницькї засоби принаймнї шести напрямів теоретизування у психологїї: онтологїчного, феноменологїчного, екзистенційного, аксіологїчного, гносеологїчного й суто категорїйного” [107, с. 10]; бїльше того, ця авторська архїтектонїчна оптика за умов її широкого використання у широкому дїапазонї пїзнання-усвідомлення – від першозасновкїв (джерел) людського буття до канонїчних форм (еталонїв, узірцїв) творчого зреалїзування особи подїбної духовної сутностї – дає змогу адекватними інструментами рефлексивної мислєдїяльностї розкодувати вїдомий дослідникам *концепт Великої Логїки Вчинку* В.А. Роменця, хоча й у проєкції не на багатовїковий розвиток людства (тобто не стїльки у філогенетичному вимїрї), а переважно у взаємодоповнювальному становленнї смислєбуттєвостї і сенсожиттєвостї у рамках життєвого шляху особистостї (себто переважно в аналітичному форматї онтогенезу);

1/) *полїпарадигмальностї і плєуралїзм у виборї науковцем дослідницьких стратегїй, моделей та оргсхем*, що вїдїграють роль інварїантних принципїв-лїнз методологїчної оптики, застосовуваної ним під час реалїзації постнекласичного ідеалу рацїональностї; їх об’єднує не тїльки рїзноаспектне використання

змішаних методїв, пїдходїв і методологем (див., до прикладу, цїкаву роботу М.В. Савчина [92]) та зведення воедино вїдрєфлексованою мозаїки дослідницьких ресурсїв і мисленневих проєкцій об’єкт-предметного багатоманїття свїту, а й створення набору *парадигмально-дослідницьких карт* (методологїй), а також *полї- чи метанарадигмальних програм*; тут переконливим пїдтвердженням, що потребує пїдтримки і наслїдування, є презентованї одним з авторїв (А.В. Фурман) чотири *метанарадигми* психологїчного знання – позитивїзм, критичизм, конструктивїзм і методологїзм, що характеризують епїстемну логїку-логос розвитку гуманїтарної науки, починаючи із кїнця XVII й завершуючи інтелектуальним сьогоденням, та чотири основних типи і вїсім похїдних вїд них *дослідницьких методологїй*: емпїрична – описова й експериментальна, дїалогїчна – пояснювальна й розумїннєва, теоретична – концептуальна і парадигмальна, метатеоретична – історико-психологїчна і метанарадигмальна (див. [94; 114–115]); примїтно, що пропонуванa типологїя методологїй “охоплює історичний, предметно-логїчний, соціокультурний і теоретичний вимїри-аспекти методологування у психологїї, модельно інтегрує основнї та похїднї (бїнарнї) методологеми...”, поєднує традиційнї та інноваційнї стратегїї методологїчно зорїєнтованої соціально-психологїчної роботи, вказує на їх рїзне сутнїсне наповнення, спрямування та основний метод дослідження, на рїштї вимагає виявлення позитивної і негативної сторїн кожної стратегїї та їх сукупного дїалектичного взаємодоповнення [115, с. 85–86; 114], а головне – повною мїрою стосується і сфери філософськє-психологїчного пїзнання особистостї;

2/) *принцип учинковостї* вперше із філософських позицій однозначно і чїтко окреслює у першїй половинї XX ст. М.М. Бахтїн (і хоча вчинок не становить категорїю тїльки психологїчну, все ж до сфери його визначення належать майже всї психологїчнї поняття: “вчинком є всякий психїчний феномен – дїя, думка, слово, почуття та ін.”), далї його всерединї минулого столїття розвиває переважно із психологїчного погляду в контекстї діяльностї парадигми С.Л. Рубїнштейн (вчинок – це особливий вид дїї, котра є “клїтинкою” або “чарункою”, в якїй можна виявити зародки всїх елементїв психологїї у їхнїй єдностї [87, с. 173]), й насамкїнець в останнїй третинї цього ж столїття В.А. Роменець створює *нову парадигмально-дослідницьку карту* вчинку як

вузлового осередку буття, канонічного способу особистісного існування людини у світі, почергово створюючи логічно обґрунтований ланцюжок форм методологічного знання: спочатку це *вчинок як принцип* (“... вчинок слід розглядати як всезагальний філософський принцип, який допомагає тлумачити природу людини і світу в їх пізнавальному та практичному сенсі” [82, с. 728]), потім культурно-історичний підхід та ідею вчинку як практики – творчого освоєння людиною світу і себе у світі й одночасно учинку не стільки як поняття, скільки як категорія психологічної науки і культури (вчинок став для В.А. Роменця “магічним кристалом, через який він проінтерпретував історію психології і на підставі якого запропонував оригінальну модель інтеграції психологічного знання” [35, с. 92]), й у підсумку відкриває *психософію вчинку* як методологію пізнання засновків людського буття та *канонічну психологію* як витончену цілісну епістемну систему особливої – подієво досконалої, взірцево феноменальної – життєвості; важливо, що В.А. Роменець не просто солідаризується із М.М. Бахтіним, С.Л. Рубінштейном, О.М. Ткаченком у визначальному значенні вчинку в організації психічного життя людини саме як особистості, а далі розвиває їхні думки і збагачує виголошені ними концепти на якісно новому рівні теоретичного синтезу, крок за кроком вибудовуючи *вчинкову парадигму* історико-культурологічного формату і психософійного масштабу: “Вчинок, – пише він, – це спосіб особистісного існування у світі” [54, с. 13], “... саме вчинок як універсальний принцип і спосіб самовідтворення буття, що інтегрує [в контексті культури. – А.А. Ф., А.В.Ф.] у собі його найвищі й найзагальніші цінності, дає змогу людині, котра вчиняє усім своїм життям, стати воістину “безсмертною”, “долучитися до вічності”” [67, с. 440];

3/) *циклічно-вчинковий підхід у гуманітарному пізнанні*, обґрунтований в останні роки одним з авторів (А.В. Фурман [108; 117; 121; 123]), що стосовно особистості передбачає взаємозалежне застосування в конструюванні її онтології як окремого зрізу буття чотирьох засадничих принципів (учинковості, метасистемності, циклічності, синергійності), шести закономірностей розвиткового функціонування особистості, котра відповідально вчиняє (довершеною послідовністю восьми фаз становлення, оптимальною насиченістю кожної фази психосоціальним змістом, структурно-функціональною цілісністю змінного особистісного світу, відносною автономністю періодів і фаз

онтогенезу особистості, його синергійно відкритою і миследіяльно змістовною циклічністю, соціокультурною контекстністю і самоспричиненням), а також низкою похідних нормативів (канонів, правил, вимог тощо);

4/) форми, методи, способи, засоби та інструменти *метатеоретичного дослідження особистості* у взаємодоповненні аналізу, синтезу, рефлексії, конфігурування, типологування і вторинної та наступних систематизацій, яке дало змогу не тільки критично й водночас конструктивно прояснити логічні засновки та культурно-історичну еволюцію, структурну організацію і конкретне предметно-змістове поле наявних теорій особистості у філософії, соціології, психології та педагогіці, а й виявити їхній методологічний потенціал як *імовірних парадигмально-дослідницьких карт* гуманітарного спрямування.

Остання методологічна позиція вочевидь потребує бодай тезового роз’яснення в обстоюваній тут версії уможливлення **метатеорії особистості**.

По-перше, йдеться не про одновимірні чи моноаспектні дисциплінарні теоретичні побудови, а про міждисциплінарні і навіть міжнаукові, переважно філософсько-психологічні, своєрідним надконцептуальним знаменником яких є соціогуманітарне *метатеоретизування*, котре за умов мислейнструментального наповнення (плетиво понять, категорій, мислесхем, концептів, принципів, підходів тощо) трансформується у площині дослідницької свідомості в *метаметодологування*, тобто в розумову роботу особливо творчого статусу – у вибудовуване за логікою розвитку рефлексії продукування “знання про знання” (себто, власне, про добування методологічного знання), а відтак про ресурси і засоби уможливлення повноцінної проблемно-діалогічної свідомості в колективній та індивідуальній пізнавальній творчості.

По-друге, метарефлексивній обробці підлягатимуть не стільки вельми розлогий епістемний матеріал (проблеми, гіпотези, визначення, моделі, наукові факти та ін.) існуючих численних теорій особистості самі по собі, а й їх взаємозв’язок і діалектична єдність із самобутньою контекстною парадигматикою, що охоплює як коло проблем і методів їх розв’язання й набори передумов для цього (символічні узагальнення і метафізичні налаштування), так і окрему “дисциплінарну матрицю” (Т. Кун [47]) із відповідними їй цілями, настановленнями і цінностями, що обстоюються науковим співтовариством чи

лідером філософської школи (див. детально [108; 117]).

По-третє, метатеорія особистості реально можлива і ще з однієї важливої причини: соціогуманітарне знання добувається натхненною творчою мисленнєвою працею не шляхом його нарощування та історично й культурно зумовленого ускладнення, а *методом проблемно-дискурсивної* – подієво безперервної, соціально спричиненої та наскрізно суб'єктивованої і вособистісної – *фільтрації* й відтак постійного перегляду раніше здобутого знання як проблемного, достеменно не проявленого, сутнісно незавершеного, неповного. Тому в гуманітаристиці по-новому або, принаймні, по-іншому формулюються раніше поставлені проблеми, гіпотези, версії, теоретичні засновки, зважаючи перш за все на сьогочасний соціокультурний контекст повсякдення людства і на їх самобутнє сприйняття, осмислення та інтерпретацію науковою школою чи окремим дослідником. У такий спосіб *метатеоретична позиція* (точка відліку) мислителя-науковця фактично закладена у підґрунтя самого гуманітарного пізнання, адже її зневажання чи заперечення означає не тільки нехтування багатющим концептуально-теоретичним матеріалом, напрацьованим попередниками і призначеним для створення новітнього, більш сучасного знаннєвого дизайну чи храму, а й втрату чітких засновків-орієнтирів і найголовніше – загальної у своєму осерді мови, щонайперше поняттєво-категорійного ладу, що унеможлиблює методологічно прозору еволюцію типів наукової раціональності й гуманітарного знання в цілому (М.С. Гусельцева [36; 38–39]) та до абсурду хаотизує філософсько-науковий дискурс. І тоді вповні справджуються відомі слова П. Фойєрабенда, виголошені ним як максима стосовно науки: вона вповні є анархічним підприємством (див. [100]).

По-четверте, філософсько-психологічна метатеорія особистості, яка програмно окреслюється цим дослідженням, є відносно, штучно й тому умовно самодостатньою, але ні в якому разі епістемно неповною і, тим більше, функціонально цілісною та вичерпною. Річ у тім, що тут треба зважати на відомий *закон взаємоперетворення теорії і методу*: теорія за умов рефлексивного використання її складників-компонентів як засобів та інструментів мислєдіяльності стає методом пізнання і способом компетентного методологування, а метод і методологування, зі свого боку, зреалізовуючись дослідником у лоні певного об'єкт-предметного змістовлення, пофрагментно та

результативно забезпечують пояснення й інтерпретацію засновків, причин і закономірностей зміни-розвитку виявлених емпіричних фактів чи залежностей шляхом побудови ідеального об'єкта та мисленого конструювання одного або кількох предметів ґрунтового вивчення і висунення пояснювальної гіпотези як форми раціонального знання, яка внаслідок доведення здебільшого набуває статусу теорії. В нашому випадку це означає підтвердження і продовження авторських метатеоретичних конструкцій онтофеноменальної плероми особистості ще й у *методології метапарадигмальних досліджень*, яка, маючи низку примітних сутнісних ознак (засновків, функцій, детермінант, типологічних координат і карт, рівнів розвиткового функціонування та ін.), диференціюється щонайменше на чотири глобальних системи здійснення гуманітарного пізнання-творення із центруванням на історієгенезі науки в інваріантних рамках епістемологічної дихотомії “об'єкт пізнання – наукове знання”: позитивізм, критицизм, конструктивізм, методологізм (А.В. Фурман, див. [94; 114–115]). Причому *метапарадигмальна карта методологування*, на переконання авторів, є найбільш евристичною і продуктивною в обґрунтуванні вказаної метатеорії, спричиняє задіяння форм і методів, процедур і механізмів, засобів та інструментів взаємозалежних теоретизування і методологування, що дають змогу розуміннєво охопити відразу багато різноаспектних предметних проєкцій на ідеальну площину дослідницької свідомості такого надскладного об'єкта, як особистість. Для цього стають у нагоді не лише інноваційні процедури конфігурування і типологізації, а й безперервно пульсуючий “перехід онтологічного в ґносеологічне і навпаки... як аспекти буття (включаючи й психічне)...” (В.А. Роменець [82, с. 147]). Тоді сам дослідник, здійснюючи самопізнання, пізнає приховані реалії світу, є теоретиком і практиком (П.А. М'ясоїд), методологом та умільцем (майстром) в одній особі.

1.2. Поняття про парадигмально-дослідницьку карту та її покомпонентну побудову

Західні персонологи (Л. Хйолл і Д. Зіглер, Р. Фрейнджер і Дж. Фейдимен, К.С. Хол і Г. Линдсей, Дж. Капрара і Д. Сервон та ін.) для порівняння достовірності й концептуальної повноти теорій особистості здебільшого використовують певний набір їх стандартних компонентів, що уможлиблює застосування

базових гносеологічних конструктів, тематизмів і дослідницьких засобів, напрацьованих у лоні окремих теоретичних систем, в інтелектуальній проекції на єдині координати методологічно вивіреного теоретизування. Скажімо, Л. Хйолл і Д. Зіглер виокремлюють й описують шість компонентів будь-якої змістовно довершеної теорії особистості: структурна концепція, що відображає відносно незмінні характеристики (властивості, риси-якості) або типи особистості; концепція мотивації (тобто рушійних сил особистісного розвитку) та її динамічні, редуccionістські, компетентнісні, реверсивні й інші моделі-версії; концепція процесу-перебігу розвитку особистості упродовж її життєвого шляху і в її рамках висвітлення детермінант, факторів, структурних змін, закономірностей, механізмів і траєкторій вказаного розвитку; психопатологія особистості як розділ, що вивчає причини ненормального, аномального її функціонування та форми психічних розладів і патологічної поведінки на різних вікових етапах; портрет психічно здорової особистості, принципи і критерії комплексного оцінювання її внутрішнього благополуччя і психологічної зрілості; нарешті знання змін особистості, які можливі з допомогою тих чи інших психотерапевтичних впливів, у тому числі психокорекційних програм, консультативних й реабілітаційних практик, різних терапевтичних технік [125, с. 28–35]. Крім того, в літературі неодноразово зустрічаються згадки також про ще два компоненти: сферу прикладного застосування теорії та опрацьовані у її поліконцептуальному форматі дослідницькі засоби.

Відштовхуючись від постнекласичної методологічної оптики метатеоретичних пошукувань як надскладного набору інноваційного пізнання-конструювання особистісного світу людини (див. *підрозділ 1.1*), такий підхід є неприйнятним для цілей і завдань нашого дослідження, котре виходить за змістові межі монопсихологічних розробок, сягаючи міжdisciplinary горизонтів світоглядно рясного філософського дискурсу і не менш концептуально поліфонічного наукового пізнання. Тому постала проблема відшукати новий методологічний інструментарій, який був би адекватний такому надскладному об'єкту вивчення, як *особистісний світ*. Після тривалих пошуків було встановлено, що таким інструментом може бути **парадигмальна дослідницька карта**, поняття про яку введено одним з авторів у 2012–13 роках у зв'язку з неможливістю коректного засто-

сування концепції парадигми Т. Куна в соціогуманітаристиці, з одного боку, і водночас, зважаючи на виняткову евристичність проведення *парадигмальних досліджень* у психології та соціології – з другого, хоча й, як зрозуміло, на якісно нових філософських засновках і з реалізацією широкого поля істотно оновлених ознак і функцій (див. [114–115]). Підкреслимо, що мовиться не стільки про чотирикомпонентну структуру парадигми як комбінованого теоретичного конструкту спільної мислєдіяльності наукового товариства і разом з тим як певної ідеалізованої матриці розуміння ним специфіки об'єкта, предмета і методу дослідження, логіки опису та пояснення природи отриманого соціально-психологічного знання, скільки про *шестиконтинентне картографування особистісного світу* як самобутньої психодуховної дійсності, а саме про такі к о н т и н е н т и методологування:

- відрізнявальні ознаки категорійного поняття “особистість”;
- об'єкт-предметне поле дослідження людини як особистості;
- теоретичну модель або концептуальну сферу дослідження як міжdisciplinary, поліпарадигмального;
- методологічну модель (оптику, архітектоніку) чітко упредметненого дослідження;
- емпіричну базу конкретної теорії особистості та формат її прикладного застосування;
- засновки або фундаментації як окремі знаннєві цілісності, що: а) функціонують у лоні парадигмально-дослідницької карти, б) утворені із багатоманітних форм знань (від емпіричних фактів до законів, концепцій, теорій), в) визначають стратегію наукового пошуку, задаючи методологічний вектор її конкретно-історичного уможливлення, г) опосередковують задіяння і рефлексивний відбір здобутків та результатів цього пошуку у сферу загальнолюдської культури.

Отож маємо щонайменше шість взаємодоповнювальних *атрибутивних складників* будь-якої довершеної теорії особистості, які одночасно є рамковими умовами її повноти, цілісності, достовірності, евристичності і наявності яких має бути встановлена на різноякісному епістемному матеріалі окремих теоретичних систем. І все ж зауважимо, що серед сув'язі труднощів пізнання сутнісної природи особистості (різноманітність філософських традицій і теорій, маловизначеність предмета вивчення, вплив соціально-історичних і політичних факторів), як не парадоксально, першість належить *методологічним*.

Передусім мовиться про значеннєві інтерференції та смислову поліфонію категорійного статусу поняття “особистість”. Річ у тім, що ця категорія соціогуманітарної науки, як і будь-яка інша, є функцією від такого найзагальнішого поняття, котрому властиві максимальний обсяг і мінімальний зміст, гранична абстрагованість від природної матеріальності та відображення найфундаментальніших зв’язків так чи інакше об’єктивованої дійсності (див. запропоновану одним з авторів формулу категорії [111, с. 26]). Ось чому так важко, а то й просто неможливо, дати одну, чітко визначену, дефініцію таких категорій, як “психічне”, “соціальне”, “екзистенційне”, “духовне”, “свідомість”, “цінність”, “свобода”, “соціум” тощо, адже їх зміст немов розтікається безкраїми значеннєво-смисловими об’єктами локально об’єктивованого свідомістю людини (тобто феноменально наявного), а насправді безмежного (себто ноуменально непрявленого) світу. Скажімо, у цьому аналітичному розрізі М.О. Бердяєв писав, що “особистість людська більш утаємничена, ніж світ” [17 с. 14], вона і “є свобода, котра протистоїть необхідності”, і як реальність духовна “передбачає існування духовного світу” [Там само, с. 62].

На підтвердження сказаного звернімося до п’яти концепцій особистості філософсько-психологічного формату теоретизування:

О.Ф. Лосєва, що створена у лоні *діалектики міфу*, котрий розуміється відомим мислителем як “буття особистісне або, точніше, як образ буття особистісного, особистісна форма, образ особистості” [51, с. 73];

М.М. Бахтіна, що як концепція відповідальної особистості створена автором у контексті онтолого-вчинкової філософії, в котрій *категорії вчинку* відведено загальнокультурне значення: буттєва подієвість й отже повновагома присутність людини у світі, справжня її реалізація як особистості можливі лише через учинення – думкою, почуттям, дією, словом і навіть свідомістю, і завдяки вчинку як інструменту розкриття світу, набуття ним визначеностей;

М.О. Бердяєва, що обґрунтована в контексті екзистенційно-персоналістичного напрямку філософування, де особистість розуміється як реальність духовна й тому “ніякий закон до неї незастосовний”; до того ж вона “є не субстанція, а творчий акт” й відтак опір, бунт, боротьба, перемога над важкістю, свято свободи над рабством; власне, зважаючи на це, “її не можна перетворити в об’єкт науко-

вого дослідження”, а навпаки, “вона пізнається як суб’єкт, у нескінченній суб’єктивності, в котрій прихована таємниця існування” (див. [16, с. 55–67; 17, с. 17–43]);

С.Л. Рубінштейна, що запропонована свого часу (1957) у винятково напруженому проблемному полі філософської думки – найскладнішого питання пізнання природи психічного, свідомості у їх відношенні до буття, до матеріального світу (див. [86–88]);

В.А. Роменця, що логічно, історично та онтологічно інтегрована у психософію вчинку та канонічну психологію; перша є філософсько-психологічною теорією вчинку й водночас, звісно, за умов її рефлексивного використання мислителем, стає методологією пізнання джерел і сутності людського буття; друга сутнісно постає як “своєрідна [світоглядна] позиція бачення та осягнення психічного”, як повнота співіснування людини і світу, що і є альфою та омегою цієї психології взірцевих феноменів буття [82, с. 891, 895].

У підсумку рефлексивних оприявлень низки парадигмально-дослідницьких карт особистості контурно окреслимо *методологеми концептизації особистісного способу буття людини* й сконструємо авторський мета-теоретичний модуль того, що являє собою особистість як онтофеноменальна дійсність і вітакультурна цінність.

Розділ 2 ПАРАДИГМАЛЬНО-ДОСЛІДНИЦЬКІ КАРТИ ПІЗНАННЯ ОСОБИСТОСТІ У ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

2.1. Парадигмально-дослідницька карта особистості у діалектико- феноменологічній філософії О.Ф. Лосєва

1. *Відрізнювальні ознаки категорійного поняття “особистість”*. О.Ф. Лосєв чітко методологічно розрізняє категорійний пояс або вимір ідеального життя-інтелігенції особистості та суто буттєвий, онтичний. Зокрема, називаючи формулу “*міф є буття особистісне*” “простою та єдиною категорією, яка відразу ж вимальовує всю своєрідність міфологічної свідомості” [51, с. 73], він, як слідує з рефлексивного аналізу його тексту, виокремлює принаймні десять *відрізнювальних ознак* категорійного поняття “особистість”: (а) наявність самосвідомості, котра (б) має постійно

діяльно виявлятися, (в) висвітлюючи перспективну глибину в часовому та історичному контекстах, (г) утримувати стале ядро і (д) пов'язані з ним змінні акциденції (з лат. *accidentia* – випадковість) як його енергійні самовияви, (е) є носієм антитези внутрішнього і зовнішнього, тобто протиставляє себе всьому зовнішньому, що не є вона сама; (є) заглиблюючись у самопізнання, (ж) у собі віднаходить цю саму антитезу суб'єкта та об'єкта, пізнаючого і пізнаваного, що (з) обов'язково в ній – особистості – переборюється, (і) причому не просто долаються, а в актах усвідомлення і самоспостереження названі протилежності синтезуються, зливаються до повного нерозрізнення, “тотожності мене зі мною як суб'єкта з об'єктом”.

Отож, особистість, висновує О.Ф. Лосєв, “як самосвідомість й відтак як завжди суб'єкт-об'єктне взаємопізнання, є необхідним чином *вимовиста категорія*” [51, с. 74].

2. *Об'єкт-предметне поле дослідження особистості*. У філософських пошуках О.Ф. Лосєва воно спричинене оригінальною системою діалектико-феноменологічної філософії, що ґрунтується на нових концепціях імені, символу і міфу, які генетично пов'язані із поіменуванням і доктриною православ'я; причому його філософування центрується на проведенні всеохватного символістського синтезу і водночас на детальному аналізі природи “імені” чи “слова”. Онтологічно розумом осягнуте *ім'я-слово* є “особим місцем зустрічі сенсу людської думки та іманентного смислу предметного буття, що в завершеному вираженні перетворює ім'я на “ідею”, котра схоплює й окреслює “ейдос” (тобто “образ”, “вид” – А.А.Ф., А.В.Ф.), присутність досліджуваного предмета (символу, енергії). Найбільшу глибину і повноту ім'я набуває, обіймаючи затаєний пласт буття та розкриваючись як міф, котрий є не вигадка, але остання повнота реальності, “безпосередньо відчута дійсність”, уже не ейдос, а “саме буття” у його саморозкритті. При цьому міф завжди особистісний, тоді як символ може бути лише статуарний...” [59, с. 568]. Ось чому особистість, будучи поіменованою, осмисленою й оформленою з погляду міфологічної свідомості, є “тотожність символу і міфу”, у якій останній становить “у словах подану чудову особистісну історію”. “Пласт особистісного буття, – пише відомий мислитель, – присутній буквально на кожній речі, адже кожна річ є не що інше, як вивернута догори сподом (рос. *наизнанку*) особистість, що коливається між

Першо-вогнем і Першо-світом, з одного боку, і Темрява безпросвітна – з другого”. І більше того, “особистісним сприйняттям пронизаний вирішально всілякий найменший акт нашої свідомості” [51, с. 93, 76].

3. *Теоретична модель або концептуальна сфера дослідження*. О.Ф. Лосєв висловлює ідею, яка у творчості С.Л. Рубінштейна була різнобічно обґрунтована та отримала статус принципу психологічного пізнання. В особистості обов'язково присутні два різних й одночасно неподільних плани: щось *внутрішнє*, але таке, що подане тільки через *зовнішнє*. І це закономірно, адже особистість – це завжди виявлення, жива феноменологія, а тому сутнісно – і *символ* (тобто багатозначний предметний образ, що актуально функціонує в ідеальних площинах мислення, свідомості). “Але найголовніше, підкреслює Олександр Федорович, це те, що особистість є обов'язково здійснений символ і здійснена інтелігенція” (розумова проникливість. – А.А.Ф., А.В.Ф.). Відтак особистість є міф, тому що “вона осмислена й оформлена як міфологічна свідомість. Ось чому кожна річ, залишаючись самою собою, може мати нескінченні форми вияву своєї особистісної природи...” [51, с. 73, 76, 93]. Як зауважує Л.А. Гоготишвілі у післямові до творів філософа, відома формула “пізнається річ, розуміється – особистість” так доповнюється ним: “але розуміється вона не безпосередньо, а через символи”, через особливий символічний світ [29, с. 886].

4. *Методологічна модель дослідження*. Загалом О.Ф. Лосєв підходить до інтерпретації особистості як універсально-унікального способу людського буття із власним інструментом мислення – із *методом логіко-сміслового конструювання* філософського предмета на підвалинах синтезу феноменології і діалектики й самотворення такої інтелектуальної практики, яка базується на новостворених ним концепціях імені, символу і міфу. Мислительнісне докладання цього методу до релігійно-філософської проблематики результативно оформляється як “платонівсько-гусерліанський ейдос”, тобто як досконала єдність розумового і почуттєвого змістовлень, що й становить символ – той самий “ейдос, але відтворюваний в іншому”. Логічна схема розмірковувань тут така. Онтологічно осягнене ім'я (слово) є “особливим місцем зустрічі сенсу людської думки та іманентного смислу предметного буття, що в завершеному вираженні перетворює ім'я на “ідею”, котра схоплює й “окреслює” ейдос, присутність досліджу-

ваного предмета (символу, енергії). Найбільшу глибину і повноту ім'я набуває тоді, коли охоплює затаєний шар буття і розкривається як міф, котрий не є видумка, але остання повнота реальності, “безпосередньо відчута дійсність”, уже не єйдос, а “саме буття” у його саморозгортанні” [59, с. 568]. Натомість “символ тим змістовніший, що більше він багатозначніший”, а його смисл “об’єктивно здійснюється не як наявність, а як динамічна тенденція: він не даний, а заданий” (С.С. Аверинцев [1, с. 181–182]). Водночас методологічно важливо, що міф завжди особистісний, хоча і є не сама особистість, проте образ його, він – “у словах дана особистісна історія”. З іншого боку, особистість – це тотожність статуарного символу і словотвірному міфу, що осягнена й утворена з ідеальностей міфологічної свідомості.

5. *Емпірична база та прикладне застосування теорії.* Фактично у цій точці філософського теоретизування О.Ф. Лосєв здійснює інтелектуальну проекцію запропонованої ним категорійної моделі особистості на безліку множинну картографію її онтофеноменальних оприявнень. Це однозначно підтверджують такі слова: “Якщо ми говоримо про символ як такий, [то] він залишається чистим поняттям, про який невідомо, які речі він осмислює та оформляє... Особистість насправді завжди є речова здійснюваність інтелігенції і символу. Особистість є ф а к т. Вона існує в історії. Вона живе, бореться, народжується, розквітає й умирає. Вона – це завжди обов’язково життя, а не чисте поняття. Чисте поняття має бути здійснене, уречевлене, матеріалізоване. Воно повинно постати із живим тілом та органами...” [51, с. 74]. Причому це безкрая феноменальна містерія особистісної присутності людини у світі і предметно-речового бездоння у її внутрішньому засвіті не виникають самі собою, а “являють собою не більше як становлення вічності”: “Одна й та ж річ, одна й та ж особистість може бути відтак *подана та зображена нескінченно різноманітними формами*, дивлячись на те, у якому плані просторово-часового буття ми її мислимо...” [Там само, с. 91].

Крім того, застосування феноменологічного складника-горизонту Лосєвського методу логіко-смыслового конструювання філософського предмета дає змогу зафіксувати життєдайну своєрідність і феноменальну мозаїку кожного конкретного роду символів, адже смисловий шар у міфі може бути дуже складним, принаймні подвійним (перший характеризує образне значення символу, другий вказує на його інше

значення); причому символ як виразна форма завжди перебуває у відношенні до чого-небудь, тому, з другого боку, одна й та ж виразна форма, зважаючи на спосіб співвідношення з іншими виразами чи речовими конфігураціями, може бути і символом, і схемою, й алегорією одночасно, що конкретизує самодостатні обрії символічної дійсності міфу (див. [51, с. 36–57]). Стосовно діалектичного горизонту обстоюваного філософом методу зауважимо, що він уможлиблює не лише ефективний та однорідний аналіз всеможливих символів і символіки, а й живу діалектику таких категорій, як “особистість – історія – чудо – слово”, “особистість – життя – серце – вічність – символ”, й відтак дозволяє упрозорити світлом проникливої думки сутнісні аспекти-виміри міфологічної свідомості людини, змалювавши діалектичне мереживо та безкраї простори феноменальних оприявнень її буттєвості.

6. *Засновки або фундаментації як окремі знанняві цілісності теорії.* Визначення їх холістично-ієрархічної мозаїки засобами аналітико-синтетичного філософування однозначно вказує, що *теорія особистості*, запропонована О.Ф. Лосєвим у 30-х роках ХХ ст., становить важливу концептуальну сферу-сегмент створеної ним оригінальної системи *діалектико-феноменологічної філософії*. В її основу покладені нові теоретичні конструкти складнозмістового концептуального осереддя – *імені, символу, міфу та особистості*, які водночас всеосяжно пронизані діалектикою таких категорій, як “особистість”, “історія”, “чудо” і “слово”, що об’єднані формулою: “*міф є у словах подана ч у д е с н а особистісна історія*” [51, с. 195]. Прагнучи у своїх світоглядних настановленнях розв’язати найважливішу для релігійного філософування антиномію дуалізму і монізму в контексті розвитку ідей символічно витлумаченого православного енергетизму, він створює власний, повно використовуваний ним упродовж усього свого творчого шляху, інструмент методологування – *метод логіко-смыслового конструювання філософського предмета*, що створений на засадах рефлексивного синтезу феноменології і діалектики. Відштовхуючись від того, що логічно ідея раніше матерії, смисл передує явищу, мислитель підкреслює, що “сутнісно віра і є достеменно знання”, особистість – це “фактична, тобто інобуттєва, здійснюваність інтелігенції” у єдності трьох базових моментів – пізнання (“теоретичного розуму”, науки), волі (“практичного розуму”,

моралі) і почуття (“естетичного розуму”, мистецтва).

Отож, О.Ф. Лосєвим створена *оригінальна парадигмально-дослідницька карта особистості* у рамках діалектики міфу. І справді, міф є не тільки необхідна категорія свідомості і буття загалом, розгорнуте магічне ім'я, символічно подана інтелігенція (самосвідомість) життя, а й живе суб'єкт-об'єктне взаємоспівкування, реально – речовино і почуттєво – творена дійсність, особистісне життя в його історично плинній подієвій проекції, образ буття особистісного, або ще – “у словах подана особистісна історія”, “розмальовка особистості, картинне випромінювання”, образ її. У цілому відрадно констатувати той конче важливий методологічний момент, що всі сутнісні визначеності міфу в досвіді розмірковувань Олексія Федоровича пов'язані із логіко-змістовим упрозоренням особистісного шару (плану, виміру) буття: “Міф, – пише він, – діалектично потрібний через те, що він є особистісне й отже історичне буття, а особистість – лише подальша необхідна діалектична категорія після смислу (ідеї) та інтелігенції” [51, с. 184]. Причому особистість – це історично (подієво) оприявлена, самобутньо розвизкована, імовірна буттєвість міфу. “У середині самого себе міф утримує діалектику первовічної, до-історичної, не трансформованої у становлення особистості та [власне] особистості історичної, оновлюваної, емпірично випадкової. Міф – неподільний синтез обох цих сфер” [Там само].

Водночас особистість у ще одному матеріковому вимірі буття – це здійснена самосвідомість (у термінах Лосєва – інтелігенція як міф, як смисл, як образ її самої). Тому “співпадання випадково проминаючої історії особистості із її ідеальним завданням і є чудо” [51, с. 172]. З іншого боку, чудо розуміється мислителем як сфера *цільної особистості* та її історичний вияв, енергійне прожиття особистості у її *субстанції*. Тут важливо зауважити, що фактично мовиться про *саме життя* та співпадання чи неспівпадання з ідеалом, знову ж таки, самого життя. Критикуючи психологів за примітивне атомізоване розуміння психіки як низки станів чи форм психічного життя (скажімо, так висвітлюють відчуття, сприймання, увагу, пам'ять, емоції, вольові акти та інші форми як ізольовані функції), О.Ф. Лосєв пише: “...Особистість у жодному разі не є ні відчуття, ні сприйняття, ані увага, ані взагалі пізнання; вона не є ні афект, ні емоція, ані почуття, ні прагнення, ні бажання, ні воля, ані вчинки”;

вона, звісно, необхідним чином у них *проявляється*. Але особистість виявляється загалом в усьому – в костюмі, у фізіологічних процесах дихання, кровообігу, харчуванні; і це аж ніяк не означає, що особистість є сукно чи суконний костюм, що вона є шлунок і травлення їжі й т. ін. *Особистість як категорія нічого загального не має з окремими ізольованими функціями*; із них ніколи не можна буде отримати особистість, якщо поняття про неї не отримано з іншого джерела” [Там само, с. 172–173].

Для уконкретнення аналізованої парадигмально-дослідницької мозаїки насамкінець підкреслимо таке. Особистість у діалектичних опрацюваннях О.Ф. Лосєва обов'язково є і суб'єкт, і об'єкт, себто становить той синтез, котрий суміщує у єдиному й неподільному бутті ці обидві стихії. Як категорія “особистість є діалектичний синтез категорійних понять “суб'єкт” і “об'єкт” в одному неподільному цілому. Натомість феноменально особистість, будучи квінтесенцією міфу, виявляє себе багатоманітно, у безкрайому шерегу форм та ознак, адже шар особистісного буття позначається на кожній речі, а особистим сприйняттям просякнутий вирішально вслякий найменший акт нашої свідомості. Вона є не лише концепт і чисте категорійне поняття, а обов'язково життя та історичний факт.

2.2. Парадигмально-дослідницька карта особистості в онтологічно-вчинковій філософії М.М. Бахтіна

1. *Відрізнявальні ознаки категорійного поняття “особистість”*. М.М. Бахтін ще на початку свого творчого шляху, в незавершеній роботі початку 1920-х років “До філософії вчинку”, виступає із програмою побудови філософії нового типу, яка через звернення до “єдиної та унікальної моральної відповідальності” покликана здолати “дурну незлитість (рос. – неслиянность) культури і життя”. Відтак онтологія людського буття конструюється ним як *онтологія вчинку*, як учення про “неповторну подію здійснюваного буття” [9]. А це означає, що буття-подія не тільки мислиться, а й уреальнюється через людину як відповідальну особистість. Воно визначається лише в категоріях дійсного практикування, тобто в *категоріях учинку*, в категоріях співчутливо дійового переживання конкретної непересічності світу. Унікальний учинок завжди заперечує загальне, хоч і постає на його підґрунті. Та й загальне, виходячи з його природи, не охоплює вчинку у його непов-

торності, тому саме діяльно втілюваний учинок є справжньою реалізацією особистості.

Значно пізніше, у програмному творі “До методології гуманітарних наук” (195...), М.М. Бахтін обґрунтовує *базову методологію*: “гуманітарні науки мають справу з особистістю, а отже атрибутивно передбачають наявність діалогічної активності того, хто пізнає, діалогічний рух-поступ розуміння, котре, зі свого боку, ґрунтується на діалогічному контакті між текстами і на складному взаємовідношенні тексту й контексту, а також уможливорює діалог на вищому рівні – особистостей”. Зокрема, далі він пише таке: [Існує] “дві межі думки і практики (вчинку) або два типи відношень (річ та особистість). Чим глибша особистість, себто [людина] ближче до особистісного порогу, тим більш незастосовні провідні методи, генералізація і формалізація стирають грань між генієм і бездарністю” [8, с. 391–392].

Відштовхуючись від цих засновків, визначимо десять *відрізнявальних ознак* категорійного поняття “особистість”, які розсіпані концептуальними “материками” самобутньої сфери філософування цього яскравого мислителя-філолога: *особистість* – це: (а) одна із двох (поруч із річчю) гранична межа (поріг, полюс) думки (мислення, пізнання, теоретизування) і практики (діяння, вчинення, вчинку), (б) або один із двох (в онтично вкоріненій дихотомії “річ – особистість”) тип всезагальних відношень – як взаємодія людини зі світом речей і взаємостосунки із собі подібними – іншими, суб’єктивним оточенням, (в) де особистість становить неповторно неподільну причетність до нескінченного цілого, (г) перебуваючи до нього, до світу в усвідомлено активній позиції “не-алібі” (тобто не в іншому місці як доказ безпосередньої причетності людини до буття) та (д) із єдиного місця-реальності домагається своєю відповідальною одиничністю “утвердження свого не-алібі в бутті”, (е) причому її справжня подієва буттєвість досягається не просто у відповідальній стосовно світу позиції, скільки у довершеному вчиненні, (є) що виявляється не тільки в розумовому модусі, а передусім у подієво даних-заданих емоційно-вольових тонах; (ж) саме відповідальний учинок, відіграючи роль центру сходження суб’єкта життєактивності до самобутньої персональної співучасті в подієвому плінні буття, визначає як розлам світу на “я” та “інших”, конкретне, архітектонічно значуще протистояння *я* та *іншого* й відтак поліфонію голосів – діалог

смислів, позицій, особистостей, (з) так і розвиток особи через головний онтичний формат повсякдення – через сукупність учинків, суцільне вчинення, до якого належить усякий психічний феномен – дія, думка, слово, переживання, почуття та ін., (и) причому *я* як *автор* та *інший* як *герой* – це основоположні складові особистості, що характеризуються позаприсутністю (не можуть співпадати) й істотно відрізняються способом даності діяльно-діалогічної свідомості: *я* задане із середини і в цій даності нецілісне й незавершене, тоді як *інший* завдаваний іззовні, його особистість цілісна і завершена.

2. *Об’єкт-предметне поле дослідження особистості*. Воно визначається онтологією людини, котра охоплює взаємовідношення між “одиничністю наявного буття” і “цілим буттям”, діалектика якого висвітлюється з допомогою понять “неподільного” і “незлитого” та розпізнання “даного” і “заданого” у висхідному акті “утвердження свого не-алібі в бутті”. Саме цим актом започатковується “відповідальний центр сходження вчинку” особистості, у результаті чого місце “бути” отримує бажану конкретність та “інкорпорованість” (приєднаність), онтичне персоніфіковане вкорінення. Тому в онтології людського буття на зміну homo sapiens (людині розумній) приходять homo acting (тобто “людина, котра вчиняє”). У такий спосіб постулюється не випадковість будь-якого вчинку, а моральна філософія набуває онтологічного вкорінення у вчинку, діалозі, події, особистості. “Наша думка і наша *практика*, – стверджує М.М. Бахтін, – не технічна, а *моральна*, себто це і є наші відповідальні вчинки, що здійснюються між двома кордонами: відношенням до речі і становленням до особистості”, розпросторюючись в актах *уречевлення* та *персоніфікації*. А це означає, що “одні акти (пізнавальні та моральні) прагнуть до межі уречевлення, ніколи його не досягаючи, інші акти – до межі персоніфікації, також до кінця його не досягаючи” [8, с. 392]. Хоча тут же філософ зауважує, що “важливо добратися, заглибитися до творчого ядра особистості”, у якому та продовжує жити безперервним учиненням і стає безсмертною.

Логічним продовженням об’єкт-предметної сфери самобутнього філософування М.М. Бахтіна є визначення ним *предмета гуманітарних наук*: це “*вимовисте і живоголосе буття*”, котре “ніколи не співпадає із самим собою і тому невичерпне у своєму смислі і значенні” [Там само, с. 431]. Так виникає конкретне, архітек-

тонічно ціннісне протиставлення *я* та *іншого*. Причому ця архітектоніка, обіймаючи три типи світів – дійсний, естетичний і теоретичний, “безупинно здійснюється... відповідальним учинком” [10, с. 66–67], слугує особі за орієнтир у буттєвій стихії, оприявненої події-вчиненні, надає останній ціннісно-свідомісної смислової заданості, що у Бахтінських роздумах названо терміном “емоційно-вольовий тон”.

3. *Теоретична модель або концептуальна сфера дослідження.* У філософській концепції М.М. Бахтіна “річ та особистість – [граничні] межі, а не абсолютні субстанції” [8, с. 388], де особистість становить неподільну причетність до буття з єдиного місця-реальності й відтак перебуває у світі як справжня буттєвість, як неповторна життєва подія, але, знову ж, тільки через учинок як усеприсутність “тут-тепер-завжди”, що співвідносний з нею саме як відповідальною особистістю. Причому у своїй відповідальній стосовно світу позиції, у вчинку, в подієвому пристрасному вчиненні вона виявляється не лише у розумовому модусі, а щонайперше в емоційно-вольовій тонації-спрямованості. “Дійсне буття-подія, – пише філософ, – дане-задане в емоційно-вольових тонах, [тому] співвіднесення з єдиним центром відповідальності у своєму подієвому, єдино важливому, важкому, примусовому сенсі, у своїй правді визначається не саме по собі, а у зіставленні з моєю зобов’язаною одиничністю, [де] вимушено дійсний образ події розкривається з мого і для мене єдиного місця...” [10, с. 45]. І якщо поза емоційно-вольовим задіянням особистості до світу останній постане тільки як теоретичний, то саме діалогічно здійснюване вчинення утверджує буття-подію. Оскільки насправді дуже багато персонально відповідальних суб’єктів виплекують останню, то буттєва тканина повсякдення набуває поліфонійності, наскрізь пронизаної діалогом смислів, у якому значущий кожний голос, виявляючи у такий спосіб непересічно особистісний момент співучасті у постійному творенні життєвого лона цієї тканини. Іншими словами, “єдність цілого зумовлює єдині й неповторні ролі всіх учасників. Безліч неперевершено цінних особистих світів зруйнувала би буття як змістовно певне, готове і застигле, але воно саме вперше створює єдину подію” [Там само].

Предметне поле гуманітарних наук твориться допитливою думкою М.М. Бахтіна як “вимовисте і живоголосе буття”, що характеризується незавершеністю, невичерпністю. Особистість також, будучи структурована

вчинками як цілісність, ніколи не завершена, неповна, запитувана, постаючи втіленням складної діалектики зовнішнього і внутрішнього, себто обіймаючи у своїх межових горизонтах середовище й оточення, з одного боку, та власний кругозір автора чи героя – з іншого. Звідси природно, що на арені персональної причетності особи до буття та під кутом опрацьованого кругозору “вчинком виявляється всякий психічний феномен – дія, думка, слово, почуття і т. ін. Будь-яке оприявнення людини у світі – це завжди відповідальний учинок, де відповідальність спричиняє та організує її життя саме як людини, котра вчиняє свідомо, ціннісно, діалогічно, активно й актуалізаційно беручи посильну для неї участь в екзистенційному проживанні-творенні буття всіляким психічним актом, духовним зусиллям. Саме стосовно *іншого* виявляється унікальність і “незаміщуваність” мого місця у світі, – пише М.М. Бахтін: мій дар *іншому* ґрунтується на моєму погляді, вкорінений у моєму місці буття.

Проте *дійсний світ учинку*, що проголошений фактично засадничим методологічним принципом, становить “конкретне, архітектонічно значуще протиставлення *я* та *іншого*. Два сутнісно різноманітних, але співвіднесених між собою ціннісних центри знає життя: себе й *іншого*, і саме навколо них розподіляються і містяться всі конкретні миттєвості буття. Один і той же змістовно тотожний предмет – момент буття, співвіднесений зі мною або з іншим, має вигляд ціннісно різний, і весь змістово єдиний світ, співвіднесений зі мною або з іншим, проникнутий цілком іншим емоційно-вольовим тоном, по-різному ціннісно значимий у своєму самому найважливішому, найістотнішому сенсі. Цим не порушується смислова єдність світу, але зводиться до ступеня подієвої одиничності” [10, с. 66–67]. Інакше кажучи, архітектоніка активно належного розлому світу на “я” та “інших” здійснюється безупинно обновлюваним відповідальним учинком і слугує за орієнтир подієво локалізованого, хоча насправді ноуменально безкрайого, буття.

Зазначене архітектонічне облаштування світу спричиняє відповідну структуру особистості, котра відображає загальну діалектику дійсного, естетичного і теоретичного підсвітів, де, перебуваючи у дійсності повсякдення, “я” суголосо *актору*, а “інший” – *герою*. Причому обидві структурні складові не співпадають, характеризуються позаприсутністю і докорінно відрізняються способом

унааявлення діяльності у свідомості: якщо “я” задане зі сторони й у цій даності не цілісне й незавершене перш за все для себе, через що унеможлиблює упредметнення як свого естетичного переживання, так і власних високих почуттів (любові, ніжності, благоговіння тощо), то “інший” задається із зовні, тому його особистість цілісна і довершена, може стати предметом нашого естетичного пережиття, до якого природно прикутий емоційно-вольовий тон авторської позиції. Дещо реінтерпретуючи Бахтінське розуміння діалектики “я” – “інший”, крім трьох розвитково функціональних рівнів їхньої взаємодії, додамо, згідно із концепцією одного з авторів (А.А. Фурман [106–107]), четвертий щабель. А точніше серцевинну ланку – прагнення людини “надати сенсу своєму життю, що означає обмежити себе, адже сенс є лише тонкою лінією на безмежному полі життя (В.А. Роменець [67, с. 359]). У підсумку отримуємо чотири пояси взаємостосунків: а) просторові форми (зовнішньої людини, тілесності), б) часового цілого (внутрішньої людини – душі), в) смислбуттєвої реальності (смилова глибина і смилова перспектива, змісл образу і символу, осмилення як відкриття наявного через угледіння-споглядання і доповнення шляхом творчого конструювання та ін.) та її суб’єктивного осереддя – сенсожиттєвої присутності людини як натхненної відповідальної особистості у повсякденні в плинній екзистенції співбуття обох – зовнішнього (матеріального) і внутрішнього (особистісного) – світів.

М.М. Бахтін однозначно віддає перевагу практичному розумові над теоретичним. І це зрозуміло чому, адже справжній, відповідальний учинок здійснюється не в теоретичному світі, не в інтелектуальній сфері культури, а у часопросторі безпосереднього практикування особистістю своїм життям у діалогічній взаємодії з іншими, навколишніми. Хоча світ як предмет теоретизування, на його думку, і прагне видати себе за весь світ у його цілісній буттєвості, причому не тільки за абстрактно єдине, але й за конкретно непересічне буття у його цілісному уможливленні. Інакше кажучи, теоретичне пізнання намагається створити першу філософію або ж утілити себе у формі гносеології чи світоглядних моделей, ґрунтованих на фізичних, біологічних, психологічних та інших засадах. Упродовж століть мислителі ігнорують ідею-думку того, як учинок із його суб’єктивними настановленнями є “співдіяльне мислення”. Тоді як учинок-подія опосередковує об’єктивне і суб’єктивне, він животочить

водночас і тим і тим, що відкриває світ ізсереди. “Теоретичний світ, – підкреслює філософ, – отримано у принциповому абстрагуванні від факту мого єдиного буття і морального сенсу цього факту – немовби мене й не було, й це поняття буття, для якого байдужим є центральний для мене факт мого єдиного дійсного долучення до буття, не може дати жодних критеріїв для життя практики, життя вчинку, не в ньому я живу. Якби таке буття було єдиним, мене не було б” [9, с. 88].

Цілком підтримуючи тезу М.М. Бахтіна, що уявне єдине буття, маючи абстрагований від акту вчинення смисловий зміст, не становить цілісного достовірного буття, у якому ми живемо й умираємо та в якому здійснюється наш відповідальний учинок, усе ж зауважимо, що насправді має місце більш складна діалектика як категорій “теорія” і “практика”, так мислєдіяльнісних організованостей “теоретизування” і “практикування”. Так, теорія, будучи задіяною до вирішення методологічних, методичних і суто алгоритмічних завдань, стає практичною мислєдіяльністю, тоді як остання, розгортаючись в ідеальних площинах осмилення особою свого буття та осенсовування нею власного життя, трансформується в теоретичну здатність як роботу з ідеальними упредметненнями та узмістовленнями. Тому входження людини у світ реальний, дійсний – історичний, вособистіснений, усупільнений – це не лише занурення її у світ готового, завершеного пізнання-вчинення, учинку-ставлення або вчинку відповідального діяння чи вчинку бездіяння, а й онтичне впадання у напружено синтетичну, відкрито пульсуючу й синергійну сферу екзистенціювання людського буття, де владарюють різні організмичні форми і функціональні рівні практикування – від механіки фізичних рухів і дій до засвіту розумових і вольових зусиль та психоенергетики духовних інтенцій, вірувань і святостей.

4. *Методологічна модель дослідження.* Оскільки онтологія людського буття розглядається М.М. Бахтіним як онтологія вчинення у її центральній ланці – вченні про “унікально здійснювану подію” у форматі складного взаємовідношення між неповторністю наявного особистого (зі свого власного єдиного місця) існування і “цілим буттям”, то цими засадничими концептами і тематизмами визначається як шлях-спосіб його подальших філософських розміркувань, так і той інтелектуальний, головне поняттєво-категорійний, інструментарій, котрий для цього задіюється. Щонайперше підкреслюється, що справжнє повсякдення-

подія для людини як індивідуально відповідальної особистості можливе лише через учинок, точніше – через канал безперервного вчинення, тобто в активному перетворенні найближчого довкілля і світу в позиції “не-алібі”, де вона вичерпно виявляється не стільки у розумовому стилі-вимірі, скільки в емоційно-вольовому тоні. Зі свого неповторного місця особистість у першопочатковому акті утвердження свого “не-алібі в бутті” постає як “відповідальний центр сходження вчинку”, в результаті чого “місце бути” отримує конкретність та “інкарнованість” (втілення), онтичне вкорінення. У такий спосіб від згорнутої потенційності до вчинково здійснюваної актуальності у буттєвих вимірах ковітального, передусім діалогічного й поліфонічного, відбувається утвердження особистості, котре набуває всеохватної діалектичної ємності, але не у взаємопроникненні “естетичного і теоретичного світів” із їх відстороненням від “нудотної дійсності” “єдиного й непересічно відповідального буття”, а у реальній буттєвій екзистенції “відповідальної єдності” мислення і вчинку.

Творча реконструкція *філософської методології* М.М. Бахтіна, ґрунтуючись на логіко-історичному матеріалі його онтологічно-вчинкових інсайтів, дає підстави висновувати, що основним способом його філософування є **метод відповідального мислевчинення**. І хоч автор “своєрідної онтології вчинку” (за визначенням В.А. Роменця [81, с. 711]) не вживає терміна “мислевчинення”, однозначно надає перевагу практичному, діяльному, подієвому на протигагу теоретичному, розумовому, раціональному, все ж він виходить із *багатовекторної діалектики* (а) вчинку як універсального буття-події у житті усупільненої людини і водночас як унікального у її персоніфікованої пристрастній емоційно-вольовій тональності, (б) “неподільно” й одночасно “незлитного” непересічного особистого існування, яке протистоїть і входить у співвідношення із “цілим буттям”, (в) даного за логікою людського життя як суцільне вчинення, як персоніфікований складний учинок і водночас заданого поліфонією суб’єктивних голосів – діалогічним простором смислів, у якому важливим є кінцевий голос, що становить самобутній вособистіснений момент співучасті у буттєвій мозаїці світу, (г) а оскільки учинок опосередковує об’єктивне і суб’єктивне, є і тим і тим, відкриває світ ізсередини, то він як породжує “вчинкове мислення”, так і урельнюється “сучасним мисленням”, котре у

форматі філософії переважає або “усвідомлено й виразно”, або “несвідомо і замасковано”, (д) вищим архітектонічним принципом світу вчинку є конкретне значуще протистояння *я* та *іншого*, і це – активно належний розлам буття на два сутнісно різних, але співвіднесених між собою ціннісних центри подієвої одиницності повсякдення, (е) звідси логічно слідує ключове розрізнення “я” як *актора* та “іншого” як *героя* у ролі головних структурних складових особистості, що характеризуються позаприсутністю, неспівпаданням, кардинально відрізняючись способом діяльної даності свідомості: нецілісне і незавершене “я” задане ізсередини, натомість цілісна й довершена особистість “іншого” задана іззовні, причому це стосується бінарності названих позицій на різних рівнях: і просторової форми (зовнішньої людини, тілесності), і часової цілісності (внутрішньої людини – душі), і смислбуттєвого цілого (поліфонія-діалог свідомостей), і його спонтанно плинного осереддя – сенсожиттєвої присутності особистості із її унікального місця перебування-переживання (поліфонії сенсів у лоні самосвідомості).

У будь-якому разі Бахтін інтуїтивно осягнув, але логічно не прийняв онтичну неподільність у річищі особистісного буття інтелектуальних і комунікативних процесів, свідомості і спілкування, розумових зусиль і діяльності, мислення і вчинення. І те, що він зупинився на порозі відкриття нового терміна – “*мислевчинення*” – вочевидь спричинене його відомим методологічним настановленням: навіть найзмістовніше й аналітично найґрунтовніше теоретизування неспроможне осягнути світ реальної людської буттєвості, конкретних подій і вчинків. Адже учинок, будучи об’єктивно явищем архітектонічно універсальним, передусім як чинник, рамкова умова і свідоцтво подієвої справжності особистого та соціального повсякдення-прожиття, водночас у суб’єктивному вимірі, в емоційно-вольовій тональності є утворенням унікальним, тому охопити екзистенційну одиницність у його достеменній дійсності ніякими теоретичними засобами неможливо.

Фактично тільки через століття (у 2017 р.) після виголошеної Бахтіним ідеї “відповідальної єдності” мислення і вчинку одним з авторів (А.В. Фурман) цього дослідження введений у науково-методологічний дискурс неологізм “*мислевчинення*” (див детально [116, с. 37–39, 48–49]). Це категорійне нововведення спричинене кількома важливими моментами, що виходять як за рамки аналізо-

ваної тут філософської концепції відповідальної особистості, так і за культурно-історичний формат тогочасного методологування. Власні дослідження останніх двадцяти років, здійснені у сфері філософської і наукової методології, по-перше, фундуються на розлогіх напрацюваннях творців системомислєдїальнїсної (СМД-)методології (Г.П. Щєдровицький і його школа [28; 128–133]), осереддя дослідницької програми якої становлять уведєні в 1980 році неологізм “мислєдїальнїсть” (“МД”) та базова трипоєсова схема МД; по-другє, узмїстовлюють та інструменталїзують авторську теорїю профєсїйного методологування (ПМ, А.В. Фурман [24; 108–110; 116; 118; 120]); по-третє, пропонують чотиривимірну схему-матрицю модульно-розвивального оргпростору ПМ, де один із вимїрів охоплює п’ять пояєв мислєвчинєння, що підлягають інтелектуальному практикуванню, й, по-четвертє, все це здїйснюється в межах переходу від засновків і вимог дїяльнїсного підходу до принципів, закономірностей і нормативів циклічно-вчинкового, та від методологічної оптики некласичного ідеалу-типу раціональностї до постнекласичного (див. М.С. Гусєльцева [37; 39], П.А. М’єсоїд [65–66], В.С. Стьопін [98], А.В. Фурман [110]).

Зважаючи на сказанє та беручи до уваги засадничі тематизми М.М. Бахтіна, вкажемо на виняткову євристичнїсть як *концепту мислєвчинєння*, що ієтотно розширює горизонти канонїчно зорїєнтованого теорєтизування, так і на *метод відповідальної мислєвчинєння*, який інструментально збагачує наявний інтелектуальний арсенал компетєнтного здїйснєння рефлексивної методологічної дїяльностї в сучасній гуманїтаристичї. І це потребує окремого ґрунтового досліджєння.

5. *Ємпїрична база та прикладне застосування теорїї*. Бїнарна структура особистостї ємпїрично ілюструється М.М. Бахтіним розлогіми матеріалами художніх творів, у яких герой як особистїсть створюється автором-митцем. А оскільки вона твориться із позиювання зєредини, то не може бути повноцїлісною, завершеною, а завжди є у власному самобачєнні й підсумовуванні тимчасовою, неповною, неправдивою. Та й динаміка її розвитку безпосєредньо корєлює з учинєнням, з учинково-подїєвою участю думки, почуттів, волї, відповідальної свїдомостї у справї. Ця динаміка ситуатїйно й мотиваційно унікальна і здїйснюється в неповторній емоційно-вольовїй тональностї вчинку, котрий становить не “пасивну психїчну реакцію”, а морально

значущу відповідальнїсть і навїть повиннїсть, певну орієнтацію й самїсно розпросторєну інтенційнїсть свїдомостї. Центральну ланку вказаної динаміки становить не відреагування чи слїдування потягам, а переживання, розуміння і мислєдїання, котрі подїєво зливаються в конкретній одиничній цїлісностї не лише як унікальне мїсце суб’єкта у житті, а й як його причєтнїсть до нескїнченної буттєвостї, локалізованим свїдоцтвом якого на рївнї самобутньої особистостї і є індивїдуально відповідальні акти вчинєння.

У поліфонїйній сферї шєреґу смислових діалогів, що може досягати найвищого рївня – *діалогу особистостей*, М.М. Бахтїн розрїзняє, аналізує й описує форми явного і прихованого діалогу, з допомогою концептних репрезентацій яких пояснює природу внутрїшньоособистїсного конфлікту, який також буває явним (усвїдомлєним) і прихованим (неусвїдомлєним). При цьому ознаками останнього, як підтверджує здїйснєна філософом реконструкція текстів Ф.М. Достоевського, є “рвана” промова героя, затримування чи перешкоджання оповїдї, перебивання його застережєннями. У лонї такого непрявленого діалогу, крім того, можливе ієнування феноменів “озирання” і “лазїйки”, що за психологічним змієтом близькі механїзмам психїчного захисту. “Озирання” – це промова, що зважає на сприйняття її слухачем, виявляється у зволїканні, зтягуванні оповїдї, перебиванні її застережєннями. Натомїєть “лазїйка” – фїктивне (вигаданє) самовизначєння із передбачєнням реакції слухача, сповїдь героя з урахуванням погляду зовнї.

Однак і в цьому пункті прикладного докладання філософських розмїрковувань до розгадки найменших подробиць людського буття мїж М.М. Бахтїним і, скажемо, зрїлим В.А. Роменцем, є ієтотна *методологічна розбїжнїсть*: перший, хоча й розглядає багато суто психологічних проблемних питань переважно у літературознавчому змієтовому контекстї та з позицій феноменологічної традиції, проте критично налаштований на спроможнїсть психології як наукової дисциплїни ізєредини збагнути та пояснити справжній особистїсний свїт людини (й у цьому не в останню черґу переконували тогочасні напрями – інтроспєктивна та експєримєнтальна гілки психології, що конструювали самозамкненї свїти теорєтизування), другий, навпаки, своїм потужним теорєтичним інтелектом розкриває логїко-канонїчну картину вчинкового буття свїту і людини в ньому ізєредини психології,

а точніше – із широкопредметних обріїв *психософії*, наближаючи теоретичний кругозір даних дисциплінарних версій, у його розумінні сутнісно культурно-історичних, із контекстів гуманітарної науки до вчинкової буттєвості, знаходячи всю безкраю унікальність, минуність, непересічність учинкових проявів як інструменту осягнення всезагального, універсального. За процесом – це творчість, за формою організації – вчинок, за способом уреальнення – метод вчинкової діалектики, за результатом – *натхненна особистість*, котра пройшла й пододала індивідуалізм і піднялася до вселюдського, водночас залишившись сама собою, індивідуальністю у безперервному вчинковому діянні, яка відкриває для себе смисл буття, знаходить і втілює покликання. До того ж, обґрунтовуючи теорію вчинку та історію всесвітньої психології, В.А. Роменець утверджує власною творчістю себе “не стільки як талановитого теоретика філософсько-психологічного дискурсу, скільки як послідовного і продуктивного методолога, котрий творить і мислевчинково апробує самобутню систему гуманітарного пізнання. Осереддя цієї системи становить циклічно-вчинкова схема організації його винятково плідної рефлексивної мислєдіяльності, яка поєднує оригінальні форми, методи, способи і засоби психософійно зорієнтованого методологування...” [2, с. 191–205; 110, с. 313–323].

І хоч “Бахтін, на думку В.А. Роменця, оберігає філософію вчинку від психології вчинку”, все ж він “просіює через сито” сконструйованого ним вчинкового методу психічну феноменологію, розуміючи, що людина як суб’єктивно подієва буттєвість не тотожна наявному в ній самій “психологічному знаряддю”. Тому й окрема особистість становить певну, більш чи менш, незавершену циклічність, внутрішньо організовану безперервною вчинковою активністю. Та й очевидно інше: *категорія вчинку є не тільки психологічною*, на сьогодні вона обґрунтована як категорія соціогуманітарної науки й починає освоюватися як світоглядна універсалія, тобто як категорія культури. Відтак Бахтінським тематизмам та узагальненням на кшталт “вчинком виявляється всякий психічний феномен – дія, думка, слово, почуття” і навіть свідомість і безупинний перебіг життя, або “будь-який прояв людини – це завжди відповідальний учинок”, де кожна думка, окремий акт переживання є моментом-продуктом живого вчинення, послуговуючись його термінологією, прита-

манна *психософська тональність* розмірковують, поліфонія філософських інсайтів і психологічних концептів, у проблемно-діалогічному річищі якої важливий кожний смисловий голос й онтичний відтінок, а також кожне, осенсоване з різних дисциплінарних позицій, упредметнення. А це вказує на те, що М.М. Бахтін ще в 20 роках ХХ ст. зупинився за кілька кроків до відкриття методу вчинкової діалектики, яке через півстоліття здійснив видатний український філософ і психолог Володимир Роменець, котрий показав себе не лише як самодостатній теоретик-гуманіст, а й, щонайважливіше, як яскравий і послідовний *методолог*, який освоїв новий шлях розвитку наук про людину – *вчинково-канонічну схему організації гуманітарного пізнання* як рефлексивну мислєдіяльність особливого – психософійного – типу.

б. *Засновки або фундаментації як окремі знанняві цілісності теорії*. Отже, у теорії М.М. Бахтіна розвиток особистості як одного з двох межових порогів думки, пізнання і практики (активного діяння) визначається наступністю вчинків, фактично безперервним учиненням, адже справді бути у повсякденні означає вчиняти – осмислено, діалогічно, творчо, відповідально. “Кожна моя думка з її вмістом, – пише він, – є мій індивідуально відповідальний учинок, один з учинків, із яких складається все моє єдине життя як суцільне вчинення, тому що все моє життя може бути розглянуте як деякий складний учинок: я вчиняю всім своїм прожиттям, отожд кожний окремий акт і хвилювання є моментом мого життя-вчинення” [10, с. 12]. Так, власне, у теоретизуваннях цього відомого мислителя постає *філософія вчинку*, концептними засновками якої є щонайменше десять *ідей-визначень*:

- універсальності вчинкового діяння людини;
- наскрізної буттєвої діалогічності її пізнання і свідомості;
- двох меж думки, дії і практики загалом – речі та особистості, що визначають учинковий (діалогічно-подієвий) формат індивідуального буття;
- моральності, а не технічності думки і практики, тобто відповідальності вчинків і відношенням до речей та становленням до інших особистостей;
- справжності (відтак і правдивості) буття-події у вчинку індивідуально відповідальної особистості;
- сутності вчинку-дії, що буттєво виявляється не тільки у розумовому модусі, а

передовсім в емоційно-вольовому тоні;

– перетворюваності речі у смисл в учинку-події, в якому водночас виявляється смисловий потенціал особистості;

– можливості досягнути смислового переображення буття тільки зусиллями особистості, котра вчиняє відповідально;

– інваріантної бінарної структури особистості, де вчинково діє “я” як актор, “інший” – як герой;

– діалогу особистостей як найвищому щаблеві розвитку діалектики.

У посмертно виданій “Історії психології ХХ ст.” (посібник підписано до друку 20.12.1998 р.) В.А. Роменець доходить такого категоричного узагальнення: “Бахтін оберігає *філософію вчинку від психології вчинку*. Цю останню він пов’язує із суб’єктивізмом. Мабуть, він розуміє предмет психології лише в його інтроспективному, традиційному плані. Крім того, філософія вчинку, його правда, на думку Бахтіна, є естетичною правдою вчинку. В цьому синтетизмі щонайменше ірраціонального, адже вчинок у його цілісності більш ніж раціональний – він відповідальний. Раціональність тут тлумачиться тільки як момент відповідальності” [82, с. 136–137].

Діалектична концепція М.М. Бахтіна одержує істотне збагачення і змістове розширення в роботі про автора і героя, де проблема “я – інший” отримує детальний розгляд, і не в останню чергу завдяки введенню в мисленнєву орбіту філософування таких понять, як “поза перебування”, “світогляд” та “оточення”, “я-для-себе” і “я-для-іншого”, “інший-для-мене” та ін. Скажімо, саме моє позаперебування стосовно іншого надає естетичному відношенню творчого продуктивного характеру: оскільки я володію “надлишком бачення” подієвої картини іншого, то мені є чим його обдарувати, і в цьому дарі він, на переконання філософа, зазнає абсолютної нужди-нестачі. Водночас актуалізується моральна складова вчинку особистості як форма її відповідальності й також постає його естетичне наповнення. Першомоментом естетичного споглядання є *вживання* особи в індивідуальний предмет бачення (тобто його усуб’єктнення) шляхом розкриття його власної природи. За “суб’єктивацією” відбувається “об’єктивізація”, що дає змогу охопити максимально розширеним поглядам індивідуальність як єдину, цілісну, якісно своєрідну даність-заданість. Результатом естетичної діяльності стає народження іншого в новому плані буття, котре визначене

новими, “трансгредієнтними” іншому цінностями. І тут важливими є два моменти. З одного боку, людина, впевнено почуваючи себе в автономному світі культури, але невпевнено – у неповторному вирі-вимірі життя, звідкіля, власне, й виходить учинок, учиняє певно і рішуче, коли діє не від себе, а від іманентності. Нагальності сенсу, відповідальності, перетворюючи вчинок на підсумок святості й безгрішності, проте вже без конкретного суб’єкта діяльності. З іншого боку, онтичне природження до нових цінностей, будучи недоступним для іншого, зважаючи на те, що мій дар виходить із моєї, єдиної й незамінної, точки зору, вкорінений у моєму місці в буття, вимагає від мене застави у вигляді власного буття. Пізніше “властивий естетичному спогляданню момент подієвої довершеності був оцінений Бахтіним як насилля, що несумісне з ідеєю діалогізму як живого “відношення двох свідомостей” [59, с. 76]. Нова художня модель світу, як вважає філософ, взірцево створена у вигляді поліфонічного роману Ф.М. Достоєвського, примітними ознаками якого є “поєднання нероздільних голосів” і незавершена, повно проблемна, діалогічність. Та й саме буття людини як особистості – це завжди “глибоченне спілкування; бути означає спілкуватися”, бути на межі “різних смислових світів” я та *іншого*, де кожний смисл не суб’єктивний, а “персоналістичний: у ньому завжди є запитання, звернення і передбачення відповіді, в ньому завжди двоє (як діалогічний мінімум)”. І цей персоналізм не стільки психологічний, скільки смисловий [8, с. 391, 393].

Відрадно констатувати, що пропедевтика *вчинково-діалогічного методу* й відповідно авторської організаційної схеми його самотнього методологування розпросторюється М.М. Бахтіним й на гуманітарні науки, предметом яких є “*виразне й вимовисте буття*”, перш за все на вищому діалектичному рівні – *діалогу особистостей*. Причому “це буття ніколи не співпадає із самим собою і тому невичерпне у своєму смислі і значенні. Маска, рамка, сцена, ідеальний простір і т. ін. – це різні форми репрезентативності буття (а не одиничності і речовинності) і безкорисливість ставлення/відношення до нього...” [8, с. 430]. Тому становлення буття – це вільне становлення особистості, котра здатна жити й розвиватися до рамок безсмертя через діалог, запитання, молитву у своєму творчому осередді, в актах довільного самоодкровення. Цілком логічно у форматі заданого Бахтіним

стилю філософування, що гуманітарне пізнання передбачає діалогічну активність дослідника, фундується на діалектичному поступі його думки, розуміння, свідомості, які, зі свого боку, ґрунтуються на діалогічному контексті між текстами і на складному, щонайперше за смисловою глибиною і перспективою відродження та оновлення забутих смислів, взаємовідношення тексту і контексту. Більше того, визнання філософом не завершеного оновлення смислів у нових контекстах повсякдення приводить до розрізнення малого часу і великого часу, де останній інтерпретується як нескінченний і незавершений діалог. Про це він пише так: “Немає ні першого, ані останнього слова і немає меж діалогічному контексту (він входить у бездонне минуле і в безкрає майбутнє). Навіть *минуле*, тобто народжені в діалозі минулих віків, смисли ніколи не можуть бути стабільними (раз і назавжди завершеними, закінченими) – вони завжди будуть змінюватися (оновлюватися) у процесі наступного, майбутнього розвитку діалогу. У будь-який момент розвитку діалогу існують величезні, необмежені масиви забутих смислів, але в певні моменти подальшого розвитку діалогу, в процесі його вони знову згадаються та оживуть в оновленому (незвіданому контексті) вигляді. Немає нічого абсолютно мертвого: у кожного смислу буде своє свято відродження...” [Там само, с. 393].

Насамкінець зауважимо для нас очевидне: М.М. Бахтіним створена не лише самобутня філософсько-психологічна, парадигмально-дослідницька карта особистості, а й окреслена оригінальна програма побудови методології

гуманітарних наук, що знову ж таки має справу з особистістю, діалогічними формами, методами і засобами її пізнання, вчинкового проживання, осмисленого спілкування, внутрішньо діалогічного самотворення. Головне завдання, яке упродовж життя вирішував цей талановитий філософ і філолог, полягало в тому, щоб *речове* середовище, що механічно впливає на особистість, примусити заговорити, тобто розкрити в ньому слова і тон, перетворити його на смисловий контекст особистості, котра мислить, говорить, учиняє (у тому числі й творить). По суті всякий глибокий самозвіт-сповідь, автобіографія, чиста лірика та інше це роблять. Із письменників найбільшої глибини у такому перетворенні речі у смисл досягнув Достоевський, розкриваючи вчинки і думки своїх головних героїв. Річ, залишаючись річчю, може діяти тільки на самі речі; щоб впливати на особистість, вона має розкрити свій *смисловий потенціал*, стати словом, себто долучитися до можливого словесно-смислового контексту”. І далі: “Смисл... сам сильніше всілякої сили, він змінює тотальний сенс події і дійсності, не змінюючи ні йоти в їх справжньому (буттєвому) складі, все залишається як було, але набуває зовсім іншого сенсу (уможливлює смислове перетворення буття). Кожне слово тексту перетворюється в новому контексті” [8, с. 387–388].

(Д а л і б у д е)

Надійшла до редакції 14.05.2018.
Підписана до друку 22.05.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.А., Фурман А.В. Вчинкова буттєвість особистості: від концепту до метатеорії (частина перша) / Анатолій А. Фурман, Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 5–26.

МЕТОДОЛОГІЇ ОНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Марина ГУСЕЛЬЦЕВА

УДК 167/168 : 159.922.7

Marina Gusetseva
METHODOLOGIES OF PSYCHOLOGICAL SCIENCE UPDATING

Постановка проблеми. Методологічний інструментарій психологічної науки, будучи спрямованим на вивчення стабільного, стійкого і чітко структурованого світу, виявився *безсилий* не тільки осмислювати, а й знаходити складні реалії поточних і ситуативних змін. Трансформації інформаційного середовища і соціокультурного довкілля, викликані ними динамічність і неоднозначність наявних культурно-психологічних процесів, потребували пошуку нових способів пізнання, тоді як у психології майже не розроблені засоби вивчення феноменології новоявлених змін. В описаній ситуації перед психологічною наукою гостро постало завдання оновити її тезаурус і дискурси, методологічний інструментарій, способи погляду на світ, власне стилі наукового мислення.

Актуальність дослідження. Психологія сучасності – народжуваний перед нашими очима новий дослідницький напрям, що враховує поточні *зміни пізнавальної і соціокультурної* ситуацій, вивчає особливості соціалізації і становлення ідентичності юних поколінь у швидкоплинному світі, які не мали історичних аналогів і готових культурних взірців, а також осмислює віддзеркалення всіх цих складних і змішаних процесів у методології психологічної науки.

Метою даної статті є аналіз виникаючих у ситуації сучасності методологічних стратегій, спрямованих на вивчення принципово нових феноменів, проінтерпретованих за допомогою концептуальної рамки культурно-аналітичного

підходу. Висвітлюється продуктивна роль змішаних методів, синтетичних методологій і трансдисциплінарних дослідницьких стратегій, які дозволяють осмислювати складні і рухомі психокультурні реальності.

Засадничі положення. Аналіз сучасності потребує оновлення не тільки методологічного і концептуального, а й термінологічного апарату психології. Оновлення психологічної науки тісно пов'язане з рефлексіями нового (складного, плинного) мислення і пошуком нових (змішаних, мінливих, синтетичних) методологій, для характеристики яких на сьогоднішній день не склалася однозначна термінологія. Описуючи актуальні трансформації, психологія нерідко вдається до використання метафоричних конструктів, що запозичаються із поля суміжних наук. Трансдисциплінарний стан сучасної науки характеризується тим, що кожна дисципліна розглядається одночасно як самостійна і відкрита система, в антиноміях традиції та інновації, де *зміни* уможливорюються за допомогою запозичень досвіду суміжних дисциплін і *збереження* власної ідентичності. Зі свого боку, терміноворчість є одним з напрямів інструментального оновлення сучасного постнекласичного пізнання, що дає змогу схопити як поточні трансформації, так і приховані (вислизаючі, ефемерні) культурно-психологічні реальності.

Аналіз епістемологічних досліджень (див. [13; 14]). Проблема оновлення методологічного інструментарію психології розглядається у статті посередництвом опертя на концеп-

туальну рамку розробленого нами *культурно-аналітичного підходу*, з позиції якого аргументовано, що змішані методи, синтетичні методології і трансдисциплінарні дослідницькі стратегії є особливістю постнекласичного стану науки. Авторська позиція тут полягає у виведенні на передній план конструкту *методологічна оптика* [47], котрий сприяє інтеграції психологічного знання і дозволяє віднайти, яким чином концептуальна і термінологічна різноманітність підкреслює (і виявляє) різні аспекти досліджуваної реальності. Так, у контексті обстоюваного нами підходу поняття “індивідуальність”, “суб’єкт” та “особа” диференційовані і взаємопов’язані саме з допомогою уявлень про методологічну оптику, спрямовану відповідно або на аналіз своєрідності і зрілості *людини як індивідуальності*, або на її активність і діяльність як суб’єкта, або на соціально-психологічні риси-якості, себто на *типологію* особистості. Авторська концептуалізація спирається й одночасно об’єднує класичні і сучасні роботи у даній сфері психологічного пізнання [1; 2; 7; 8; 33; 35; 36; 39; 41].

Виклад основного матеріалу. Швидкозмінна сучасність сьогодні стає значущим предметом рефлексії психологічної науки. *Психологія сучасності* – конструкт, який охоплює зміни пізнавальної і соціокультурних ситуацій розвитку знання, а також являє собою окреме віддзеркалення цих змін у підходах психологічної науки (див.: [3; 17; 28]). З цієї ситуації для гуманітарного пізнання в цілому виникає низка наслідків, викликів і проблем, що стосуються незвіданих горизонтів нових методологій.

Нові методології, що нині унааявлені пошуковим поступом, народжуються у ситуації невизначеності, характеризуючи яку, ми вдаємося в основному до метафоричних конструктів суміжних наук: “поточна сучасність”, “вислизаючий світ”, “суспільство ризику”, “плинні структури” [4; 5; 10; 11]. Останнє відразу ж указує на проблему: психологія практично не має мовних засобів для обговорення реальності здійснюваних змін. Отож виникла ситуація ставить перед психологією як сучасною наукою завдання оновлення її дискурсів, тезаурусу, методологічного інструментарію, способів погляду на світ, урешті-решт стилів наукового мислення.

Останнє тісно пов’язане із рефлексіями нового (складного, плинного) мислення і пошуком нових (змішаних, нетривких) методо-

логій, для характеристики яких також на сьогодні не склалася однозначна термінологія (див.: [17, с. 51–84]). У зв’язку з цим почати обговорення даної проблемної ситуації слід із питань оновлення мови і словника сучасної психологічної науки.

ТЕРМІНОТВОРЧІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Термінотворчість – інструмент сучасного постнекласичного пізнання, що дозволяє мисленнево схоплювати плинні культурно-психологічні реальності. Так, книга М.Н. Епштейна “PreDictionary” (“Передвісник”) є продуктом термінотворчості: це глосарій слів, яких немає у побуті, але які за законами мови можуть бути сконструйовані. Називаючи такого виду діяльність мовотворенням, М.Н. Епштейн винаходить нові поняття: наприклад, “відеологія” і “відеократія” створені за аналогією з “ідеологією” та “ідеократією”, але відображають риси вже нової соціокультурної реальності, де візуальність домінує над ідеологією [46]. Суть термінотворчості як евристики передає максима Ф. Ніцше: “Що таке оригінальність? – Бачити щось таке, що не має ще ніякого імені і не може бути ще назване, хоча і лежить перед очима всіх. Як це водиться у людей, тільки назва речі робить її взагалі зримою. – Оригінали, переважно, були і називателями” [30, с. 621]. Термінотворчість у психології виникає тому, що часто наука має справу з безіменною реальністю: щоб помітити й адекватно її природі тлумачити психологічний факт, слід *дати їй ім’я. Проте якщо метафори трактуються буквально, а не як “настки для знання” (М.К. Мамардашвілі), то виникає не просто невірне розуміння оригінальних концепцій, а ще й горезвісне навішування ярликів.*

Логіка розгортання культурно-аналітичного дослідження веде до потреби диференціювати реальності і давати імена різноманітності світів культури, психологічним станам, культурно-психологічним феноменам, у тому числі й безпосередньо неперекладним з однієї семіотичної системи в іншу. Культурно-психологічних реальностей набагато більше, ніж існуючих для їх позначення термінів (упіймати подумки психологічний стан у слові – це означає ним оволодіти). Саме за допомогою термінотворчості виявляються в науці нові, досі незримі, неочевидні реальності. Так, скажімо, письменник Е. Лимонов звернув

увагу на феномен З. Фрейда як називателя, котрий немов “наклеїв етикетки” на реальність: “Частина його висловлювань, можливо, невірна. Ну і що з того? Насправді він виконав украй важливу для людства роботу: дав назви деяким інстинктам і бажанням, окремим рухам і бажанням, організував сексуальний світ” [25, с. 205]. “Адже якщо покоління природодослідників – Бюффон, Лінней, Дарвін та інші – у поті чола свого класифікували тваринний і рослинний світи, то внутрішній світ людини був до Фрейда непізнаним і неназваним” [Там само].

Відзначимо також, що термінотворчість – одне з актуальних завдань сучасної психології, що має справу із плинною соціалізацією у швидкоплинному світі (саме так Т.Д. Марцинковська вдало обіграла у психології образ “плинної сучасності” З. Баумана [4]). Воднораз уявлення про інформаційне суспільство” (Д. Белл та ін.) знайшли віддзеркалення у психологічному понятті “інформаційна соціалізація” (див.: [26; 28]).

Зростання термінотворчості – примітна ознака досліджень у просторі психології сучасності, пов’язаних з новими методологіями. До прикладу назвемо також поняття “коридори соціалізації” [44]; “змінні методології”, латентні лінії і традиції [13; 32]; *транзитивність* соціального середовища як поєднання її мінливості і невизначеності з позиції психології; “екзисфера”, тобто психологічний простір, що поєднує екзистенцію і самість [27] та ін.

Таким чином, рухливість і мінливість сучасного світу знаходить вияв у пошуку нових мовних засобів його пізнання. Осмислення пластичності, лабільності та плинності розвитку втілилося в конструкті М. Чиксентміхаї – “потік” [45], тоді як у наших роботах була запропонована особлива дослідницька одиниця – *плинна культурно-психологічна реальність* [13; 14]. За останню приймається всякий вибраний для вивчення саморозвитку феномен, аналіз якого відбувається в координатах “історія – практики – психіка – культура”. Культурно-психологічні реальності складні, нестабільні, мінливі; визначаються (фіксуються) ситуативно і локально поставленим завданням; залежать від методологічної оптики; підлягають конструюванню і претендують на побудову цілісної картини долученого до потоку повсякдення предмета дослідження. Вибрані

як дослідницька одиниця вони слугують інструментом трансдисциплінарного синтезу, створюючи “мости” від психології до суміжних наук [16]. Важливо окремо підкреслити, що як дослідницька одиниця ці плинні реальності конструюються безпосередньо в ході самого дослідження.

В епістемологічному плані такі характеристики сучасності, як транзитивність, плинність, складність і різноманітність зумовили пошук нових дослідницьких стратегій, де переплетення різних сфер життя супроводжується проникністю дисциплінарних меж. Ми спостерігаємо, що змінюється і сам науковий дискурс, де разом з усталеною понятійною системою науки, значущу роль в описі нових реальностей відіграють метафоричні конструкти. Так, Н. Таліб не знайшов у наявному словнику науки терміну для позначення особливої властивості успішно еволюціонуючих систем – “антикрихкості”. Винайдене ним поняття описує феномен, висловлений Ф. Ніцше афоризмом: “те, що не вбиває нас, робить нас сильнішими”, а саме стрес, виклики і струси йдуть на користь розвитку, індивідуалізуючись і тренуючи здібності до опору. “Антикрихкість – зовсім не те, що еластичність, гнучкість чи невразливість. ...антикрихке, пройшовши крізь випробування, стає краще колишнього” [40, с. 20]. Антикрихкість є чимось, що “дозволяє нам працювати з невідомістю”, діяти в умовах невизначеності, отримувати користь з помилок і радити випадковості [Там само]. Для нас же цей приклад ілюструє той факт, що сучасність потребує аналітичного оновлення, причому не тільки методологічного і концептуального, а й термінологічного апарату психологічної науки.

Наша мова – це спосіб категоризації і бачення реальності. Одночасно *категоризувати – означає спрощувати*¹: прокладені розумові стежки обмежують можливості інтерпретації. У зв’язку з цим зовсім не випадково, що нові методології намагаються сповістити про себе іншою мовою. Так, до словника філософії науки увійшов конструкт “методологічні стратегії”: не жорсткі і стабільні *інструменти* пізнання, а м’які і плинні *стратегії*. Такий термін виявився потрібний, щоб поєднати, з одного боку, вимоги порядку науковості, а з іншого – внести творчий хаос і домогтися

¹ Пор.: “Понятійна мова вимагає множинності визначень. Але відділити – означає обмежити, втратити відтінки, спростити. Я ж хочу працювати з неусталеними смислами, хиткими значеннями” [12, с. 3].

більш вільного дискурсу гуманітаристики (див.: [38]). Серед цих стратегій найбільш активно обговорюються перекладацькі (пізнання як “переклад” з однієї епістемологічної системи на іншу), інтерпретативні та конвенційні [Там само]. Разом із терміном “наукові школи”, що характеризує вже наявні традиції і застигли структури, до мови увійшов більш відповідний реальності розв’язкового знання зворот – інтелектуальні (або пошукові) рухи.

У статті Н.М. Козлової і Н.М. Смірної наведено низку прикладів, де за зміною словника соціальних наук проглядалася глибинна трансформація парадигми соціального пізнання: так, замість “суб’єкта” з’явився “актор”; замість “системи” у роботах Н. Еліаса виникли “фігурації” [21]. Методологічний інструментарій класичної науки, пристосований до вивчення стабільної і стійкої реальності, утілюваний в образи жорстких структур із чіткими межами, виявився неспроможним не тільки осмислювати, але і знаходити тонкі реальності ситуативних і плинних змін. “Усвідомлення історичної обмеженості класичного образу соціального знання і відповідних методологічних регулятивів породжує потребу і проблему пошуку нових засобів аналізу і репрезентації соціальної реальності” [Там само, с. 15]. Автори відзначають, що нерідко нові концептуальні засоби були унааявлені вже у рамках класики, хоча й у маргінальних сферах знання [Там само]. Отож нові методології слід шукати на межах наук, в суміжних полях досліджень, в розламах парадигм, на незагальних (освоєних) шляхах наукового пошуку.

РУХ МІЖПАРАДИГМАЛЬНИХ МОСТІВ І ПОШУК ОПОРНИХ ПРИНЦИПІВ

Психологічне вивчення соціалізації сучасних дітей і підлітків фундуване змінами соціокультурної реальності. Проблеми еволюції складності, невизначеності, мінливості і різноманітності в сучасному світі так чи інакше розглядаються російськими авторами, які розкривають різні аспекти цієї реальності [3; 6; 17; 19; 22; 28; 31; 32; 34; 35]. Так, скажімо, О.О. Сергієнко виявляє можливості змістовного зближення вітчизняних психологічних шкіл ХХ століття [34], аргументуючи таке: якщо в контексті однієї епохи і неklasичної парадигми радянські психологічні підходи (наприклад, О.М. Леонтьєва і С.Л. Рубінштейна) дистанціювалися й опонували один одному, то із

сучасності (з допомогою методологічної оптики постнеklasичної раціональності) вони постають як концептуальна єдність інтелектуальної традиції культурно-діяльничної психології (див. також [15]). При цьому не тільки зміна оптичної перспективи (від “мікроскопа” як тенденції диференціації і розмежування усередині однієї епохи – до “телескопа” як пошуку перспективи сучасної інтеграції), а й настановлення щодо комунікативної відкритості створюють у наші дні можливості злагоджених дій історико-генетичного, історико-еволюційного, культурно-аналітичного, системно-суб’єктного, суб’єктно-аналітичного та інших названих тут підходів.

Постнеklasична методологічна оптика (див. [47; 48]) дозволяє розглянути всю різноманітність та історичне протистояння вітчизняних психологічних шкіл (культурно-історичну концепцію Л.С. Виготського, теорію діяльності О.М. Леонтьєва і теорію діяльності С.Л. Рубінштейна, системний підхід Б.Ф. Ломова, суб’єктно-діяльничний підхід А.В. Брушлінського, комплексний підхід Б.Г. Ананьєва та ін.) як сукупність інтелектуальної спадщини, яка не тільки опановується новими поколіннями психологів у процесі професійної освіти, а й передбачає вибіркоче конструювання задля розв’язання побіжних практичних завдань.

Згідно з концептуальним баченням О.О. Сергієнко, історико-еволюційний підхід О.Г. Асмолова [2], який багато в чому спирається на синергетичну та еволюційну епістемологію та розглядає питання інваріант і різноманіття в розвитку біологічних, соціальних і ментальних систем, мало уваги приділяє поняттю “суб’єкт”, що вказує на джерело унікальності, саморозвитку і продукування нових значень [34]. Схожої критики заслуговує і культурно-аналітичний підхід до вивчення еволюції психологічного знання, що фокусується на чинниках культури, але нехтує мікроархітектонікою розвитку індивідуальності [13]. Проте саме ці дослідницькі лакуни повною мірою заповнюють системно-суб’єктний [37] і суб’єктно-аналітичний підходи [19].

Ідеї суб’єктності в російській психології вичерпно розкривають два провідних підходи – еволюційно-історичний та акмеологічний. Перший з них фокусується на стадіях розвитку, що характеризуються якісною різноманітністю проявів суб’єктної організації, тоді як другий розглядає суб’єкта як певний етап у розвитку особистості, зосереджуючись на питаннях його саморозвитку [34].

Тут слушно вкотре зупинитися на співвідношенні понять “суб’єкт”, “особистість” та “індивідуальність” у сучасній психології. Не дивлячись на безмір попередніх обговорень і дискусій, дотепер не знайдена загальноприйнята система вживання даних термінів. В одних роботах автори віддають перевагу певному поняттю з цієї тріади, тоді як в інших використовують їх як взаємозамінні синоніми. Воднораз обидва підходи – еволюційно-історичний та акмеологічний, оперуючи загальною категорією “суб’єкт”, в суті речі розглядають різні дослідницькі реальності. У зв’язку з цим вельми конструктивним є пропозиція В.О. Татенка “розвести уявлення про суб’єктивність як про сутнісну характеристику людини і про суб’єктність як про виникаючу, досягаючу стадію акме і потім згасаючу психологічну властивість людини, котра має свої індивідуальні особливості у різних людей і т. ін.” [42, с. 377].

Наша позиція тут полягає у виведенні на передній план конструкту *методологічна оптика* [47], оскільки термінологічна різноманітність підкреслює різні аспекти досліджуваної реальності. Не відмовляючись від евристичного використання метафоричних конструктів у світлі постнекласичного ідеалу раціональності та інших стилістичних вільностей, слід також наполягати на чіткому визначенні і диференційованому вжитку зазначених термінів у конкретних дослідницьких проектах. До прикладу, в контексті історико-еволюційного підходу детально розведені поняття “індивід” як характеристика людини у системі біологічного роду, “особистість” як соціальна якість людини та “індивідуальність” як джерело людської унікальності і неповторності [2]. Однак, як уже підкреслювалося О.О. Сергієнко [34], тут майже не використовується поняття “суб’єкт”.

Натомість із позиції культурно-аналітичного підходу “індивідуальність” є не просте інтеграційне поняття, що враховує як біологічну своєрідність індивіда (спадковість, задатки, особливості темпераменту), так і унікальність його особистості (стилістику поведінки, мислення і діяльності), але і *маркер психологічної зрілості людини* – можливості мати та боронити власні позиції, цінності і переконання, продукувати значення, бути суб’єктом саморозвитку й самопізнання. Отож у контексті цього підходу поняття “індивідуальність”, “суб’єкт” та “особистість” диференційовані і взаємопов’язані завдяки уявленням

про методологічну оптику, спрямовану відповідно на аналіз або своєрідності та зрілості особистості (індивідуальність), або її активності і діяльності (суб’єкт), або ж соціально-психологічних рис-якостей (типології особистості). Тому якщо особистість слідує своїй соціальній ролі, то індивідуальність нерідко вчиняє їй наперекір, а антиномія між ними часто постає механізмом саморозвитку людини.

У різних психологічних підходах поняття “суб’єкт”, “особистість”, “індивідуальність”, як мінімум, роздвоюються, зважаючи на відомі еволюційні та акмеологічні перспективи методологічних оптик. Евристична схема В.О. Татенка, згідно з якою *категорія суб’єкта* центрує навколо себе поняття індивідності, особистості, індивідуальності та універсальності [41], уможлиблює моделювання взаємовідношення цих різних модусів буття людини в динаміці, додавши до них, скажімо, позиції *соціальності (розвиток відношень між особистістю та універсальністю) і персональності (композиція особистості та індивідуальності)*.

“СУБ’ЄКТ”, “ОСОБИСТІТЬ” ТА “ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ” У ПЕРСПЕКТИВІ РІЗНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

У сучасному аналізі психологічних підходів потрібно враховувати, що персонологія не була сильною стороною російської інтелектуальної традиції, не дивлячись на екзистенційно-філософські праці М.О. Бердяєва, Л. Шестова і не зважаючи на той факт, що, починаючи з 1960-х років особистість була однією із провідних категорій радянської психології. Воднораз “особистість” у російській мові і західно-європейське “selfhood” – це різні поняття. Так, В.П. Зінченко нарікав на некоректність російських перекладів “особистісний тест”, оскільки у західній традиції прийнято розрізняти *тести на особистість* (selfhood, selfness) і *тести на індивідуальність* (person, personality). Іншими словами, якщо в одних дослідницьких традиціях проводиться диференціація між “особистістю” та “індивідуальністю”, то в російських тестологічних розвідках ці поняття часто змішуються [18].

Відповідно до зауваження Л.І. Анциферової [1], у радянській психології панувало поняття “діяльність”, але було відсутнє уявлення про “діяча”, тобто про іманентну активність духу, тоді як у європейській психологічній традиції *суб’єкт – це творець власного життя і долі*.

Пріоритетною ідеєю суб'єкта стала в діяльній підході С.Л. Рубінштейна, що розвивається також його учнями [7; 39]. Коли в 1960-х роках Сергія Леонідовича охрестили “космополітом”, це була негативна ідеологічна конотація. Проте в сучасному контексті така характеристика звучить швидше втішно і семантично точно. В російсько-радянській інтелектуальній традиції С.Л. Рубінштейн був більшою мірою “західником” діяльницького підходу, тоді як О.М. Леонтєв – “грунтовником” (себто антиподом західника. – Пер.), проголошуючи пріоритет діяльності і суспільства над особистістю і суб'єктом. “Суб'єкт” у підході О.М. Леонтєва – це суб'єкт діяльності, де ключовим поняттям залишається остання. Трактатування ж даного поняття у вченні С.Л. Рубінштейна містить латентні традиції неокантіанства, котре розглядало суб'єкта як джерело творчої самодіяльності [15]. На додаток до вищесказаного Л.І. Анциферова наводить ще одне значення суб'єкта, наявне в зарубіжній експериментальній психології: *суб'єкт як випробовуваний* (рос. – испытываемый) [1].

В концепції О.М. Леонтєва психіка та особистість похідні від діяльності. Однак таке уявлення не було характерне для німецької інтелектуальної традиції, котра виводить на передній план ідеї про творчу активність духу, відповідального за втілення покликання. Аналіз творчих біографій німецьких романтиків демонструє, що саме суб'єкт визначає ту діяльність, яка його формує, і не сприймає той культурний зміст, який не відповідає його внутрішній природі. Аналогічним чином у теоретичній моделі Ж. Піаже засвоєння зовнішнього досвіду, його інтерналізація і внутрішня трансформація здійснюються відповідно до вже наявної схеми, тобто певною підготовленістю суб'єкта. Відзначимо й те, що екзистенційно-гуманістичні підходи, віддаючи пріоритетну роль духовній активності та індивідуальності особистості, є сьогодні компенсаційними і додатковими відносно соціогенетичних настановлень радянської психології (див.: [23; 24]).

У роботі “Історія розвитку вищих психічних функцій” Л.С. Виготський підкреслював, що розуміє особистість більш вузько, ніж це загальноприйнято. Він виключає із поняття особистість індивідуальну своєрідність, відмінність людей між собою. Адже особистість – це характеристика культурного розвитку дитини. Щоправда і поняття культури тут

вельми звужено: “культурний” у концепції Л.С. Виготського означає “соціальний”. Відтак за поняттям культурного розвитку не проглядаються ідеї етнічної і національної своєрідності культур. Особистість для Лева Семеновича – поняття соціальне, в нього входить “надприродне” та “історичне” – те, що виникає у процесі культурного розвитку. Особистість також слугує характеристикою “єдності поведінки” та “оволодіння” своєю поведінкою [9, с. 315]. В суб'єктивному плані їй відповідає світогляд – усвідомлене відношення людини до світу [Там само]. Особистість цілісна, хоча з позиції психологічного аналізу в ній можна виокремити певні структури. Л.С. Виготський солідаризує із Ж. Піаже в тому, що в новонародженій дитині немає “я” і відсутні навіть зачатки особистості і світогляду. Для дитини раннього віку характерне злиття особистості і світогляду, а усвідомлення свого “я” – важливий момент її розвитку. “Особистість, – пише він, – є соціальне в нас” [9, с. 324].

Отже, в російській психології знаходимо, як мінімум, дві принципово різні традиції інтерпретації суб'єкта: з одного боку, *суб'єкт як джерело активності*, з іншого – *суб'єкт як випробовуваний* (суб'єкт діяльності або освітніх впливів). Водночас існують різні традиції трактування особистості: соціогенетична та акмеологічна. В першому випадку особистість є соціальна системна якість людини в суспільстві, в другому – вона постає як видатна людина, котра домоглася особливих успіхів на шляху розвитку моральності, суспільного визнання, розкриття сутнісних людських якостей.

Вочевидь у світлі нових методологічних стратегій варто звернути увагу на нюанси сучасного використання понять. Так, у концептуальних рамках культурно-аналітичного підходу розводяться поняття “суб'єкт”, “суб'єктність” і “суб'єктивність”. Якщо *суб'єкт* більшою мірою пов'язаний з дією і діяльністю, виступаючи джерелом активності і саморозвитку людини, *суб'єктність* – із її гносеологічними визначеннями, встановленням меж соціальних взаємодій і загальнолюдською сутністю, то *суб'єктивність* відображає індивідуальні особливості, неповторність та унікальність внутрішнього світу, будучи також культурно-антропологічною характеристикою людини. “Ми конституїтовані відповідно до певних форм суб'єктивності, типами нормативності і знання, які є історичними”, – писав М. Фуко [43, с. 437]. Він же увів у філо-

софський дискурс термін *суб'єктивізація* як процес конституювання суб'єктивності.

Загалом розробка проблеми суб'єктивності сприяє розвороту психології у бік гуманітарних наук, де до рубежу ХХ–ХХІ століть накопичений і продовжує інтенсивно розвиватися арсенал різноманітних методологічних стратегій для комплексного вивчення людини та її соціальної діяльності в культурі.

ВИСНОВКИ: НОВІ МЕТОДОЛОГІЇ І ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Транзитивні соціокультурна і пізнавальна ситуації вимагають від психології розробки нових методів, понять і методологій, що дозволяють адекватно досліджувати постійно змінну психіку в складному швидкоплинному світі. Якщо на початку ХХ століття для подолання відкритої методологічної кризи психології потрібно було вийти за межі кола свідомості (це завдання вирішували різноманітні психологічні підходи), то ХХІ століття, для того щоб вписатися в динаміку загальнонаукової модернізації пізнання, спонукає психологію до подолання замкнутого кола окремих дисциплін. Цьому поступу відповідає еволюція таких конструктів, як міждисциплінарність > мультидисциплінарність (інтердисциплінарність, полідисциплінарність) > трансдисциплінарність. І на цій дорозі російська психологія опинилася явно не в авангарді.

“Дисциплінарна коробка” – образ класичної науки, що уявляє дисциплінарну організацію знання [29]. Цей образ розмивався впродовж ХХ століття, де в другій його половині міждисциплінарність еволюціонувала в мультидисциплінарність. Якщо перша припускає наявність базової дисципліни, що використовує для вирішення своїх завдань і на своїй території досягнення, методи, стратегії інших наук, то друга становить модель проблемно зорієнтованих досліджень, де у вирішенні загального завдання беруть участь експерти і фахівці з різних наук. Отож образ науки, пов'язаної з уваленнями про плинність пізнання, зажадав пошуку нового поняття. Так виникла ідея *трансдисциплінарності* – пізнання, яке ігнорує дисциплінарні межі [20].

Трактування трансдисциплінарності розпросторюються від фіксації плинності пізнавального простору до загальних і математично виражених принципів пізнавальної діяльності.

Трансдисциплінарність припускає: (а) демократичність знання і його поліфонію; побудову складнішої картини світу; (б) енциклопедизм ученого; (в) різнорівневе дослідження певної проблеми (передусім поєднання глобальних і локальних, біологічних і культурних аспектів); (г) новий принцип організації знання (відкритість дисциплінарних меж, взаємодія дисциплін). Форми нової організації досліджень осмислювалися науковцями також під назвами: “мультидисциплінарність” (multidisciplinarity), “плюродисциплінарність” (pluridisciplinarity), “інтердисциплінарність” (interdisciplinarity) [29]. Трансдисциплінарний стан сучасної науки характеризується тим, що кожна дисципліна розглядається одночасно як суверенна і відкрита система, в антиноміях традиції та інновації, а також як безперервна зміна шляхом запозичень досвіду суміжних дисциплін і водночас збереження власної ідентичності.

Загальнонауковий рух трансдисциплінарності, безперечно, є натхненником нових психологічних концепцій і методологічних стратегій, що враховують транзитивність, феноменологічну різноманітність і зростання складності сучасного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анцыферова, Л. И. Психологическое содержание феномена субъект и границы субъектно-деятельностного подхода [Текст] / Л. И. Анцыферова // Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М. : ИП РАН, 2004. – С. 350–366.
2. Асмолов, А. Г. Психология личности. Культурно-исторические понимание развития человека [Текст] / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2007. – 528 с.
3. Асмолов, А. Г. Психология современности: вызовы неопределенности, сложности и разнообразия [Электронный ресурс] / А. Г. Асмолов // Психологические исследования. – 2015. – Т. 8. – № 40. – С. 1. URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 05.05.2015).
4. Бауман, З. Текущая современность [Текст] / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
5. Бек, У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 383 с.
6. Белинская, Е. П. Человек в изменяющемся мире – социально-психологическая перспектива [Текст] / Е. П. Белинская. – М. : Прометей, 2005. – 319 с.
7. Брушлинский, А. В. Проблемы психологии субъекта [Текст] / А. В. Брушлинский. – М. : ИП РАН, 1994. – 346 с.
8. Брушлинский, А. В. Психология субъекта [Текст] / А. В. Брушлинский. – М. : Алетей, 2003. – 272 с.
9. Выготский, Л. С. История развития высших психических функций [Текст] / Л. С. Выготский // Вы-

- готский Л. С. Собр. соч. : в 6 т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 3. – С. 5–328.
10. Гидденс, Э. Последствия современности [Текст] / Э. Гидденс. – М. : Праксис, 2011. – 352 с.
11. Гидденс, Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. [Текст] / Э. Гидденс. – М. : Весь мир 2004. – 120 с.
12. Гиренок, Ф. Удовольствие мыслить иначе [Текст] / Ф. Гиренок. – М. : Академический проект, 2008. – 235 с.
13. Гусельцева, М. С. Культурно-аналитический подход к изучению эволюции психологического знания : дисс. ... докт. психол. наук [Текст] / М. С. Гусельцева. – М., 2015а. – 459 с.
14. Гусельцева, М.С. Культурно-аналитический подход к социализации личности в транзитивном обществе [Текст] / М. С. Гусельцева // Психологія особистості : Науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал. – 2013а. – № 1 (4). – С. 20–38. URL: http://ps.pu.if.ua/2013_4/2Gus.pdf
15. Гусельцева, М.С. Культурно-деятельностная традиция: становление и развитие [Текст] / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2015б. – № 4. – С. 3–14.
16. Гусельцева, М.С. Социальное пространство основание для полипарадигмального синтеза [Электронный ресурс] / М. С. Гусельцева // Психологические исследования. – 2013б. – Т. 6. – № 30. – URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 08.11.2013).
17. Гусельцева, М.С., Изотова Е.И. Позитивная социализация детей и подростков: методология и эмпирика. Монография [Текст] / М. С. Гусельцева, Е. И. Изотова. – М. : Смысл, 2016. – 320 с.
18. Зинченко, В.П. Субъективные заметки о психологической диагностике [Электронный ресурс] / В. П. Зинченко // Развитие личности. – 2001. – № 3–4. – URL: http://rl-online.ru/articles/3_4-01/194.html (дата обращения: 20.10.2016).
19. Знаков, В. В. Субъектно-аналитический подход в психологии понимания [Электронный ресурс] / В. В. Знаков // Психологические исследования. – 2015. – Т. 8. – № 42. – С. 12. – URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 05.05.2015).
20. Князева, Е. Н. Трансдисциплинарные стратегии исследований [Электронный ресурс] / Е. Н. Князева // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2011. – № 10 (112). – С. 193–201. – URL: http://iph.ras.ru/uplfile/evolep/helena/knyazeva_e_n_193_2.pdf (дата обращения: 05.05.2015).
21. Козлова, Н. Н., Смирнова, Н. М. Кризис классических методологий и современная познавательная ситуация [Текст] / Н. Н. Козлова, Н. М. Смирнова // Социологические исследования. – 1995. – № 11. – С. 12–22.
22. Корнилова, Т. В. Перспективы динамической парадигмы в психологии выбора [Электронный ресурс] / Т. В. Корнилова // Психологические исследования. – 2014. – Т. 7. – № 36. – С. 2. – URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 05.05.2015).
23. Леонтьев, Д. А. Новые ориентиры понимания личности в психологии: от необходимого к возможному [Текст] / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2011. – № 1. – С. 3–27.
24. Леонтьев, Д. А. Экзистенциальный подход в современной психологии личности [Текст] / Д. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 2016. – № 3. – С. 3–15.
25. Лимонов, Э. Священные монстры [Текст] / Э. Лимонов. – М.: Ad Marginem, 2004. – 222 с.
26. Марцинковская, Т. Д. Информационная социализация в изменяющемся информационном пространстве [Электронный ресурс] / Т. Д. Марцинковская // Психологические исследования. – 2012а. – Т. 5. – № 26. – С. 7. – URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 20.10.2016).
27. Марцинковская, Т. Д. Культура и субкультура в пространстве психологического хронотопа [Текст] / Т. Д. Марцинковская. – М.: Смысл, 2016. – 271 с.
28. Марцинковская, Т. Д. Современная психология – вызовы транзитивности [Электронный ресурс] / Т. Д. Марцинковская // Психологические исследования. – 2015б. – Т. 8. – № 42. – С. 1. – URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 19.11.2015).
29. Мокий, В. С. Основы трансдисциплинарности [Текст] / В. С. Мокий. – Нальчик: Эль-Фа, 2009. – 368 с.
30. Ницше, Ф. Сочинения в 2 томах. Т. 2. [Текст] / Ф. Ницше. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.
31. Подьяков, А. Н. Компликология: создание развивающих, диагностирующих и деструктивных трудностей [Текст] / А. Н. Подьяков. – М.: Высшая школа экономики, 2014. – 278 с.
32. Разработка и реализация принципа развития в современной психологии [Текст] / под ред. А.Л. Журавлева, Е.А. Сергиенко. – М.: ИП РАН, 2016.
33. Рубинштейн, С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
34. Сергиенко, Е. А. Межпарадигмальные мосты [Электронный ресурс] / Е. А. Сергиенко // Психологические исследования. – 2016. – Т. 9. – № 48. – С. 4. – URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 20.10.2016).
35. Сергиенко, Е. А. Модель психического и социального познание [Электронный ресурс] / Е. А. Сергиенко // Психологические исследования. – 2015. – Т. 8. – № 42. – С. 6. – URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 19.11.2015).
36. Сергиенко, Е. А. Принципы психологии развития: современный взгляд [Электронный ресурс] / Е. А. Сергиенко // Психологические исследования. – 2012. – Т. 5. – № 24. – С. 1. – URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: 14.10.2015).
37. Сергиенко, Е. А. Системно-субъектный подход: обоснование и перспектива [Текст] / Е. А. Сергиенко // Психологический журнал. – 2011. – Т. 32. – № 1. – С. 120–132.
38. Современные методологические стратегии: Интерпретация. Конвенция. Перевод. Колл. монография [Текст] / под общ. ред. Б. И. Пружинина, Т. Г. Щединой. – М.: Политическая энциклопедия, 2014.
39. Субъект, личность и психология человеческого бытия [Текст] / под ред. В. В. Знакова, З. И. Рябикиной. – М.: ИП РАН, 2005. – 384 с.
40. Талеб, Н. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса [Текст] / Н. Талеб. – М.: КоЛибри, 2014. – 768 с.
41. Татенко, В.А. Психология в субъектном измерении: монография [Текст] / В. А. Татенко. – К.: Видав. центр “Просвита”, 1996. – 404 с.
42. Татенко, В. А. Проблемы субъекта в современной

психології (українська школа) [Текст] / В. А. Татенко // Філософсько-психологічне насліддя С. Л. Рубінштейна / отв. ред. К. А. Абульханова. – М. : ИП РАН, 2011. – С. 371–387.

43. Фуко, М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет [Текст] / М. Фуко. – М. : Касталь, 1996. – 448 с.

44. Хузеева, Г. Р. Изучение процессов социализации и индивидуализации детей старшего дошкольного возраста [Текст] / Г. Р. Хузеева. – Психологические исследования. – 2017. – Т. 10. – № 54. – С. 8. – URL : <http://psystudy.ru> (дата обращения: 09.12.2017).

45. Чиксентмихайи, М. В поисках потока: Психология включенности в повседневность [Текст] / М. Чиксентмихайи. – М. : Альпина нон-фикшн, 2011. – 194 с.

46. Epstein, M. PreDictionary: Experiments in Verbal Creativity [Текст] / M. Epstein. – N.Y.: Franc-Tireur USA, 2011. – 135 p.

47. Гусельцева, М. С. Методологічна оптика як інструмент пізнання [Текст] / М. С. Гусельцева // Психологія і суспільство: укр. теорет.-метод. соціо-гуманіт. часоп. – 2017. – № 4 (70). – С. 39–55.

48. Фурман, А. В. Методологічна оптика циклічно-вчинкової організації теорії як системи раціонального знання [Текст] / А. В. Фурман / Вітакультурний млин: методол. альманах. – 2017. – Модуль 19. – С. 4–15.

REFERENCES

1. Antsyferova, L. I. Psikhologicheskoe sodержanie fenomena sub"ekt i granitsy sub"ektno-deyatelnostnogo podkhoda [Текст] / L. I. Antsyferova // Antsyferova L. I. Razvitiye lichnosti i problemy gerontopsikologii. – М. : IP RAN, 2004. – S. 350–366. [In Russian].

2. Asmolov, A. G. Psikhologiya lichnosti. Kul'turno-istoricheskie ponimanie razvitiya cheloveka [Текст] / A. G. Asmolov. – М. : Smysl, 2007. – 528 s. [In Russian].

3. Asmolov, A. G. Psikhologiya sovremennosti: vyzovy neopredelennosti, slozhnosti i raznoobraziya [Elektronnyi resurs] / A. G. Asmolov // Psikhologicheskie issledovaniya. – 2015. – Т. 8. – № 40. – S. 1. URL: <http://psystudy.ru> (data obrashcheniya: 05.05.2015). [In Russian].

4. Bauman, Z. Tekuchaya sovremennost' [Текст] / Z. Bauman. – SPb. : Piter, 2008. – 240 s. [In Russian].

5. Bek, U. Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modernu [Текст] / U. Bek. – М. : Progress-Traditsiya, 2000. – 383 s. [In Russian].

6. Belinskaya, E. P. Chelovek v izmenyayushchemsya mire – sotsial'no-psikhologicheskaya perspektiva [Текст] / E. P. Belinskaya. – М. : Prometei, 2005. – 319 s. [In Russian].

7. Brushlinskii, A. V. Problemy psikhologii sub"ekta [Текст] / A. V. Brushlinskii. – М. : IP RAN, 1994. – 346 s. [In Russian].

8. Brushlinskii, A. V. Psikhologiya sub"ekta [Текст] / A. V. Brushlinskii. – М. : Aleteiya, 2003. – 272 s. [In Russian].

9. Vygotskii, L. S. Istoriya razvitiya vysshikh psikhicheskikh funktsii [Текст] / L. S. Vygotskii // Vygotskii L. S. Sobr. soch. : v 6 t. – М. : Pedagogika, 1983. – Т. 3. – S. 5–328. [In Russian].

10. Giddens, E. Posledstviya sovremennosti [Текст] / E. Giddens. – М. : Praksis, 2011. – 352 s. [In Russian].

11. Giddens, E. Uskol'zayushchii mir. Kak globalizatsiya menyaet nashu zhizn'. [Текст] / E. Giddens. – М. : Ves' mir 2004. – 120 s. [In Russian].

12. Girenok, F. Udovol'stvie myslit' inache [Текст] / F. Girenok. – М. : Akademicheskii proekt, 2008. – 235 s. [In Russian].

13. Gusel'tseva, M. S. Kul'turno-analiticheskii podkhod k izucheniyu evolyutsii psikhologicheskogo znaniya : diss. ... dokt. psikhol. nauk [Текст] / M. S. Gusel'tseva. – М., 2015a. – 459 s. [In Russian].

14. Gusel'tseva, M. S. Kul'turno-analiticheskii podkhod k sotsializatsii lichnosti v tranzitivnom obshchestve [Текст] / M. S. Gusel'tseva // Psikhologiya osobistosti : Naukovii teoretiko-metodologichnii i prikladnii psikhologichnii zhurnal. – 2013a. – № 1 (4). – S. 20–38. – URL: http://ps.pu.if.ua/2013_4/2Gus.pdf [In Russian].

15. Gusel'tseva, M. S. Kul'turno-deyatelnostnaya traditsiya: stanovlenie i razvitiye [Текст] / M. S. Gusel'tseva // Voprosy psikhologii. – 2015b. – № 4. – S. 3–14. [In Russian].

16. Gusel'tseva, M. S. Sotsial'noe prostranstvo osnovanie dlya poliparadigmalnogo sinteza [Elektronnyi resurs] / M. S. Gusel'tseva // Psikhologicheskie issledovaniya. – 2013b. – Т. 6. – № 30. – URL: <http://psystudy.ru> (data obrashcheniya: 08.11.2013). [In Russian].

17. Gusel'tseva, M. S., Izotova E. I. Pozitivnaya sotsializatsiya detei i podrostkov: metodologiya i empirika. Monografiya [Текст] / M. S. Gusel'tseva, E. I. Izotova. – М. : Smysl, 2016. – 320 s. [In Russian].

18. Zinchenko, V. P. Sub"ektivnye zametki o psikhologicheskoi diagnostike [Elektronnyi resurs] / V. P. Zinchenko // Razvitiye lichnosti. – 2001. – № 3–4. – URL: http://rl-online.ru/articles/3_4-01/194.html (data obrashcheniya: 20.10.2016). [In Russian].

19. Znakov, V. V. Sub"ektno-analiticheskii podkhod v psikhologii ponimaniya [Elektronnyi resurs] / V. V. Znakov // Psikhologicheskie issledovaniya. – 2015. – Т. 8. – № 42. – S. 12. – URL: <http://psystudy.ru> (data obrashcheniya: 05.05.2015). [In Russian].

20. Knyazeva, E. N. Transdistsiplinarnye strategii issledovaniya [Elektronnyi resurs] / E. N. Knyazeva // Vestnik TGPU (TSPU Bulletin). – 2011. – № 10 (112). – S. 193–201. – URL: http://iph.ras.ru/uplfile/evolep/helena/knyazeva_e-n-_193_2.pdf (data obrashcheniya: 05.05.2015). [In Russian].

21. Kozlova, N. N., Smirnova, N. M. Krizis klassicheskikh metodologii i sovremennaya poznavatel'naya situatsiya [Текст] / N. N. Kozlova, N. M. Smirnova // Sotsiologicheskie issledovaniya. – 1995. – № 11. – S. 12–22. [In Russian].

22. Kornilova, T. V. Perspektivy dinamicheskoi paradigmy v psikhologii vybora [Elektronnyi resurs] / T. V. Kornilova // Psikhologicheskie issledovaniya. – 2014. – Т. 7. – № 36. – S. 2. – URL: <http://psystudy.ru> (data obrashcheniya: 05.05.2015). [In Russian].

23. Leont'ev, D. A. Noveye orientiry ponimaniya lichnosti v psikhologii: ot neobkhodimogo k vozmozhnomu [Текст] / D. A. Leont'ev // Voprosy psikhologii. – 2011. – № 1. – S. 3–27. [In Russian].

24. Leont'ev, D. A. Ekzistentsial'nyi podkhod v sovremennoi psikhologii lichnosti [Текст] / D. A. Leont'ev // Voprosy psikhologii. – 2016. – № 3. – S. 3–15. [In Russian].

Russian].

25. Limonov, E. Svyashchennye monstry [Tekst] / E. Limonov. – M.: Ad Marginem, 2004. – 222 s. [In Russian].

26. Martsinkovskaya, T. D. Informatsionnaya sotsializatsiya v izmenyayushchemsya informatsionnom prostranstve [Elektronnyi resurs] / T. D. Martsinkovskaya // Psikhologicheskie issledovaniya. – 2012a. – T. 5. – № 26. – S. 7. – URL: <http://psystudy.ru> (data obrashcheniya: 20.10.2016). [In Russian].

27. Martsinkovskaya, T. D. Kul'tura i subkul'tura v prostranstve psikhologicheskogo khronotopa [Tekst] / T. D. Martsinkovskaya. – M.: Smysl, 2016. – 271 s. [In Russian].

28. Martsinkovskaya, T. D. Sovremennaya psikhologiya – vyzovy tranzitivnosti [Elektronnyi resurs] / T. D. Martsinkovskaya // Psikhologicheskie issledovaniya. – 2015b. – T. 8. – № 42. – S. 1. – URL: <http://psystudy.ru> (data obrashcheniya: 19.11.2015). [In Russian].

29. Mokii, V. S. Osnovy transdistsiplinarnosti [Tekst] / V. S. Mokii. – Nal'chik: El'-Fa, 2009. – 368 s. [In Russian].

30. Nitshe, F. Sochineniya v 2 tomakh. T. 2. [Tekst] / F. Nitshe. – M.: Mysl', 1990. – 829 s. [In Russian].

31. Podd'yakov, A. N. Komplikologiya: soznanie razvivayushchikh, diagnostiruyushchikh i destruktivnykh trudnostei [Tekst] / A. N. Podd'yakov. – M.: Vysshaya shkola ekonomiki, 2014. – 278 s. [In Russian].

32. Razrabotka i realizatsiya printsipa razvitiya v sovremennoi psikhologii [Tekst] / pod red. A.L. Zhuravleva, E.A. Sergienko. – M.: IP RAN, 2016. [In Russian].

33. Rubinshtein, S. L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir [Tekst] / S. L. Rubinshtein. – SPb.: Piter, 2003. – 512 s. [In Russian].

34. Sergienko, E. A. Mezhpardigmal'nye mosty [Elektronnyi resurs] / E. A. Sergienko // Psikhologicheskie issledovaniya. – 2016. – T. 9. – № 48. – S. 4. – URL: <http://psystudy.ru> (data obrashcheniya: 20.10.2016). [In Russian].

35. Sergienko, E. A. Model' psikhicheskogo i sotsial'noe poznanie [Elektronnyi resurs] / E. A. Sergienko // Psikhologicheskie issledovaniya. – 2015. – T. 8. – № 42. – S. 6. – URL: <http://psystudy.ru> (data obrashcheniya: 19.11.2015). [In Russian].

36. Sergienko, E. A. Printsipy psikhologii razvitiya: sovremennyi vzglyad [Elektronnyi resurs] / E. A. Sergienko // Psikhologicheskie issledovaniya. – 2012. – T. 5. – № 24. – S. 1. – URL: <http://psystudy.ru> (data obrashcheniya: 14.10.2015). [In Russian].

37. Sergienko, E. A. Sistemno-sub'ektnyi podkhod: obosnovanie i perspektiva [Tekst] / E. A. Sergienko // Psikhologicheskii zhurnal. – 2011. – T. 32. – № 1. – S. 120–132. [In Russian].

38. Sovremennye metodologicheskie strategii: Interpretatsiya. Konventsia. Perevod. Koll. monografiya [Tekst] / pod obshch. red. B. I. Pruzhinina, T. G. Shchedrinoi. – M.: Politicheskaya entsiklopediya, 2014. [In Russian].

39. Sub'ekt, lichnost' i psikhologiya chelovecheskogo bytiya [Tekst] / pod red. V. V. Znakova, Z. I. Ryabikinoi. – M.: IP RAN, 2005. – 384 s. [In Russian].

40. Taleb, N. Antikhrupkost'. Kak izvlech' vygodu iz khaosa [Tekst] / N. Taleb. – M.: KoLibri, 2014. – 768 s. [In Russian].

41. Tatenko, V.A. Psikhologiya v sub'ektnom izmerenii: monografiya [Tekst] / V. A. Tatenko. – K.: Vidav. tsentr "Prosvita", 1996. – 404 s. [In Russian].

42. Tatenko, V. A. Problemy sub'ekta v sovremennoi psikhologii (ukrainskaya shkola) [Tekst] / V. A. Tatenko / / Filosofsko-psikhologicheskoe nasledie S. L. Rubinshteina / otv. red. K. A. Abul'khanova. – M.: IP RAN, 2011. – S. 371–387. [In Russian].

43. Fuko, M. Volya k istine: po tu storonu znaniya, vlasti i seksual'nosti. Raboty raznykh let [Tekst] / M. Fuko. – M.: Kastal', 1996. – 448 s. [In Russian].

44. Khuzeeva, G. R. Izuchenie protsessov sotsializatsii i individualizatsii detei starshego doshkol'nogo vozrasta [Tekst] / G. R. Khuzeeva. – Psikhologicheskie issledovaniya. – 2017. – T. 10. – № 54. – S. 8. – URL: <http://psystudy.ru> (data obrashcheniya: 09.12.2017). [In Russian].

45. Chiksentmikhaii, M. V poiskakh potoka: Psikhologiya vklyuchennosti v povsednevnost' [Tekst] / M. Chiksentmikhaii. – M.: Al'pina non-fikshn, 2011. – 194 s. [In Russian].

46. Epstein, M. PreDictionary: Experiments in Verbal Creativity [Tekst] / M. Epstein. – N.Y.: Franc-Tireur USA, 2011. – 135 p. [In English].

47. Gusel'tseva, M. S. Metodologichna optika yak instrument piznannya [Tekst] / M. S. Gusel'tseva // Psikhologiya i suspil'stvo: ukr. teoret.-metod. sotsiologianit. chasop. – 2017. – № 4 (70). – S. 39–55. [In Ukrainian].

48. Furman, A.V. Metodologichna optyka tsyklichno-vchynkovo orhanizatsii teorii yak systemy ratsionalnoho znannia [Tekst] / A.V. Furman / Vitakulturnyi mlyn: metodol. almanakh. – 2017. – Modul 19. – S. 4–15.

АНОТАЦІЯ

Гусельцева Марина Сергіївна.

Методології оновлення психологічної науки.

Методологічний інструментарій психології, призначений для вивчення стабільного, стійкого, чітко структурованого світу, безсиллий не тільки осмислювати, а й виявляти складні реальності плинних і ситуативних змін. Всі ці трансформації інформаційного простору та соціокультурного середовища привели до особливої рухливості і мінливості культурно-психологічних процесів у становленні ідентичності сучасної людини. У цій принципово новій ситуації перед психологією постало завдання відновлення її тезауруса і дискурсів, методологічного інструментарію, способів погляду на світ, стилів наукового мислення. Психологія сучасності – новий дослідницький напрямок, що враховує поточні зміни пізнавального і соціокультурного моментів розвитку цивілізації; вивчає особливості соціалізації та становлення ідентичності підростаючих поколінь у глобалізованому суспільстві, а також осмислює відображення всіх цих складних і змішаних процесів у методології психологічної науки. Доводиться продуктивна роль змішаних методів, синтетичних методологій і трансдисциплінарних дослідницьких стратегій, що дозволяють осмислювати складні і рухливі культурно-психологічні реальності. На прикладі аналізу і співвідношення понять “осо-

бистість”, “індивідуальність”, “суб’єкт”, “суб’єктивність”, що наявні в сучасній російській психології, продемонстрований евристичний потенціал конструкту “методологічна оптика”. Зокрема доведено, що його застосування сприяє інтеграції психологічного знання, а також дозволяє виявити, яким чином концептуальне і термінологічне розмаїття підкреслює (і виявляє) різні аспекти досліджуваної реальності.

Ключові слова: методологія, психологія сучасності, транзитивність, соціокультурні зміни, культурно-аналітичний підхід, методологічна оптика, трансдисциплінарності, людина, суб’єкт, особистість, індивідуальність.

ANNOTATION

Guseltseva Marina.

Methodologies of psychological science updating.

The methodological toolkit of psychology designed to study a stable and clearly structured world is powerless not only to comprehend, but also to reveal complex realities of fluid and situational changes. The ongoing transformations of the information and socio-cultural environment led to a special mobility and variability of cultural and psychological processes in the formation of the identity of modern man. In this fundamentally new situation the psychology faced the task of updating its thesaurus and discourses, methodological tools, ways of looking at the world, and styles of scientific thinking. The psychology of

modernity is a new research trend, taking into account the current changes in the cognitive and sociocultural situation; studying the features of socialization and the emergence of the identity of the younger generations in a transforming world; and also the comprehending reflection of all these complex and mixed processes in the methodology of psychological science. The productive role of mixed methods, synthetic methodologies and transdisciplinary research strategies allowing to comprehend complex and mobile cultural and psychological realities is proved. On the example of analysis and correlation of the concepts of “personality”, “individuality”, “subject”, “subjectivity” in contemporary Russian psychology the work of the construct “methodological optics” is promoted contributing to the integration of psychological knowledge and also reveals how the conceptual and terminological diversity emphasizes (and reveals) various aspects of the reality being studied.

Key words: methodology, psychology of modernity, transitivity, sociocultural changes, cultural-analytical approach, methodological optics, transdisciplinarity, human, subject, personality, individuality.

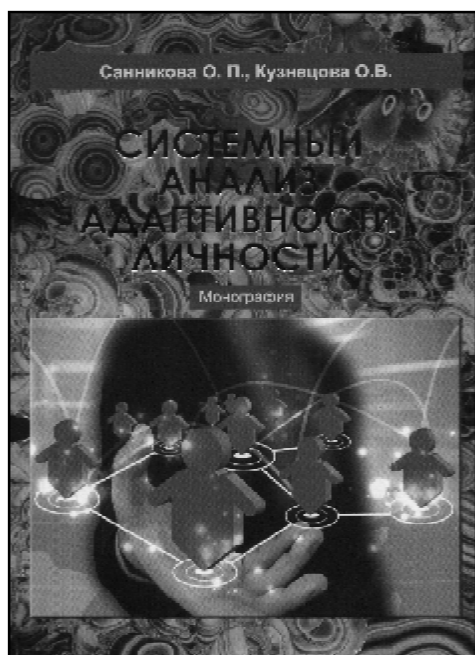
Переклад з російської
професора А.В. ФУРМАНА
(з дозволу автора)

Надійшла до редакції 15.12.2017.
Підписана до друку 10.03.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Гусельцева М. **Методології оновлення психологічної науки / Марина Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 27–37.**

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Санникова О. П., Кузнецова О. В.
Системный анализ адаптивности личности :
Монография. — Одесса: Издательство ВМВ, 2017.
— 392 с.

В монографии раскрывается авторский подход к научному исследованию адаптивности как целостной системы на основе анализа ее структуры и функциональных проявлений. Определены методологические, теоретико-концептуальные основы изучения адаптивности как многоуровневого, многокомпонентного свойства личности. Представлены результаты дифференциально-психологического анализа адаптивности. Значительное внимание уделяется вопросам психодиагностики адаптивности, возможностям измерения как ее частных признаков, так и интегральных характеристик. Приводится оригинальный авторский психодиагностический инструментарий, направленный на изучение разноуровневых компонентов адаптивности и свойств личности, аранжирующих ее различные проявления.

Книга адресована психологам-исследователям и практикам, педагогам и социальным работникам, студентам, аспирантам, а также широкой читательской аудитории, которая интересуется данной проблемой.

Я-КОНЦЕПЦІЯ ЯК ПРЕДМЕТ БАГАТОАСПЕКТНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Оксана ФУРМАН

УДК 159.923.2

Oksana Furman

SELF-CONCEPT AS THE SUBJECT OF MULTI-ASPECT THEORIZING

Постановка суспільної проблеми. Становлення людини як особистості ґрунтується навколо розвиткового розгортання й утвердження її позитивної Я-концепції. Адже остання визначає не лише аспекти прийнятного самоствавлення, самопідтримки, власної самоповаги, а й ефективну продуктивність діяльності, здатність до гуманної соціальної взаємодії з іншими, суспільну позицію та соціальні ролі, впливає на доленосні вибори людини загалом. Водночас позитивно розвинена Я-концепція дає змогу “цілісніше збагнути вершинний образ людини в людині” (А.В. Фурман), “ґрунтовніше пізнати “континенти” і “материки” її індивідуального світу Я” [47, с. 46].

1. До історії наукового обґрунтування Я-концепції як системного онтогенетичного утворення

Віховими темами сучасної наукової психології у напрямку пізнання людиною свого внутрішнього світу є психіка і свідомість, воля і установки, самоактуалізація і вчинок, самосвідомість і Я-концепція та інші. Як відомо, остання постає як системно організована сукупність думок, ставлень, переживань, переконань, установок, почуттів, мрій і розчарувань людини стосовно самої себе. Я-концепція – центральне формоутворення самосвідомості, причому не лише винятково надскладне, а й унікальне за своїми функціями, призначенням, самоорганізаційною актуалізацією, адже формує низку найвагоміших думок, уявлень та

знань і дає відповіді принаймні на чотири запитання: “Хто Я насправді?”, “Яким би Я хотів бути?”, “Як мене сприймають інші?”, “Яким Я можу реально стати у підсумку життя, незважаючи на сюрпризи і перипетії долі?”.

Ще в дитинстві, з допомогою новонародженої крихітної самосвідомості, центрованої на відчуттях болю і задоволення, утворюється найпростіша картина себе, котра з роками, хоча й повільно, але все ж змінюється – розширюється та ускладнюється як у центральній композиції, так і у фонових відтінках (А.В. Фурман), та з роками постає як Я-концепція. Вона інтенсивно розвивається у сімейному, а пізніше й у шкільному доквіллі, а також вдосконалюється у ділових та виробничих відносинах, прогресує чи деградує у буденних стосунках з навколишніми упродовж життєвого шляху особистості. Ось чому, незважаючи на те, що Я-концепція є глибинно-вершинним утворенням внутрішнього світу людини, вона, як не парадоксально, – центр її соціального всесвіту, оскільки сотнями і тисячами невидимих ліній-зв’язків єднає її психодуховну організацію з багатопроблемним доквіллям.

У науковій літературі безперервно наявний інтерес філософів, психологів, соціологів і педагогів до пізнання природи Я та Я-концепції. Це пояснюється тим, що власне остання справляє значимий вплив на перебіг життя людини від раннього дитинства до глибокої старості, зумовлюючи той чи інший вибір *життєвого шляху* та долі загалом. З віком вона відіграє все самостійнішу роль у житті

людини. Це означає, що навколишній світ, уявлення про інших сприймаються кожним через *формат* Я-концепції, котра формується за етапами соціалізації та організованого виховання й водночас має відповідне індивідуально-природне спричинення. Її головні функції для людини як особистості полягають у тому, щоб: а) утвердити у *самосвідомості відчуття визначеності* у соціальному часопросторі, б) досягнути ідентифікації із конкретним довкіллям, а також в) домогтися благодатного самоототожнення та самоприйняття.

Важливе призначення Я-концепції – забезпечити *внутрішнє узгодження* людини себе із собою, відносно сталість її поведінки, незважаючи на безперервний тиск проблемного світу. Отож не дивно, що розвиток особистості в усіх її основних окультурених формах (спілкування, поведінка, діяльність, учинок) перебуває під визначальним впливом Я-концепції.

Протягом багатьох століть відомі мислителі різних гуманітарних наук вважали, що джерела і результати *уявлення людини про себе, або про Я-концепцію*, заслуговують серйозної уваги, оскільки такі самоуявлення дають змогу відповісти, принаймні на такі запитання: “Хто – Я?”, “Як Я до себе ставлюся?”, “Як Я себе оцінюю?”, “Як Я самореалізуюся?” тощо. Але практично, упродовж декількох сторіч, теологи, філософи та різні суспільні діячі не виокремлювали не тільки єдиної структури концептуального Я, а й не було відкрито чітких чинників щодо розвитку цього, чи не найскладнішого, феномена самосвідомості. Водночас “на кінець XIX і до середини XX століття окремі психологи, соціологи та психіатри прагнули вивчати Я-концепцію на абстрактному чи теоретичному рівні” [27, с. 1048].

Загальновідомим філософом і психологом, який “... займався в XIX ст. проблемою Я та самосвідомості, був В. Джемс, котрий обґрунтовував свої твердження через повсякденні неконтрольовані спостереження за власними свідомими переживаннями, використовуючи для цього метод інтроспекції” [27, с. 1048]. У цьому дослідницькому контексті учений виокремив *глобальне, особистісне Я* (Self), котре розглядав як подвійне утворення, яке утримує *Я-усвідомлювальне* (I) і *Я-як об’єкт* (Me). Це – дві сторони однієї цілісності, котрі завжди співіснують одночасно. Перша з них являє собою чистий *досвід* (Я-усвідомлювальне), друга – його *зміст* (Я-як об’єкт охоплює все те, що особа може назвати своїм, тобто не тільки власне тіло, психічні сили, а й одяг,

дім, сім’ю, прашурів, друзів, репутацію, творчі досягнення, земельну власність тощо). Емпіричне Его або Ме (Я-як об’єкт) В. Джемс цілком слушно поділяє на три компоненти: *матеріальне Я* – тіло, одяг, власність; *соціальне Я* – те, ким визнають людину навколишні; *духовне Я* – сукупність психічних здібностей і схильностей [12].

У перші десятиліття XX ст. вивчення Я-концепції тимчасово перемістилося з традиційного формату психології у сферу соціології. Головними теоретиками тут стали американський соціолог Чарлз Хортон Кулі (1864–1929) і американський філософ, соціолог, соціальний психолог Джордж Герберт Мід (1863–1931) – представники символічного інтеракціонізму. Ними запропонований новий погляд щодо пізнання природи індивіда, а саме через формат *соціальної взаємодії*. У цьому контексті Дж. Мід висновує, що особистість *фактично спричинена сукупністю соціальних умов*. Тому основним орієнтиром у розвитку Я-концепції особи є Я іншої людини, тобто уявлення її про те, що і як думають про неї члени групи, громади, етносу.

Саме на основі символічної взаємодії (інтеракції) індивіда з різними первинними групами, до яких він належить, й виникає така модальність його Я-концепції як *дзеркальне Я*. Отож Я-концепція формується під час організованого засвоєння цінностей, установок і ролей, переважно методом спроб і помилок у безперервній соціальній взаємодії.

Дж. Мід, так само як і В. Джемс, розділяє Я на два витoki: *I* та *Me*. Перший – це імпульсивна творча сторона Я, яка безпосередньо відповідає на вимоги ситуації. Другий – це рефлексія *I* або деяка норма, що контролює дії *I*. Тобто *Me* відповідає за процес засвоєння особою відносин, котрі формуються у ситуаціях взаємодії. Тому головна думка інтеракціоністів полягає в тому, що Я та Я-концепція людини розвивається в останній, а головним механізмом цього циклу є встановлення контролю над її діями через ті уявлення про неї, які складаються в оточення.

Водночас сукупність *I* і *Me* утворює власне особистісне, себто, *інтегральне Я* (Self). У такий спосіб *I* дає рух психічному життю, а *Me* спрямовує його в певне русло (Дж. Мід). І психологія дає числені підтвердження того, що саме суспільство спричинює форму та зміст процесу формування Я-концепції особистості, а тому психіка людини зумовлена циклом соціальної взаємодії.

Свого часу “Мері Калкінс прагнула перенести вивчення Я-концепції у психологічну лабораторію. У 1935 р. Курт Коффка стверджував, що “Я” – одна із важливих самостійних тем дослідження гештальтпсихологів, котрі застосовували при цьому так звану феноменологічну інтроспекцію” [27, с. 1048], за якої були відсутні усілякі обмеження чи спроби аналізування. Окрім того, вони, на його думку, характеризували свої свідомі переживання не за штучних умов, а за природних.

Однак зауважимо, що підхід запропонований інтеракціоністами, безумовно, відкрив нові перспективи для вивчення проблеми Я-концепції, – пише І.С. Кон, – але йому властива відома односторонність” [17; 28, с. 53, 56]. Інтеракціоністи мало враховують як предметний зміст взаємодії між соціалізованими індивідами, так і афективні передумови становлення самосвідомості (наприклад, те, якого перебігу набувають процеси самовідчуття чи самопереживання).

Дещо пізніше, саме у лоні соціальної психології, науковці розглядали динаміку співвідношення процесів самосвідомості, а також вивчали чинники, котрі впливають на становлення самооцінки, загальної картини Я та їхню взаємозалежність із Я-вчинками людини. Ці питання дослідники пояснюють з допомогою концепту соціальних атитюдів, а це означає, що формування Я-концепції спричинене також і системою установок.

Інтеракціоністичний підхід у формуванні Я-концепції індивіда обстоює й Роберт Бернс. Він інтегрує свої наукові погляди з концепцією психосоціального розвитку особистості американського психолога Еріка Еріксона (1902–1994) та підтримує ідеї неогуманістів, зокрема американського психолога Карла Ренсома Роджерса (1902–1987), який запропонував теорію повноцінно функціональної особистості. Примітною особливістю підходу цього автора у розвитку Я-концепції є поєднання і широке використання емпіричних (досвідних) досліджень з теоретичними.

Розмежовуючи Я-концепцію на позитивну і негативну, Р. Бернс зауважує, що першій сутнісно притаманні такі ознаки: переконаність в імпонуванні іншим людям, упевненість у здатності до того чи іншого виду діяльності, наявність почуття власної вартісності. І, навпаки, синонімами опису *негативної Я-концепції* є внутрішнє неприйняття себе, відчуття неповноцінності та меншовартості. Всі ці основні характеристики набуваються людиною

у процесі *міжособистісної* взаємодії. Відтак зазначений підхід (інтеракціоністичний) соціально зорієнтований на проблему людини, оскільки надає перевагу тому, що особа (як і суспільство в цілому) – продукт *рольової взаємодії* між людьми.

Воднораз Р. Бернс, пов’язуючи становлення Я-концепції із пояснювальними можливостями інтеракціоністичного підходу, переконаний, що її формування відбувається у взаємодії між людьми, але винятково важливу роль тут відіграє і сукупність своєрідних установок особи. Атитюди відображають, на його думку, такі головні елементи: “а) переконання, які можуть бути як обґрунтовані, так і необґрунтовані (когнітивна складова установки), б) емоційне ставлення до цього переконання (емоційно-оцінювальна складова), в) відповідну реакцію, котра виявляється у поведінці (поведінкова складова)” [2; 28, с. 335].

І.С. Кон, зокрема, пише, що “соціальна установка містить три взаємозалежні компоненти: а) когнітивний (пізнавальний) – уявлення і думки про об’єкт; б) афективний (емоційний) – позитивні чи негативні відчуття до об’єкта; в) поведінковий – готовність до певних дій стосовно об’єкта. Вони полегшують людині процес адаптації до середовища (закріплюють те, що сприяє задоволенню її потреб), дають змогу пізнавати світ (систематизують попередній досвід її взаємодії з об’єктом), самореалізуватися (забезпечують розгортання творчої активності) й утворюють психологічний захист (відсторонення від усвідомлення тих аспектів дійсності, що викликають стурбованість)” [17; 28, с. 69].

Згідно із вищезазначеним звернімося до диспозиційної теорії особистості В.О. Ядова. В ній установки організуються ієрархічно. Учений виділяє чотири рівні: а) елементарні установки (формується через вітальні потреби і не мають модальностей); б) систему соціальних атитюдів (когнітивні, афективні, конативні); в) базові соціальні установки (визначають спрямованість активності людини); г) систему ціннісних орієнтацій (зосереджені на цілях життя і засобах їх досягнення) [28, с. 69, 70; 67].

Р. Бернс [2] обстоює також теоретичну модель, у якій “Я-концепція – це сукупність установок, які спрямовані на себе. Тому виділяють такі головні елементи чи складові установки: когнітивну, емоційно-оцінювальну та поведінкову. Їх конкретизують так: Я-образ – уявлення про себе, самооцінка – афективна оцінка цього уявлення, та поведінкова реакція

або конкретні дії, котрі спричинені Я-образом і самооцінкою” [2; 28, с. 334, 335].

Під час дослідження Я-концепції у контексті феноменологічного підходу (або гуманістичного чи перцептивного) К. Роджерс використовує конструкт самості (один із архетипів, що описаний К. Юнгом). *Самість, або Я-концепція*, на думку К. Роджерса, “(ці терміни вчений вживає взаємопов’язано і взаємозамінно) – це організований, послідовний *концептуальний конструкт* чи гештальт (цілісність), який складається із а) сприймання властивостей Я (наприклад, відповідальність), б) взаємин Я з іншими людьми і з різними аспектами життя, а також із в) цінностей, пов’язаних з цими сприйманнями” [64, с. 540]. Окрім того, у феноменологічному підході вважається, що навіть зміни, котрі відбуваються у Я-концепції під впливом нового досвіду, всерівно не порушують її цілісності, вона зберігає властивості гештальта. К. Роджерс зазначає, що цей конструкт (самість) підлягає усвідомленню, але це не означає, що він насправді усвідомлюється, сягає рівня самосвідомості [30; 64].

На думку ученого, Я-концепція визначає “портрет” людини, вказуючи на те, хто вона є. Вона відображає ті характеристики, які особа сприймає як частинку себе. Наприклад, людина усвідомлює себе у позитиві: “я розумна, любляча, чесна, уважна і приваблива” [64, с. 540].

Отже, у витлумаченні психологів-гуманістів Я-концепція відображає те, як кожен із нас уявляє себе в контексті виконання різних суспільних ролей. Звідси формується спектр відмінних Я-образів, а саме чоловіка, брата, студента, спортсмена і т. д. Ці образи постають у процесі сприйняття себе та інших через численні “ролі”, які кожен так чи інакше “грає” у житті. Внаслідок відбору та тлумачення циклу сприйняття явищ у конкретної людини виникає цілісна психологічна картина оточення й себе у тому числі. Основним принципом тут, як відомо, є сприйняття ситуації “тут і тепер”. На думку К. Роджерса, люди, хоча і змінюються з плином часу, все ж у них всерівно зберігається самовідчуття того, що вони залишаються тими самими, сутнісно незмінними. Дослідник наголошує, що Я-концепція не підлягає конкретному визначенню, оскільки до її структури належать і несвідомі процеси, що унеможливує точну наукову констатацію.

Отож у дослідженнях, як бачимо, самість людини взаємопов’язують із Я-концепцією.

Але на думку В.О. Янчука, самість утримує усі аспекти людської сутності, у т. ч. й неусвідомлювальні, а Я-концепція – усвідомлювальні, тобто ті, що осмислюються (фіксуються) людиною. Вони й постають орієнтиром для її самооцінки, рівня домагань, самозростання [69]. Водночас Х. Кохут [18], аналізуючи самість, співвідносить її за значущістю із структурними компонентами особистості, які свого часу обґрунтував З. Фройд – Ід, Его, Супер-Его [43; 44].

Дійсно, підтримуючи думку В.О. Янчука, погоджуємось, що Я-концепція утримує усвідомлювальні процеси. Але, зважаючи на погляд К. Роджерса, що до структури Я-концепції належать і несвідомі процеси, вважаємо за потрібне проконстатувати й те, що “фундаментом” з якого вона джерелить і постають саме аспекти власне несвідомого (метафорою якого для Я-концепції можуть бути, наприклад, “коріння дерева”, котрі постачають поживні речовини із ґрунту). Натомість свідоме, яке співвідноситься із Его, образно кажучи, позначимо у вигляді стовбура дерева та його основних гілок, тоді самосвідомість – допоміжних “крон та листків дерева”, а Я-концепцію – його “плодами”.

Цікаво, що К. Роджерс, як і Р. Бернс, притримується того, що Я-концепція містить не лише сприйняття того, які ми є, тобто *Я-реальне*, а й те, які хотіли б бути (*Я-ідеальне*). Остання модальність відображає ті моменти, які людина хотіла б мати, але поки що не має. Тому *Я-ідеальне* особистість цінує і прагне до нього найбільше.

Водночас Е. Еріксон інтерпретував проблематику Я-концепції крізь формат *Его-ідентичності*, яка є результатом впливу на людину певної культури. Передумовою з’яви Его-ідентичності постає *ідентифікація*. Е. Еріксон обґрунтовує вісім етапів особистісного становлення людини, зміни Его-уподібнення та інше. Вчений зазначає, що Его-ідентичність виникає у сфері несвідомого, а її розвиток спричинений змістовим полем реальної соціальної взаємодії. Дослідник переконаний, що самооцінка та Я-образ характеризуються статичністю (відносно незмінністю), а тому критикує їх неадекватне (головно динамічне) розуміння іншими психологами і зосереджує увагу здебільшого на процесі становлення Его-ідентичності.

Вище зазначено, що механізм ідентифікації стимулює з’яву одного із таких явищ, як Его-ідентичність. Певною вершиною зрілого формування останньої вважаємо Его-інтеграцію,

Рис. 1.

*Взаємозв'язок аспектів теоретизування і методологічних підходів
у психологічному дослідженні Я-концепції (створено 10.03.2013 р.)*

котра фундаментально обґрунтована методологічними засобами вчинкового підходу (В.А. Роменець).

Загалом *Его-інтеграція* – це процес об'єднання людиною усіх своїх Я (минулих, теперішніх, майбутніх) у системно-функціональну цілісність та їх прийняття. Водночас *вчинкова Его-інтеграція* охоплює поєднання чи переплетення життєвого шляху із творчим [31].

Життєвий шлях людини, – на думку українського психолога і філософа Володимира Роменця, – це її індивідуальна історія, що має свої межі, певні періоди, міру завершеності, вичерпаності. Водночас творчий шлях учений характеризує як шлях постійних модифікацій особистісного світу, мета якого – творення людиною самої себе.

У світі існує багато конфліктів, невизначеності, випробувань, сподівань, розчарувань тощо. Але ядром розв'язання усіх явних і прихованих суперечностей, котрі спричинюють психосоціальні внутрішні кризи Я, є людський вчинок. Він не може бути повністю завер-

шений, оскільки у ньому особа прагне до самовдосконалення, наближує реальне Его до ідеального й духовного Я (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко).

Звичайно, можна і далі обґрунтовувати ретроспективні та перспективні дослідження проблематики Я та Я-концепції, аналізуючи у цьому руслі роботи багатьох відомих вчених. Однак таке висвітлення здійснено нами спільно з А.В. Фурманом (2006 р.) у книзі “Психологія Я-концепції” [60].

Водночас, проаналізувавши ще раз концепцію щойно вказаної [60] та попередньої [49] книг й зайнявши рефлексивну позицію, обґрунтуємо базові теоретичні погляди на сутність і природу Я-концепції як системного інтегрального утворення психодуховного світу людини (*рис. 1*, [61, с. 14]).

Із рисунку 1 логічно випливає, що об'єктом дослідження у нашому випадку є Я-концепція як центральне ядро самосвідомості. Водночас відслідковуємо чотири предмети пізнання Я-концепції через такі аспекти її теоретичного

осмислення [61, с. 14]: а) *обґрунтування* в теоріях З. Фрейда, Р. Бернса, Дж. Міда, Ч. Кулі, К. Роджерса, І. Кона, В. Століна (див. розділ I, [49; 60, с. 10–85]); б) *розвитку* у процесі життєдіяльності людини (періодизація Е. Еріксона, що охоплює вісім стадій психосоціального становлення Его людини; періодизація етапів життєвого і творчого шляхів людини В.А. Роменця, в основі якої постає його концепція вчинку (розділ II, [Там само, с. 86–129]); в) *формування Я-концепції* у системі соціальної взаємодії (А. Бандура, Д. Майєрс, Д. Мазумотто, Х. Маркус, С. Кітаяма, Т. Шибутані, Ш. Тейлор, Л. Піпло, Д. Сірс, Е. Аронсон, Л. Фестінгер та інші (розділ III, [Там само, с. 132–180])); г) авторського розділу – *самотворення Я-концепції* у контексті інноваційно-психологічного клімату (розділ IV, [Там само, с. 182–252]).

Отже, рис. 1 унаочнює архітектуру Я-концепції як складного багатопредметного утворення самосвідомості людини. Причому під архітектурою, вслід за І. Кантом, розуміємо “...мистецтво побудови систем..., вчення про наукове... загалом і, отже, вона необхідно належить до методології” [15, с. 470].

Нами розводяться поняття “розвитку” і “формування” (див. рис. 1), оскільки перше зосереджує увагу на *внутрішніх* змінах процесів самосвідомості, а друге – фіксує *зовнішнє* спричинення актуалізації зазначених процесів унаслідок взаємодії у системі “людина – суспільство”.

На становлення Я-концепції людини, починаючи від раннього дитинства й упродовж усього життя, впливають *внутрішні* та *зовнішні чинники*. До перших належать: установки, самопорівняння, оцінка результатів своєї діяльності, переживання внутрішніх станів, сприйняття свого зовнішнього вигляду. Зовнішніми стимулами розвитку є: сім’я, вулиця та суб’єктне довкілля загалом, школа, ЗВО, трудовий колектив, ситуативне і поведінкове свідчення щодо сприйняття іншими. Очевидно, що окремі чинники на певному відтинку життєвого шляху відіграють вагомішу роль порівняно з іншими, а також відбувається закономірна зміна у їх розвитковому домінуванні. Так, наприклад, у дошкільний період більше значення на формування складових Я-концепції має сім’я, аніж власний досвід чи суб’єктне довкілля. Натомість у підлітковий вік перевага надається вулиці, друзям тощо. Зазначені чинники у взаємозв’язку із Я-концепцією подані у вигляді *рисунка 2*.

2. Психічна організація внутрішнього світу людини: від Я-концепції до Ми-концепцій

У контексті нашої проблематики психологічні дослідження впродовж усього ХХ століття, як відомо, розвивалися у двох головних напрямках: перший був спрямований на створення складних дослідницьких програм і теоретичних моделей, другий – на урізноманітнення Я та примноження різних емпіричних класифікацій Я-концепції та виокремлення її складових й модальностей.

Яскравим прикладом першого напрямку є психоаналітична теорія З. Фрейда, згідно з якою *психіка особистості містить три генетично і функціонально різних компоненти* [43; 44]: “Воно”, або “Ід” (резервуар несвідомих потягів, які керуються “*принципом задоволення*”), “Я” чи “Его” (свідома основа, яка діє на засадах “*принципу реальності*” і виконує посередницькі функції між ірраціональними прагненнями “Воно”, обставинами фізичного світу і вимогами соціуму) і Над-Я, або Супер-Его (формується з Его і втілює у собі засвоєні моральні заборони і норми, себто перенесена всередину особистості моральна цензура). Окрім того, дуже вдало підмічає А.Н. Гірняк, що *Ід працює за схемою “хочу”, Его – “за яких обставин можна”, Над-Я – “не можна” або “треба”* [9; 10]. Отож інстанція “Я”, втілюючи розум, контролює психічні пізнавальні процеси, “Воно” відстежує перебіг різних потягів, а “Над-Я” блокує вияв негативних спонукань. Із ресурсного погляду “Воно” – первинне джерело психічної енергії, з динамічного – перебуває у психічному конфлікті з “Я” та “Над-Я”, а з генетичного – останні виникають із “Воно”.

Водночас окрему частину Супер-Его становить Его-ідеал. Якщо Супер-Его визначає, якою людиною має бути, то Его-ідеал спричинює те, якою саме вона хоче стати, кого наслідує. Ці обидві інстанції символізують соціально-нормативні компоненти свідомості і самосвідомості. Звідси походить виняткова складність змістово-динамічного положення Я, котре витримує натиск і середовища (“*принцип реальності*”), і несвідомих потягів “Воно” (“*принцип задоволення*”), і совісті, втіленої у Супер-Его. Постійна боротьба зазначених компонентів за умов тієї чи іншої їх невідповідності породжує численні внутрішньоособистісні конфлікти (розлади цілепокладання, неврози, почуття провини, сором, комплекс неповноцінності тощо) [43; 64].

Рис. 2.
Джерела розвитку та стимули формування Я-концепції людини

Саме слово “Ід” походить від латинського “Воно” і означає виключно примітивні, інстинктивні та вроджені аспекти особи. Вказаний структурний елемент функціонує у *несвідомому* і тісно пов’язаний з інстинктивними біологічними спонукками (сон, їжа), котрі наповнюють нашу поведінку енергією. “Ід” не підкоряється правилам, вільне від усіляких обмежень, виявляє первинний принцип людського життя – вихід чи вибух психічної енергії, яка виникає завдяки біологічно зумовленим спонуккам (щонайперше сексуальним та агресивним). Якщо останні не знаходять розрядження, то створюють напруження в особистісному функціонуванні, а якщо “Воно” досягає свого, то природно настає момент задоволення [64].

А ось коли в дитини з’являється здатність відкласти своє задоволення і вона засвоює те, що, крім її власних бажань, є зовнішній світ, то формується друга структура особистості – “Его”. “Я” – це компонент психічного апарату, котрий відповідає за прийняття рішень. “Его” прагне задовольнити бажання “Ід” відповідно до обмежень, що наявні у зовнішньому світі. “Я” *отримує свою структуру і функцію від “Воно”*, еволюціонує із нього і забирає частину енергії “Ід” для своїх потреб, щоб відповідати вимогам соціальної реальності. Таким чином, “Его” допомагає забезпечувати безпеку й самозбереження організму. У боротьбі за виживання як проти зовнішнього суспільного світу, так і інстинктивних потреб “Воно”, “Я” постійно здійснює диференціацію між подіями у психічному плані і реальними – у зовнішньому. Наприклад, голодна людина у пошуках їжі повинна розрізнити її образ в уяві, і образ в реальності, якщо вона прагне зняти напруження. Ця ціль спонукає особу вчитися, думати, мислити, сприймати і т. ін. Відповідно “Его” використовує когнітивні (інтелектуальні) і перспективні стратегії у своєму прагненні задовольнити бажання і потреби [43; 44; 64].

На відміну від “Ід”, природа якого виявляється у пошуку задоволення, “Его” підкоряється принципу реальності, мета якого – збереження цілісності організму. Зазначене правило й вносить у нашу поведінку міру розумності. “Его”, за контрастом із “Ід” це як відмінність між реальністю і фантазією, спрямовує діяльність людини у потрібне русло. Відтак “Я” – “виконавчий орган” особистості, сфера перебігу інтелектуальних процесів і водночас розумовий компонент, який розв’язує життєві проблеми.

Для того щоб людина ефективно функціонувала в суспільстві вона повинна мати систему

цінностей і норм, певний етикет. Усе це набувається у процесі “соціалізації”, або, відповідно до структурної моделі психоаналізу, шляхом формування “Супер-Его”. Воно є останнім значущим компонентом особистості. З погляду З. Фрейда, людина не народжується з “Над-Я”. Діти набувають його завдяки взаємодії з батьками, вчителями і т. д. Будучи морально-етичною силою особистості, “Супер-Его” – це завжди наслідок залежності дітей і молоді від старших поколінь. Формально воно з’являється тоді, коли дитина починає розрізняти “правильно” і “неправильно”, дізнається, що добре і що погано. Це триває приблизно у віці від 3 до 5 років. Але, коли соціальний світ дитини збагачується, завдяки школі, релігії, одноліткам, сфера “Супер-Его” розширюється до тієї межі, котру вважають прийнятною ці нові соціальні групи. Іншими словами, “Над-Я” – це індивідуалізоване відображення “колективної совісті” соціуму [64].

“Супер-Его” поділяється на дві підсистеми – совість і “Его-ідеал”. Перша набувається від досвіду батьківських покарань. Вона пов’язана із такими вчинками, які старші називають “неслухняною поведінкою” і за котрі дитина отримує догану. Людська совість містить здатність до критичної самооцінки, наявності моральних заборон і виникнення відчуття провини, тобто коли не зроблено того, що повинно було здійснитись. “Его-ідеал” формується із того, що батьки схвалюють чи високо цінують; він спрямовує юну особу на встановлення для себе високих стандартів. І якщо мета досягнута, то виникає відчуття самоповаги і гордості. Наприклад, дитина, яку нагороджують за успіхи у школі, буде завжди пишатися своїми академічними (навчальними) досягненнями. Тому “Супер-Его” вважається повністю сформованим, коли батьківський *контроль переростає у самоконтроль*, а також прагне переконати “Я” у переважанні ідеалістичних цілей над реалістичними [43; 64].

Протягом тривалого часу розвитку психоаналізу З. Фрейд застосовував топографічну модель особистісної презентації. Згідно з нею, у психічному житті людини, виокремлюють такі рівні – несвідоме, підсвідоме (частина несвідомого, матеріал або змісти якого можуть перейти у свідомість), свідомість і надсвідоме [43; 44]. Взаємозв’язок між компонентами особистості та рівнями психічного життя людини (за З. Фрейдом) наочно подамо у вигляді *рисунка 3*, що створений спільно нами та А.В. Фурманом [49; 50; 60]. Крім

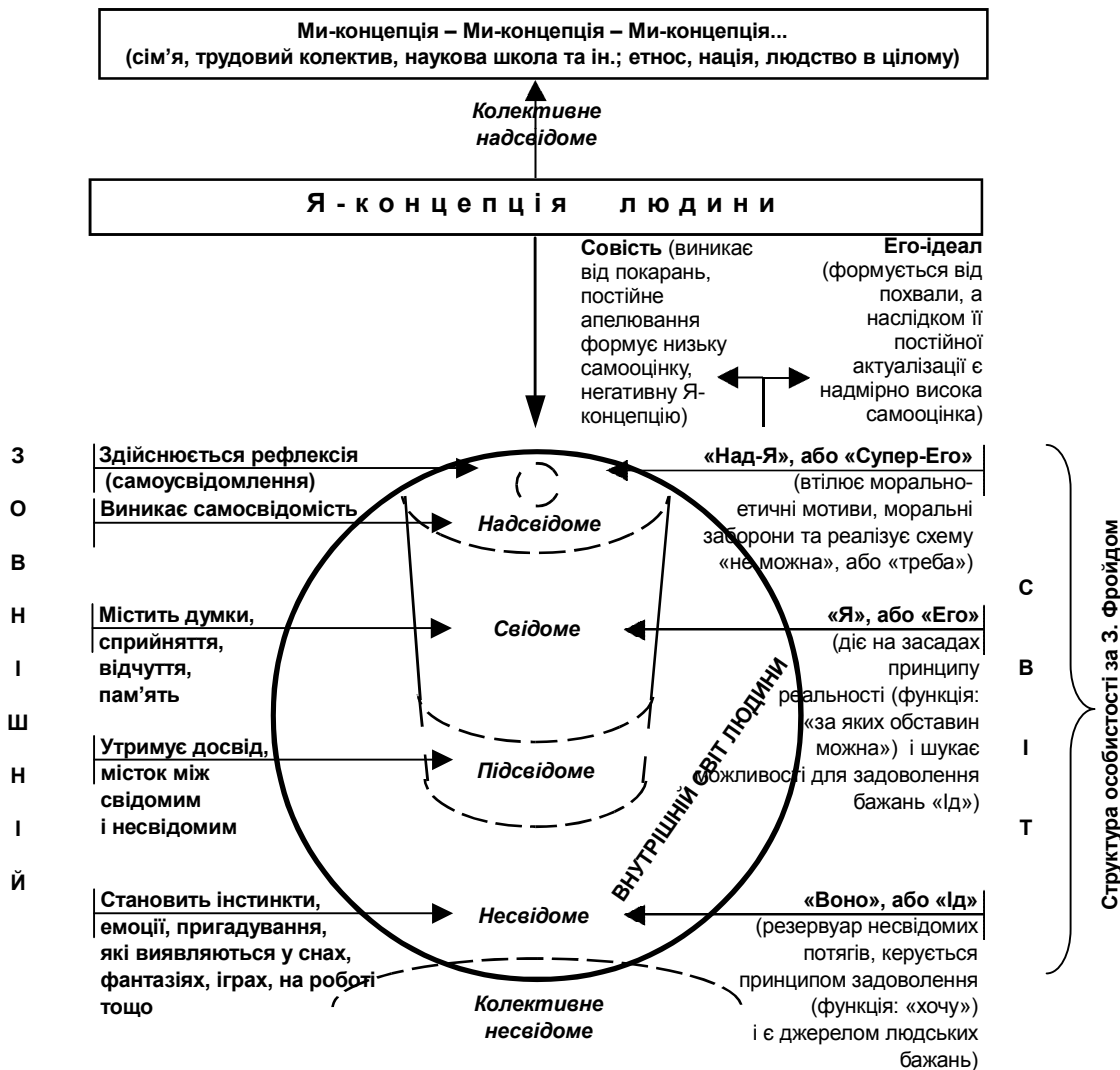

Рис. 3.

Я-концепція у структурі внутрішнього світу людини та у взаємозв'язку з колективним надсвідомим (створено у 2003 р. [50] та доповнено у 2018 р.)

цього, на рисунку 3 визначено місце не лише **Я-концепції**, а й **Ми-концепції**.

З. Фройд, викремлюючи рівні психічного життя людини, – пише проф. В.П. Москалець, "...порівняв психіку людини з айсбергом, лиш невелика верхня частина якого виступає на поверхню і перебуває під "променями світла свідомості", а основна маса ховається у "темних водах" підсвідомого й несвідомого. "Промінь свідомості" може "освітити" водночас лиш порівняно невелику частину змісту тієї інформації, яка в цей час міститься у психіці суб'єкта, і тієї, що надходить в неї. Це і є "верхівка айсберга психіки". На відміну від відносно статичної маси справжнього айсберга, вона динамічна, рухлива, її зміст постійно

змінюється – та інформація, котра щойно була під "світлом" свідомості, ховається у "верхні шари темних вод" – у підсвідоме... Отож підсвідоме (передсвідоме) – це зміст пам'яті суб'єкта, доступний для нього самого, який за його власним бажанням чи під впливом якихось інших чинників порівняно легко видобувається звідти і постає в його свідомості. Це – його усвідомлений, відомий йому досвід, що зберігається в анналах його пам'яті і за необхідності цілеспрямовано використовується ним" [23, с. 254]. До цієї цитати додамо слова Віктора Кротова, що "підсвідомість – це заповідник, де браконьєрствують психологи".

"Несвідоме, за З. Фройдом, являє собою дуже глибоке й "темне" сховище потягів – при-

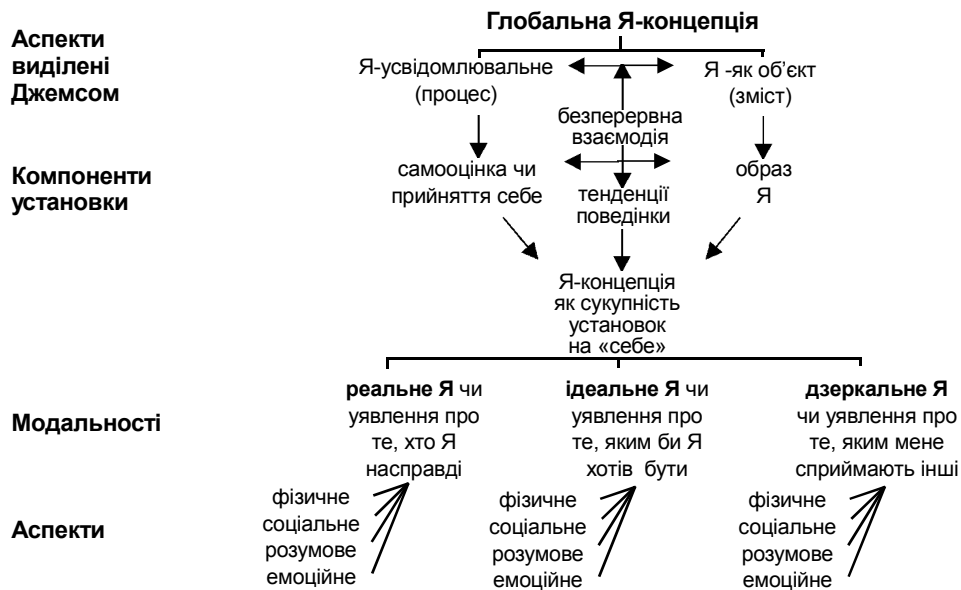

Рис. 4. Структура Я-концепції (за Р. Бернсом)

мітивних інстинктивних спонук, а також потреб, бажань, фантазій, мрій, знань суб'єкта, зміст яких радикально суперечить його Я-концепції, загрожує їй руйнацією і через це є неприйнятним для нього. Тому цей зміст витісняється у несвідому сферу його психіки і міцно утримується там.

Відтак, – зауважує проф. В.П. Москалець, – скориставшись словами самого творця психоаналізу: “Все витіснене – несвідоме, але не все несвідоме є витіснене” [23, с. 254, 255].

Отже, “...психоаналіз і виник як психотерапевтичний метод лікування... розладів шляхом видобування з несвідомої сфери психіки пацієнта травмуючих його психіку чинників для того, щоб він разом з психоаналітиком збагнув їх зміст, природу, критично, раціонально осмислив, а відтак, позбувся їх. Але потягів людина позбутися не може, тому що вони мають інстинктивну природу, є вродженими, генетично запрограмованими. Психоаналітик має лиш допомогти пацієнту скерувати енергію його потягів у конструктивне, соціально-адаптивне, життєдайне, благодатне для нього русло” [23, с. 256].

Уточнимо розуміння проблематики Ми-концепція. Психологічній науці добре відома теорія організаційного клімату (ОК) відомого українського вченого – професора В.П. Казміренка [14]. ОК, на його думку, – це не сума окремих соціально-психологічних кліматів

(СПК), а нова інтегральна єдність (цілісність) взаємодій тощо у цих і між цими кліматами, тобто нова системна якість. Якщо СПК виникає у малій групі й враховує міжособистісні стосунки, то ОК – у великій (а точніше – в організації чи колективі) та в основному характеризує міжгрупові відносини.

У зв'язку з цим проф. А.В. Фурман стверджує, що *Ми-концепція не є сумою Я-концепцій окремих осіб, а становить якісно нову інтегральну цілісність уявлень, ставлень, установок та інше про колективну (не індивідуальну) самосвідомість окремих груп чи групи, що здебільшого належить, наприклад, до національної самосвідомості.*

Другий напрямок наукових пошуків на шляху пізнання природи людського Я увінчався виокремленням *глобальної Я-концепції* (автором якої є англійський дослідник Р. Бернс). Вона утримує *трикомпонентну будову*, а саме – когнітивну, емоційно-оцінкову та поведінкову складові та має ієрархічну структуру (рис. 4).

Аналізуючи рис. 4, бачимо, що на вершині знаходиться *глобальна Я-концепція*, котра містить всеможливі грані індивідуальної самосвідомості: Я-усвідомлювальне і Я-як об'єкт, який називають Я-образом. У реальній практиці життя вони (Я-усвідомлювальне і Я-як об'єкт) настільки злиті, що утворюють єдине неподільне ціле. Так само образ Я і самооцінка

підлягають лише умовному концептуальному розмежуванню, оскільки в психологічному вимірі вони природно взаємопов'язані і постійно налаштовують індивіда на певну поведінку.

Звідси *глобальна Я-концепція* – це *сукупність установок людини*, котра спрямована на неї саму і спроможна мати різні *модальності*, основними серед яких є: *реальне Я* – установки, котрі пов'язані з тим, як індивід сприймає свої актуальні здібності, ролі, соціальний статус, тобто його уявлення про те, який він насправді; *дзеркальне (соціальне) Я* – установки, що пов'язані з уявленнями індивіда про те, як і яким його бачать інші, найближче оточення; *ідеальне Я* – установки, які пов'язані з уявленнями індивіда про те, яким він хотів би бути. Зазначені модальності охоплюють різні аспекти (фізичний, соціальний, розумовий, емоційний).

Ідеальне Я утворюється із цілого спектра уявлень, котрий відображає приховані прагнення та устремління індивіда. Ці уявлення почасти відірвані від реальності. Карен Хорні довела, що велике розходження між реальним та ідеальним Я нерідко спричинює депресію, яка викликана недосяжністю ідеалу. Домогтися людині відмовитися від нездійснених устремлінь, нав'язаних ідеальним Я, є одним з найважливіших полегшень, яке може надати психотерапевт. Американський психолог Гордон Віллард Олпорт (1897–1967) вважає, що ідеальне Я віддзеркалює цілі, котрі індивід пов'язує із своїм майбутнім. Крім того, його інколи розглядають як образ людини, якого вона хоче набути і сподівається досягнути, тобто відображає набір рис власної особистості, які вкрай потрібні для досягнення адекватності, а інколи й досконалості. Багато науковців пов'язують ідеальне Я із освоєнням культурних ідеалів і взірців, уявлень і норм поведінки, котрі стають особистими ідеалами завдяки механізмам соціального підкріплення. Такого типу ідеали властиві кожній людині.

У контексті обґрунтування модальностей Я-концепції звернімося знову до відомого «американського психолога Вільяма Джемса (1842–1910), котрий поділив людей на два основні типи за критерієм ставлення до наявного у світі зла: «один раз народжені» – оптимісти і «двічі народжені» – песимісти. У «двічі народжених» психіка розбалансована, хоч зовні це зазвичай непомітно. У внутрішньопсихічному плані така розбалансованість постає як песимізм, породжений специфічною

суперечністю між Я-реальним та Я-ідеальним суб'єкта. Я-ідеальне прагне до гармонії, прозорості, досконалості, перспективності існування, до такого смислу життя, який генерував би життєву наснагу, високу та світлу радість буття тощо. А Я-реальне не знаходить всього цього у реальному житті, що породжує смисложиттєву фрустрацію, яка, досягаючи високого рівня, може призвести до суїциду. В. Джемс назвав таку фрустрацію «хворобою розвиненого інтелекту». На його глибоке переконання, радикально врятувати від неї може тільки досягнення «вершини свідомості» – віри в існування Вищого Розуму, тобто, в Бога, який надає високого смислу існуванню людини на Землі, переймається долею людства і кожної людини, і кожному дає надію, і шанс на щасливе безсмертя» [23, с. 167].

В.П. Руднев, розуміючи під модальністю тип відношення до реальності, розглядає шість типів модальностей – алетичні, деонтичні, аксіологічні, темпоральні, просторові, епістемічні. Автор стверджує, що вони вичерпують модальну картину світу: норми (деонтична) й цінності (аксіологічна), знання (епістемічна) й необхідність (алетична), простір (просторова) і час (темпоральна). Причому найкраще вивчені в логічній традиції алетичні модальності – «треба», «можливо», «неможливо», в етиці – деонтичні («повинно», «заборонено», «дозволено») [34]. Зазначену типологію С. Кучеренко поєднує із класично визнаними модальностями у такий спосіб: а) «просторові та темпоральні співвідносять із фізичним Я, актуальним Я, динамічним Я, екзистенційним Я; б) алетичні та деонтичні модальності конкретизує реальним Я, ідеальним Я, фантастичним Я, нормативно-рефлексивним Я; в) епістемічні – категорійним Я, езотеричним Я, імерсивним Я; г) аксіологічні – духовним Я, трансцендентальним Я, вищим Я» [20, с. 140]. Зазначимо лише, що «модальність (від лат. *modus* – спосіб) – одне із основних властивостей відчуттів, їх якісна характеристика... Модальні характеристики відчуттів, на відміну від інших (просторових, часових, інтенсивних), відображають властивості об'єктивної реальності... Крім того, поняття модальності стосується й інших психічних процесів, які описують якісні ознаки когнітивних (пізнавальних) образів будь-якого рівня та складності» [29, с. 216].

На наш погляд, перспективними для подальшого психологічного пізнання є такі Я і відповідно модальності Я-концепції: множинні

Я, Я-центр, сутнісне Я, Я-інваріант (Г.І. Гурджієв, А.І. Зеліченко, П.Д. Успенський), рефлексивне Я і рефлексивне Я (І.С. Кон), езотеричне Я і екзотеричне Я, або імерсивне Я, іманентне Я, ідеальне Я, трансцендентальне Я і трансфінітне Я (В.А. Петровський), ідеальне Я і реальне Я (К. Роджерс, К. Хорні), функціональне Я і субстанціональне Я (І.М. Міхеєва), фальшиве Я, безпорадне Я (В.В. Столін), потаємне Я (І.П. Маноха), утілюване Я і неутілюване Я (Р. Лейнг), маленьке Я і велике Я (Т.С. Яценко), зовнішнє, наявне Я і внутрішнє, сутнісне Я (М. Бовен, А.Б. Орлов, К. Роджерс), апріорне, або ноуменальне Я (З.С. Карпенко, А. Менегетті), вище Я (Р. Ассаджолі), егоцентричне Я, егоїстичне Я, духовне Я (В. Джемс, І.С. Кон, Т.А. Флоренська), нормативне Я, моральне Я (Д. Болдінг, М. Раусте фон Вріхт); а також вчинково-креативна та спонтанно-духовна складові позитивно-гармонійної Я-концепції (О.Є. Фурман (Гуменюк)), Я-вчинок (В.А. Роменець, В.І. Юрченко та ін.), Я-проблема (А.В. Фурман) тощо.

Отже, вченими-психологами обґрунтовані та продовжують відкриватися найрізноманітніші аспекти, модальності Я і складові Я-концепції у широкому діапазоні проведення наукового аналізу психіки людини. Адже утвердження людини як особистості та громадянина центрується навколо розгортання її Я-концепції.

3. Виміри взаємопроникнення свідомості, самосвідомості та Я-концепції

У внутрішньому світі людини і її самосвідомості зокрема, Я-концепція – важлива *структурна складова* психологічної самоорганізації, яка виконує функцію передумови і наслідку ефективної соціальної взаємодії і *якості життя* в цілому. Вона формовивляється як відносно усталена, динамічна і певною мірою усвідомлена *система уявлень* особи про саму себе. Я-концепція виникає в людини у процесі розгортання *соціальної взаємодії* як результат її культурного розвитку, відносно стійке і водночас піддатливе внутрішнім коливанням і змінам психічне новоутворення.

Водночас Я-концепція, структуруючись, інтегруючись та ускладнюючись з віком, формується під дією життєпотoku кожної конкретної людини, щонайперше у системі дитячо-батьківських взаємостосунків. Із слова-

ми “Я сам” хлопчика чи “Я сама” дівчинки Я-концепція набуває активної ролі, впливаючи на інтерпретацію ними соціального і власного пізнавального досвіду, на цілі і завдання, котрі вони ставлять перед собою, на відповідну систему очікувань, прогнозів майбутнього, оцінку своїх досягнень, а відтак на повнофункціональне самостановлення та самоутвердження (А.В. Фурман).

Зазначена структурна складова психологічної самоорганізації особи містить оцінкові уявлення, які виникають у результаті її реакції на саму себе, а також уявлення про те, який вигляд вона має в очах інших. На основі останніх формується психічний образ про те, якою людиною хотіла б бути і як повинна себе поводити в оточенні.

Я-концепція, яка виникає на основі взаємодії особистості із соціумом, визначає актуальну систему її самосприйняття та задає морально-етичні межі реальної поведінки. Отож, як центральне утворення онтогенетичного розвитку, вона характеризує не тільки особливості самобачення, а й потенційного діяння, вчинкового проживання і творення найближчого соціуму та власного Я.

Із моменту виникнення Я-концепція стає активною внутрішньою засадою культурного розвитку людини, важливим чинником інтерпретації її ментального досвіду. Ось чому вона накладає відповідний – позитивний, нейтральний чи негативний – відбиток на всі поведінкові дії особистості. Крім того, Я-концепція розширює, або обмежує вчинкове поле самореалізації людини, а у своєму розвитковому підсумку знаменує вчинок самопізнання, самоосягання, саморефлексії, який свідчить про здійснення акту утвердження і становлення власного Я, набування нею нових індивідуальних властивостей та духовне самоплекання своєї універсальної сутності.

У психології Я-концепцію обґрунтовують, посилаючись на Р. Бернса, як систему взаємозалежних установок та уявлень людини про себе, яка містить усвідомлення своїх: а) когнітивних (інтелектуальних) властивостей, котрі організуються в Я-образі; б) емоційно-ціннісних самоставлень, що виявляються у самооцінці (Я-ставлення); в) поведінкових дій (Я-поведінка), які характеризуються проявами перших двох компонентів; або як розгорнутий всередині індивіда соціальний процес, у межах якого виникають самооцінка й образ Я, котрі спричинюють цикл поведінкових актів і вчинкових дій.

Крім того, Я-концепція – це і “... своєрідний внутрішній фільтр, який визначає характер сприйняття людиною будь-якої ситуації. При проходженні цього фільтру ситуація усвідомлюється, отримує значення, що відповідає уявленням про себе” [68, с. 113]. Я-концепцію означають і “... як інформаційно-скеровуючу базу для визначення особистістю цілей, сфер, напрямів, способів і засобів своєї діяльності та поведінки. Тобто особистість діє і поводить відповідно до того, з тим, чого хоче, узгоджуючи бажане з усвідомленими та ієрархічно структурованими (що більш важливе для неї, що менш) в її Я-концепції об’єктивними та суб’єктивними можливостями здійснення цього бажаного” [23, с. 180].

Якщо порівнювати поняття “Я-образу” та “Я-концепції”, то вони співвідносяться як частина і ціле, а тому є досить близькими, але не тотожними феноменами. Зокрема, друге віддзеркалює більш широке уявлення особи про себе, оскільки інтегрує як картину Я (синонім Я-образу), самооцінку людини, її поведінку, а також по-різному спрямовує вибирати стратегічні цілі і завдання в житті. Хоча у літературі термін “Я-образ” інколи вживають як синонім Я-концепції. Таке трактування не точне, так як неповно передає зміст останньої. Тому доцільно вживати поняття “Я-образу” для описання першої, тобто когнітивної складової Я-концепції.

Я-концепція індивіда знаходиться не у його свідомості (структура якої за О.М. Леонтьєвим містить чуттєву тканину образу, значення і особистісний смисл), а у самосвідомості. Центральним ядром останньої є Я-концепція людини. Водночас свідомість спрямована на зовнішній світ, а самосвідомість – на внутрішній часопростір людини і є екзистенційним процесом, з допомогою якого особа пізнає себе, ставить до себе, актуалізує і творить себе. Її основний продукт – це знаннево організовані установки та уявлення людини про себе, тобто про власну Я-концепцію.

Феномен свідомості є винятково складним предметом пізнання як для філософів (від Платона та Аристотеля до В.В. Налімова, М.К. Мамардашвілі та А.М. Лоя), так пізніше і для науковців-психологів (від В. Джемса до С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, В.П. Зінченка, С. Грофа). Вельми евристичним у дослідженні природи та еволюції людської свідомості, – пише А.В. Фурман, – є оригінальний науковий підхід американського психолога і психіатра чеського походження Станіслава

Грофа (див. [11; 59]). “Причому цей підхід, маючи фундаментальне теоретичне, методологічне, експериментальне і суто психотерапевтичне обґрунтування, реалізується в останні десятиліття у кількох взаємозалежних проблемних напрямках: вивчення змінених станів свідомості, створення її масштабної картографії, пізнання її найдальших обріїв у космічному контексті, нарешті розробки немедикаментозного способу досягнення стану розширення свідомості, тобто методу голотропного (від грецьк. “holos” – цілісність і “trerein” – прагнення, шлях) дихання” [59, с. 19]. Підкреслимо, – зазначає далі А.В. Фурман, – що отримані відомим ученим дані “вщент розбивають міф матеріалістичної науки про те, що свідомість є епіфеноменом матерії, продуктом нейрофізіологічних процесів у мозку. Вони наочно доводять, що свідомість є первинною ознакою існування, а також виконує завдання, які мозок просто не здатен досягнути. Згідно з новими даними, людська свідомість є частиною універсального поля космічної свідомості, що пронизує все” [11, с. 13].

У зв’язку із вищевикладеним, А.В. Фурман пише, що в концепції Б. Баарса “свідомість інтерпретується як аналог сцени” [70]). А “це означає, що ми усвідомлюємо лише ті процеси, які відбуваються й “освітлюються” смисловими променями свідомості на цій сцені. Мовляв, усі інші процеси і явища персонального життя особи підлаштовуються під це дійство тріумфу свідомості, перебуваючи за кулісами, в тіні й, отже, залишаючись ситуаційно неусвідомлюваними” [59, с. 24].

Водночас у психологічній науці існує твердження, що самосвідомість еволюціонує із свідомості. Свідомість і самосвідомість – одні з ключових, власне категорійних, понять психології. Перше відображає специфічну відмінність людини від інших істот, визначає її місце та спосіб життя у світі. На переконання С.Л. Рубінштейна, свідомість завжди припускає пізнавальне ставлення до предмета, що перебуває поза свідомістю. Вона, як і психічне загалом, регулює поведінку, спричинює її акти відповідно до потреб інших та нагальних об’єктивних умов [32]. Виникнення свідомості – природна з’ява свідомих дій, поведінки, а свідомі поведінка та діяльність – це специфічні способи існування людини у світі [30, с. 280].

Згідно з поглядами В.П. Зінченка [13], “...для розуміння буття свідомості бажано звернутися до класичного підходу “свідомість у світі свідомості”. Цю позицію, – на думку

Л.Г. Терлецької, – можна “модифікувати у такий спосіб: “самосвідомість у світі свідомості”. Крім того, без задіяння поняття про “Я” залишається незрозумілим не тільки те, що таке свідомість, а й відсутній суб’єкт, який потребує відповіді на це запитання” [41, с. 40].

Загальноприйнято, що людина по-справжньому стає особистістю лише тоді, коли у неї повно формується поняття “Я”. Адже, як стверджував радянський психолог Олексій Миколайович Леонт’єв (1903–1979), особистість народжується двічі: у 3 роки, коли говорить: “Я сам” (виникає свідомість) і в підлітковому віці, коли запитує себе: “Який(-а) Я” (формується самосвідомість) [21].

Зауважимо, що якщо Я (нім. Ich і англ. Ego) – це динамічний *центр свідомості*, емоцій, суджень, дій, організований у певну цілісність, що керує поведінкою, діяльністю спілкуванням і вчинками людини, то Я-концепція є центральним *утворенням самосвідомості* й становить систему уявлень людини стосовно самої себе.

Свідомість як своєрідна модель відзеркалення “буття за допомогою об’єктивованого у слові, суспільно виробленого, знання і є способом регулювання поведінки, діяльності, вчинків людей, який виявляється у цілеспрямованому характері дій – у можливості передбачити результат своєї дії як усвідомлену мету та спланувати самі дії відповідно до неї” [41, с. 40]. Свідомість, – узагальнює Л.С. Виготський, – “відображає себе в слові, як сонце в малій краплі води. Слово стосується свідомості, як малий світ до великого, як жива клітина до організму, як атом до космосу. Воно – малий світ свідомості...” [7, с. 509].

Таким чином, свідомість постає як спосіб відношення особи до об’єктивної дійсності, а самосвідомість визначає її ставлення до власних потреб, схильностей, мотивів, переживань тощо. Традиційно другу характеризують через процес усвідомлення людиною себе як особистості, своєї діяльності в суспільстві, стосунків з іншими людьми, рис характеру, власних дій і вчинків, мотивів, цілей, розумових, моральних та духовних властивостей [4; 7; 17; 21; 22; 32; 39]. На думку О.Г. Спіркіна, завдяки самосвідомості особа приймає себе як індивідуальну реальність [38], яка виокремлюється в доквітлі на підґрунті своєї неповторності та унікальності. “Як і свідомість, самосвідомість людини виникає на основі суспільно-трудової діяльності, під час якої розвивається здатність усвідомлювати не лише навколишню

дійсність, оточення, а й саму себе” [41, с. 41]. Самосвідомість – це продовження горизонту свідомості, яка спрямована на себе.

З погляду Б.Ф. Ломова, самосвідомість як складова свідомості характеризується внутрішнім знанням або переконанням, котре виявляється у розумінні й оцінці своїх власних станів, здатністю людини ніби створювати саму себе шляхом інтеріоризації спостережень та дій, до яких вдаються стосовно неї інші люди [22, с. 173–175]. У теоретичній психології є підстави вказати на такі підходи до розв’язання проблеми самосвідомості [19]:

- самосвідомість наявна через внутрішнє знання та оцінку психічного стану, коли у фокусі уваги суб’єкта перебуває його внутрішній світ (І.С. Кон);

- самосвідомість є більш високим за свідомість рівнем процесу усвідомлення психічного відображення дійсності (Б.Ф. Ломов);

- самосвідомість визначається як пошук і пізнання особистістю своєї Я-концепції та ідентичності (Л.С. Виготський);

- самосвідомість – це процес свідомих змін самого себе й здатність до регуляції поведінки у соціумі (В.В. Столін) [19; 39].

Самосвідомість узагальнено є усвідомлення людиною себе як індивідуальності [6], тобто розглядається як процес осмислення особистісного змісту компонентів свідомості як вищих цінностей у контексті життєвого шляху [19]. Для Г. В. Ф. Гегеля самосвідомість, – зауважує І.С. Кон, – це аспект або момент діяльності, коли індивідуальне зливається із загальним, так що з’являється “Я”, котре являє собою “Ми” [17, с. 21]. Філософ виокремлює три головні етапи розвитку самосвідомості, що відповідають ступеням зрілості суб’єкта й характеру його взаємодії зі світом.

На першому етапі є лише усвідомлення власного існування, своєї тотожності й відмінності від інших об’єктів, це – “одична самосвідомість”. Цей період розвитку Г.В.Ф. Гегель називає “самосвідомістю, яка жадає”, і характеризує як такий, коли в людини є прагнення до самореалізації. На наступному етапі виникає “самосвідомість, котра визнає”, з’являється міжособистісне ставлення, тобто особа розуміє, що живе не тільки для себе, а й для інших. Третій етап – це “загальна самосвідомість”. Тут людина усвідомлює не лише свою відмінність від навколишніх, а й єдність з ними. Філософ зазначає, що індивід відкриває своє Я не через самоспостереження, а у процесі взаємодії з іншими [8, с. 235].

У реальній життєдіяльності людини самосвідомість виявляється у неподільній єдності окремих внутрішніх процесів – *самопізнання, емоційно-ціннісного самоставлення і саморегулювання поведінки* (за І.І. Чесноковою [65]) у всіляких формах взаємодії осіб у суспільстві. Процеси самосвідомості у перехресному взаємоспричиненні із установками забезпечують самоорганізацію таких складових Я-концепції, як: 1) *когнітивної* (Я-образ), 2) *емоційно-оцінкової* (Я-ставлення) і 3) *поведінкової* (Я-поведінка). Водночас ради об'єктивності треба сказати, що самовідчуття, самопізнання, самоставлення збагачують зміст установок, котрі водночас є психічним матеріалом для наступного циклу розгортання цих процесів. Таким чином, найочевидніше, що становлення Я-концепції відбувається через систему установок як внутрішньої готовності особи до здійснення активності. А вже у діяльності людина пізнає, ставиться до себе та саморегулює поведінку відповідно до тих самоуявлень, які сформувалися. Іншими словами, процеси самосвідомості змістовно збагачують її Я-образ, Я-ставлення та Я-вчинки.

Але відомо, що самосвідомість може набувати ознак самостійного суб'єкта і являти собою джерело і підґрунтя існування духовного (за Е.О. Бобровим, [3]). Окрім того, В. Джемс свого часу підкреслював, що емпіричне Еґо або Ме утримує як матеріальне Я, соціальне Я, так і духовне Я. Функціонування останнього у психології підтримали і обґрунтували І.С. Кон, Т.А. Флоренська та інші дослідники, а італійський психолог А. Менегетті виокремив і описав апріорне, або ноуменальне Я.

Отож зрозуміло, що Я-концепція не обмежується трикомпонентною структурою. У зв'язку з цим цілком логічно, що в авторській методологічній моделі нами (вперше) обґрунтовано ще у 2001 році четверту складову Я-концепції людини, за якої актуалізується така модальність, як Я-духовне [48; 51; 53]. У 2004 р. назву четвертого компонента уточнено і він постає у такій конфігурації як – *спонтанно-духовна складова Я-концепції* [49, с. 144; 55; 62].

Водночас третю складову Я-концепції – *поведінкову* (Я-поведінка), яка обґрунтована свого часу Р. Бернсом, нами названо у 2004 р. *вчинково-креативною* (Я-вчинок) [49, с. 144; 45, с. 76; 55, с. 256, 257]. Введено у науковий обіг назву третьої складової відповідно до створеної нами у 2005 р. методологічної план-карти дослідження інноваційно-психологічного клімату, де фігурує не *глобальна* (за Р. Бернсом), а *по-*

зитивно-гармонійна Я-концепція (таку назву також уведено нами у 2005 р. [45, с. 76] та детально описано у статті та монографії [див. 46, с. 59, 60; 55].

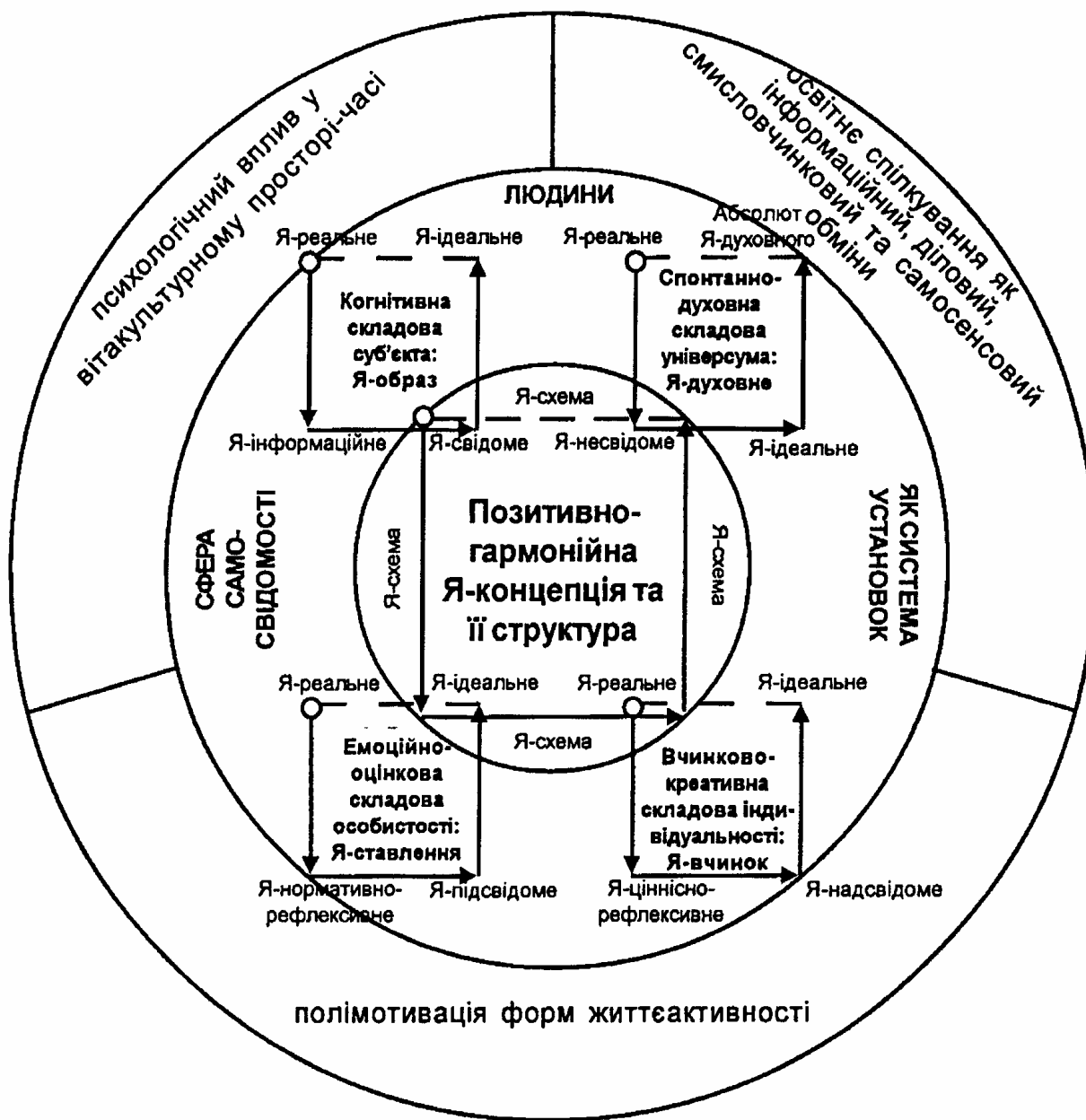
4. Авторська модель самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції

Я-концепція виникає в людини у процесі соціальної взаємодії як: а) унікальний результат її психічного розвитку; б) відносно стійке й водночас піддатливе внутрішнім змінам і коливанням психічне новоутворення; в) внутрішній чинник саморозвитку її як особистості. Зазначена психоформа багато в чому спричинює коловерт життєвих проявів протягом усього діапазону її онтогенетичного розвитку – від дитинства до глибокої старості. Первинна залежність Я-концепції від зовнішніх впливів на особистість видається безперечною. Проте у процесі соціального змужніння концептуальне Я не просто відіграє самостійну роль у внутрішньому світі кожного індивіда, воно ще й підпорядковує численні психоструктури мотиваційної, когнітивної, вольової і духовної сфер особистості й завдяки цьому стає своєрідною візитною карткою того, якою насправді є людина не тільки у власному просторі відчуття і світобачення, а й у соціальному просторі самоототожнення, самоствердження, самореалізації.

Відповідно до назви §4 обґрунтуємо виникнення авторської моделі позитивно-гармонійної Я-концепції (*рис. 5*). Її створення датується 2001 р. [51], а уточнення і удосконалення 2004 р. [49].

Позитивно-гармонійна Я-концепція, за нашим визначенням, – це складна динамічна система уявлень та установок людини про себе як суб'єкта, особистість, індивідуальність та універсума діяльності у взаємозв'язку і взаємодоповненні її когнітивного (Я-образу), емоційно-оцінкового (Я-ставлення), вчинково-креативного (Я-вчинок) і спонтанно-духовного (Я-духовне) компонентів у структурі інноваційно-психологічного клімату [55; 62]. Причому гармонійною вона артикулюється тому, що *внутрішньо* (думка про прийнятний Я-образ, самоставлення через адекватну самооцінку) та *зовнішньо* (освітні вчинкові дії (Я-вчинок), вибір й намалювання однієї із психодуховних форм пізнання-реалізації себе (Я-духовне) – віри, істини, любові тощо)) цілісно *впорядковує взаємодію між компонентами Я-концепції*. Адже гармо-

ІННОВАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ КЛІМАТ

МОДУЛЬНО-РОЗВИВАЛЬНІ СИСТЕМИ

Рис. 5.

Модель самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції людини у структурі інноваційно-психологічного клімату (створено у 2001 р. [51], уточнено і доповнено у 2004 р. [49])

нія (грец. harmonia – зв'язок, пропорційність, злагодженість), згідно з поглядами філософів, узгоджує частини в розчленованому цілому.

Відомо, що Р. Бернс поділяє Я-концепцію на позитивну та негативну. Першій притаманні такі ознаки: самоповага, самоприйняття, здатність виконувати з оптимізмом запропоновану роботу, вміння чесно і відкрито відмовитись від нецікавої, з погляду людини, справи тощо.

Названі сутнісні ознаки позитивної Я-концепції не завжди вказують на те, що людина, яка її має, зреалізовуватиме свій потенціал у практиці повсякдення (або ж останній втілюватиме у життя періодично чи частково). Можна себе позитивно приймати, багато знати та пишатися цим, але нічого не робити та не зреалізовувати ці знання-потенції у житті. Натомість гармонійна Я-концепція розкриває те, що особа не лише цінує, приймає себе і т. ін., а й втілює власні бажання, установки тощо у діяльно-діалогічній взаємодії. Іншими словами, виникає пропорційний взаємозв'язок між внутрішніми інтенціями та реальними діями і таким чином формується цілісне самоуявлення свого сутнісного Я.

Водночас зрозуміло, що своєрідна гармонія властива, наприклад, злочинцям (він себе позитивно приймає, самовпевнений у власних діях, котрі здійснює тощо). Тому вводимо поєднання позитивності та гармонійності у розвиткове функціонування Я-концепції, що знімає певні суперечності заданого упередженого теоретизування. Відтак розвиток позитивно-гармонійної Я-концепції сприяє зростанню рівноваги як у внутрішньому, так і у зовнішньому світі, злагодженості та взаємозв'язку між суб'єктною думкою й особистісним самоставленням, індивідуальнісними діями й духовно-універсальною саморефлексією.

Водночас зауважимо, що позитивно-гармонійна Я-концепція, як зазначалось вище, має інші за смисловим значенням складові, власне не поведінкову (Я-поведінка), а вчинково-креативну (Я-вчинок) й уведену нову – спонтанно-духовну складову (Я-духовне), тобто утримує не три (як налічує глобальна Я-концепція), а чотири компоненти, а також притаманні їй такі модальності – Я-інформаційне, Я-нормативно-рефлексивне, Я-ціннісно-рефлексивне, Я-духовне та ін. Це зумовлено особливостями її становлення і функціонування [див. детально 55; 62].

Окрім того, *позитивно-гармонійна Я-концепція – один із базових й, водночас, центральний параметр інноваційно-психологічного*

клімату (ІПК) [див. 62], який наявний у модульно-розвивальній системі освітнього навчання [57; 58]. Нами у 2005 році була створена методологічна план-карта дослідження ІПК [див. детально 45, с. 76], що побудована за законами системомислєдїяльнїсної методології Г.П. Щєдровицького [66], у якій названа Я-концепція постає інтегральним параметром цього клімату [45; 55; 62].

Зазначимо, що під час виокремлення (на предмет розгортання і взаємодоповнення) компонентів позитивно-гармонійної Я-концепції синтезувалися різноманітні знання про цей предмет дослідження, а саме: а) структурна модель глобальної Я-концепції Р. Бернса, б) філософсько-психологічна теорія вчинку (В.А. Роменець, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, П.А. М'ясоїд), в) диспозиційна теорія особистості В.О. Ядова, г) теоретико-емпіричні дослідження проблематики Я-схем П. Левіскі, Х. Маркус, П. Нуріуса, д) соціально-психологічна теорія організації В.П. Казміренка, е) концепція цілісного функціонального циклу модульно-розвивального процесу А.В. Фурмана у взаємодоповненні чотирьох періодів освітньої діяльності, є) авторська теоретична модель параметрів інноваційно-психологічного клімату, що охоплює: вплив, полімотивацію, спілкування та Я-концепцію (*див. табл. 1*). Онтофеноменальний рівень аналізу дає змогу стверджувати, що перших три параметри інноваційно-психологічного клімату (вплив, полімотивація, спілкування) формують зовнішньо-внутрішній контур психічної регуляції особи, а останній (Я-концепція) – являє собою суто внутрішнє ядро її самоорганізації. Я-концепція центрується як внутрішнє “зняття” трьох попередніх параметрів у такий спосіб, що піднімає на більш високий рівень загальне розуміння об'єкта – феномена інноваційно-психологічного клімату (див. [62], розділ 1).

Водночас аналізуючи структуру проявів соціально-психологічного клімату за Б.Д. Парігіним (див. табл. 1), помічаємо, що “клімат виявляється відповідним чином і у ставленні кожного із членів колективу до самого себе. Воно кристалізується у ситуативно-суспільну форму самоставлення і самосвідомості особистості.

У результаті виникає відповідна структура *ближніх і віддалених (наступних) проявів соціально-психологічного клімату*. ...Ставлення до світу (система ціннісних орієнтацій особистості) і ставлення до самого себе (самосвідомість, самоставлення, Я-концепція (курс.

Таблиця 1

Структурно-змістові різновиди клімату в психології

Структура проявів СПК (за Б.Д. Паригінім) відображена у ставленнях [25, с. 12-14]	Параметрична структура організаційного клімату (за В.П. Казміренком) [14, с. 108]	Параметрична структура інноваційно- психологічного клімату (за О.Є. Фурман) [55, с. 26]
Один до одного (емоційність та упредметнення)	Соціально-психологічний <i>простір</i> організації	Соціально-психологічний <i>вплив</i> у вітакультурному <i>просторі-часі</i>
До загальної справи (емоційні та предметні параметри психічного налаштування)	Мотивація поведінки та оргдосягнень, котра постає у <i>полімотивації</i> та сферах її умовах її активізації	<i>Полімотивація</i> та сфери умов її розгортання
До світу (система ціннісних орієнтацій особистості)	Інформаційно-діловий <i>обмін</i> як фактор організаційної життєдіяльності	Освітнє <i>спілкування</i> та його <i>аспекти</i> як інформаційний, діловий, смисловчинковий і самосенсовий різновиди <i>обміну</i>
До себе (самосвідомість, самоставлення та ін.)	–	Позитивно-гармонійна <i>Я-концепція</i> та її компоненти
Змістово-сутнісні особливості		
Переважно відображає <i>безпосередні</i> стосунки, які властиві малим групам у колективі	Щонайперше характеризує організаційно <i>опосередковані</i> , тобто <i>міжгрупові</i> , взаємини, хоча враховує й міжособистісні, котрі наявні в малих групах	Поєднує безпосередні й опосередковані освітньо- вчинкові стосунки учасників взаємодії, котрі зреалізують <i>інноваційні</i> <i>зміни</i> (реформування, модернізаційні дії тощо)

наш)) потрапляють в ранг віддалених, а не ближніх проявів клімату. Це пояснюється їхньою складною, багатократно опосередкованою, залежністю не лише від ситуацій даного колективу, але й від інших факторів, з одного боку, макромасштабних, а з іншого – суто особистісних” [25, с. 13, 14]. Відтак “кожний із членів колективу ... актуалізує у собі відповідну цьому клімату свідомість, сприйняття, оцінку і відчуття свого “Я” в межах даної конкретної спільності людей” [25, с. 15].

На рис. 5 унаочнено структурні компоненти позитивно-гармонійної Я-концепції через кватерне взаємодоповнення: когнітивного, емоційно-оцінкового, вчинково-креативного й спонтанно-духовного складників, їх модальності (Я-реальне, Я-свідоме, Я-ідеальне, Я-підсвідоме, Я-надсвідоме, Я-несвідоме, абсолют Я-духовного). Воднораз такий поділ є умовним, тому що у реальному психодуховному бутті особи названі компоненти синергійно взаємопов’язані.

Функціонування Я-концепції у сфері самосвідомості людини за інноваційної модульно-розвивальної системи навчання [57; 58] обґрунтовує зміст етапів власне її самотворення залежно від: 1) інноваційних періодів цілісного модульно-розвивального циклу (інформаційно-пізнавальний, нормативно-регуляційний, ціннісно-естетичний, духовний, див. детально [58]), що поширюють і збагачують соціально-культурний досвід нації та людства не тільки знаннями, уміннями, навичками, а й нормами, цінностями і розвитком духовності, 2) послідовності психомистецьких технологій розвивальної взаємодії у класі (проблемно-ситуативна – добування суб’єктом знань, регуляційна – нормування особистістю знань і вмінь, ціннісно-естетична – поширення індивідуальністю здобутого культурного досвіду, спонтанно-духовна – самореалізація універсума), 3) механізмів перебігу вчинку (ситуація – поведінка, мотивація – діяльність, дія – вчинок-подія, післядія – рефлексія), 4) окремої актуалізованої ієрархії соціальних установок (елементарні, соціальні, загальнолюдські, ціннісні, сенсу життя), 5) дії базових параметрів інноваційно-психологічного клімату.

Загалом ідея *самотворення* обґрунтована нами із моделі *вільного спричинення* В.А. Петровського, що розвиває концепцію Я як *causa sui* шляхом осмислення чотирьох граней (ідеальне Я – образ, іманентне Я – інтенція, трансфінітне Я – переживання, трансцендентальне Я – думка), кожна з яких реалізує в

собі одну із відомих аристотелівських причин і воднораз може бути віднесена до рангу “причини себе” [26, с. 269–281]. Саме ця модель слугує своєрідною відправною точкою теоретичного аналізу проблеми самотворення Я-концепції, оскільки визнання самозумовлення у психології дає змогу підтвердити достовірність не лише ідей *саморуху* та *саморозвитку* особистості, коли розвиток відбувається у внутрішньому просторі її зв’язків з іншими людьми, а й психологічного механізму самотворення Я через внутрішню зустріч у сфері самосвідомості вітакультурних форм активності (поведінка, діяльність, вчинок, спілкування) та “образів суб’єктивної реальності” (людина як індивід, суб’єкт, особистість, універсум) за концепцією В.І. Слободчикова, Є.І. Ісаєва [36]. При цьому самотворення цілком слушно розглядається нами як психологічна подія, тобто як “взаємодія між організмом (суб’єктом) і об’єктом, котра відбувається у специфічному контексті..., коли причинність, як пише Н. Сміт, не знаходиться зовні чи всередині, а охоплює взаємодію у цілому, включаючи контекст” [37, с. 18, 19].

Воднораз Я-концепція як усвідомлення себе у системі найвизначальніших життєсміслових вартостей, – підсумовує відомий український психолог М.Й. Боришевський, – є своєрідною моделлю бажаного майбутнього, згідно з якою індивід “погоджує” процес свого саморозвитку та самотворення” [4, с. 129].

Отож, кожна людина – творець власного життя та історії, а її буденна творчість – передумова самотворення, в якому й виявляється самодостатність і повнота психічного як сфери синергійної, розвиткової, імовірно-відкритої. Особистість збагачується через власне минуле і майбутнє, розгортаючи і проживаючи свій життєвий і творчий шлях у сьогоденному. Сенс життя, якого кожна людина прагне і постійно шукає, – це і є достеменно осмислення її живого і творчого шляху, котре полягає у самопізнанні та самотворенні [40] своєї Я-концепції.

В інтеракціоністичному підході Р. Бернса [2] розглядається структура Я-концепції як сукупність соціальних установок індивіда, спрямованих на самого себе. Тому самоусвідомлення кожним себе через ту чи іншу систему установок – методологічний крок, що допомагає уявити її структуру не як випадковий набір складових, а як певну цілісну єдність когнітивного, емоційного й поведінкового компонентів. Відповідно до розробленої

В.О. Ядовим диспозиційної теорії особистості [28; 67], окремі установки не існують у людини самі собою, а організуються у вигляді певної ієрархічної системи диспозицій. Перший (нижчий) рівень становлять елементарні установки, другий характеризується системою соціальних установок, третій – базовими соціальними установками, четвертий – сукупністю ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності. У нашому досвіді теоретизування пропонується найвищий, п'ятий, рівень самотворення людини самої себе як універсума – її внутрішнє налаштування на духовне осягнення сенсу власного життя й у такий спосіб особиста причетність до мудрого, святого, вічного у просторі духовного прийняття Всесвіту.

Водночас перший (когнітивний) компонент структури Я-концепції – це спосіб охарактеризувати неповторність кожного суб'єкта в освітньому циклі через поєднання його окремих, здебільшого пізнавальних й інтелектуальних, рис. Тоді друга – афективна складова не сприймається особистістю байдуже, а пробуджує оцінки (високі, низькі, позитивні, негативні) та емоції, інтенсивність яких залежить від контексту довкілля і від актуалізованого когнітивного змісту. Третя складова у структурі Я-концепції індивідуальності наступника регулюється безпосередніми вчинковими діями (відтак виникає Я-вчинок). “Вчинок є істина, справжня творчість нових форм і вимірів психічного” [40, с. 25]. За словами В.А. Роменця, саме вчинок – завжди підсумок попереднього етапу життєвого шляху та форма спрямованості до наступного творення. Завдяки вчинковій послідовності людина занурюється у глибину життя, піднімаючи ті пласти, яких не було в її попередній мотивації [31].

За наявності четвертого періоду навчального модуля та його етапів відбувається духовний Я-розвиток, за допомогою якого учасник взаємодії осягає себе через вищі формовияви любові, віри і творчості, знаходить сенс життя (спонтанно-духовна складова). Науково спроектоване, циклічне переважання у сфері самосвідомості когнітивної, емоційно-оцінкової, вчинково-креативної та спонтанно-духовної складових їхнього самотворення спричинює виникнення складноструктурованої динамічної цілісності Я-концепції кожного учасника освітньої взаємодії за логікою системоформувальної дії освоєних соціальних установок.

Вихідною точкою першої складової Я-концепції є модальність самоустановки – Я-реальне, тобто уявлення суб'єкта про те, ким

він постає в даний момент. За допомогою Я-інформаційного (яке формується через процес оволодіння знаннями, уміннями, навичками завдяки пошуковій суб'єктній активності), розвивається Я-свідоме, котре утримує різні освітні “думки, сприйняття, відчуття, пам'ять” (за З. Фройдом). Ці модальності – реальне підґрунтя для становлення у кожного Я-ідеального головно на першому періоді модульно-розвивального циклу (інформаційно-пізнавальний) [49].

Емоційно-оцінкова складова особистості освітньої діяльності [57] виникає відповідно на другому періоді, де функціонують регуляційна технологія нормування навчальних знань і певні модальності. Зокрема, Я-реальне як вихідний момент становлення наступного компонента Я-концепції є знову початковим, оскільки цей період має свої завдання і мету. Кожен прагне піднятися до Я-ідеального, тобто навчитися нормувати, а тому формує уявлення про те, ким хотів би стати на завершення цієї фази. Це досягається за допомогою Я-нормативно-рефлексивного. Іншими словами, власне через цикл переведення знань у певні алгоритми, плани, технології, проекти відбувається рефлексія (здатність людини спрямовувати свідомість на себе, на форми і способи діяльності). Коли наступники нормують, вдаючись до методу наслідування, то до цього процесу задіюється їхнє Я-підсвідоме, котре “генерує досвід” (за З. Фройдом). У такий спосіб студент, з одного боку, збагачується новими соціально-рольовими здобутками, а з іншого – попередній індивідуальний досвід змістовно розширюється.

Під час розгортання третьої складової у внутрішньому світі студента переважно функціонують такі модальності установки як Я-ціннісно-рефлексивне і Я-надсвідоме. Перша спрямована на обстоювання кожним модуля вартостей (ідеали, ідеї, мотиви, устремління тощо), яке виявляється у здійснених освітніх учинкових діях (написання рецензії, вірша, міні-підручника, задачника тощо). Я-надсвідоме (котре співвідноситься із Супер-Его, див. рис. 3) утримує морально-етичний аспект. Адже учинкова дія здійснюється шляхом активізації методу морального вибору. Це дає змогу кожному підняти своє Я-реальне до Я-ідеального [див. детально 49].

Загалом джерела духовності особи приховані у нереклексивних глибинах Я-несвідомого. Адже згідно з поглядами В. Франкла людська духовність є неминуче несвідома.

Вчений переконаний, що існує не тільки несвідоме, котре організоване у вигляді потягів (згідно з З. Фройдом), а й духовне несвідоме, що становить першооснову всієї свідомої духовності [42]. Тому розвиток Я-духовного зумовлений психічною енергією несвідомого та організується у самосвідомості у вигляді окремих психоформ як віра, честь, краса, істина тощо (див. [60], розділ 4). Останні кожен обстоює на основі здійснених власних освітніх учинкових дій. Саме із цих міркувань конкретизовані складові й модальності самоустановок учасників модульно-розвивального навчання у динамічно-розвитковій структурі їхньої Я-концепції.

Водночас категорійне наповнення рис. 5 показує, що самотворення Я-концепції обґрунтоване за принципом “методологічного квадрата”, на вершині якого знаходиться Я-духовне, яке утримує всеможливі аспекти їхньої універсумної самосвідомості. Проте треба пам’ятати про умовність такого розмежування, оскільки в реальному освітньому співжитті учасників навчального модуля зазначені складові утворюють єдине ціле. Я-образ, Я-оцінка, Я-вчинок і Я-духовне підлягають лише абстрактно-концептуальному розмежуванню, тому що у психологічному відношенні вони неподільно взаємопов’язані, хоч і характеризуються різними модальностями (Я-реальне, Я-несвідоме, Я-ідеальне, Я-інформаційне, Я-ціннісно-рефлексивне тощо).

Кожний студент під час проходження інноваційного циклу використовує складний набір особистих мислесхем для осмислення і пізнання світу. Сучасні дослідження у вивченні соціально-когнітивних процесів припускають, що ці схеми утворюють загальну злагожену структуру, засоби якої переробляють і забезпечують функціонування інформації у психодуховній сфері учасників навчання, виховання й освіти. Природно, що *Я-схеми* є “когнітивними узагальненнями про самість, які отримані із минулого досвіду та організують і контролюють перероблення інформації, що належить Я” [71, с. 64; 72; 73]. Отож схема власного Я містить властивості, котрі сутнісно характеризують внутрішній світ як надійний базис чи константу ставлення самого до себе. Це стосується відомих культурних психоформ: прізвище, соматичні ознаки, соціально-психологічні аспекти взаємостосунків із іншими, мотиваційно-ціннісні стани, які входять до структури Я-концепції. Крім того, Я-схеми можуть ще й змінюватися залежно від того,

як особистість відчуває і визначає себе у кожному момент нових взаємин з людьми.

Емпіричні дослідження доводять, що люди переробляють тільки ту інформацію, яка тотожна їхнім Я-схемам. Зокрема, експеримент Х. Маркус довів, що за умови введення величин “незалежність – залежність” у внутрішніх Я-схемах перебіг переробки інформації особою інтенсифікується, а саме: 1) вона приймає швидкі судження і рішення щодо себе, якщо запитання належить до її власних схем; 2) пригадує епізоди із свого минулого, котрі гармонують її Я-схемам; 3) часто сприймає інших через формат власної центральної схеми; 4) і водночас не приймає інформації, яка не стикується із актуалізованими Я-схемами [71].

Отож Я-концепція, ще й до того, утримує систему внутрішніх ідентичностей чи схем Я. Схеми Я – це генералізація минулого досвіду, який належить до Я індивіда і допомагає йому інтегрувати та пояснювати свою поведінку в конкретному соціальному контексті.

Кожний учасник модульно-розвивального заняття за допомогою власних схем Я самовизначається у різних життєвих проблемних ситуаціях. Ці схеми безперервно впливають на переробку ним інформації, що надходить із мікро- (сім’я, клас, студентська група) та макросередовища (школа, вулиця, ЗВО). Якщо студент, наприклад, керується Я-схемою, котра пов’язана з учинком творення добра, істини чи краси, то він буде чутливий та причетний до цих форм самоплекання як у своїх діях, так і в поведінці навколишніх. Звідси очевидно, що Я-схеми вихованців експериментального навчання поєднують не лише минулі і теперішні психотенденції, а й сприяють відповідальності за майбутню поведінку, діяльність та вчинок. Саме аналізовані схеми є певним фундаментом для становлення в кожного когнітивної, емоційно-оцінкової, вчинково-креативної та спонтанної-духовної складових Я-концепції, що містять можливі Я, які становлять кінцевий Я-стан при досягненні бажаної мети. Вони допомагають “запустити” внутрішню самоорганізацію цілісного Я в дію, відіграючи роль своєрідного *містка між актуальним і потенційним, наявним і можливим, теперішнім і майбутнім*. Крім того, Я-схеми дають змогу сприймати, організовувати і переробляти важливу для людини інформацію й відтак прогнозувати форми активності інших. Очевидно, що без Я-схем Я-концепція особи не могла б відігравати “консолідуєчою” ролі в самоорганізації.

нізації її поведінки, діяльності, вчинків-подій та саморозвитку Я-духовного як внутрішньо неподільного злиття людини із Всесвітом.

Модульно-розвивальний процес спричинює функціонування окремих модальностей самоустановок, які на кожному періоді цього циклу внутрішньо організуються як різногармонійне взаємодоповнення чотирьох складових позитивно-гармонійної Я-концепції. Занурення викладача і студентів у пізнавальні, нормативні, ціннісно-естетичні і тим більше духовні пласти соціокультурного досвіду актуалізує певну кількість соціальних установок, які в сукупності забезпечують перехід на вищий рівень функціонування зазначених диспозицій й, відповідно, модальностей. Ось чому вершинний рівень – внутрішнє налаштування на духовне осягнення сенсу власного життя – це метаінтеграція найвищого багатомодального гатунку, котра характеризує особу, яка рухається шляхом універсумного зростання.

Зазначимо, що навчання, виховання, освіта й самореалізація за модульно-розвивальної системи – соціальні форми культуротворчого й водночас організованого самотворення підростаючим поколінням самих себе як учасників актуального громадянського загалу. Зокрема, процеси навчання переважно актуалізують когнітивну складову на інформаційно-пізнавальному періоді, процеси виховання – емоційно-оцінкове наповнення нормативно-регуляційного періоду, освіти – вчинкову доміанту ціннісно-естетичного періоду, а процеси самореалізації – спонтанно-духовну сферу людини (*таблиця 2*). Детальніше охарактеризовані основні складові структури Я-концепції й обґрунтовано їхнє призначення у самотворенні людини за цілісного освітнього циклу нами у монографії [див. детально 55].

Відомо, що “самотворення – це процес, котрий здійснюється через учинок як універсальний механізм самовідтворення буття” [24, с. 413]. На етапі післядії спостерігається певний учинковий полідіалог, учасники якого не лише вибирають одну із психодуховних форм на основі методу спонтанного вибору, а й обстоюють, розповідають іншим чому вибрали її, який сенс та ідеал вбачають у ній. За інноваційного навчання освітній учинок розв’язує конфлікти морального й спонтанного вибору, оскільки останній “за своєю природою тяжіє до позитивної спонтанності, яку не слід плутати з імпульсивністю, реактивністю і т. ін. Отже, здатність до вчинку визначається “коефіцієнтом спонтанності”, мірою вільного

виявлення своєї індивідуальності” [24, с. 420].

Здійснений теоретичний аналіз становлення людини як суб’єкта, особистості, індивідуальності та універсума в їх основному інтеграційному ядрі – Я-концепції, дає змогу виділити на вершинному самотворенні такі повноцінно функціональні характеристики: а) відкритість до переживань (спроможність слухати себе, відчувати усю сферу сенсорних, емоційних і когнітивних переживань у собі, не приймаючи загрози від власного Я); б) екзистенційний спосіб життя (буття за принципом “тут – тепер – повно”); в) емпіричну свободу (відчуття особистої влади, здатність робити вибір і керувати собою); г) креативність (творчий потенціал) [30; 64].

В. Слободчиков та Є. Ісаєв пишуть, що “універсалізм людського буття – це вищий рівень його духовного виміру” [36, с. 360]. Універсумність людського духу розкривається під час аналізу проблеми еквівалентності Людини і Світу [1; 33]. Тому під “духовним розуміють такий момент, коли діємо, виходячи із нашого Внутрішнього Я, відчуваючи тим самим свій взаємозв’язок з енергією Універсума. Межі між Я – Ти – Вони – Природа – Бог зникають. Тут немає ніякого мислення, ми суть чистої свідомості, чистий досвід. Такий духовний досвід – відчуття Внутрішнього Я, яке не є неосягнутим чи чужим більшості із нас. Усі ми переживали той чи інший момент відчуття повноти, в якому нічого не втрачено, коли володіємо абсолютною свідомістю і відчуваємо щастя. Тоді забуваємо про власну окремішність і стаємо повністю злитими з тим, що робимо. Межі між Я – Інший – Оточення – Бог зникають. Усе є Одне. Це може виникнути тільки тоді, коли ми проникаємося творчим процесом, ... знаходимося у єдності із природою...” [5, с. 31]. У контексті окресленого розуміння людини через формат відносин “Людина – Всесвіт” утверджується нова мислєдіяльність, нове світобачення, за яких передусім ставляться онтологічне (буттєве) та аксіологічне (вартісне) питання.

Отже, особа з універсумною екзистенцією на духовному періоді творення спонтанно-духовного компонента своєї Я-концепції проживає як цілісна людина. Процес самотворення наповнюється не лише її раціональним мисленням та емоціями, а й уся психодуховна сфера (передусім численні складові Я) функціонує як синергійна – надскладна і максимально ємна – довершеність. У цій найвищій точці власного духовного самовияву, особа

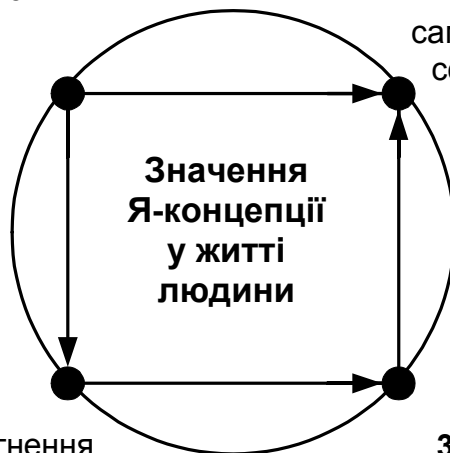
Таблиця 2

Зовнішні та внутрішні умови самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції людини у цілісному циклі освітнього процесу

УМОВИ САМОТВОРЕННЯ Я-КОНЦЕПЦІЇ				
Зовнішні				
<i>Періоди</i> структурування цілісного модульно- розвивального процесу (за А.В. Фурманом)	<i>Інформаційно- пізнавальний:</i> проблемно- ситуативна технологія добування знань	<i>Нормативно- регуляційний:</i> критично-регуляційна технологія нормування наукових знань, набуття досвіду	<i>Ціннісно- естетичний:</i> вартісно-світоглядна технологія поширення здобутого соціально- культурного досвіду	<i>Духовний:</i> духовно- спонтанна технологія самореалізації людського потенціалу учасників розвивальної взаємодії
Універсальні форми причетності особи до творення соціально- культурного досвіду	<i>Навчання:</i> пошукова пізнавальна активність – знання	<i>Виховання:</i> система ставлень, суб'єкт- об'єкт-суб'єктних взаємостосунків – знання і норми	<i>Освіта:</i> етнонаціональний та загальнолюдський досвід – знання, норми, цінності	<i>Самореалізація:</i> максимально повний вияв універсального потенціалу особи через життєствердний пріоритет суб'єктивного над об'єктивним
Внутрішні				
Ієрархічна система диспозиційних соціальних установок	Елементарні, система соціальних, частково базові	Система соціальних, повно базові і частково ціннісні	Система соціальних, базові, повно ціннісні	Духовні установки осягнення сенсу власного життя
Основні складові структури Я-концепції (за О.Є. Фурман)	<i>Когнітивна</i> (Я-образ: характеризує зміст переконань, знань та думок індивіда про себе)	<i>Емоційно-оцінювальна</i> (Я-ставлення: відображає відношення до себе у цілому чи до окремих сторін своєї особистості і виявляється у системі самооцінок)	<i>Вчинково- креативна</i> (Я-вчинок: форма розкриття, творення себе)	<i>Спонтанно-духовна</i> (Я-духовне: самореалізація, самоосягнення, самотворення шляхом внутрішнього узріння сенсу життя)
<i>Компоненти вчинку</i> як механізми самотворення позитивно- гармонійної Я-концепції людини (за В.А. Роменцем)	<i>Ситуація</i> – певна просторово- часова конфігурація сил, смыслів, дій	<i>Мотивація</i> – перехід ситуації в мотивацію, тобто процес формування різних мотивів	<i>Дія</i> – конкретний вчинковий акт як ситуативно вмотивована актуалізація психологічної готовності і приводу його здійснення	<i>Післядія</i> як рефлексія події та результату вчинку
<i>Образи суб'єктивної реальності</i> та основні етапи системного самотворення Я-концепції людини	<i>Суб'єкт:</i> добування соціально- культурного досвіду та утвердження ідеально- практичної поведінки	<i>Особистість:</i> нормування соціальної діяльності та набуття особливих властивостей (моральності, відповідальності і т. ін.)	<i>Індивідуальність:</i> збагачення соціально- культурним досвідом власного Я і найближчого оточення, а також утвердження оригінальності та непересічності її вчинку-події	<i>Універсум:</i> саморозвиток Я-духовного як внутрішньо-неподільне злиття із Всесвітом через прийняття однієї із таких надперсональних психоформ: віри, честі, краси, істини тощо

1 – Суб’єкт: джерело очікувань та потенційної психічної активності

4 – Універсум: вища психодуховна форма самотворення Я-концепції у сфері цілісної суб’єктивної реальності

2 – Особистість: досягнення внутрішнього узгодження між модальностями Я

3 – Індивідуальність: інтерпретація власного ментального досвіду

Рис. 6.
Основні функціональні ролі Я-концепції у вітакультурній самореалізації

спроможна відчувати власну трансцендентність явного життя і співпричетність до Всесвіту як цілого. Утвердження Я-духовного – це такий стан, коли виникає формат взаємин Людина – Всесвіт і якісно нова культурна мислєдіяльність творення та світобачення; розкриття себе через одну із психодуховних форм самопізнання чи самоосягнення (віру, красу, справедливість, честь тощо).

Свого часу Г. Сковорода стверджував, що перш ніж пізнати світ, людина має пізнати себе як частину Всесвіту. Тому, на його думку, “якщо хочете виміряти небо, землю і моря, то спочатку виміряйте себе” [35, с. 162]. Пізнаючи себе і навколишній світ, людина самостверджується, розвиває свої природні нахили й здібності, обирає життєвий шлях. Звідси основна проблема людського існування – щастя конкретної людини – розв’язується лише подвигом самопізнання, через який виявляється “внутрішня”, “сердечна”, “єдина” людина [63а, с. 15].

Таким чином, становлення Я-духовного здійснюється за наявності духовно-спонтанної технології модульно-розвивального циклу, механізму вчинкової післядії та вершинного рівня духовно-сенсових установок і надлюдських святостей. У такий спосіб досягається найвищий рівень формовияву людської суб’єктності у форматі Я-концепції – рівень абсолютного суб’єкта, що означає наявність повної ідентифікації Я з універсумом.

Я-концепція, на думку Р. Бернса, відіграє потрійну роль у житті людини: а) сприяє досягненню внутрішнього узгодження, котре передбачає з’ясування того, що вона думає про себе, б) визначає інтерпретацію ментального досвіду, тобто способи, засоби і механізми витлумачення того, що знає, вміє, проектує і цінує, в) є джерелом очікувань, тобто уявлень про те, що повинно трапитися з нею. Вкажемо на ще одне функціональне значення Я-концепції, яке характеризується інтегральним змістом і виконує функції універсальної психоформи самотворення людиною таких відомих основних рівнів її суб’єктивної реальності – суб’єкта, особистості, індивідуальності та універсума (рис. 6).

У зазначеному теоретичному висвітленні Я-концепція становить сукупність усіх уявлень індивіда про себе і містить переконання, оцінки, тенденції поведінки та різні форми самоспричинення (саморух, саморегуляція, самопізнання, самоствердження, самоактуалізація), у т. ч. самотворення. Вона, безсумнівно, – важлива внутрішня реальність взаємозалежної організації психіки, поведінки та духовних станів, наукове пізнання якої невичерпне так само, як і людина загалом. Тому пропонується авторський дискурс, розширюючи інтерпретаційні горизонти психології, підтримує естафету довічної боротьби за істинне наукове знання у сфері сучасного людинорозуміння.

ВИСНОВКИ

1. Я-концепція проходить складний шлях онтогенезу. Первинно вона формується у сім'ї як результат міжособистісних взаємовідносин із значущими дорослими, які визначають систему її установок. У дитинстві Я-концепція є найменш структурованою і найбільш пластичною, а тому взаємовідносини між батьками і дітьми повинні складатися через доброзичливий формат рівноправної співактивності. Вплив батьків на спілкування з дитиною, самосвідомість якої лише починає пробуджуватися, спонукає до того, що їхні установки є визначальним чинником у формуванні Я-концепції. Тоді найкращі орієнтири для самооцінки та утвердження образу Я, що закладені в дитинстві, підтримують її упродовж всього життя, навіть тоді, коли ніхто їй не зможе допомогти, вона сама виручить себе у будь-якій скрутній ситуації. Іншими словами, Я-концепція є стрижневим утворенням онтогенетичного (індивідуального) розвитку людини і характеризує не тільки систему самосприйняття, а й потенційного діяння, вчинкового проживання і творення довкілля та власного Я.

2. Я-концепція, котра виникає у процесі соціальної взаємодії індивіда як обов'язковий та унікальний результат його психічного розвитку набуває відносної внутрішньої самодостатності, тобто *самоспричинює*, а згодом і *самопродукує* свої складові, структуру, механізми зреалізування. У результаті не тільки налагоджується двостороннє взаємозумовлення у системі “Я-концепція людини – вплив конкретного соціокультурного середовища”, а ще й з різною повнотою розгортається *процес самотворення* як внутрішня, *синхронно-діалогічна* зустріч окультурених форм психічної активності (поведінка, діяльність, спілкування, вчинання) та актуально відповідних їм образів суб'єктивної реальності за концепцією В.І. Слободчикова, Є.І. Ісаєва (особа як індивід, суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум).

3. Запропонована авторська модель самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції людини є теоретичним конструктом, якому природно властиві висока абстрактність і певна умовність. Останні дають змогу ґрунтовніше пояснити структуру, функції, механізми та основні формоутворення такої надскладної психологічної реальності як концептуальне Я. Водночас треба зважати на те, що ця реальність синергійно цілісна, спонтанно ємна, буттєво безпосередня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Арсеньев А. С. Размышления о работе С. Л. Рубинштейна “Человек и мир” / Анатолий Сергеевич Арсеньев // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 130–160.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Бернс; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 421 с.
3. Бобров Е.О. О самосознании / Е.О. Бобров. – Казань, 1898. – 192 с.
4. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості / Мирослав Боришевський // Психологія і суспільство. – 2009. – №4. – С. 128–135.
5. Боуэн М. Духовность и личностно-центрированный подход / Мария Боуэн // Вопросы психологии. – 1992. – № 3–4. – С. 29–35.
6. Вачков И.В. Сказкотерапия: Развитие самосознания посредством психологической сказки. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Ось-89, 2003. – 144 с.
7. Выготский Л.С. Психология / Лев Семенович Выготский. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 1008 с. – (Серия “Мир психологии”).
8. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – Т.3. Философия духа / Отв. ред. Е.П. Ситковский; ред. коллегия: Б.М. Кедров и др. – М.: Мысль, 1977. – 471 с. – (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).
9. Гірняк А.Н. Идея несвідомого і психоаналіз З. Фрейда / А.Н. Гірняк. – Лекція. – Ялта: Редакційно-видавничий відділ КГУ, 2008. – 47 с.
10. Гірняк А.Н. Психоаналіз З. Фрейда як теорія, система і соціокультурне явище / А.Н. Гірняк // Психологія і суспільство. – 2008. – №4. – С. 40–51.
11. Гроф С. Психологія майбутнього: уроки з сучасних досліджень свідомості: [пер. з англ. Ярини Винницької, Олени Редчиць] / С. Гроф. – Львів: Афіша, 2015. – 328 с.
12. Джемс У. Психология / Уильям Джемс: [пер. с англ.; под ред. Л.А. Петровской]. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
13. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания / Владимир Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 24–36.
14. Казмиренко В.П. Социальная психология организаций: [монография] / Вячеслав Петрович Казмиренко. – К.: МЗУУП, 1993. – 384 с.
15. Кант И. Критика чистого разума: [пер. з нім. та прим. І. Бурковського] / І. Кант. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.
16. Кон И.С. Открытие “Я” / Игорь Семенович Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 352 с.
17. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / Игорь Семенович Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
18. Кохут Х. Анализ самости: Систематический подход к лечению нарциссических нарушений личности: [пер. с англ.] / Х. Кохут. – М.: “КогитоЦентр”, 2003. – 308 с.
19. Кочнева Л.В. Проблема самосознания и психологические условия его развития в учебной деятельности студентов вузов / Л.В. Кочнева // Инновации в образовании. – 2006. – №5. – С. 84–96.
20. Кучеренко С. Методологічні підходи до вивчення самосвідомості особистості підлітків та юнаків / Світлана Кучеренко // Психологія і суспільство. – 2009. – №1. – С. 134–151.

21. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
22. Ломов Б.Ф. Об исследовании законов психики / Борис Федорович Ломов // Психологический журнал. – 1980. – Т.1, №1. – С. 157–189.
23. Москалец В.П. Психология личности: навч. посіб. для студентів, аспірантів, викладачів спец. психологія, соц. педагог. та ін. / Віктор Петрович Москалец. – К.: “Центр учбової літератури”, 2013. – 416 с.
24. Основы психологии: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – [2-е вид., стереотип.]. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.
25. Парыгин Б.Д. Социально-психологический климат коллектива. Пути и методы изучения: [монография] / Борис Дмитриевич Парыгин; [под ред. В. А. Ядова]. – Ленинград: Наука, 1981. – 192 с. – (Ин-тут социально-экономических проблем АН СССР).
26. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъективности / Вадим Артурович Петровский. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 512 с.
27. Психологическая энциклопедия / под ред. Р. Корсина, А. Ауэрбаха. – [2-е изд.]. – СПб.: Питер, 2003. – 1096 с.
28. Психология самосознания: хрестоматия / [ред.-сост. Д.Я. Райгородский]. – Самара: Изд. Дом “Бахрач-М”, 2000. – 672 с.
29. Психология. Словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – [2-е изд., исправл. и доп.]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
30. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс; пер. с англ. [общ. ред. и предисл. Исениной Е.И.]. – М.: изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 480 с.
31. Роменец В.А. История психологии XX столетия: навч. посіб. / В.А. Роменец, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
32. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с. – (Серия “Мастера психологии”).
33. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: учеб. [для психологов, педагогов, философов] / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.: ил. – (Серия “Мастера психологии”).
34. Руднев В.П. Характер и расстройство личности. Патография и метапсихология / В.П. Руднев. – М.: Независимая фирма “Класс”, 2002. – 272 с.
35. Сковорода Г. Наркис. Розмова про те: пізнай себе: твори [в 2 т.] / Григорій Сковорода. – К.: АН УРСР, 1961.
Т. 1. – 1961. – 640 с.
36. Слободчиков В. И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности: уч. пособ. для вузов / [В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев]. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
37. Смит Н. Современные системы психологии: пособ. для высш. уч. зав. / Ноэль Смит; [пер. с англ. Н. Миронов, С. Рысев; под общ. ред А. А. Алексеева]. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с. – (Серия “Психологическая энциклопедия”).
38. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М., 1972. – 389 с.
39. Столин В.В. Самосознание личности: [монография] / Владимир Владимирович Столин. – М.: МГУ, 1983. – 284 с.
40. Татенко В.О. Володимир Андрійович Роменець (1926–1998): життя як вчинок і подія / В.О. Татенко, Т.М. Титаренко // Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Либідь, 1998. – С. 7–37.
41. Терлецька Л.Г. Психічне здоров'я особистості. Технологія самоаналізу: [монографія] / Лариса Гарріївна Терлецька. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2003. – 150 с.
42. Франкл В. Человек в поисках смысла: [сборник] / Виктор Франкл; [пер. с англ. и нем. Д.А. Леонтьева, М.П. Папуши, Е.В. Эдмана; общ. ред. Л.Я. Гозмана и Д.А. Леонтьева; вс. ст. Д.А. Леонтьева] – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.: ил. – (Б-ка зарубежной психологии).
43. Фрейд З. “Я” и “Оно” / Зигмунд Фрейд // “Я” и “Оно”: в 2-х кн. – Тбилиси: Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 351–392.
44. Фрейд З. Введение в психоанализ: лекции / Зигмунд Фрейд. – М.: Наука, 1989. – 456 с.
45. Фурман (Гуменюк) О. Методологічна модель інноваційно-психологічного клімату експериментальної школи модульно-розвивального типу / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 70–83.
46. Фурман (Гуменюк) О. Методологія пізнання освітнього вчинку в контексті інноваційно-психологічного клімату / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 47–81.
47. Фурман (Гуменюк) О. Особливості ситуативного та вікового розвитку Я-концепції / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2005. – №1. – С. 46–62.
48. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: [монографія] / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.
49. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: навч. пос. / О.Є. Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.
50. Фурман (Гуменюк) О.Є. Проблематика Я у психоаналітичній теорії Зигмунда Фрейда: [лекція] / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 34 с.
51. Фурман (Гуменюк) О. Самотворення Я-концепції за модульно-розвивальної оргсистеми / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2001. – №2. – С. 33–76.
52. Фурман (Гуменюк) О. Соціальний формат розвитку Я-концепції / Оксана Фурман (Гуменюк) // Психологія і суспільство. – 2004. – №3. – С. 82–90.
53. Фурман (Гуменюк) О.Є. Спонтанно-духовна організація Я-концепції універсума: [лекція] / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 40 с.
54. Фурман (Гуменюк) О.Є. Структурно-функціональне взаємодоповнення складових Я-концепції людини / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк) // Соціальна психологія. – 2005. – №9. – С. 29–37
55. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: Монографія / Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Ялта-Тернопіль: підручники і посібники, 2008. – 340 с.
56. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с.
57. Фурман А.В. Теорія освітньої діяльності як метасистема / Анатолій Васильович Фурман // Психологія і суспільство. – 2005. – №1. – С. 46–62.

логія і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 105–144; 2002. – № 3–4. – С. 20–58.

58. *Фурман А. В.* Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.

59. *Фурман А. В.* Свідомість як рамкова умова пізнання і методологування / А. В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – № 4. – С. 16–38.

60. *Фурман А. В., Фурман (Гуменюк) О. Є.* Психологія Я-концепції: Навч. пос. / Анатолій Васильович Фурман, Оксана Євстахіївна Фурман (Гуменюк). – Львів: Новий світ-2000, 2006. – 360 с.

61. *Фурман О. Є.* Методологічна план-карта дослідження Я-концепції особистості / О. Є. Фурман: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. [“Соціально-психологічні виміри професійної майстерності особистості в умовах глобалізованого світу”], (Тернопіль, 16-17 травня 2013р.) / МОН України, Тернопільський національний економічний університет // Психологія і суспільство: Спецвипуск. – Тернопіль: Економічна думка, 2013. – С. 14–15.

62. *Фурман О. Є.* Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.07 / Оксана Євстахіївна Фурман. – Одеса, 2015. – 467 с.

63. *Фурман О.* Модель структурно-функціональної організації Я-концепції людини / Оксана Фурман // Проблеми педагогіки і психології: [науч. період. изд. міжвуз. консорциума / гл. ред. Наира Акоюн]. – Єреван: Армянский ГПУ, 2015. – № 2. – С. 106–115.

63а. *Храмова В.* До проблеми української ментальності / В. Храмова // Українська думка. – К. Фенікс, 1999. – С. 3–35.

64. *Хьелл Л.* Теорії особистості (Основные положения, исследования и применение) / Лари Хьелл, Даниил Зиглер; пер. с англ. С. Меленевской, Д. Викторовой. – СПб.: Питер-Пресс, 1997. – 608 с. – (Серія “Мастера психологии”).

65. *Чеснокова І. І.* Проблема самосознання в психології: [монографія] / Ирина Ивановна Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.

66. *Щедровицкий Г. П.* Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий; [ред.-сост. А. А. Пископель, Л. П. Щедровицкий]. – М.: Шк. культ. политики, 1995. – 760 с.

67. *Ядов В. А.* Диспозиционная концепция личности / В. А. Ядов // Социальная психология в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 76–93.

68. *Ямницький В. М.* Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент: [монографія] / Вадим Маркович Ямницький. – Одеса: ПНЦ АПН України – СВД Черкасов М. П., 2006. – 362 с.

69. *Янчук В. А.* Введение в современную социальную психологию: [учеб. пособие для вузов] / Владимир Александрович Янчук. – Мн.: АСААР, 2005. – 768 с.

70. *Vaars B. J.* A Cognitive Theory of Consciousness / Bernard J. Vaars. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

71. *Markus H.* Self-schemata and processing information about the self / H. Markus // Journal of Personality and Social Psychology. – 1977. – P. 63–78.

72. *Markus H.* Possible Selves: The Interface between Motivation and the Self-Concept / H. Markus, P. Nurius:

In Yardley K., Honess T. (eds). Self and Identity: Psychological Perspectives. Wiley. – 1987. – P. 79–83.

73. *Markus H. R.* Cultural variation in self-concept; in G. R. Goethals, J. Strauss (eds.) Multidisciplinary perspectives on the self / H. R. Markus, S. Kitayama. – New York: Springer-Verlag, 1991. – P. 103.

REFERENCES

1. *Arsenev A. S.* Razmyshleniya o rabote S. L. Rubynshteina «Chelovek y myr» / Anatoliy Serheevych Arsenev // Voprosy fylosofyy. – 1993. – № 5. – S. 130–160.

2. *Berns R.* Razvytye Ya-kontseptyy i vospytanye / Robert Berns; per. s anhl. – М.: Prohress, 1986. – 421 s.

3. *Bobrov E. O.* O samosoznanyu / E. O. Bobrov. – Kazan, 1898. – 192 s.

4. *Boryshevskiy M.* Samosvidomist yak faktor psykichnoho rozvytku osobystosti / Myroslav Boryshevskiy // Psykholohiia i suspilstvo. – 2009. – № 4. – S. 128–135.

5. *Bouen M.* Dukhovnost y lychnostno-tsentryrovanniy podkhod / Maryia Bouen // Voprosy psykholohyy. – 1992. – № 3–4. – S. 29–35.

6. *Vachkov Y. V.* Skazkoterapiya: Razvytye samosoznaniya posredstvom psykholohycheskoi skazky. – 2-e yzd., pererab. y dop. – М.: Os-89, 2003. – 144 s.

7. *Vyhotskiy L. S.* Psikhohohiia / Lev Semenovych Vyhotskiy. – М.: Yzd-vo EKSMO-Press, 2002. – 1008 s. – (Seriya “Myr psykholohyy”).

8. *Hehel H. V. F.* Entsyklopediya fylosofskykh nauk / Heorh Vylhelm Frydrykh Hehel. – Т. 3. Fylosofiia dukha / Otv. red. E. P. Sytkovskiy; red. kollehiya: B. M. Kedrov y dr. – М.: Mysl, 1977. – 471 s. – (AN SSSR. Yn-t fylosofyy. Fylos. nasledye).

9. *Hirniak A. N.* Ideia nesvidomoho i psykhoanaliz Z. Froida / A. N. Hirniak. – Lektsiia. – Yalta: Redaktsiino-vidavnychiy viddil KHU, 2008. – 47 s.

10. *Hirniak A. N.* Psykhoanaliz Z. Froida yak teoriia, systema i sotsiokulturne yavlyshche / A. N. Hirniak // Psykholohiia i suspilstvo. – 2008. – № 4. – S. 40–51.

11. *Hrof S.* Psykholohiia maibutnoho: uroky z suchasnykh doslidzhen svidomosti: [per. z anhl. Yaryny Vynnytskoi, Oleny Redchys] / S. Hrof. – Lviv: Afisha, 2015. – 328 s.

12. *Dzhems U.* Psykholohiia / Uyliam Dzhems: [per. s anhl.; pod red. L. A. Petrovskoi]. – М.: Pedahohyka, 1991. – 368 s.

13. *Zynchenko V. P.* Myry soznaniya y struktura soznaniya / Vladymyr Zynchenko // Voprosy psykholohyy. – 1991. – № 2. – S. 24–36.

14. *Kazmyrenko V. P.* Sotsyalnaia psykholohiia orhanyzatsyi: [monohrafiia] / Viacheslav Petrovych Kazmyrenko. – К.: MZUUP, 1993. – 384 s.

15. *Kant I.* Krytyka chystoho rozumu: [per. z nim. ta prym. I. Burkovskoho] / I. Kant. – К.: Yunivers, 2000. – 504 s.

16. *Kon Y. S.* Otkrytye «Ia» / Ihor Semenovych Kon. – М.: Polytyzdat, 1978. – 352 s.

17. *Kon Y. S.* V poyskakh sebia: Lychnost y ee samosoznanye / Ihor Semenovych Kon. – М.: Polytyzdat, 1984. – 335 s.

18. *Kokhut Kh.* Analiz samosti: Systematicheskiy podkhod k lecheniyu nartsyssycheskykh narushenyi lychnosti: [per. s anhl.] / Kh. Kokhut. – М.: “KohytoTsentr”, 2003. – 308 s.

19. *Kochneva L. V.* Problema samosoznaniya y

- psykholohycheskye uslovya eho razvytyia v uchebnoi deiatelnosti studentov vuzov / L.V. Kochneva // *Ynnovatsyy v obrazovannyi*. – 2006. – №5. – S. 84–96.
20. Kucherenko S. Metodolohichni pidkhody do vyvchennia samosvidomosti osobystosti pidlitkiv ta yunakiv / Svitlana Kucherenko // *Psykholohiia i suspilstvo*. – 2009. – №1. – S. 134–151.
21. Leontev A.N. Deiatelnost. Soznanye. Lychnost / Aleksei Nykolaevych Leontev. – M.: Polytyzdat, 1975. – 304 s.
22. Lomov B.F. Ob issledovanii zakonov psikhiki / Borys Fedorovych Lomov // *Psykholohycheskyi zhurnal*. – 1980. – T.1, №1. – S. 157–189.
23. Moskalets V.P. Psykholohiia osobystosti: navch. posib. dlia studentiv, aspirantiv, vykladachiv spets. psykholohiia, sots. pedahoh. ta in. / Viktor Petrovych Moskalets. – K.: «Tsentri uchbovoi literatury», 2013. – 416 s.
24. Osnovy psykholohii : pidruch. [dlia stud. vyshch. navch. zakl.]/za zah. red. O. V. Kyrychuka, V. A. Romentsia. – [2-e vyd., stereotyp.]. – K.: Lybid, 1996. – 632 s.
25. Paryhyn B.D. Sotsyalno-psykholohycheskyi klymat kolektyva. Puty y metody izuchenyia: [monohrafiia] / Borys Dmytryevych Paryhyn; [pod red. V. A. Yadova]. – Lenynhrad: Nauka, 1981. – 192 s. – (Yn-tut sotsyalno-ekonomycheskykh problem AN SSSR).
26. Petrovskiy V. A. Lychnost v psykholohii : paradihma subyektivnosti / Vadim Arturovych Petrovskiy. – Rostov-na-Donu: Fenyks, 1995. – 512 s.
27. Psykholohycheskaia entsyklopedyia / pod red. R. Korsyna, A. Auerbakha. – [2-e izd.]. – SPb.: Pyter, 2003. – 1096 s.
28. Psykholohyia samosoznanyia: khrestomatyia / [red.-sost. D.Ia. Raihorodskiy]. – Samara: Izd. Dom «Bakhrar-M», 2000. – 672 s.
29. Psykholohyia. Slovar / pod obshch. red. A.V. Petrovskoho, M.H. Yaroshevskoho. – [2-e izd., yspravl. y dop.]. – M.: Politizdat, 1990. – 494 s.
30. Rodzhers K.R. Vzhliad na psykhoterapiyu. Stanovlenye cheloveka / Karl Rodzhers; per. s anhl. [obshch. red. i predysl. Isenynoi E.Y.]. – M.: Izd. hruppa «Prohress», «Unyvers», 1994. – 480 s.
31. Romenets V.A. Istoriia psykholohii KhKh stolittia: navch. posib. / V.A. Romenets, I.P. Manokha. – K.: Lybid, 1998. – 992 s.
32. Rubynshtein S.L. Bytye i soznanye. Chelovek i mir / Serhei Leonydovych Rubynshtein. – SPb.: Piter, 2003. – 512 s. – (Seryia «Masterya psykholohyy»).
33. Rubynshtein S. L. Osnovy obshchei psykholohii : ucheb. [dlia psykholohov, pedahohov, filosofov] / Serhei Leonydovych Rubynshtein. – SPb.: Piter, 2000. – 712 s. : yl. – (Seryia «Masterya psikhlohii»).
34. Rudnev V.P. Kharakter i rasstroistva lichnosti. Patohrafiya y metapsykholohyia / V.P. Rudnev. – M.: Nezavysyamaia fyрма “Klass”, 2002. – 272 s.
35. Skovoroda H. Narkis. Rozмова pro te : piznai sebe : tvory [v 2 t.] / Hryhorii Skovoroda. – K.: AN URSSR, 1961. T. 1. – 1961. – 640 s.
36. Slobodchikov V. Y. Osnovy psikhlohohycheskoi antropohohii. Psikhlohohyia cheloveka: Vvedenye v psikhlohohyiu subyektivnosti: uch. posob. dlia vuzov / [V.Y. Slobodchikov, E.Y. Ysaev]. – M.: Shkola-Press, 1995. – 384 s.
37. Smyt N. Sovremennye systemy psykholohii: posob. dlia vyssh. uch. zav. / Noel Smyt; [per. s anhl. N. Myronov, S. Rysev; pod obshch. red. A. A. Alekseeva]. – SPb.: Praim-EVROZNAK, 2003. – 384 s. – (Seryia «Psikhlohohycheskaia entsyklopedyia»).
38. Spirkin A.H. Soznanie i samosoznanie / A.H. Spirkin. – M., 1972. – 389 s.
39. Stolin V.V. Samosoznanie lichnosti: [monohrafiia] / Vladymyr Vladymyrovych Stolin. – M.: MHU, 1983. – 284 s.
40. Tatenko V.O. Volodymyr Andriiovych Romenets (1926–1998): zhyttia yak vchynok i podiia / V.O. Tatenko, T.M. Tytarenko // Romenets V.A., Manokha I.P. Istoriia psykholohii KhKh stolittia: navch. posib. dlia stud. vyshch. navch. zakl. – K.: Lybid, 1998. – S. 7–37.
41. Terletska L.H. Psykhichne zdorovia osobystosti. Tekhnlohohii samoanalizu : [monohrafiia] / Larysa Harriivna Terletska. – K.: VPTs “Kyivskiy universytet”, 2003. – 150 s.
42. Frankl V. Chelovek v poyskakh smysla: [sbornyk] / Viktor Frankl; [per. s anhl. y nem. D.A. Leonteva, M.P. Papushy, E.V. Edmana; obshch. red. L.Ia. Hozmana y D.A. Leonteva; vs. st. D.A. Leonteva] – M.: Prohress, 1990. – 368 s.: yl. – (B-ka zarubezhnoi psykholohyy).
43. Freid Z. “Ia” y “Ono” / Zyhmund Freid // “Ia” y “Ono”: v 2-kh kn. – Tbylisy: Merany, 1991. – Kn. 1. – S. 351–392.
44. Freid Z. Vvedenye v psykhoanaliz: lektsii / Zyhmund Freid. – M.: Nauka, 1989. – 456 s.
45. Furman (Humenuik) O. Metodolohichna model innovatsiino-psykholohichnoho klimatu eksperymentalnoi shkoly modulno-rozvyvalnoho typu / Oksana Furman (Humenuik) // *Psykholohiia i suspilstvo*. – 2005. – №4. – S. 70–83.
46. Furman (Humenuik) O. Metodolohiia piznannia osvithnoho vchynku v konteksti innovatsiino-psykholohichnoho klimatu / Oksana Furman (Humenuik) // *Psykholohiia i suspilstvo*. – 2012. – № 1. – S. 47–81.
47. Furman (Humenuik) O. Osoblyvosti sytuatyvnoho ta vikovoho rozvytku Ya-kontseptsii / Oksana Furman (Humenuik) // *Psykholohiia i suspilstvo*. – 2005. – №1. – S. 46–62.
48. Furman (Humenuik) O.Ie. Psykholohiia Ya-kontseptsii: [monohrafiia] / Oksana Yevstakhiiivna Furman (Humenuik). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2002. – 186 s.
49. Furman (Humenuik) O.Ie. Psykholohiia Ya-kontseptsii: navch. pos. / O.Ie. Furman (Humenuik). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2004. – 310 s.
50. Furman (Humenuik) O.Ie. Problematyka Ya u psykhoanalitichnii teorii Zygmunda Froida: [lektsiia] / Oksana Yevstakhiiivna Furman (Humenuik). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2003. – 34 s.
51. Furman (Humenuik) O. Samotvorennia Ya-kontseptsii za modulno-rozvyvalnoi orhsystemy / Oksana Furman (Humenuik) // *Psykholohiia i suspilstvo*. – 2001. – №2. – S. 33–76.
52. Furman (Humenuik) O. Sotsialnyi format rozvytku Ya-kontseptsii / Oksana Furman (Humenuik) // *Psykholohiia i suspilstvo*. – 2004. – №3. – S. 82–90.
53. Furman (Humenuik) O.Ie. Spontanno-dukhovna orhanizatsiia Ya-kontseptsii universuma: [lektsiia] / Oksana Yevstakhiiivna Furman (Humenuik). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2003. – 40 s.
54. Furman (Humenuik) O.Ie. Strukturno-funktsionalne vzaiemodopovnenia skladovykh Ya-kontseptsii liudyny / Oksana Yevstakhiiivna Furman (Humenuik) // *Sotsialna psykholohiia*. – 2005. – №9. – S. 29–37
55. Furman (Humenuik) O.Ie. Teoriia i metodolohiia innovatsiino-psykholohichnoho klimatu zahalnoosvithnoho zakladu: Monohrafiia / Oksana Yevstakhiiivna Furman (Humenuik). – Yalta-Ternopil: pidruchnyky i posibnyky, 2008. – 340 s.

56. Furman A.A. Psykholohiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti: [monohrafiia] / Anatolii Anatoliiovych Furman. – Ternopil: TNEU, 2017. – 508 s.

57. Furman A.V. Teoriia osvithnoi diialnosti yak metasytema / Anatolii Vasylovych Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2001. – № 3. – S. 105–144; 2002. – № 3–4. – S. 20–58.

58. Furman A. V. Modulno-rozvyvalne navchannia: pryntsypy, umovy, zabezpechennia: [monohrafiia] / Anatolii Vasylovych Furman. – K.: Pravda Yaroslavychiv, 1997. – 340 s.

59. Furman A.V. Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodolohuvannia / A.V. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2017. – №4. – S. 16–38.

60. Furman A.V., Furman (Humeniuk) O.Ie. Psykholohiia Ya-kontseptsii: Navch. pos. / Anatolii Vasylovych Furman, Oksana Yevstakhivna Furman (Humeniuk). – Lviv: Novyi svit-2000, 2006. – 360 s.

61. Furman O.Ie. Metodolohichna plan-karta doslidzhennia Ya-kontseptsii osobystosti / O.Ie. Furman: mat-ly Mizhnar. nauk.-prakt. konf. [«Sotsialno-psykholohichni vymiry profesiinoi maisternosti osobystosti v umovakh hlobalizovanoho svitu»], (Ternopil, 16-17 travnia 2013r.) / MON Ukrainy, Ternopil'skyi natsionalnyi ekonomichnyi universytet // Psykholohiia i suspilstvo: Spetsvypusk. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2013. – S. 14–15.

62. Furman O.Ie. Psykholohichni parametry innovatsiino-psykholohichnogo klimatu zahalnoosvitnogo navchalnogo zakladu: dys. ... doktora psykhol. nauk: 19.00.07 / Oksana Yevstakhivna Furman. – Odesa, 2015. – 467.

63. Furman O. Model strukturno-funktsionalnoi orhanyzatsyy Ya-kontseptsyy cheloveka / Oksana Furman // Problemy pedahohyky u psykholohyy: [nauch. peryod. yzd. mezhvuz. konsortsyuma / hl. red. Nayra Akopian]. – Erevan: Armianskyi HPU, 2015. – №2. – S. 106–115.

63a. Khranova V. Do problemy ukrainskoi mentalnosti / V. Khranova // Ukrainska dumka. – K. Feniks, 1999. – S. 3–35.

64. Khell L. Teorii lychnosti (Osnovnye polozheniya, yssledovaniya u pryomenenye) / Lary Khell, Danyyl Zyhler; per. s anhl. S. Melenevskoi, D. Vyktorovoi. – SPb.: Pyter-Press, 1997. – 608 s. – (Seriya «Masterya psykholohii»).

65. Chesnokova Y.Y. Problema samosoznaniya v psykholohii: [monohrafiia] / Iryna Ivanovna Chesnokova. – M.: Nauka, 1977. – 144 s.

66. Shchedrovitskii H.P. Izbrannye trudy / Heohryi Petrovych Shchedrovitskii; [red.-sost. A.A. Pyskoppel, L.P. Shchedrovitskyi]. – M.: Shk. kult. polytyky, 1995. – 760 s.

67. Yadov V.A. Dyspozytsyonnaia kontseptsyia lychnosti / V.A. Yadov // Sotsyalnaia psykholohyia v trudakh otechestvennykh psykholohov. – SPb.: Pyter, 2000. – S. 76–93.

68. Iamnytskyi V.M. Rozvytok zhyttietvorchoi aktyvnosti osobystosti: teoriia ta eksperyment: [monohrafiia] / Vadym Markovych Yamnytskyi. – Odesa: PNTs APN Ukrainy – SVD Cherkasov M. P., 2006. – 362 s.

69. Ianchuk V.A. Vvedenye v sovremennuiu sotsyalnuiu psykholohiyu: [ucheb. posobye dlia vuzov] / Vladymyr Aleksandrovych Yanchuk. – Mn.: ASAA, 2005. – 768 s.

70. Baars B.J. A Cognitive Theory of Consciousness / Bernard J. Baars. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

71. Markus H. Self-schemata and processing information about the self / H. Markus // Journal of Personality and Social Psychology. – 1977. – P. 63–78.

72. Markus H. Possible Selves: The Interface between Motivation and the Self-Concept / H. Markus, P. Nurius; In Yardley K., Honess T. (eds). Self and Identity: Psychological Perspectives. Wiley. – 1987. – P. 79–83.

73. Markus H.R. Cultural variation in self-concept; in G.R. Goethals, J. Strauss (eds.) Multidisciplinary perspectives on the self / H.R. Markus, S. Kitayama. – New York: Springer-Verlag, 1991. – P. 103.

АНОТАЦІЯ

Фурман Оксана Євстахіївна.

Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування.

У статті обґрунтовується *Я-концепція* як системне онтогенетичне утворення внутрішнього світу людини, котре унікальне за своїми функціями, призначенням, самоорганізаційною актуалізацією, адже формує низку вагомих думок, уявлень, ставлень, знань, переживань, почуттів, мрій, розчарувань та установок про себе; вона розвивається у сімейному, а пізніше й у шкільному доквіллі, вдосконалюється у ділових та виробничих (професійних) відносинах, прогресує чи деградує у буденних стосунках упродовж життєвого шляху, є центром її соціального світу, оскільки поєднує особу з доквіллям. Висвітлюється взаємозв'язок теоретичного осмислення *Я-концепції* як центрального ядра самосвідомості через чотири аспекти: обґрунтування, розвинування й самотворення у взаємодоповненні із методологічними підходами, що витлумачують її як гносеологічно-епістемну дійсність, онтогенетичну реальність, онтолого-феноменологічну даність та ноуменально-аксіологічну організованість. Детально аналізується психічна організація внутрішнього світу людини від *Я-концепції* до *Ми-концепцій*, де остання не є сумою окремих осіб першої, а становить якісно нову інтегральну цілісність уявлень, ставлень, установок та інших психічних утворень про колективну самосвідомість окремих груп чи групи, що здебільшого належить, наприклад, до національної самосвідомості. Водночас виявляється відмінність між трикомпонентною будовою *глобальної Я-концепції* Р. Бернса, котра охоплює такі складові: когнітивну (*Я-образ*), емоційно-оцінкову (*Я-ставлення*), поведінкову (*Я-поведінка*) та авторською чотирикомпонентною структурою *позитивно-гармонійної Я-концепції* (створена у 2001 році, доповнена у 2003–2006, деталізована у 2007–2018 роках), яка утримує когнітивну (*Я-образ*), емоційно-оцінкову (*Я-ставлення*), вчинково-креативну (*Я-вчинок*), спонтанно-духовну (*Я-духовне*) складові. Крім того, описуються виміри взаємопроникнення свідомості, самосвідомості та *Я-концепції*, котрі взаємоспричинені й становлять неподільну єдність, а також обґрунтовується авторська модель самотворення позитивно-гармонійної *Я-концепції* у структурі *інноваційно-психологічного клімату*, який не тотожний соціально-психологічному чи організаційному, а наявний у модульно-розвивальній системі навчання проф. А.В. Фурмана, що задає координати самотворення залежно від виокремлених ним: 1) періодів модульно-розвивального циклу (інформаційно-пізнавальний, нормативно-регуляційний, ціннісно-естетичний, духовний), що поширюють і збагачують соціально-культурний досвід нації та людства не тільки знаннями, уміннями, навичками, а й нормами, компетенціями, цінностями та екзистенціалами духовності, 2) послідовності психомистецьких технологій розвивальної взаємодії у класі (проблемно-

ситуативна – добування суб'єктом знань, регуляційна – нормування особистістю знань і вмінь, ціннісно-естетична – поширення індивідуальністю здобутого культурного досвіду та компетенцій, спонтанно-духовна – самореалізація особи як універсума). Доводиться, що ідея самотворення обґрунтована нами із моделі вільного спричинення В.А. Петровського, що розвиває концепцію Я як *causa sui* шляхом осмислення чотирьох граней (ідеальне Я – образ, іманентне Я – інтенція, трансфінитне Я – переживання, трансцендентальне Я – думка), кожна з яких реалізує в собі одну із відомих аристотелівських причин і водночас може бути віднесена до рангу “причини себе”. Саме ця модель слугує своєрідною відправною точкою теоретичного аналізу проблеми самотворення Я-концепції, оскільки визнання самозумовлення у психології дає змогу підтвердити достовірність не лише ідей саморуку та саморозвитку особистості, коли розвиток відбувається у внутрішньому просторі її зв'язків з іншими людьми, а й у діяльній динаміці перебігу психодуховного механізму самотворення Я через внутрішню зустріч у сфері самосвідомості вітакультурних форм активності (поведінка, діяльність, учинок, спілкування) та “образів суб'єктивної реальності” (людина як індивід, суб'єкт, особистість, універсум, за концепцією В.І. Слободчикова, Є.І. Ісаєва).

Ключові слова: *свідомість, самосвідомість, ідентифікація, особистість, Я-концепція, Я-образ, Я-ставлення, Я-вчинок, Я-духовне, позитивно-гармонійна Я-концепція, глобальна Я-концепція, Ми-концепція, модульно-розвивальна система навчання А.В. Фурмана, інноваційно-психологічний клімат, самотворення.*

ANNOTATION

Furman Oksana.

Self-concept as the subject of multi-aspect theorizing.

The article substantiates self-concept as a systemic ontogenetic formation of the human's inner world, which is unique in its functions, purpose and self-organizing actualization, since it forms a number of important thoughts, ideas, attitudes, knowledge, experiences, feelings, dreams, disappointments and installations about oneself; it develops in the family, and later in the school environment, is improved in business and industrial (professional) relations, progresses or degrades in everyday relationships throughout the life course, is the center of its social world, as it combines a person with the environment. The interrelation of the theoretical comprehension of the self-concept as the central core of self-consciousness is highlighted through four aspects: substantiation, development, formation and self-creation in complementarity with methodological approaches that interpret it as epistemologically-epistemic reality, ontogenetic reality, ontological-phenomenological givens and a noumenal-axiological organization. The psychological organization of the inner world of human from the Self-concept to the We-concepts is analysed in details, where the last one is not the sum of individual persons of the first one, but is a qualitatively new integral wholeness of representations, attitudes, installations and other mental entities about the collective consciousness of individual groups

or group, which in most cases belongs, for example, to national consciousness. At the same time, there is a distinction between the three-component structure of the global Self-concept of R. Burns, which encompasses the following components: cognitive (Self-image), emotional-evaluative (Self-attitude), behavioral (Self-behavior), and author's four-component structure of positively harmonic Self-concept (created in 2001, supplemented in 2003-2006, detailed in 2007-2018), which holds cognitive (Self-image), emotional-evaluative (Self-attitude), action-creative (Self-act), spontaneously-spiritual (Self-spiritual). In addition, dimensions of interpenetration of consciousness, self-consciousness and self-concept are described, which are mutually-caused and constitute indivisible unity, and also the author's model of self-creation of a positively harmonious Self-concept in the structure of an innovative-psychological climate is substantiated, which is not identical to a socio-psychological or organizational one, but available in the modular-developing training system of prof. A. V. Furman, who specifies the coordinates of self-creation, depending on the ones he has singled out: 1) the periods of the modular-developing cycle (information-cognitive, normative-regulatory, value-aesthetic, spiritual), which extend and enrich the socio-cultural experience of the nation and humanity, not only with knowledge, skills, abilities, but also norms, competencies, values and development of spirituality, 2) the sequence of psycho-artistic technologies of developmental interaction in the classroom (problem-situational – the acquisition of knowledge by the subject, regulatory – the rationing of knowledge and skills by the personality, value-aesthetic – the spread of the acquired cultural experience and competences by the individuality, spontaneously-spiritual – self-realization of the person as a universe). It is proved that the idea of self-formation is substantiated by us from the model of free causing of V. A. Petrovskiy, who develops the concept of Self as *causa sui* through the comprehension of the four facets (ideal Self-image, immanent Self-intention, tranfinite Self-experience, transcendental Self-thought), each of which implements in itself one of the known Aristotelian causes and can simultaneously be attributed to the rank “cause of yourself”. Namely this model is a peculiar starting point for the theoretical analysis of the self-creation problem of Self-concept, since the recognition of self-assertion in psychology makes it possible to confirm the authenticity of not only the ideas of self-movement and self-development of the personality, when development takes place in the internal space of its connections with other people, but also in the active dynamics of the psychological mechanism course of self-creation of Self through an internal meeting in the sphere of self-consciousness of vitacultural forms of activity (behavior, activity, deed, communication) and “images of the subjective reality” (human as an individual, a subject, a personality, a universum, according to the concept of V. I. Slobodchikov, E. I. Isaev).

Key words: *consciousness, self-consciousness, identification, personality, Self-concept, Self-image, Self-attitude, Self-deed, Self-spiritual, positive-harmonious Self-concept, global Self-concept, We-concept, modular-developing training system of A. V. Furman, innovative-psychological climate, self-creation.*

Надійшла до редакції 15.03.2018.

Підписана до друку 15.05.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман О. Я-концепція як предмет багатоаспектного теоретизування / Оксана Фурман // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 38–67.

ПОТЕНЦІАЛ ЯК ПСИХОДУХОВНА ДАНИСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Ярослава БУГЕРКО

УДК 168 : 159.922

Jaroslava Buhenko
POTENTIAL AS A PSYCHO-SPIRITUAL GIVENS OF PERSONALITY

“Єдина можливість надати своєму буттю який-небудь смисл полягає у тому, щоб підняти своє природне ставлення до світу до рівня духовного”.
(А.Швейцер).

Актуальність теми. Сучасний стан наукового знання зумовлений відходом від жорсткого детермінізму та сциєнтистських позицій до фокусування уваги на аналізі складних унікальних ноуменально-феноменальних даностей духовного життя людини. Постнекласична парадигма досліджень, вітакультурний та синергійний підходи до вивчення психологічних феноменів зумовили нові акценти в розгляді духовної проблематики та викликали потребу методологічного осмислення її категорійного поля, визначення кола питань, які відображають складність, багатосторонність й унікальність психодуховного світу особистості. Одним з багатовимірних та синтетичних за змістовим наповненням понять є “потенціал” як складна системна характеристика індивідуально-психологічних особливостей особистості. Сьогодні практично відсутні чіткі методологічні і певною мірою концептуальні підходи, які б дозволили максимально повно дослідити даний феномен, виокремити більш-менш конкретні його усталені та процесні характеристики. Актуальною залишається проблема розкриття психологічного змісту зазначеного поняття, дослідження його структури і смислового ландшафту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. До поняття потенціалу людини

зверталися відомі вітчизняні та зарубіжні психологи. Так, В. М. М’ясищев вказував, що потенціал особистості – це система її відносин до зовнішнього світу і до самої себе [27]. Б. Г. Ананьев у поняття потенціалу включав розвиток людини як особистості і як суб’єкта діяльності [1]. О. М. Матюшкін акцентував увагу на соціальному аспекті – відносинах людини і світу (установках, позиціях, спрямованості особистості), вважаючи їх способом прояву потенціалу [25]. В. І. Подшивалкіна під потенціалом особистості розуміє динамічне інтегральне утворення, яке визначає ресурсні можливості розвитку людини та її здатність до оволодіння і продуктивного здійснення різних видів діяльності [31]. Такий важливий аспект життєдіяльності людини як її прагнення до самовдосконалення, досягнення вершин особистісного і професійного розвитку, реалізації творчих можливостей і здібностей досліджували С. В. Величко, Г. М. Зараковський [9; 16]. У форматі діяльнісного підходу М. С. Каган диференціював п’ять основних видів людської діяльності і відповідно до них виділив різні види потенціалів особистості: гносеологічний (пізнавальний), аксіологічний (ціннісний), творчий, комунікативний, художній (естетичний) [21].

В останні роки відбулось значне збільшення кількості публікацій стосовно досліджень по-

тенціалу особистості у психології, однак й досі існує термінологічна неузгодженість визначення вказаного поняття та його структурних складових. Можна констатувати, що дослідницькі зусилля вчених щодо змісту поняття “потенціал” не вийшли за межі постановки проблеми.

Метою статті є методологічне осмислення потенціалу як психодуховної даності особистості в ракурсі логіко-канонічної структури вчинку В. А. Роменця [2; 32; 35; 36] та циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана [50; 53].

Виклад основного матеріалу. З позицій постнекласичної раціональності, потенціал людини вплетений у загальну універсальну “потенційність” світу і співмірний з ним [12]. А тому аналіз його здійснюється через систему діалектично взаємозв’язаних категорій: можливе – дійсне, потенційне – актуальне, сутність – існування, необхідність – свобода, зіткнення яких, власне, і спонукає (викликає) діяльнісні сили людини.

Етимологічне значення терміна “потенціал” (лат. “potentia”) – міць, сила, можливість. Відтак і трактування його різне. З філософського погляду, потенціал – джерело, запас, внутрішньо притаманна сила; потенційний – можливий, здатний до дії або те, що відповідає можливості [28; 41; 58]. Соціологічні концепції розкривають потенціал як сукупність засобів та можливостей, які можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані задля вирішення певних завдань; як можливості особи, суспільства, держави в певній галузі [17; 20; 39]. У педагогіці потенціал – це “приховані можливості”, “резерви” на шляху досягнення мети, “внутрішня спрямованість”, яка надає життєдіяльності особистісного сенсу, а тому є істотною силою, що визначає (спрямовує) особистісне та професійне зростання людини [12; 42; 57]. У психології потенціал розуміється як міра употужнення певних можливостей, як цільові орієнтири, як резерв невикористаної, “незадіяної” можливості та як “запас творчості”, що забезпечує надійність функціонування системи, її здатність до саморозвитку [9; 16; 18; 21; 23; 31]. В інших сферах наукового знання термін “потенціал” найчастіше використовується як синонім понять “ресурси”, “резерви” (“кадровий потенціал”, “промисловий потенціал”, “науковий потенціал”, “енергетичний потенціал”, “естетичний потенціал” і т.п.) та як фізична величина, що характеризує запас енергії тіла у певній точці

поля (потенційна енергія – джерело спокою, тобто недіюча енергія). Відтак потенційний – той, що існує у прихованому вигляді і може виявитися за певних умов.

Аналіз наукової літератури показує, що “потенціал” – багатозначне поняття. Його зміст охоплює сукупність різних засобів, запасів, джерел, які можуть бути за потреби використані. Він позначає ступінь можливого прояву будь-якої дії чи функції. Під потенціалом розуміють величину, яка характеризує широкий клас силових полів і можливості як окремої особи, так і суспільства, держави, а також визначають як “узагальнену, збірну характеристику ресурсів, прив’язаних до місця й часу” [20]. Структурно-змістову організацію зазначених понять відображає *таблиця*.

Основою нашого прикладного методологування слугує концепція канонічної структури вчинку В. А. Роменця, згідно з якою “вчинок – це завжди розгорнута у певному часопросторі дія, котра охоплює ситуаційний, мотиваційний, дійовий і післядійовий компоненти; це не лише екзистенція буттєвості-присутності людини у суспільному повсякденні, а й моральний акт її взаємин з навколишньою дійсністю та її сутнісними витоками й феноменальними оприявленнями, ставленнями до інших людей і до самої себе, до природи і світу в цілому” [за 52, с. 36]. Науковець розглядає учинок як “усеохватний зріз буття”, “діалектичний перехід людини і світу”, а тому вважає його універсальною категорією і всезагальним філософським принципом, котрий “допомагає тлумачити природу людини і світу в їх пізнавальному та практичному сенсі” [35, с. 728].

А. В. Фурман співвідніс пояси мислевчнення із структурними компонентами вчинку, що дозволило йому виділити новий компонент вчинкової дії – *передситуацію*, котра визначає залежність розгортання дії від іманентно притаманних людині властивостей чи умов, зокрема її ментального досвіду [52, с. 37]. Теоретико-методологічний аналіз потенціалу теж указує на доречність виокремлення ще одного компонента – *передситуаційного*. Цей компонент розкриває взаємодію людини і світу, вказує на подвійність людського буття, його ноуменально-духовні аспекти.

Принагідно зауважимо, що на існування особливої психодуховної реальності вказували такі філософи, як М. О. Бердяєв, С. Л. Франк [4; 5; 43]. Людина, на думку М. О. Бердяєва, – це Боже творіння, Його образ і подоба, та

Таблиця

Методологічне осмислення потенціалу як моделі мислєвчинення

Логіко-канонічна структура вчинку	ПОТЕНЦІАЛ				
	Перед-ситуація	Ситуація	Мотивація	Дія	Післядія
Семантичне визначення	Джерело	Резерв	Ресурс	Уможливлення	Начало
Часова перспектива	Вічність	Минуле	Теперішнє	Майбутнє	Вічне
Смислове значення	Внутрішньо притаманна сила	Модальність особистості	Готовність до дії (запас)	Продуктивність виконання дій (засоби)	Потужність (здатність до дії)
Діалектичні категорії	Потенційне -		Актуальне		
	Можливе -		Дійсне		
	Суцє -		Належне		
	Несвідоме -		Свідоме		
Аспекти реалізації	Представлений іманентно наявним ментальним досвідом особистості		Визначений ціннісно-сисловою структурою особистості		Употужнений трансцендентною здатністю
	Непотенційований	Нереалізований	Активований	Актуалізований	Потенційно невичерпний
Основний конструкт	Інтенції	Потенції	Тенденції	Життєтворення	Сенсовість

воднораз точка перетину двох світів – духовного й природного. Вона у жодному разі не є готовою даністю, а вищим завданням, ідеалом розвитку, яка самотвориться у вирі духовного, а не природного зростання [48, с. 74]. В “Екзистенційній діалектиці божественного і людського” мислитель, аналізуючи два плани Буття, які поєднують різні рівні енергії – небесну і земну, Божественну і людську, зазначав: “Не існує законів природи, котрі, мов тирани владарюють над світом і людиною. Існують лише напрямки дії сил, які за певного співвідношення діють одноманітно за результатами. Зміна дії сил може змінити закономірність. У першооснові сил перебуває духовне джерело, ноумен. Матеріальний світ є тільки екстеріоризація та об’єктивація духовних витоків, процес затвердіння, сковування...” [4, с. 383].

Про людину як місце зустрічі і схрещення двох світів – об’єктивної дійсності та первинної реальності писав С. Л. Франк, завважуючи, що психофізична організація людини (її тіло, тілесне життя, зовнішній пласт душевного життя) належать об’єктивній дійсності, а психодуховна даність є проявом (інтенцією) первинної реальності. Водночас ця подвійність

людини – не дуалізм, не внутрішня роздвоєність, а її двоєдиність, а тому справжня повнота буття людини можлива лише через співучасть в обох світах [6]. Людина не приходить у світ як “чистий листок” чи лише психофізіологічний організм, а володіє певними ментальними, психодуховними особливостями. Ця поєднаність зі світом, їх екзистенційна співбуттєвість, відповідає *передситуаційному компоненту вчинку*.

Потенціал семантично осмислюється як *джерело, внутрішньо притаманна сила людини* – неусвідомлена, непотенційована, співвідносна з вічністю (у часовій перспективі) енергія. Зазначений модус потенціалу відповідає буттєвій екзистенції людини й у своєму сутнісному визначенні становить всезагальний учинок, що феноменально урєальнюється у різних формах і типах людської діяльності. Оскільки “учинок розглядається як вікно в сутнісний, сакральний світ людини, то саме вчиняння закладене в неї на рівні архетипового, фрактального: “вона природно приречена вчиняти, аби бути людиною” (В. О. Татенко)” [за 18, с. 150].

Суттєвою ознакою всього психічного є, за Е. Гусерлем, *інтенційність*, закладена “у трансцендентності існування, у світовому

проекті існування” [35, с. 89]. Вона вказує на природну диспозицію людини у відношенні до того, що трапляється в її житті і є проявом *буттєвого потенціалу особистості* як найбільш загальної ознаки інтенційності людського способу існування. Сучасні дослідження посвідчують, що даний вид потенціалу виявляється у просторі індивідуального буття особистості, в повсякденних й щохвилинних реаліях її життя. Він уможлиблює сутнісний перехід всезагального в одинично-конкретне та універсального в індивідуально-неповторне, окреслює буттєвий контур простору розгортання активності людини, зумовлює сутнісні темпоральні (часові) ознаки її психічної діяльності, відображає змістове наповнення потоку її життєреалізування [23].

Гене́за формування понять “інтенція”, “інтенційність” відображена в історико-психологічних здобутках наукової думки людства. Так, Тома Аквінський, розвиваючи вчення Аристотеля про душу як про безсмертну нематеріальну сутність з притаманними їй розумовими здібностями, котрі слугують осягненню природи речей, характеризував *інтенцію* (намір, наскрізну ідею, мету) як здушевлену спрямованість свідомості людини на сприйняття й пізнання світу [за 48, с. 63]. Аврелій Августин підкреслював роль волі як “інтенції душі”, чим ідейно започаткував волонтаристський та інтроспективний напрями наукового пізнання людини. Інтенційне тлумачення когнітивних процесів почуттєвого сприйняття обстоював Іммануїл Кант. Таким чином, чітко прослідковується розуміння інтенції як динамічної наповненості свідомості особи смислоформами її споконвічної причетності до пізнання світу в його цілісності і повноті [48, с. 64].

Сучасні дослідження показують, що такі онтологічні властивості свідомості людини як інтенційність та потенційність пронизують всі рівні її життєактивності. Вони є “внутрішніми глибинними умовами розгортання у бутті, дійсності, світі сутності сутнього (у даному разі – сутності індивідуального, одиничного самобуття окремої людини). Тому всі відносини (зовнішні та внутрішні) буття людини (як сутнього) наповнені інтенційним і потенційним змістовими нашаруваннями. Кожне окреме людське буття володіє інтенцією пізнання та перетворення сутнього, але в особистому житті кожна особа реалізує ці інтенції тією чи іншою мірою, на тому чи іншому рівні, з тією чи іншою продуктивністю, проявляючи при цьому

суто потенційні свої можливості (здатності, здібності, талановитість тощо)” [23].

Буттєва активність людини за позиціями інтенції існування та потенції здійснення індивідуальної сутності Я вказує на *ситуаційний компонент вчинкової дії*. Потенціал виявляється як резервуар різнопланових *можливостей* людини, актуалізація котрих залежить від наявних її *потенцій* як особистості. Досить часто поняття “потенція”, “потенціал”, “можливість” вживаються як синоніми, хоча сутнісно вони не тотожні, а співвідносні. Так, М. К. Мамардашвілі вказує, що потенція на відміну від можливості – це “можливість, яка володіє водночас і силою для свого здійснення” [22, с. 151]. Ж.-П. Сартр визначає потенцію як прагнення самоактуалізації, котре не залежить від самого суб’єкта, його рефлексії і вибору [38]. Цим вона відрізняється від екзистенційної можливості, котра актуалізується особистістю і може стати реальністю лише через її самовизначення, усвідомлений вибір і прийняття відповідальності за її реалізацію. В. Н. Фомін розглядає потенціал як “вже визначену, актуалізовану, але ще не використовувану якість майбутньої активності суб’єкта, а потенцію – не тільки ще не актуалізовану, але навіть ще не сформовану якість, [тобто] задаток” [42, с. 244].

Ідея споконвічно закладених в організмі вроджених потенцій, які за сприятливих умов можуть самоактуалізуватися (*potentialities*), запропонована наприкінці 1930-х років К. Гольдштейном, стала основоположним пояснювальним принципом в теоріях самоактуалізації і самореалізації А. Маслоу і К. Роджерса. Процес їх розкриття і розгортання описувався в руслі гуманістичної психології в термінах “повноцінного функціонування людського” (К. Роджерс), “самоактуалізації” (К. Гольдштейн, А. Маслоу), “самореалізації” (Ш. Бюлер, Л. Бінсвангер), “особистісного зростання” (К. Роджерс, К. Мустакас). А тому і саме поняття “самоактуалізація” характеризується багатозмістовністю і синтетичністю, “воно містить у собі всебічний і безперервний розвиток творчого і духовного потенціалу людини, максимальну реалізацію всіх її можливостей, адекватне сприймання навколишнього світу і свого місця у ньому, багатство емоційної сфери і духовного життя, високий рівень психічного здоров’я і моральності” [34, с. 42]. Цьому процесу властиві характеристики справжності, безпосередності, вчинковості, подієвості. “Ось чому будь-

яке досягнення у процесі самоактуалізації не розглядається як фінальне, остаточне, таке, що не уможливило інших, у тому числі ще вищих, вершинних” [19, с. 143].

Українські психологи А. В. Фурман, Т. Ковальова здійснили ґрунтовний теоретико-методологічний аналіз психологічних чинників самоактуалізації у співвіднесенні з модусами людської суб’єктивності (індивід, суб’єкт, особистість, індивідуальність, універсум). Створена ними категорійна матриця відображає взаємозв’язки та змістовно-сміслову наповненість кожної задіяної категорії [51, с. 75–76]. Логічно, що ключовим тут є *концепт становлення*: особистість постійно знаходиться у процесі власного становлення-збагачення. Керуючись свободою самовизначення суб’єкт життєдіяльності перебуває у пошуку ефективних шляхів для кожної *ситуаційної самоактуалізації*. Остання переживається ним у різних життєвих ситуаціях та контекстах повсякдення по-різному, однак “завжди виявляється як самоактивність, реалізація прихованих потенцій, які сприяють успіху в діяльності, [як] природність і невимушеність поведінки, здатність контролювати своє життя, вільно приймати рішення та втілювати їх у щоденну соціальну реальність” [51, с. 73].

Автори зазначають, що хоча здається цілком очевидним те, що потенційні можливості для позитивного зростання і вдосконалення закладені в кожній людині від народження, “однак дійсної значущості вони набувають лише у процесі їх реалізації, тобто під час використання і розвитку за допомогою діяльності, спілкування, вчинення... Навіть якщо потенція є природженою, все ж вона реально постає як вірогідність, як можливе, тобто тоді, коли особа вирішує щось робити, здійснює свій персональний вибір” [там само]. Свобода вибору робить людину відповідальною за реалізацію якомога більше можливостей і визначає перспективу нарощування її конструктивного потенціалу. Водночас стає можливим охарактеризувати перспективи психокультурного розвитку окремої особистості, враховуючи характеристики-параметри її внутрішнього психодуховного світу (толерантність, емпатійність, відповідальність, позитивно-гармонійну Я-концепцію тощо) [див. 7; 10; 13–15; 34; 49; 55; 56; 60; 61].

Характеристика *потенціалу як ресурсної системи* людини відповідає *мотиваційному компоненту вчинку* і розкриває здатність і готовність до дії. Інакше кажучи, мовиться про

суб’єктний, а точніше – *суб’єктивний потенціал* особистості, оскільки, конкретизуючи положення про вчинок як осереддя психічного перетворення, поступу, В. А. Роменець зазначав, що вчинок є логічним “осередком” суб’єктного в людині, суб’єктне є логічним “осередком” суб’єктивного, а суб’єктивне – логічним “осередком” психічного. Отже, саме вчинок є найсуттєвішим і найглибнішим джерелом психічного в широкому розумінні цього слова, що знімає в собі і суб’єктне, і суб’єктивне в їх різноманітних проявах [35].

Проблему потенціалу людини, головню крізь оптику розвитку її як особистості і як суб’єкта діяльності, розглядав Б. Г. Ананьєв. Зокрема він виділяв потенції (здібності, обдарованість, спеціальні здатності, працездатність, життєспроможність) та *тенденції*, котрі містять спрямованість особистості, мотиви, інтереси, ціннісні орієнтації, установки, потреби, переконання, стосунки. Важливим є їх злитість (потенцій і тенденцій), що, власне, і визначає специфіку індивідуальності, “глибину” особистості [1]. Науковець підкреслював, що тенденції досягнень людини можуть безпосередньо не залежати від рівня та якості її потенціалу. Так, особа з великим потенціалом може ним не користуватися, за образним виразом, “закопати свій талант”. Водночас не дуже потужний потенціал спроможний реалізовуватися людиною повністю, і завдяки цьому вона може мати високі досягнення. Особистість як унікальна цілісна структура існує лише в русі-розвитку, і таке її існування – це перманентний процес становлення, постійний поступ у повсякденних зверненнях і здобутках [48, с. 71–72]. Саме динаміка особистісного функціонування визначає закономірності розвитку людини, особливості формування її індивідуальності, вказує на готовність до особистісного саморозвитку.

Особистісний розвиток як перманентний процес реалізації власних ресурсів, свідоме вдосконалення свого Я у різних проявах суб’єктивної реальності (індивід, суб’єкт, індивідуальність) є ключовим моментом у концепції системного пізнання людини Б. Г. Ананьєва. “У внутрішньому світі людини інтегруються всі враження від прожитого відтинку життя, узагальнюються й систематизуються переживання, оцінюються поведінкові реакції та власні вчинки. В ньому концентруються оцінкові судження, передбачувані результати і реальні досягнення особистості як суб’єкта діяльності в кожен момент буття” [1, с. 328].

Особливості зреалізування психологічного потенціалу через формопрояви психічної діяльності й виокремлення параметричних інваріантів психічних тенденцій: адаптованості / дезадаптованості, про- чи асоціальної спрямованості, самоповаги / самозневаги, самовизначення / уникнення вибору, конструктивного / деструктивного самоутвердження, внутрішньої актуалізації / пасивності аналізувалися А. В. Фурманом, А. Н. Гірняком, Г. С. Гірняк [див. 54]. Автори виходили з того, що передумовою і джерелом діяльності людини, внутрішньою детермінантою її активності й самоактивності є потреби. Відома гуманістична теорія А. Маслоу постулює існування у людини цілісної ієрархічної системи потреб. Механізмом зростання особистості, на думку автора, є послідовна актуалізація все більш високих потреб мірою задоволення нижчих. “Єдиний узагальнений принцип, який пов’язує всю множинність людських мотивів – це тенденція нової і більш високої потреби виникати від того, як нижча потреба, задовольняючись, завершує своє існування” [63, с. 55]. Однак пізніше сам Абрахам Маслоу навів факти, які не узгоджувались з даним твердженням. По-перше, виявилось, що існування людини в “добрих умовах”, при забезпеченні задоволення всіх базальних потреб нижчого типу, аж ніяк не викликає прагнення особистості до вищих цінностей. “Хороші умови, хоча і забезпечують ефект зростання для більшості людей, виявляють також і поганий, навіть катастрофічний вплив на деяку, нехай невелику, їх частину”, – зазначав науковець [64, с. 245]. “Тепер для мене стало ясно, що нагорода базальних потреб – недостатня умова для метамотивації, хоча і може бути важливою її передумовою. Є індивіди, у яких нагорода базальних потреб поєднується з “екзистенційним неврозом”, з безглуздістю існування і т.ін. Здається, що метамотивація не слідує автоматично за задоволенням основних потреб. Слід говорити також про додаткову змінну “захисту проти метамотивації”” [Там само, с. 300]. Виявляється, що в умовах, які не забезпечують задоволення потреб в безпеці, любові, повазі і навіть підтримці організмичного існування, “деякі люди невідомо чому рухаються в напрямку до Б-цінностей” [Там само, с. 140].

Характерно, що метапотреби “пов’язані з прагненням особистості актуалізувати свій потенціал, використати якомога ефективніше внутрішні ресурси. Саме вони збагачують

життєвий досвід, розширюють кругозір, не зменшуючи, як у випадку з Д-мотивами, а навпаки посилюючи психічне напруження, котре й спонукає людину до самовдосконалення. Прикладами метапотреб, що є аналогом цінностей особистості, є цілісність, учинкова активність, краса, добро, любов, істина, унікальність, довершеність, духовні запити-діяння та ін.” [47, с. 74].

Зазначене вказує на потребу використання інших методологічних засад для пояснення динаміки і розвитку мотиваційної системи особистості, ніж ті, які замикають її спричинення у внутрішніх відношеннях потреб. Адекватно пояснити реальний зміст людської екзистенції можна з позицій *вітакультурної парадигми*, враховуючи, що особистість – це психодуховний феномен, “складноутворений продукт щонайменше чотирьох інгредієнтів – культури, суспільства, конкретних соціальних взаємостосунків і власного індивідуального досвіду Я людини як опрацьованих й опрацьовуваних нею задатків, потенцій, ресурсів, здібностей” [48, с. 127]. Важливо, що осередком психодуховного розвитку особистості є її ціннісно-смилова сфера, яка впорядковує інтенційні та потенційні запити і засвідчує повномірне осягнення себе і дійсності та дозволяє особі вибудовувати гармонійні взаємини з довкіллям, відчувати повноту й осмисленість повсякдення [Там само]. Для позначення “власне особистісного в особистості” психологи здебільшого вживають термін “*особистісний потенціал*” – інтегральну характеристику особистісної зрілості людини. Зазначене поняття змістовно розкриває ідею “мінливої (рос. – “изменяющейся”) особистості в мінливому світі” [21] і характеризує такі механізми взаємодії особи з реальною дійсністю, котрі спрямовані не лише на пристосування до певних умов, а й передбачають готовність та здатність до їх зміни, спроможність виконувати задумане незалежно від зовнішніх, зокрема, несприятливих умов. Сформованість зазначеного потенціалу визначає здатність особи перейти від завчених автоматичних реакцій поведінки до гнучкого ситуаційного реагування та адекватної і відповідної до обставин позиції, що забезпечує успішну життєдіяльність її, першочергово в ситуаціях загрози, невизначеності, успіху та ін. [Там само].

В останні 10–15 років у соціогуманітарних науках відбулось зміщення фокусу уваги із сфери вивчення *необхідного* у сферу *можливого*. У форматі неklasичних напрямків у

психології почали активно розроблятися такі поняття, як “часова перспектива”, “сенс”, “суб’єктність”, “неспецифічні функції саморегуляції” та ін. Введення категорії можливого в науковий обіг дозволило вибудувати контури нового розуміння людини як “суцільної можливості, лавини можливостей, яка може набути будь-якої форми”. М. К. Мамардашвілі вказує на наявність ризику незрозуміти, не використати, не реалізувати можливості, приховані у внутрішньому світі людини. “Життя, – зазначає філософ, – це не тільки ланцюг використаних можливостей, а й безліч невикористаних потенціалів” [22]. Зазначене дозволяє розглядати *потенціал людини як уможливлення прояву її потенційних здібностей та властивостей, зокрема (першочергово) через розгортання своїх цінностей й уподобань, інтересів і потреб, тобто через повноформатне оприявлення ціннісної сфери індивідуального буття людини (дійовий компонент вчинку).*

Формою здійснення власне людського способу існування, за визначенням В. А. Роменця, є *ціннісна творчість* як “вершинний засіб реалізації творчої сутності буття людини, як засіб її прилучення до культурно-історичного процесу в якості суб’єкта цього процесу. В учинковому діянні людина творить, стверджує, знову відтворює тощо певну цінність, ідею, ідеал, еталон, підносячи їхній зміст до рівня узагальненого взірця, орієнтира у повсякденному діянні. Ціннісна творчість особистості постає при цьому не лише як процес раціонального продукування певних розумових узагальнень, а й як синтезований вияв *життєвих сил особистості* [виділено нами – Я. Б.], її таланту сприймати, чуттєво переживати світ та його складові, надихати смыслом кожний момент, фрагмент чи цілісну подію, етап свого буття, насичувати його індивідуально-неповторним змістом” [35, с. 717]. Таким чином *життєвий потенціал* людини формоорганізується як модальність її буттєвого простору і внутрішня творча активність, джерело формування, розвитку і задоволення моральних, розумових та естетичних запитів й інтересів, смисложиттєвих орієнтирів і духовних поривань.

Для характеристики змістовної наповненості людської екзистенції Ф. Ю. Василюк вводить у семантичне поле психології понятійний конструкт “життєвий (або особистісний) світ людини” [8]. Зазначене поняття характеризує співвідношення між світом зовнішнім і внутрішнім, репрезентує цілісність усвідомлюва-

ного й неусвідомлюваного психічного життя та його зовнішніх буттєвих утілень. Т. М. Титаренко зазначає: “людина розбудовує свій особистісний світ, оприлюднюючи, оголюючи, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності й уподобання, інтереси і потреби”, і “внутрішній світ є скоріше ціннісним середовищем, що забезпечує можливість самовиявів, саморозвитку самої людини” [за 47, с. 65].

Розуміння онтологічної сутності людського буття як специфічного виду активності, дозволило В. М. Ямницькому виділити окрему категорію – *життєтворчу активність особистості* [62]. Дослідник зазначає, що процес життєтворчості є цілісною реалізацією всіх потенціалів особи творця, акмеологічним виявом його буття, а тому життєтворча активність – це “особливий інтегральний вид активності особистості, що становить симультанну єдність її адаптивного, продуктивного, суб’єктного та пізнавального типів і характеризується цілісністю виявлення на предметному, когнітивному, соціальному й духовному рівнях прояву. З таких позицій життєтворча активність розглядається нами як активність суб’єкта життєтворчості, котрий свідомо реалізує цільовий або смисловий аспект цілісного буття відповідно до власного творчого задуму” [Там само, с. 29–30].

Життєтворчість – результат активного ставлення особистості до дійсності й особливе мистецтво перетворення кожної миті життя у творчий акт, потенційну інновацію. В. Моляко зауважує, що кожна людина потенційно здатна до творчості, однак в яких масштабах й у якому обсязі, на яких часових дистанціях й у яких сферах – залежить від її творчого потенціалу. Саме останній першочергово визначає індивідуальні відмінності у розвитку кожної особистості. Творчий потенціал, за визначенням автора, – не тотальне автономне утворення, а складна підсистема, яка тісно переплітається з іншими структурними складовими психіки [26, с. 9]. До того ж індивідуальне буття людини – це не лише траєкторія її приватного життя, а й свобода вибору і дії, котра уможливує творчий внесок особистості у цінності та ідеали, що їх обстоює чинне покоління [29, с. 86]. У зв’язку з цим В. А. Роменець писав: “Коли смыслом життя стає максимальне розкриття своїх сутнісних сил, своєї істинної природи, життєвий і творчий шлях поєднуються у творенні людиною самої себе” [35, с. 83].

У вчинковому діянні людина одержує можливість виявити свою неповторність та

індивідуальність. С. К. Шандрук зазначає, що у вчинковій дії-самоактивності творчого процесу відбувається перетворення енергетики організованого екзистенціювання самоактивності у внутрішню свободу індивідуальності, що характеризує реально зорганізований і виявлюваний творчий потенціал особистості. “Вчинкова дія-самоактивність творчого процесу – це мета і засіб, а точніше самомета, котра самозумовлена, сама себе детермінує і спонукає до креативних дій. Іншими словами, пошукова самоактивність є суб’єктивною передумовою свободи, волевиявлення, думання, уявлювання, почування тощо. Загалом для креативної особистості завжди ситуаційно важливо перевести таку самоактивність у світ значень, смислів і вчинків, і тоді ситуаційна енергетика її організованого екзистенціювання перетворюється у соціокультурний феномен – у внутрішню свободу індивідуальності, яка характеризує внутрішньо зорганізований і втілений реальним проживанням творчий потенціал особистості” [59, с. 262]. У процесі зреалізування особистістю свого творчого потенціалу задля розв’язання різнопланових завдань чи вирішення проблем відбувається самовдосконалення, розвиток професійних творчих здібностей і фахових компетентностей [Там само]. І це, на думку Сергія Шандрука, закономірно, адже творча особистість – “завжди креативна індивідуальність, котра під впливом внутрішніх та зовнішніх чинників набула для актуалізації власного творчого потенціалу потрібних додаткових мотивів, особистісних рис-утворень і спроможностей, які уреальнюють досягнення оригінальних, неповторних, суспільно цінних результатів у процесі зреалізування творчо-пошукової та креативно-професійної діяльності” [Там само, с. 51–52].

На внутрішній потенціал як умову розвою психодуховної ціннісної сутності людини вказується в гуманістичній етиці Е. Фромма та етичній концепції А. Швейцера. Автори підкреслюють важливість плекання тих вартостей, які сприяють повнофункціональному розгортанню людських здібностей і стимулюють становлення індивідуальності, розкриваючи позитивний потенціал кожного через внутрішню активність і самоактивність. Важливе (вирішальне) значення тут має досягнення людиною такого рівня внутрішньої свободи, що дозволив би їй жити “автентичним” своїй самості життям [45, с. 384].

Свого часу Г. Гегель зазначав: “Обставини і мотиви панують над людиною лише тією

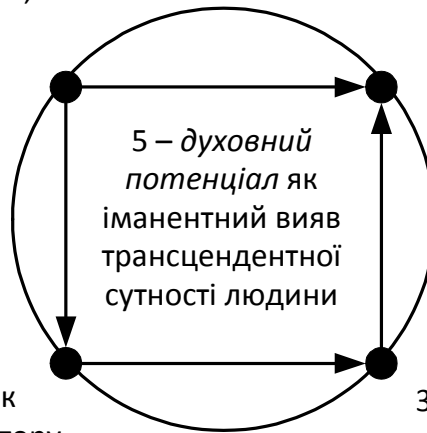
мірою, якою вона сама дозволяє їм це” [11, с. 26]. У психології конкретизація даного твердження знаходить своє підтвердження у дослідженнях, пов’язаних з феноменом *самоспричинення* особистості, тобто здійснення діяльності у відносній свободі від заданих (як зовнішніх, так і внутрішніх) умов функціонування. В. Франкл докладно описував такий прояв вільної волі людини як свободу стосовно власних потреб і власної тілесності [44]. Антропологічна модель Е. Фромма [46] констатує, що людина вийшла зі світу природи і її тягне йти природним шляхом найменшого опору. Іншими словами, мовиться про шлях повернення в лоно матері-природи, злиття з родом, кланом, суспільством, відмова від самостійності, від власного прийняття рішення, врешті – відмова від рефлексивної свідомості і втеча від свободи. Але оскільки людина не може повернутися в це лоно, то повинна шукати свій, виключно людський, шлях, йти межею двох світів: природного та людського, створювати власні підстави для свого життя. Тією мірою, якою людина самовизначається стосовно вказаної дихотомії, і виявляється її внутрішній потенціал.

Самоспричинення лежить в основі таких проявів особистості, які, як писав М. К. Мармашвілі [22], є перпендикулярними до повсякденного потоку життя. Це здатність людини як в когнітивному плані (плані свідомості і картини світу), так і в суто практичному сенсі відсторонитися від потоку повсякдення, у якому вона проживає. Особистість завжди має можливість або “плисти” в межах системи постійно діючих на неї чинників, адаптуючись до них і не використовуючи повною мірою свій потенціал самозреалізування, або ж виходити за межі усталеного, відомого, доступного і цілеспрямовано змінювати своє довкілля.

В. А. Роменець, аналізуючи трансцендентну сутність учинку зазначав: “Вчинок як специфічна соціальна (чи за певних умов індивідуальна) моральна дія завжди має трансцендентні ознаки. Вони постають у сутнісній динаміці вихідного суб’єктивного змісту діяння, поведінки, творчості особистості до нової, набутої якості, що перевершує попередній рівень і знаменує певний вихід за межі усталеного, відомого, доступного. Оскільки вчинок актуалізує новий рівень особистості, можна стверджувати про наявність ознак трансцендентного не тільки у результаті здійсненого вчинку, а й у його окремих компонентах, об’єктивних і суб’єктивних умовах вчин-

1 – буттєвий потенціал як джерело потенційного людського способу життя, його зв'язок з метафізичною сакральною реальністю

4 – особистісний потенціал як уможливлення процесів самотворення, досягнення особистісної зрілості людини

2 – життєвий потенціал як модальність буттєвого простору людини, живильна спроможність розгортання її активності

3 – суб'єктивний потенціал як ресурс життєвих досягнень людини, її саморегулятивна здатність до реалізації духовних інтенцій

Рис.
Основні складові-модуси потенціалу людини як особистості у її вітакультурній самореалізації

кового діяння особистості, засобах учинення тощо” [35, с. 720]. Отож здатність до трансценденції, виходу за межі існуючого та набуття якісно нового рівня саморозгортання індивідуальної сутності Я уможлиблюється завдяки активізації *духовного компоненту потенціалу* особистості.

Таким чином, аналізуючи прояви потенційних можливостей людини як джерело, резерв, ресурс, уможливлення, начало її внутрішніх глибинних спонук, виділяємо відповідні синергійно поєднані і водночас якісно своєрідні *модуси-складові потенціалу* людини, які характеризують учинкове життєздійснення особистості у його процесно-динамічному та часопросторовому вимірах (*рис.*).

Людина, здійснюючи вчинок й аналізуючи його наслідки, творить себе, усвідомлюючи сенсовість власного існування. Головним змістом *післядійового компоненту вчинку* є рефлексія. Дія завершується, але вчинок триває і стає основним кроком до нових звершень [59, с. 80]. Вчинкова післядія задіює рефлексію у процес віднаходження людиною свого призначення. О. Є. Гуменюк (Фурман) слушно зауважує, що “чим глибша рефлексія психодуховних форм життя людини і внутрішнього Я зокрема, тим розгорнутішим стає трансцендування (вихід за межі явного буття,

усвідомлення своєї єдності із Всесвітом як цілим). Іншими словами, ґрунтовність інтроспекції (рефлексія в формі споглядання) визначає масштабність трансцендування, а відтак просування до Всесвіту як цілого, до універсальності і всезагальності” [13, с. 142].

У співзвуччі з тезою В. Франкла про те, що духовність – це не продукт культури, яка нав’язана ззовні, а істинне єство людини, котре знаходиться в глибинах несвідомого, Оксана Фурман аналізує особливості самореалізації духовного потенціалу Я людини-універсуму, який “утверджується у свідомості як окрема іманентна самість тоді, коли в неї виникає бажання до всього прекрасного... Таке самотворення добра... виконує функції опосередкованого спілкування, щонайперше через духовні продукти життєтворення із вселенським океаном духовності загалом, реалізує місію-мету – стати універсумом повно духовним” [13, с. 138]. Відтак у людини активізується “той пласт духовного світу, який є першоумовою формування ідеального Я та абсолюту Я як рушійних енергоінтенцій учнівського (студентського) бажання відшукати і реалізувати сенс свого життя за принципом “тут-тепер-повно-назавжди” [Там само]. Подібну думку висловлює і М. Бовен: “Під духовним я розумію такий момент, коли ми діємо, виходячи

із нашого Внутрішнього Я, відчуваючи тим самим свій взаємозв'язок з енергією Універсума. Межі між Я – Ти – Вони – Природа – Бог зникають. Тут немає ніякого мислення. Ми – суть чистої свідомості, чистий досвід...” [3, с. 31].

У будь-якому разі для нас очевидно, що зазначене відповідає уявленню про *потенціал як употужнення* духовної енергії людини, відображає не лише міру подолання особистістю заданих обставин, а й здолання нею самої себе, точніше – віднаходження себе у світі через внутрішнє спонування до досягнення сенсу власного життя. У цьому смисловому аспекті М. В. Савчин висловлює таку думку: “Людина стає особистістю, коли відвойовує право не підкорятися законам місця і подорожувати в соціальній структурі, а найголовніше – у сфері духу” [37, с. 25]. Потенційна готовність до цього визначається здатністю особи брати на себе відповідальність за розгортання закладених у ній можливостей, здійснювати індивідуальні вибори. Вона “може здійснити правильні і неправильні вибори, які призводять до здорового чи нездорового способу життя, гармонізації чи дегармонізації внутрішнього світу. Щоб зреалізувати правильний вибір, особистість має володіти фундаментальними здатностями – вірити, любити, творити добро, свободу, відповідальність і боротися зі злом [Там само, с. 22].

В сучасній психології все настійніше утверджується думка, що особистість – це не природний об’єкт, це те, що людина у процесі індивідуального розвитку сама із себе плекає [2; 14; 15; 21; 47; 48; 49]. Вивчення вчинкового життєздійснення особистості у його процесно-динамічному, часопросторовому та результативно-статичному аналітичних вимірах здійснене А. В. Фурманом та А. А. Фурманом [49], що дозволило здолати предметно-дисциплінарні обмеження у побудові образу-моделі особистості та обґрунтувати її визначення як “канонічної форми буттєвої присутності людини у світі й останнього у її психодуховному засвіті і водночас аргументувати її екзистенціювання як спосіб достеменного, суб’єктно натхненного життєзреалізування, у якому головною цінністю є вчинкові діяння, вчинення, завдяки яким вона об’єктивує всю творчу сутність, виявляє неповторну людську природу, реалізує покликання, врешті-решт переживає всю гаму ставлень до світу й осягає – розумом, почуттями, інтуїцією – можливості відкрити для себе смисл буття і сенс життя” [49, с. 7].

А. А. Фурман, окрім того, окреслює сенс життя окремої особистості як духовний орієнтир, який є частиною її екзистенційного призначення-місії у світі і суттєвим, фундаментальним атрибутом як суб’єкта реалізування (див. [47; 48]).

Окремо зауважимо, що досвід смислоосагнення, смислотворення і смислоосвоєння є непростим, драматичним, ментально і психологічно затратним. Однак лише цей шлях дозволяє реалізувати внутрішні духовні сили особистості, розкрити всі грані-модуси її потенціалу людськості.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Методологічне осмислення потенціалу людини як складної унікальної ноуменально-феноменальної даності її духовного життя показує співмірність і взаємозв’язок Людини і Світу, їх універсальну еквівалентність, а також життєтворчу самотність (унікальність) людського способу життя і, щонайперше, у її канонічно-вчинковому оприявненні.

2. Аналіз потенціалу крізь призму логіко-канонічної структури вчинку В. А. Роменця та циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана дозволив обґрунтувати п’ятирівневу динаміку його розгортання:

1) потенціал як джерело, внутрішньо притаманна сила людини – неусвідомлена, непотенційована, співвідносна із вічністю енергія, котра виявляється в інтенційності людського існування, представлена іманентно наявним ментальним досвідом особистості (*передситуаційний компонент учинку*);

2) потенціал як резерв непроявлених можливостей людини, актуалізація яких залежить від наявних потенцій особистості і реальних (конкретних) ситуацій її життєдіяльності (*ситуаційний компонент учинкового діяння*);

3) потенціал як ресурс психодуховного світу людини, що характеризує динаміку її особистісного функціонування і визначається ціннісно-смисловою структурою індивідуальності (*мотиваційний компонент учинку*);

4) потенціал як уможливлення прояву потенційних здібностей людини до продуктивного самотворення як особистості через перетворення енергетики організованого екзистенціювання самоактивності у внутрішню свободу її індивідуальності (*дійовий компонент учинку*);

5) потенціал як невичерпне духовне начало, употужнене трансцендентною здатністю люди-

ни виходити за межі існуючого та набувати якісно нового рівня саморозгортання Я, що передбачає визначення духовних орієнтирів особистісного призначення-місії у світі, відкриття для себе смислу буття і сенсу життя (*післядійовий компонент учинку*).

3. Методологічний аналіз основних модусів-складових потенціалу людини дозволив виокремити такі складники (компоненти) її потенціалу, синергійно поєднані і водночас якісно своєрідні, що характеризують вчинкове життєздійснення особистості у його процесно-динамічному та часопросторовому вимірах: буттєвий (джерело потенційного людського способу життя, пов'язаного з метафізичною сакральною реальністю), життєвий (модальність екзистенційного простору людини, живильна спроможність розгортання її активності), суб'єктивний (ресурс життєвих досягнень особи, її саморегулятивна здатність до реалізації духовних інтенцій), особистісний (уможливлення процесів самотворення, досягнення особистісної зрілості), духовний (іманентний вияв трансцендентної сутності людини).

4. Подальшого дослідження потребує вивчення феноменології духовного потенціалу людини, упрозорення її духовної сфери як особистості через учинковий спосіб буття, ціннісне ставлення до навколишнього світу і до себе, спонтанний вибір добра та здатність до трансценденції і сенсотворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л.: ЛГУ, 1968. – 338 с.
2. *Академік В.А.* Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. Мясойд; відп. ред. Л.О. Шатирко. – К.: Либідь, 2016. – 272 с.
3. *Боуэн М.* Духовность и личностно-центрированный подход // Мюррей Боуэн // Вопросы психологии. – 1992. – № 3–4. – С. 29–35.
4. *Бердяев Н.А.* Диалектика божественного и человеческого / Николай Александрович Бердяев. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2003. – 620 с.
5. *Бердяев Н.А.* О рабстве и свободе человека. Опыт персоналитической метафизики / Н.А. Бердяев. – Париж: YMCA Press, 1939. – 224 с.
6. *Бугерко Я.М.* Проблема взаємозв'язку душевного і духовного: психологічний аналіз / Я.М. Бугерко // Науковий вісник Чернівецького університету. Сер. Педагогіка та психологія. – Вип. 743. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. – С. 11–15.
7. *Бугерко Я.М.* Рефлексування як засаднича умова самобуття людини / Я.М. Бугерко // Вітакультурний млин НДІ методології та освітології. – 2008. – Модуль 7. – С. 34–37.
8. *Василюк Ф.Е.* Психология переживания (анализ

преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.

9. *Величко С.В.* Роль личностного потенциала в процессах социальной реадaptации С.В. Величко // Перспективные информационные технологии и интеллектуальные системы. – 2004. – № 1 (17). – С. 126–130.

10. Вітакультурний млин: методологічний альманах / гол. ред.-конс. А.В. Фурман. – 2005–2018. – Модулі 1–20.

11. *Гегель Г.-В.-Ф.* Philosophische Prolegomena // Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет: В 2 т. М.: Мысль, 1971. – Т. 2. – С. 5–210.

12. *Гукетлова Д.М.* Человеческий потенциал как интегральное понятие в контексте проблемы индивидуально-личностного развития / Д.М. Гукетлова // Журнал научно-педагогической информации. 2010. – № 4. [Электронный ресурс] / 2010/41–П1–guketlova5D/8.

13. *Гуменюк (Фурман) О.* Психология Я-концепции: [монография] / Оксана Євстахіївна Гуменюк (Фурман). – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 186 с.

14. *Гуменюк (Фурман) О.* Духовно-універсумне самотворення – центральна ланка психологічного впливу / Оксана Гуменюк (Фурман) // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 33–76.

15. *Гуменюк (Фурман) О.* Ціннісно-індивідуальні самовплив у структурі модульно-розвивальних взаємостосунків / Оксана Гуменюк (Фурман) // Психологія і суспільство. – 2003. – № 3. – С. 78–96.

16. *Зараковский Г.М.* Психологический потенциал индивида и популяции / Г.М. Зараковский, Г.Б. Степанова // Человек. – 1998. – № 3. – С. 50–60.

17. *Заславская Т.И.* Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т.И. Заславская // Общественные науки и современность. – 2005. – № 4. – С. 13–25.

18. *Кальба Я.* Вчинковий потенціал особистості учня як предмет психологічного аналізу / Ярослава Кальба // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 148–163.

19. *Ковальова Т.* Теоретико-методологічне обґрунтування інтегральної концепції самоактуалізації в сучасній психології / Тетяна Ковальова // Психологія і суспільство. – 2010. – № 2. – С. 140–163.

20. *Краева О.Л.* Диалектика потенциала человека: [монография] / О.Л. Краева. – М.; Н. Новгород: Нижегородская государственная с/х академия, 1999. – 192 с.

21. Личностный потенциал: структура и диагностика / Авт. кол.: А.Ж. Аверина, Л.А. Александрова, И.А. Васильев и др. – М.: Смысл, 2011. – 679 с.

22. *Мамардашвили М.* Как я понимаю философию / Мераб Мамардашвили. М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

23. *Манюха І.П.* Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід / Ірина Петрівна Манюха // автореф. дис. ...доктора психол.наук: 19.00.01 – К., 2003. – 45 с.

24. *Марков В.Н.* Потенциал личности / В.Н. Марков, Ю.В. Синягин // Мир психологии. – 2000. – № 1. – С. 250–262.

25. *Матюшкин А.М.* Проблемные ситуации в мышлении и обучении / А.М. Матюшкин. – М.: Педагогика, 1972. – 208 с.

26. *Моляко В.* Творчий потенціал людини як психологічна проблема / Валентин Моляко // Психологія і суспільство. – 2007. – № 4. – С. 6–10

27. *Мясищев В.Н.* Психология отношений [Избранные психологические труды] / под ред. А. А. Бодалева. М.: Изд-ство "Институт практической психологии", Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. – 356 с.
28. Новейший философский словарь /под ред А.А. Грицанова : 3–е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом. 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий)
29. *Олексюк В.* Творчий потенціал особистості як змістовий аспект її життєвого шляху / Вікторія Олексюк // Психологія і суспільство. – 2006. – № 3. – С. 85–89.
30. *Панкова С.Н.* Смыслы и социальные ресурсы реализации личностного потенциала / С.Н. Панкова, Е.Б.Архипова // Современные исследования социальных проблем (социальный научный журнал), Modern Research of Social Problems. – № 11 (67), 2016. – С. 333–342.
31. *Подшивалкіна В.* Соціальні умови та психологічні виміри тенденцій використання потенціалу особистості. Валентина Подшивалкіна // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С.127–137.
32. Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця : [зб. ст.] / у поряд. П.А. Мясойд; відп. ред. А. В. Фурман. – К. : Либідь, 2012. – 296 с.
33. *Ревасевич І.* Проблема виокремлення та інтегрування форм життєздійснення людини у світі / Ірина Ревасевич // Психологія і суспільство. – 2015. – № 3. – С. 105–114.
34. *Ревасевич І.* Чинники самоактуалізації особистості у вітакультурному осмисленні / Ірина Ревасевич, Іраде Хасплатова // Вітакультурний млин. – 2017. – Модуль 19. – С. 41–45.
35. *Роменець В.А.* Історія психології ХХ століття: [навч. посіб.] / Володимир Андрійович Роменець, Ірина Петрівна Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
36. *Роменець В.А.* Історія психології ХІХ – початку ХХ століття: [навч. посіб.] / Володимир Андрійович Роменець. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
37. *Савчин М.* Здатності особистості: [монографія] / Мирослав Савчин. – К. : ВЦ "Академія", 2016. – 288 с.
38. *Сартр Ж.–П.* Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии / Жан Поль Эмар Сартр. – М.: Республика, 2000. – 639 с.
39. Социологическая энциклопедия: в 2 т. / Руководитель научного проекта Г. Ю. Семигин, главный редактор В. Н. Иванов. – М.: Мысль, 2003. – 863 с.
40. *Титаренко Т.М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності: [наук. видання] / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
41. *Философия: Энциклопедический словарь* / Под ред. А.А. Ивина. — М.: Гардарики, 2004. — 1072 с.
42. *Фомин В.Н.* К определению понятия личностного потенциала / В. Н. Фомин // Проблемы педагогики и психологии. – 2013. – № 4. – С. 244–249.
43. *Франк С.Л.* Реальность и человек. Метафизика человеческого бытия [Электронный ресурс]: С.Л. Франк.-Режим доступа : <http://www.magister.msk.ru/library/philos/frank/frank006.htm>
44. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 204 с.
45. *Фромм Э.* Психоанализ и этика / Эрих Фромм. – М.: ООО Изд-во АСТ-ЛТД, 1998. – 568 с.
46. *Фромм Э.* Человеческая ситуация / Эрих Фромм. – М.: Смысл, 1995. – 240 с.
47. *Фурман А. А.* Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 312 с.
48. *Фурман А. А.* Психологія смисложиттєвого розвитку особистості : [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с.
49. *Фурман А. В.* Вчинкове життєздійснення особистості: контури методологами концептизації / А.В. Фурман, А. А. Фурман // Вітакультурний млин. – 2018. – Модуль 20. – С. 4–19.
50. *Фурман А. В.* Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива / Анатолій В.Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №4. – С. 18–36.
51. *Фурман А. В.* Категорійна матриця взаємозв'язку образів суб'єктивної реальності і психологічних чинників самоактуалізації дорослого // Анатолій В. Фурман, Тетяна Ковальова // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4. – С. 72–81.
52. *Фурман А. В.* Модульно-розвивальний оргпростір методологування: аргументи розширення / Анатолій В.Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №1. – С. 34–49.
53. *Фурман А. В.* Парадигма як предмет методологічної рефлексії // Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – № 3. – С. 72–85.
54. *Фурман А. В.* Психодидактика проектування навчально-книжкових комплексів для студентів ВНЗ: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман, Галина Степанівна Гірняк, Андрій Нестерович Гірняк. – Тернопіль: Економічна думка, 2012. – 328 с.
55. *Фурман А. В.* Толерантність як предмет онтофеноменологічного дискурсу / Анатолій В. Фурман, Ольга Шаюк // Психологія і суспільство. – 2015. – № 3. – С. 31–61.
56. *Фурман О.* Простір і час у психологічному дискурсі / Оксана Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №1. – С. 79–132.
57. *Хаустова О. В.* Потенціал особистості як джерело професійно–творчого розвитку вчителів / О. В. Хаустова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2013, вип. 31 (84). – С. 386–393.
58. *Чаплигін О. К.* Творчий потенціал людини як предмет соціально-філософської рефлексії : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : спец. 09.00.03 / О.К. Чаплигін, Харк. військ. ун-т. – Харків, 2002. – 31 с
59. *Шандрук С. К.* Психологія професійних творчих здібностей : [монографія] / Сергій Костянтинів Шандрук. – Тернопіль: Економічна думка, 2015. – 357 с.
60. *Шандрук С.* Творчість як употужнення здібностей особистості / Сергій Шандрук // Психологія і суспільство. – 2015. – № 3. – С. 86–90.
61. *Шаюк О.* Толерантність як сутнісна характеристика професійного спілкування / Ольга Шаюк // Психологія і суспільство. – 2010. – № 2. – С. 169–177.
62. *Ямницький В.М.* Суб'єктність та чинники життєтворчої активності особистості / В.М. Ямницький // Психологія: реальність і перспективи. Збірник наукових праць РДГУ, 2013. – вип. 2. – С.27–31.
63. *Maslow A. H.* Toward a psychology of being / Abraham H Maslow. – New York : Van Nostrand. – 1968.

64. Maslow A. H. The farther reaches of human nature/ Abraham H Maslow. – New York, NY, US: Arkana. – 1971. – 423 p.

REFERENCES

- Anan'ev B.H. Chelovek kak predmet poznaniya / B.H. Anan'ev. – L. : LHM, 1968. – 338 s.
- Akademik V.A. Romenets: tvorchist i pratsi : zb. st. / uporiad. P.A. Miasoid; vidp. red. L.O. Shatyрко. – K.: Lybid, 2016. – 272 s.
- Bouen M. Dukhovnost y lychnostno-tsenryrovannyi podkhod // Miurrei Bouen // Voprosy psykholohyy. – 1992. – № 3–4. – S.29–35.
- Berdiaev N.A. Dyalektyka bozhestvennogo y chelovecheskogo / Nikolai Aleksandrovych Berdiaev. – M.: AST; Khar'kov: Folyo, 2003. – 620 c.
- Berdiaev N. A. O rabstve y svobode cheloveka. Opyt personalytycheskoi metafyzky / N.A. Berdiaev. – Paryzh: YMCA Press, 1939. – 224 c.
- Buherko Ya.M. Problema vzaiemozviazku dushevnoho i dukhovnoho: psykholohichniy analiz / Ya.M. Buherko // Naukovyi visnyk Chernivets'koho universytetu. Ser. Pedahohika ta psykholohiia. – Vyp.743. Chernivtsi: Chernivets'kyi nats. un-t, 2015. – S. 11–15.
- Buherko Ya.M. Refleksuvannia yak zasadnycha umova samobuttia liudyny / Ya.M. Buherko // Vitakulturnyi mlyn NDI metodolohii ta osvitolohii. – 2008. – Modul 7. – S. 34–37.
- Vasyliuk F.E. Psykholohiia Perezhyvannia (analiz preodolennia krytycheskykh situatsiy) / F.E. Vasyliuk. – M.: Yzd-vo MHU, 1984. – 200 s.
- Velychko S.V. Rol' lychnostnoho potentsyala v protsessakh sotsyalnoi readaptatsiy / S.V. Velychko // Perspektyvnye ynformatsyonnye tekhnolohyy y intellektual'nye systemy. 2004. – № 1 (17). – S. 126–130.
- Vitakulturnyi mlyn : metodolohichniy almanakh / hol. red.-kons. A.V. Furman. – 2005–2018. Moduli 1–20.
- Hehel H.–V.–F. Fylosofskaia propedevtyka // Hehel H.–V.–F. Raboty raznykh let: V 2 t. M.: Mysl', 1971. – T. 2. – S. 5–210.
- Huketlova D.M. Chelovecheskyi potentsyal kak yntehralnoe poniatye v kontekste problemy yndyvudualno-lychnostnoho razvytyia / D.M. Huketlova // Zhurnal nauchno-pedahohycheskoi ynformatsiy. 2010. – № 4. [Elektronnyi resurs] /2010/41– P1– guketlova5D/.8.
- Humeniuk (Furman) O. Psykholohiia Ya-kontseptsii : [monohrafiia] / Oksana Yevstakhiivna Humeniuk (Furman). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2002. – 186 s.
- Humeniuk (Furman) O. Dukhovno-universumne samotvorennia – tsentralna lanka psykholohichnoho vplyvu / Oksana Humeniuk (Furman) // Psykholohiia i suspilstvo. – 2003. – № 4. – S. 33–76.
- Humeniuk (Furman) O. Tsinnisno-indyvudualnisnyi samovplyv u strukturi modulno-rozvyvnykh vzaiemostosunkiv / Oksana Humeniuk (Furman) // Psykholohiia i suspilstvo. – 2003. – № 3. – S.78–96.
- Zarakovskyi H.M., Psykholohycheskyi potentsyal yndyvuda i populiatsiy / H.M. Zarakovskyi, H.B. Stepanova // Chelovek. – 1998. – № 3. – S. 50–60.
- Zaslavskaiia T.Y. Chelovecheskyi potentsyal v sovremennom transformatsyonnom protsesse / T.Y. Zaslavskaiia // Obshchestvennye nauky i sovremennost. – 2005. – № 4. – S. 13–25.
- Kal'ba Ya. Vchynkovyi potentsial osobystosti uchnia yak predmet psykholohichnoho analizu / Yaroslava Kal'ba // Psykholohiia i suspilstvo. – 2011. – № 2. – S.148 – 163.
- Koval'ova T. Teoretyko-metodolohichne obgruntuvannia intehralnoi kontseptsii samoaktualizatsii v suchasniy psykholohii / Tetiana Koval'ova // Psykholohiia i suspilstvo. – 2010. – № 2. – S. 140–163.
- Kraeva O.L. Dyalektyka potentsyala cheloveka: [monohrafiia] / O.L. Kraeva. – M.; N. Novhorod: Nyzhehorodskaia hosudarstvennaia s/kh akademyia, 1999. – 192 s.
- Lychnostnyi potentsyal: struktura y dyahnostyka / Avt. kol.: A.Zh. Averyna, L.A. Aleksandrova, Y.A. Vasylyev y dr. – M. : Smysl, 2011. – 679 s.
- Mamardashvyly M. Kak ya ponymaiю fylosofyiu / Merab Mamardashvyly. M.: Prohress, 1990. – 368 s.
- Manokha I.P. Psykholohiia potentsyala indyvudualnoho buttia liudyny: ontolohichno oriietovanyi pidkhd / Iryna Petrivna Manokha // avtoref. dys. ...doktora psykhol.nauk: 19.00.01 – K., 2003. – 45 s.
- Markov V.N. Potentsyal lychnosty / V.N. Markov, Yu.V. Syniahyn // Mir psykholohii. – 2000. – № 1. – S. 250–262.
- Matiushkyn A.M. Problemnye situatsyy v myshlenyy y obuchenyy / A.M. Matiushkyn. – M.: Pedahohyka, 1972. – 208 s.
- Moliako V. Tvorchyi potentsial liudyny yak psykholohichna problema / Valentyn Moliako // Psykholohiia i suspilstvo. – 2007. – № 4. – S. 6–10
- Miasyshchev V.N. Psykholohiia otnoshenyi [Izbrannye psykholohycheskye trudy] / pod red. A. A. Bodaleva. M.: Izd-stvo "Instytut praktycheskoi psykholohyy", Voronezh: NPO "MODEK", 1995. – 356 s.
- Noveishyi fylosofskyi slovar': 3–e yzd., yspravl. – Mn.: Knyzhnyi Dom. 2003. – 1280 s. – (Mir entsyklopediy).
- Oleksiuk V. Tvorchyi potentsial osobystosti yak zmistovyi aspekt yii zhyttievoho shliakhu / Viktoriia Oleksiuk // Psykholohiia i suspilstvo. – 2006. – № 3. – S. 85–89.
- Pankova S.N. Smysly i sotsyalnye resursy realezatsiy lychnostnoho potentsyala / S.N. Pankova, E.B.Arkhypova // Sovremennye yssledovannia sotsyalnykh problem (sotsyalnyi nauchnyi zhurnal), Modern Research of Social Problems.– № 11 (67), 2016. – S.333–342.
- Podshyvalkina V. Sotsialni umovy ta psykholohichni vymiry tendentsii vykorystannia potentsyala osobystosti. Valentyna Podshyvalkina // Psykholohiia i suspilstvo. – 2009. – № 4. – S.127–137.
- Psykholohiia vchynku: Shliakhmy tvorchosti V. A. Romentsia : [zb. st.]/ uporiad. P.A. Miasoid; vidp. red. A. V. Furman. – K. : Lybid, 2012. – 296 s.
- Revasevych I. Problema vyokremlennia ta intehruvannia form zhyttiezdiiennia liudyny u sviti / Iryna Revasevych // Psykholohiia i suspilstvo. – 2015. – № 3. – S. 105–114.
- Revasevych I. Chynnyky samoaktualizatsii

osobystosti u vitakul'turnomu osmyslenni / Iryna Revasevych, Irade Khaspolatova // Vitakulturnyi mlyn. – 2017. – Modul 19. – S. 41–45.

35. Romanets V.A. Istoriia psikhologii XX stolittia: [navch. posib.] / Volodymyr Andriiovych Romanets, Iryna Petrivna Manokha. – K.: Lybid, 1998. – 992 s.

36. Romanets V.A. Istoriia psikhologii XIX – pochatku XX stolittia: [navch. posib.] / Volodymyr Andriiovych Romanets. – K.: Vyshcha shkola, 1995. – 614 s.

37. Savchyn M. Zdatnosti osobystosti: [monohrafiia] / Myroslav Savchyn. – K.: VTs “Akademiia”, 2016. – 288 s.

38. Sartr Zh.-P. Byt'e i nycto: Opyt fenomenolohycheskoi ontolohyy / Zhan Pol Omar Sartr. – M.: Respublyka, 2000. – 639 s.

39. Sotsyolohycheskaia entsyklopedyia: v 2 t. / Rukovodytel nauchnoho proekta H. Yu. Semyhyn, glavnyi redaktor V. N. Yvanov. – M.: Mysl, 2003. – 863 s.

40. Tytarenko T.M. Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti: [nauk. vydannia] / Tetiana Mykhailivna Tytarenko. – K.: Lybid, 2003. – 376 s.

41. Fylosofyia: Entsyklopedycheskyi slovar' / Pod red. A.A. Ivina. – M.: Hardaryky, 2004. – 1072 s.

42. Fomyn V.N. K opredeleniyu poniatyia lychnostnoho potentsyala / V. N. Fomyn // Problemy pedahohyky i psikholohyy. – 2013. – № 4. – S.244–249.

43. Frank S.L. Real'nost' i chelovek. Metafyzyka chelovecheskoho bytyia [Elektronnyi resurs]: S. L. Frank.-Rezhym dostupu : <http://www.magister.msk.ru/library/philos/frank/frank006.htm>

44. Frankl V. Chelovek v poyskakh smysla. M.: Prohress, 1990. – 204 s.

45. Fromm E. Psykhoanalyz i etyka / Erykh Fromm. – M.: OOO Izd-vo AST-LTD, 1998. – 568 s.

46. Fromm E. Chelovecheskaia sytuatsyia / Erykh Fromm. – M.: Smysl, 1995. – 240 s.

47. Furman A. A. Psykholohiia osobystosti: tsinnisno-orientatsiinyi vymir : [monohrafiia] / Anatolii Anatoliiiovych Furman. – Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU, 2016. – 312 s.

48. Furman A. A. Psykholohiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti : [monohrafiia] / Anatolii Anatoliiiovych Furman. – Ternopil: TNEU, 2017. – 508 s.

49. Furman A. V. Vchynkove zhyttiezdiiisnennia osobystosti: kontury metodolohamy kontseptyzatsiii / A.V. Furman, A. A. Furman // Vitakulturnyi mlyn. – 2018. – Modul 20. – S. 4–19.

50. Furman A. V. Heneza nauky yak hlobalna doslidnytska prohrama: tsyklichno-vchynkova perspektyva / Anatolii V. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2013. – №4. – S.18–36.

51. Furman A. V. Katehoriina matrytsia vzaiemozviazku obraziv subiektyvnoi realnosti i psikholohichnykh chynnykiv samoaktualizatsii dorosloho // Anatolii V. Furman, Tetiana Kovalova // Psykholohiia i suspilstvo. – 2011. – № 4. – S. 72–81.

52. Furman A. V. Modulno-rozvyvalnyi orhprostr metodolohuvannia: arhumenty rozshyrennia / Anatolii V. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2017. – №1. – S.34–49.

53. Furman A. V. Paradyhma yak predmet metodolohichnoi refleksii // Anatolii V. Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2013. – № 3. – S. 72–85.

54. Furman A. V., Hirniak H. S., Hirniak A. N. Psykhodydaktyka proektuvannia navchalno-knyzhkovykh kompleksiv dlia studentiv VNZ: [monohrafiia] / Anatolii Vasylovych Furman, Halyna Stepanivna Hirniak, Andrii Nesterovych Hirniak. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2012. – 328 s.

55. Furman A. V. Tolerantnist yak predmet ontolenolohichnoho dyskursu / Anatolii V. Furman, Ol'ha Shaiuk // Psykholohiia i suspilstvo. – 2015. – №3. – S. 31-61.

56. Furman O. Prostir i chas u psikholohichnomu dyskursi / Oksana Furman // Psykholohiia i suspilstvo. – 2017. – №1. – S.79–132.

57. Khaustova O. V. Potentsial osobystosti yak dzherelo profesiino-tvorchoho rozvytku vchyteliv / O. V. Khaustova // Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh. – 2013, vyp. 31 (84). – S. 386–393.

58. Chaplyhin O. K. Tvorchyi potentsial liudyny yak predmet sotsialno-filosofskoi refleksii : avtoref. dys. ... d-ra filos. nauk : spets. 09.00.03 / O.K. Chaplyhin, Khark. viisk. un-t. – Kharkiv, 2002. – 31 s

59. Shandruk S. K. Psykholohiia profesiinykh tvorchykh zdibnostei : [monohrafiia] / Serhii Kostiantynovych Shandruk. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2015. – 357 s.

60. Shandruk S. Tvorchist yak upotuzhnennia zdibnostei osobystosti / Serhii Shandruk // Psykholohiia i suspilstvo. – 2015. – № 3. – S. 86–90.

61. Shaiuk O. Tolerantnist yak sutnisna kharakterystyka profesiinoho spilkuvannia / Ol'ha Shaiuk // Psykholohiia i suspilstvo. – 2010. – № 2. – S. 169–177.

62. Iamnytskyi V.M. Subiektnist ta chynnyky zhyttietvorchoi aktyvnosti osobystosti / V.M. Yamnytskyi // Psykholohiia: realnist i perspektyvy. Zbirnyk naukovykh prats RDHU, 2013. – vyp. 2. – S.27–31.

63. Maslov A. H. Toward a psychology of being / Abraham H Maslow. – New York : Van Nostrand. – 1968.

64. Maslov A. H. The farther reaches of human nature / Abraham H Maslow. - New York, NY, US: Arkana. – 1971. – 423 s.

АНОТАЦІЯ

Бугерко Ярослава Миколаївна.

Потенціал як психодуховна даність особистості.

У статі здійснено методологічне осмислення потенціалу людини як складної унікальної ноуменально-феноменальної даності її духовного життя, вказано на співмірність і взаємозв'язок Людини і Світу, їх універсальну еквівалентність, що виявляється в інтенційності людського способу існування та трансцендентній сутності вчинку. В ракурсі логіко-канонічної структури вчинку В. А. Роменця та циклічно-вчинкового підходу А. В. Фурмана виокремлено п'ять рівнів розгортання потенціалу людини: 1) потенціал як джерело, внутрішньо притаманна сила людини – неусвідомлена, непотенційована, співвідносна із вічністю енергія, що виражається в інтенційності людського існування, представлена іманентно наявним ментальним досвідом особистості (передситуаційний компонент учинку); 2) потенціал як резерв непрявлених можливостей людини, актуалізація яких залежить

від наявних у неї потенцій як особистості і реальних (конкретних) ситуацій життєдіяльності (ситуаційний компонент); 3) потенціал як ресурс психодуховного світу людини, що характеризує динаміку її індивідуального функціонування і визначається ціннісно-смыслову структурою особистості (мотиваційний компонент); 4) потенціал як уможливлення прояву потенційних здібностей людини до продуктивного самотворення через перетворення енергетики організованого екзистенціювання її самоактивності у внутрішню свободу індивідуальності (дійовий компонент); 5) потенціал як невичерпне духовне начало, употужнене трансцендентною здатністю людини виходити за межі існуючого та набувати якісно нового рівня саморозгортання Я, що передбачає визначення духовних орієнтирів її призначення-місії у світі, відкриття для себе смислу буття і сенсу життя (післядійовий компонент учинку). Водночас у роботі проаналізовано основні модули-складові потенціалу людини, синергічно поєднані та якісно своєрідні, які характеризують її вчинкове життєздійснення як особистості у його процесно-динамічному та часопросторовому вимірах, охарактеризовано такі складники (компоненти) потенціалу: буттєвий (джерело потенційного людського способу життя, пов'язаного з метафізичною сакральною реальністю), життєвий (модальність екзистенційного простору людини, живильна спроможність розгортання її активності), суб'єктивний (ресурс життєвих досягнень особи, її саморегулятивна здатність до реалізації духовних інтенцій), особистісний (уможливлення процесів самотворення, досягнення особистісної зрілості), духовний (іманентний вияв трансцендентної сутності людини).

Ключові слова: потенціал, психодуховний розвиток особистості, буттєва екзистенція, інтенційність, життєтворча активність особистості, вчинкова дія, ціннісно-смыслова сфера особистості, модули-складові потенціалу людини – буттєвий, життєвий, суб'єктивний, особистісний, духовний.

ANNOTATION

Buherko Jaroslava.

Potential as a psycho-spiritual givens of personality.

A methodological comprehension of the human potential as a complex unique noumenal-phenomenal givens of its spiritual life is done in the article, it is indicated on the and interrelation of Human and the World, their universal equivalence, which is manifested in the intentionality of the human way of existence and the transcendental nature of the act. In the perspective of the logical-canonical structure

of V. A. Romenets' action and the cyclic-action approach of A. V. Furman, five levels of human potential deployment are singled out: 1) potential as a source, internally inherent strength of human – unconscious, not potentiated, correlated with eternity energy, expressed in the intentionality of human existence, is represented immanently by the existing mental experience of personality (pre-situational component of the act); 2) potential as a reserve of unmanifested man's capabilities, actualization of which depends on available in him potencies as personality and real (specific) situations of life activity (situational component); 3) potential as a resource of the psycho-spiritual world of man, characterizing the dynamics of his individual functioning and determined by the value-semantic structure of personality (motivational component); 4) potential as an opportunity to manifest the potential abilities of a person to productive self-creation through the transformation of organized existing energy of his self-activity into the internal freedom of individuality (effective component); 5) potential as an inexhaustible spiritual beginning reinforced by the transcendental ability of man to go beyond the boundaries of the existing and acquire a qualitatively new level of self-deployment of Self, which foresees the definition of the spiritual guidelines of his appointment-mission in the world, the discovery for himself the meaning of being and the meaning of life (post-action component of the deed). At the same time, the basic modes-components of the human potential, synergistically combined and qualitatively peculiar, which characterize its action life activity as a personality in its process-dynamic and time-spatial dimensions, are analyzed in the work, the following components of the potential are described: existential (source of potential human lifestyle associated with the metaphysical sacred reality), life (the modality of the existential space of man, vital capacity of the deployment of its activity), subjective (resource of vital achievements of a person, its self-regulating ability to realize spiritual intentions), personal (enable self-creation processes, achieving personal maturity), spiritual (immanent transcendent expression of human nature).

Key words: potential, psycho-spiritual development of the personality, being existence, intentionality, life-creating activity of the personality, action, value-semantic sphere of the personality, modus-components of the human potential - existential, life, subjective, personal, spiritual.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Савчин М.В.,
д. психол. н., проф. Фурман О.Є.**

**Надійшла до редакції 25.02.2018.
Підписана до друку 24.04.2018.**

Бібліографічний опис для цитування:

Бугерко Я. Потенціал як психодуховна даність особистості / Ярослава Бугерко // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 68–82.

ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ІГРОВОГО МОДЕЛЮВАННЯ У ВІЙСЬКОВІЙ СПРАВІ

Олег ХАЙРУЛІН

УДК 167/168 : 159.9.01

Oleh Khairulin

PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS OF GAME SIMULATION IN MILITARY AFFAIRS

*“...найбільш гнітюча із ігор –
це, звичайно, війна”.*
(Е. Берн [3, с. 42])

Актуальність проблеми дослідження. Кризові явища сучасності, що зумовлені перебігом світових та регіональних соціальних, економічних і політичних процесів, негативно позначаються на життєдіяльності українського суспільства і кваліфікуються дослідниками як існування в умовах невизначеності, ризику, швидкоплинної нестабільності, ознаки світу VUCA [44–51; 57; 64].

Розпад СРСР, геополітичні спроби Російської Федерації зберегти свій вплив на світові процеси на “радянському” рівні світорозуміння, призвели до появи багатостороннього глобального світоустрою, у якому поступово і виразно зростає роль та значення стратегій асиметричних впливів, що вилились у концепцію “гібридної” або опосередкованої, “проксі-війни” (проху warfare). Сьогодні такі впливи характеризуються підвищеною активністю недержавних економічних і політичних угруповань, появою й активністю нових засобів досягнення економічних і військово-політичних переваг та цілей, наприклад, інформаційної, психологічної війни, кібер-загроз і кібер-нападів без явного авторства, нових неконвенційних видів використання силових засобів (щонайперше мовиться про незаконні збройні формування, приватні збройні структури, громадські організації та ін.) [4; 9; 49; 63; 65].

Наукові розвідки стосовно особливостей та способів існування у “світі невизначеності”

розпочалися американськими військовими дослідженнями, які у часі співпали із завершенням Другої світової війни, початком “холодної війни” та інтенсифікувалися наприкінці ХХ століття у зв’язку із політичним загостренням у низці регіонів. У подальшому оголилося російське авторство регіональної дестабілізації, яскравим прикладом чого стали окупація Автономної Республіки Крим, воєнні дії на українському Донбасі та у Сирії, ескалація напруження у балтійському регіоні та в Арктиці – східноєвропейському поясі безпеки НАТО, що межує із Росією [4; 9; 25; 40].

Сучасними дослідниками російська геополітична активність обґрунтовується реалізацією у ХХІ столітті нової воєнно-політичної парадигми, коли державні утворення знаходяться в безперервному конфлікті одне з одним, а сторони конфлікту діють, не афішуючи себе. Така модель відома, як *гібридна війна*, якою, зокрема в Росії, позначається війна нового покоління і яка є форматом застосування концепції “м’якої сили” (soft power), що в осучасненому вигляді обіймає також формати “жорсткої” (hard) та “розумної” (smart) сили [8; 23; 24; 63–69]. Ось чому закономірно, що за висновками західних дослідників, “за останнє десятиліття держава, яка не задіяла до своєї зовнішньополітичної стратегії концепцію “м’якої сили”, є швидше винятком, аніж правилом” [69, с. 71]. У числі сучасних

і таких, що відповідають найефективнішим технологіям воєнно-політичного впливу, має бути й український арсенал засобів.

Свідомий вибір українським суспільством вектору і мети європейської інтеграції, прагнення українців поділяти і примножувати справжні цінності світової цивілізації, остаточна відмова України від тенет пострадянського гістерезису далися високою ціною – відбулась анексія Автономної Республіки Крим, продовжується військова ескалація з боку Росії на сході нашої держави, залишаються актуальними загрози повномасштабної війни з цією країною [4].

13 квітня 2014 року на Сході України розпочалась Антитерористична операція (АТО, з 1.05.2018 р. – Операція Об'єднаних Сил) – збройний конфлікт, який став свідченням світового рівня про наполегливу підступність авторів гібридної війни. На початку третього тисячоліття Україна, її громадяни, всі складові сектору безпеки та оборони держави виявилися втягнутими у збройний конфлікт на власній території, що має ознаки гібридної, неконвенційної війни та включає в себе як відкриті бойові дії різної інтенсивності за участю антиукраїнських незаконних (іррегулярних) військових формувань, диверсійні та диверсійно-розвідувальні операції, так і повзучий сепаратизм “руського міра”, інформаційну, психологічну війну, дипломатичне та економічне протистояння на регіональному і міжнародному рівнях [4; 49–52; 58; 59; 65].

Наведені обставини вимагають від національної наукової психології обґрунтованих пропозицій для створення теоретичних моделей і прагматичних технологій продуктивного протистояння воєнно-політичним ризикам і загрозам, дієвого урахування можливостей будь-якого змісту та природи, які удосконалюють воєнно-політичний потенціал нашої держави, збільшують можливості сектору безпеки та оборони країни.

Об'єктом методологічного вивчення є гра як онтофеноменальна форма буття людини і суспільства в умовах ризику, небезпеки, агресивного середовища, конкуренції, протистояння, конфлікту, боротьби і водночас як засіб реалізації інтересів суб'єкта та соціальної групи у потенційно небезпечному середовищі, включаючи увесь діапазон умов – від рівня суб'єкта до рівня воєнно-політичної діяльності держави.

Предметне поле дослідження становлять сутність і зміст гри як теоретичного конструкту

і практичного засобу діяльності в умовах агресивного середовища і конкурентної боротьби, що удосконалює арсенал суб'єкта і соціальної групи стосовно освоєння і застосування ефективних способів повсякдення в умовах потенційної та проявленої небезпеки.

Головна концептуальна ідея статті полягає у здійсненні методологічної розвідки та рефлексивному інтегруванні її результатів щодо актуальних психологічних і міждисциплінарних теоретичних підходів стосовно феномену гри в умовах небезпеки задля виявлення закономірностей її використання для забезпечення суб'єкта життєдіяльності та досягнення ним власних цілей у плинному часопросторі агресивного середовища і конкурентної боротьби.

Виклад основного матеріалу дослідження

Війна є особливим станом і процесом для держави й суспільства, що вимагає виняткового напруження усіх структур і функціональних організованостей, виявляючи їх справжній потенціал. Війна – це прояв застосування воєнної сили з боку однієї держави або групи країн стосовно іншої чи інших кріїн. Сучасне тлумачення війни як воєнно-політичного феномену не змінилося з тієї доби, коли класиком воєнного мистецтва Карлом фон Клаузевіцем засвідчувалося, що “війна є актом примушення нашого ворога робити те, чого ми бажаємо” [7, с. 1–27].

Сучасними дослідниками геополітичного протистояння воєнно-політична сила позиціонується як “спроможність одного уряду примусити інший уряд робити те, до чого за інших обставин він би не вдавався” [64, с. 8], або як “здатність впливати на поведінку інших для отримання бажаного результату” [51, с. 1]. Причому такими формоутворювальними щодо реалізації *сили і влади* суб'єктами можуть бути окремі особи, громадські організації, економічні об'єднання й усе інше, що спроможне виступати у ролі *носіїв сили* [64].

Війна – похідна форма конфлікту, який, своєю чергою, “є фундаментальним явищем для людських відносин. Він характеризується насиллям, невизначеністю, випадковістю та суперечністю” [7, с. 6–9]. Ще з архаїчних часів війна виокремлювалась як особливий стан відсутності миру, навіть, якщо певна спільнота не вдавалась до активних завоювань, а зберігала мирну спрямованість, обираючи

війну лише задля оборони власних ресурсів та культурної ідентичності [57]. При цьому культурно-атрибутивною еманациєю збройної боротьби часто була гра, що почасти замінювала собою саме збройне протистояння, локалізувала та суттєво зменшувала обсяги і ступінь втрат, що були неминучими за умов відкритої, тотальної війни [17; 35; 53; 57]. Така особливість гри в умовах агресивного середовища і конкурентної боротьби, за висновками відомого автора класичного дослідження гри Й. Гейзінги, перетворює гру на “культурну ... функцію війни” [53, с. 134].

Гра урівноважує собою будь-які агональні (агон, грецьк. – суперечка, протистояння) прояви поміж людьми: “будь-яка сутичка при наявності свого обмеження визначеними правилами має – вже через це обмеження – ознаки гри, особливо напруженої, рішучої, проте у той же час й надзвичайно унаочненої” [53, с. 133]. Саме наявність правил для відтворення дій в умовах обопільної для учасників небезпеки й перетворює хижачку і нищівну агресію кожного стосовно кожного у формулу гри, коли мета протиборства може бути досягнута без недоцільних, зайвих втрат, включаючи й можливу загибель не лише переможеного, а також і переможця. Форма нецивілізованої боротьби, що може призвести до повного винищення людства, сприймалася Й. Гейзінгою, його попередниками та сучасниками з дослідження гри як “тотальна війна” [53, с. 134].

Через майже сторіччя після досліджень Й. Гейзінги, двох світових воєн, застосування ядерної зброї та чисельних конфліктів у світі, що не припиняються й донині, сучасні дослідники у сфері політики та воєнної справи остаточно дійшли висновку про недопущення скочування світу у прірву тотальної війни та обрання таких форм протистояння і ведення боротьби, що не ставили б під загрозу знищення культурних надбань людства [6; 17; 24; 33; 53; 57]. Такі форми вирішення воєнно-політичних суперечностей у сучасних реаліях глобального світу є реалізацією триєдиної “концепції жорсткої (hard), м’якої (soft) та розумної (smart) сили” [23; 24; 59; 66–69], що у різних країнах має свої похідні формати та різноманітні назви: “гібридна війна”, “опосередкована або проксі-війна” (proxу warfare, прохуwars), “асиметрична війна”, “мережева (мережево центрична) війна” тощо [9; 25; 31; 50; 65].

Об’єднувальною ознакою усіх наведених вище форматів сучасного воєнно-політичного

протистояння дослідниками вважається *свідома мінімізація ситуацій застосування класичних, традиційних, конвенційних форм збройної боротьби* (формальні, регулярні, нормативно узаконені військові формування, класичні бойові системи – штатні підрозділи та їх зброя, відповідна тактика дій) на тлі *збільшення невійськових, нетрадиційних, неконвенційних, іррегулярних, непередбачених міжнародним правом війни форм воєнно-політичного тиску*: створення або задіяння (використання) *засобів культурного впливу, засобів масової комунікації з метою інформаційно-психологічного впливу, неурядових організацій-резидентів, економічних важелів, партизанського руху, недержавних (іррегулярних) збройних формувань та інших невійськових систем* (див. [4; 9; 25; 31; 63]).

Прикладом сучасного формату воєнно-політичного протистояння є *опосередкована або проксі-війна*, що у російській традиції сформульована як “гібридна війна”, сутнісно становить різновид асиметричного конфлікту, під час якого дві чи більше держав не вступають у традиційне бойове зіткнення, а використовують для досягнення мети та забезпечення інтересів *треті країни* або союзників, надаючи при цьому фінансову, технічну допомогу, підтримку воєнними спеціалістами та ін. [25, с. 845].

М. Карвер, аналізуючи збройні конфлікти, що відбулися з 1945 по 1980 роки, які певним чином зачіпали воєнно-політичну сферу Великої Британії, дійшов висновку, що із шістнадцяти таких конфліктів дванадцять були нетрадиційними, адже відбувалися не за міжнародними правилами та унормуваннями воєнної доби, а їх учасники не носили військової форми. Ефективність нового нетрадиційного, асиметричного формату військового протистояння доводиться тим, що із цих дванадцяти конфліктів одинадцять завершилися перемогою іррегулярних формувань [25, с. 663].

За стратегічними прогнозами британських фахівців у майбутньому вірогідність так званих “опосередкованих воєн” (в оригінальному викладенні – прохуwars) з-поміж державами лише зростатиме. Під час таких воєн країни будуть частіше застосовувати асиметричні методи ведення протиборства. Таким чином на тлі зниження випадків прямої конфронтації держав, усе ж кількість “нетрадиційних”, асиметричних конфліктів буде збільшуватися. До зазначених осередків експертами відноситься, зокрема, азіатсько-тихоокеанський ре-

гіон (стратегія КНР, що має на меті послаблення різновекторних впливів США), балтійський та арктичний регіони – східноєвропейський пояс безпеки НАТО, що перебуває в контексті геополітичної активності Росії [25, с. 845; 39].

У ролі загальної теоретичної основи класифікації діапазону традиційних і нетрадиційних засобів протиборства неологізми “м’яка сила” (soft power) і “жорстка сила” (hard power) увів у науковий вжиток політолог, професор Гарвардського університету, колишній голова Національної ради з розвідки та заступник міністра оборони США Джозеф Най (молодший) [23; 24; 34; 41; 66–69]. Завдяки сформульованим цим ученим концептам “м’якої сили” та “жорсткої сили” (у подальшому ці позиції були вдосконалені спільно з Р. Армідеджем шляхом проектування формату “розумної сили” (smart power)) було закладено підґрунтя сучасних теоретичних і прикладних дискурсів феномену воєнно-політичної, військової сили у міжнародних стосунках [Там само].

Загалом Дж. Най концепцією видів сил (“м’якої”, “жорсткої” та “розумної”) виокремлює три загальних владних засоби, використання яких, за його висновками, дозволяє досягати поставленої владою мети впливу на людей, спільноти і держави: “по-перше, примушувати їх виконувати наші вказівки; по-друге, купувати їх згоду поводити себе у бажаний спосіб; по-третє, домагатися того, щоби вони самі прагнули зробити те, чого ми від них бажаємо” [34, с. 117]. Останню здатність викликати потрібну реакцію і поведінку через стимулювання прагнення об’єкта впливу наслідувати уподобанням суб’єкта активної дії Дж. Най позначає терміном “soft power”, тобто мовиться власне про м’яку або гнучку владу [23; 24; 34; 41; 66–69]. Воднораз традиційні засоби досягнення зовнішньополітичних та воєнно-політичних цілей він позиціонує як “жорстку силу” (hard power). І до цього кластеру відносить воєнні дії, економічні і торгівельні санкції, зовнішній тиск та підкуп, одночасно висновуючи, що у перспективі такі засоби впливу лише призводитимуть до погіршення стосунків та ескалації конфліктного потенціалу глобальної світової ситуації, що складається нині. З іншого боку, очевидно, що застосування “м’якої сили” сприяє формуванню і розвитку у громадян інших держав та їх урядів почуття симпатії та певного захоплення від соціально-політичного устрою та культурних надбань держави, котра провадить

у життя “м’який” силовий стиль [63]. “М’яка сила, – засвідчує Дж. Най, – це змушення інших прагнути результатів, яких ви бажали б отримати”, проте “це не тотожне впливу або примусу, ... “м’яка сила” є чимось більшим, аніж просте переконання, умовляння або здатність за допомогою аргументів переконати когось щось зробити, хоча й це є важливими частинами такої сили. “М’яка сила” – це також і здатність приваблювати, причому приваблювати так, щоби виникало взаєморозуміння”. Відтак у новому столітті відбуваються дві потужні зміни сил, а саме “поміж державами, у тому числі розпорошування сил усіх країн та їх перехід до недержавних гравців” на тлі зростання економічних і соціально-культурних пріоритетів, і шляхом одночасного ускладнення політичної реальності [24, с. 21].

У своїй програмній роботі “Soft Power: The Means to Success in World Politics” Дж. Най надає визначення *влади*, як “здатності впливати на поведінку інших для отримання бажаного результату” [59, с. 1]. Також він зазначає, що “коли ми вимірюємо владу через зміни у поведінці інших, то спочатку нам належить знати про їхні *уподобання*... Влада завжди залежить від контексту, в якому існують стосунки”. Саме вплив на уподобання інших через “здатність отримати [від них] те, що нам треба через [нашу] привабливість”, є основою дії “м’якої влади” [Там само].

Розвиток концепції “м’якої сили” (спільно з Р. Армідеджем), як зазначалося, призвів до появи у 2004 році поняття “розумна сила”. Новий концепт був створений для певної корекції можливих тлумачень того, що “м’яка сила” самостійно спроможна визначати ефективну зовнішню політику: “Я визначив, – пише Дж. Най, – “розумну силу” як здатність поєднувати ресурси жорсткої і м’якої [дії] сили” [24, с. 59]. За висновками авторів “розумна сила” становить не лише синтез “м’якого” та “жорсткого” форматів протистояння, а є доречною, такою, що *відповідає актуальній ситуації та меті діянь, комбінацією впливів відповідних сил, засобів і стратегій* [24; 68].

Сьогодні важко встановити перші спроби визначення та авторство змісту і функцій гібридних воєнно-політичних засобів, які розвивають та виявляють ігрову логіку триєдиної “концепції [поєднання] жорсткої, м’якої та розумної сил”. Адже відомо, що еволюція військової вправності, воєнної хитрості сягає сивої давнини та неподільно пов’язана із власне історією воєнної справи.

Перші фундаментальні розробки у сфері воєнного мистецтва традиційно приписуються авторству воєначальника Стародавнього Китаю Сунь-цзи (кит. Сунь Бін, IV ст. до н. е.), який вважається автором трактату “Про воєнне мистецтво” і першим розробником стратегем – особливих моделей-матриць застосування воєнної хитрості [14; 17; 19; 33; 35]. Вкажемо на змістовну консонансність триєдиної “концепції жорсткої, м’якої та розумної сил” Дж. Ная та класичних воєнно-філософських трактатів Стародавнього Китаю. Зокрема, діапазон засобів впливу, що запропоновано Дж. Наєм (від “м’якої сили” через “розумну силу” до “жорсткої сили” та зворотно), на нашу думку, співпадає із висновком Сунь-цзи: “У давнину той, хто добре правив, не воював. Той, хто добре воював, не шиккував військо. Той, хто добре шиккував військо, не вступав у битву. Той, хто вступав у битву, не програвав. Той, хто програвав, не гинув” [35, с. 19]. Отож більше як два тисячоліття тому було сформульовано загальну логіку досягнення воєнно-політичної мети у найбільш *оптимальний спосіб*, який у західній традиції втілюється в концепцію поєднання “жорсткої, м’якої та розумної сил”.

Класичні східні погляди на воєнне мистецтво мають виразну ігрову сутність: “перемагати, не вдаючись до битви – найкраще” [17, с. 14; “війна – огидне явище, тому благородні застосовують її тільки тоді, коли уникнути цього неможливо” [17, с. 16]; “воєнні дії вимагають хитрощів. Будучи обізнаним, [для поразки супротивника в гострій небезпеці] вдайся невігласом. Будучи здатним діяти, вдайся немічним” [35, с. 67]. Китайський полководець III сторіччя н. е. Цао Цао зазначав: “У воєнних дій не існує встановлених форм. Усе, що можливо про них засвідчити – вони наслідують шлях хитрощів” [34, с. 67].

Висновок Й. Гейзінги про те, що гра є “культурною... функцією війни” [53, с. 134], сутнісно співпадає із класичним висловлюванням відомого діяча і полководця Китаю (кінець II – початок III сторіччя н. е.) Чжуге Ляна, який стверджував, що “культурні витoki передують воєнним” (культурна сила передуює військовій) [17, с. 39].

Важливою для воєнно-політичної вправності у китайській історичній класиці вважається здатність полководця повністю відповідати *ситуації, хронотопу події*: “У змін і руху – власний час; безпека та небезпека містяться у тобі самому. Нещастя і щастя, надбання та втрата – все починається з тебе самого. Ось

чому той, хто вправний у змінах, покладається на плин часу. Для того, хто покладається на плин часу, навіть небезпека є безпечною; для того, хто вправний у змінах, навіть хаос є порядком” [17, с. 5].

Наведені підходи до самоорганізації суб’єкта діяльності в умовах агресивного середовища і конкурентної боротьби, його стратегемної (стратегічної) підготовки й застосування моделей відповідних дій є похідними від ключових принципів китайської класичної філософії, у яких найбільш помітними стають розбіжності з-поміж західною та східною традиціями участі в протиборстві, що водночас вирішуються змістом концепції поєднання “жорсткої, м’якої та розумної сил” [14; 18; 19; 27; 29]. До таких принципів відносяться: 1) єдності та взаємопроникнення фундаментальних сутностей “ін’ян”; 2) руху шляхом найменшого спротиву (у вей); 3) безперервних змін (у чан); 4) непрямой дії (шанбін (шан бень) у бін (у бень) [19, с. 5; 27].

У західній традиції протилежності сприймаються як еманції Добра і Зла. Китайський класичний філософсько-соціальний підхід сприймає протилежності компліментарними, взаємозалежними, такими, що діють за законом взаємодоповнення (ін’ян). У цій традиції поступка, уникання сутички є свідченням слабкості, а здолання супротивника будь-якою ціною вважається свідченням сили. Натомість китайська традиція передбачає як оптимальний вибір рівноваги між загрозою і відповіддю на неї через пошук у супротивника *найбільш уразливих місць та адекватного впливу на них* [19, с. 5]. Незалежно від розвідок Дж. Ная відповідний внесок у цьому напрямку зробили Т. Шелінг, яким запропоновано теорію “фокальної (сідлової) точки” як місця, у якому інтегруються зусилля усіх учасників ситуації, незалежно від характеру їхніх дій [51; 58], та Дж. Неш, котрий збагатив військову справу власною теорією *рівноваги* у грі з нульовою сумою [12; 22; 49; 50].

Принцип непрямой дії [19, с. 5] нами вважається *атрибутивним і формоутворювальним для практичної реалізації концепту “розумна сила”*, що є свідченням предметної інтеграції західної та східної традицій досконалої діяльності в умовах агресивного середовища і конкурентної боротьби [24, с. 59]. При цьому загальним каноном воєнно-ігрових форм протиборства й атрибутом застосування “розумної сили” сприймається висновок Сунь-цзи про *корисність свідомого привнесення*

нестабільності у становище супротивника та отримання воєнної переваги ще до початку безпосереднього зіткнення: “великі полководці давнини могли досягати того, щоби супротивник втрачав зв’язок між задніми та передніми рядами, втрачав контакт між великими та малими загонами, втрачав загальну відповідальність за благополучний результат, втрачав узгодженість між командирами та підлеглими, втрачав взаємовиручку серед воїнів, втрачав єдність та згуртованість” [17, с. 43–44].

Важливість отримання або перехоплення ініціативи в діях, проникнення у процеси керівництва супротивника, рефлексивне управління його мисленням Сунь-цзи вважав основними детермінантами і запорукою перемоги: “Великі полководці досягають успіху, розкриваючи потаємну гру супротивника, порушуючи його плани, вселяючи розлад у його війську, постійно тримаючи його у збудженому стані, відбираючи в нього можливість удатися до чогось вигідного та отримати підкріплення” [21, с. 7]. Наведені висновки тотожні змісту всіх складників таксономії обґрунтованих А.М. Асаулом видів невизначеності: від нестабільності стану динамічної системи до фактичних втрат цією системою своїх ресурсів [49].

Для самоорганізації суб’єкта діяльності в умовах агресивного середовища атрибутивною властивістю за класичними східними підходами вважається його індивідуальний структурно-функціональний потенціал. При цьому емоційна сфера визначається як первинна детермінанта поразки: “Вправний генерал не прагне загинути або вижити, не впадає у гнів і не підкорюється розгубленості. Він вчиняє відповідно [до логіки] розвитку подій. Якщо є можливість – він нападає подібно тигру. Якщо можливості немає – він не розкриває своїх дверей. Того, чий вчинки або бездіяльність визначаються стратегією, неможливо привести у смуток ані лестощами, ані образами, ані наклепами... Перемагає той, хто зберігає спокій, не втягнутий [емоційно] і психологічно стоїть над сутичкою. Програє той, ким рухає гнів, помста, пожадливість або марнославство” [35, с. 168–169].

Логіка збереження рівноваги за будь-якої ситуації та умов життєдіяльності відповідального суб’єкта дії пронизує увесь корпус класичної східної філософії. Фундаментальний трактат китайської філософії і культури “Хуайнаньцзи” пояснює це простою фізичною метафорою, що ілюструє головний принцип

стабілізації стану рівноваги динамічної системи: “Додаючи окропу у воду, що кипить, кипіння, безумовно, не припинити. Істинно свідомий суті справи прибирає вогонь, і все” [42, с. 74].

Наведений висновок про домінування емоційних ризиків збереження оптимального стану, рівноваги структурно-функціонального потенціалу суб’єкта діяльності в умовах агресивного середовища співпадає із сучасними науково-психологічними поглядами та інтерпретаціями Так, у контексті розвитку здобутків фундаторів вивчення поведінки подолання людиною важких життєвих ситуацій Р. Лазаруса і С. Фолкмана українським ученим В.О. Олєфіром у рамках авторської концепції саморегуляції суб’єкта діяльності в довікллі невизначеності підтверджується, що “емоційні реакції самооцінки слугують спонукальними чинниками саморегуляції” [26, с. 42]. У той же час “оволодіння ситуацією, сфокусоване на емоціях, спрямовано на зведення до мінімуму викликаной стресорами емоційного напруження” [Там само, с. 301], а “найбільша потреба мобілізації індивідуальних психологічних ресурсів саморегуляції виникає у важких життєвих обставинах, або у ситуаціях, пов’язаних із досягненнями, або у ситуаціях невизначеності” [Там само, с. 82]. До того ж емоційна стабільність, як відомо, атрибутивно входить до комплексу “Великої п’ятірки” (Big Five) ключових інтегральних факторів особистості, які формують життєву успішність людини [26; 56; 70].

У всьому історичному діапазоні воєнна вправність традиційно сприймалась через оптику воєнної хитрості, тобто через сукупність заходів, які створювали в супротивника ілюзії: 1) сприймання бойової обстановки (маскування), 2) мислення (уведення його в оману), 3) антиципації (раптовості та непередбачуваності дій) [8, с. 54]. Примітно, що саме поняття воєнної хитрості є осердям, що поєднує військову справу з проблематикою гри. Її історично інституціоналізованими, атрибутивними складниками у ролі засобів моделювання та реалізації дій в умовах агресивного середовища, зокрема й у зоні військових дій, є введення супротивника в оману через спотворення антиципації, сприймання ним елементів ситуації, обстановки; порушення алгоритмів його мислення, прийняття рішення; стимулювання шаблонних мислесхем та нав’язування йому неусувних засновків для прийняття помилкових, вигідних суб’єкту діяльності умовиводів та рішень [8;

14; 17; 21; 35]. Отож уведення в оману – це цілеспрямоване створення у супротивника ілюзії адекватного сприйняття бойової обстановки, що досягається шляхом дезінформації та дезорієнтації, себто шляхом донесення до нього невірної інформації, здійснення хибних маневрувань, імітування власних дій та ін. [8, с. 44].

Особливості використання антиципації (від лат. *anticipatio* – передбачення) для дестабілізації, порушення діяльності опонента, його здатності завбачати результати своєї активності, свідомо моделювати ці результати та погоджувати їх поточну відповідність моделям і меті, пов'язується із *ноетичною здатністю* супротивника *зберігати ініціативність та предметність уваги*; не втрачати власні ситуаційні дискурси та бажання; прагненням *нароцувати фронт і місце* зреалізування та упредметнення власних цілей конфронтації [49]. У цьому разі головним завданням суб'єкта протиборства є створення підґрунтя для *зниження антиципаційного та когнітивного потенціалу* супротивника, стимулювання його ноетичної пасивності, розгубленості, безладу думок, спотворення сприйняття ним усіх можливих елементів і параметрів реальної життєвої ситуації. Низька якість антиципації призводить до: а) збивання в опонента сталого мисленнєвого ритму; б) утворення множинних (бажано – конфліктуючих) векторів аналітичного мислення; в) втрати ним предмета його мислєдіяльності; г) тяжіння до репродуктивних когнітивних схем і впаданя у зачароване коло шаблонних розв'язків; д) невимушене формування ілюзій антиципації й урешті-решт досягнення суб'єктом протиборства ефектів раптовості, несподіваності, захоплення ініціативи у протиборстві та, як наслідок, керування рефлексивними процесами опонента.

Сучасна українська мова у діапазон змістових інваріантів поняття “гра” долучає й аспекти особливого, нестандартного, доцільного, дотепного мислення. Зокрема це стосується моделювання типових ситуацій, що має за мету навчання прийняттю найкращих за реальних умов рішень (гра ділова, економічна, організаційно-діяльнісна та ін.); створення математичних моделей прийняття оптимальних рішень у ситуаціях невизначеності (теорія ігор); зреалізування послідовних дій за правилами, що спрямовані на досягнення певної мети; створення інтриги, таємного задуму; системний вплив на чий-небудь почуття, інстинкти і т. ін. задля того, щоб домагатися свого (грати на нервах) [52]. Констатуємо, що аналогічний

горизонт понятійного змістовлення гри має місце й у семантиці англійської фонемі *game*, де дотичними воєнній тематиці є таке визначення: *game* – це таємний та дотепний план, виверт; діяння, що уводять когось в оману, збивають з пантелику; підготовка і воління зробити щось нове, складне або небезпечне [52].

Творче, відповідне ситуації, сміливе, цільне і дотепне мислення або *висока когнітивна, рефлексивна компетентність* є другою після *збереження емоційної рівноваги* чеснотою воєнної вправності і майстерності: “Воєнна хитрість – результат творчої діяльності, що ламає усталені догми, протиставляє їм *нестандартність мислення*, сміливість рішень, [охоплює] пошук нових прийомів досягнення перемоги з *найменшими втратами сил і засобів*” [21, с. 3].

Відомий психолог Б.М. Теплов у розвиток “формули квадрату” ідеальної рівноваги полководця, сформульованої Наполеоном Бонапартом, де воля та розум (йдеться про теоретичний розум, міркування, інтелектуальне моделювання) є сторонами (відповідно основою і висотою) “квадрату” та повинні бути рівномірно-тотожними, поставив питання про пріоритетність психологічних властивостей воєнного керівника – вольової і когнітивної сфер у їх взаємодоповненні [38, с. 228]. Для вирішення цього питання науковцем запропоновано виокремити *практичне мислення* як “єдність інтелектуальних та вольових моментів” [Там само, с. 233]. У висновках, спираючись на відповідні міркування Аристотеля, він підкреслює, консолідуючись із канонами давньокитайських фундаторів воєнного мистецтва і принципами класичного західно-європейського дискурсу К. фон Клаузевіца, важливість *збалансованого функціонування усіх компонентів психіки суб'єкта воєнного протистояння*: “Клаузевіц правий, пов'язуючи “воєнний талант” із здатністю зберігати вірність суджень за найбільш небезпечних та ускладнених обставин. Без такої здатності воєнний талант є неможливим”; “одна із найважливіших сторін воєнного таланту – *здатність до максимальної продуктивності розуму в умовах максимальної небезпеки*” [Там само, с. 234, 238].

За результатами глибокого аналізу кращих історичних зразків воєнної вправності Б.М. Теплов установлює, що “розумові здібності воєначальника не варто сприймати лише як прояв інтелекту, адже вони уособлюють собою єдність інтелектуальних, вольових та емоційних

моментів” [38, с. 8]. При цьому дослідник вправляє помилковий стереотип про виключний пріоритет волі та екстремального градусу відповідальності воєначальника під час безпосередніх дій, через які на другий план відступає його *інтелектуальна вправність*, зауважуючи, що “у справді великого полководця сама розробка [моделювання] операції, саме зародження задуму вже включає в себе співвідношення із засобами, і саме в цьому й міститься найбільш важке і найбільш складне”; “вдале вирішення у найскладніших умовах війни... завдання... – перетворення складного у просте – ...передбачає передусім дуже сильну здатність до аналізу, ...уміння бачити відразу і ціле, і всі деталі”; “великі полководці завжди характеризуються рівновагою між аналізом і синтезом”; “полководець повинен мати достатній запас можливих планів та комбінацій і володіти вмінням швидко застосовувати їх або обирати вірний шлях між ними” [Там само, с. 240, 244–245, 246]. Вочевидь у цих та інших висновуваннях Б.М.Теплова, що є корисними проблематиці ігрового моделювання у військовій справі, знаходимо витoki майбутньої логіки розвитку та підтвердження дискурсу цього вченого через *вчинкову парадигму* В.А. Роменця, зміст СМД-методології і теорії організаційно-діяльничої гри Г.П. Щедровицького, циклічно-вчинковий підхід і теорію навчальних проблемних ситуацій А.В. Фурмана, концепцію саморегуляції суб’єкта діяльності В.О. Олефіра, що об’єднуються поняттями “ситуація”, “проблема”, “потенціал”, “мислєдіяльність”, “вчинок” і “рефлексія” [49–51].

Науковий доробок Б.М. Теплова інтегрує міждисциплінарні зв’язки проблематики ігрового моделювання у військовій справі (хоча, звісно, не лише у ній), з аспектами, що їх пропонує *теорія ігор*. Цей учений, наукова діяльність якого відбулася раніше, ніж виникла теорія ігор як науковий напрям, заслуговує звання предтечі постнекласичного, психософійного значення психології у всьому науковому контурі людства. І це не дивно, адже Борис Миколайович “надавав великого значення внутрішній логіці розвитку науки, підкреслюючи при цьому, що історію розвитку психологічної думки належить аналізувати у поєднанні з широкими проблемами суспільного життя та у взаємозв’язку з історією розвитку інших наук” [38, с. 12].

Дослідженнями у царині теорії ігор уточнюється зміст та процедури реалізації воєнної хитрості як когнітивної, рефлексивної компе-

тентності високого рівня [51; 58]. Як наукова дисципліна теорія ігор з’явилася наприкінці 50-х років ХХ століття у США [12; 22; 49–51; 58]. Згодом її розробки почали використовуватися у СРСР, зокрема як наукову дисципліну з іншою назвою: “теорія прогнозування та прийняття рішень” [39]. Таке використання теорії ігор в СРСР позиціонувалося в аспектах військової справи [22; 39]. Так, у передмові одного із перших (1960 рік) російськомовних видань монографії Дж. МакКінсі “Вступ до теорії ігор” фіксується позиція сприймання гри як методології воєнно-політичних дій: “Теорія ігор – сукупність математичних методів аналізу та оцінки конфліктної ситуації, що знаходить свій широкий ужиток у... плануванні військових операцій та управлінні військовою технікою” [22, с. 8].

Теорія ігор має фундаментальні засновки як сучасний загальнометодологічний інструмент реалізації взаємозалежного поєднання концептів “м’якої, жорсткої і розумової сил”, засіб для створення повного циклу дій в умовах протиставлення [22; 23; 24; 27; 39]: “за його допомогою феномен комплексної залежності виявляє потенційні переваги та інтереси від міжнародного співробітництва, здійснюючи ставку на транснаціональні установи, що здатні функціонувати на засадах взаємовигідних домовленостей і компромісів” [41, с. 30].

У царині теорії ігор під “грою” розуміється процес, у якому беруть участь дві і більше сторін, котрі ведуть боротьбу за реалізацію власних інтересів. Кожна із них має власну мету та використовує певну стратегію або набір стратегій, що спроможні провести до виграшу (досягнення стану виконання мети, добування ресурсів) або програшу (недосягнення такого стану, втрати ресурсів) залежно від поведінки своєї та інших учасників. У будь-якому разі теорія ігор допомагає обирати кращі стратегії з урахуванням результатів спостереження й аналізу досвіду минулого, поточного статусу і поведінки у протиставленні з боку інших учасників, їх ресурсів та вірогідних *учинків* [22; 23; 24; 27; 39].

Сучасна логіка виграшу у протиставленні вже не пов’язана з образом переможеного ворога, знищення усіх його сил і засобів, захоплення його ресурсів: “Ігри з нульовою сумою можуть бути віднесені як до теорії партнерства, так й до теорії конфлікту, і в ході дослідження таких проблем, як обмежена війна, є своя перевага у використанні слів та значень, які викликають увагу до загального інтересу супротивника і

до “процесу торгів”, що є неявно присутніми у воєнних маневрах” [58, с. 116].

Логіка протистояння у світі все більше полягає в недопущенні або призупиненні ініціатив активного супротивника, впливу на його ресурси з метою контролю, управління та деактивації задля зменшення власних ризиків; сталого примусу стосовно нього до кооперативної взаємодії, мирного співіснування: “виграш у конфлікті не має чітко вираженого сенсу суперництва; це не є перемогою, отриманою над ворогом. Тут мається на увазі виграш відносно власної системи цінностей, і його можливо здобути шляхом перемовин, компромісів, а також через уникання вчинків, котрі можуть призвести до обопільних збитків. І тільки тоді, коли війна стає неминучою, не залишається нічого, окрім чистого конфлікту; проте часто існують можливості, що дозволяють або уникнути війни, яка наносить обопільний збиток, або змушують вести бойові дії у спосіб, який мінімізує такі збитки, або ж стримують ворога загрозою війни, не розпочинаючи її” [58, с. 17]. Тут висновки Т. Шеллінга підтверджують узагальнення Й. Гейзінги про те, що “битва як одна із функцій культури завжди передбачає наявність обмежувальних правил, вимагає певною мірою визнання за собою деяких властивостей гри. Тому у відносно розвинені [історичні періоди] часу війна іноді все ще набуває цілком ігрові форми” [53, с. 113–114].

Також ключовими положеннями теорії ігор щодо аспекту погодженої кооперативності дій супротивників для оптимізації витрат на перемогу підтверджується універсальність історичної моделі “поєдинку кращих воїнів”, що ілюструється тезою усе того ж Й. Гейзінги: “вже у доволі давні часи до заміни битви на поєдинок додається мотив, що проте це зменшує кровопролиття. Так, у випадку із меровінгзьким королем Теодоріхом у битві при К’ерзі-на-Уазі самі воїни свідчать: краще впасти [на полі бою] одному, аніж погубити усе військо” [53, с. 137].

За теперішніх геополітичних умов ключовим аспектом оптимізації ризиків військового протистояння стає деконструкція з метою створення оновленої архітекτονіки сучасного “розумного” протистояння і протиборства. Вона передбачає виведення із пріоритету застосування (проте залишення та удосконалення) сил, засобів та функцій “жорсткої сили”, як зазначалося раніше, класичних, традиційних, конвенційних форм збройної

боротьби, вогневого ураження та забезпечення атрибутивної, формоутворювальної можливості для суб’єкта протиборства швидко переключатися на всьому діапазоні своїх засобів – від “жорстких”, силових, воєнних до суто культурних, “м’яких”, таких, що створюють ефекти якщо не привабливості, то нейтрального ставлення, толерантності, ліквідації агресивних установок щодо такого суб’єкта та його діяльності в конфлікті. При цьому названа парадигма поширюється і на військові, власне силові, інститути активного суб’єкта дії, функції яких усе більше переміщуються від буквальної, “гарячої” війни до стримування та ліквідації зовнішньої агресії ще до того, як вона почалася: “Якщо військові інтелектуально готові до ефективного застосування воєнної сили, то, здається, вони повинні бути готові розробляти теорії у цій сфері. Однак буде незайвим розрізнявати застосування сили та загрозу сили. Стимування пов’язане із застосуванням силового потенціалу, що має переконати вірогідного супротивника у тому, що в його інтересах утриматися від певних дій”, “теорія стимування буде фактично теорією умілого незастосування воєнної сили, і тому для дієвого стимування вимагається дещо більше, аніж воєнна майстерність” [58, с. 21–22].

Вищезазначена логіка “розумного” протиборства, що стала набувати своєї актуальності після завершення Другої світової війни, остаточно закріпилася наприкінці 1960-х, коли з-поміж СРСР та США суттєво погіршилися політичні стосунки і світ опинився на межі практичного обопільного застосування ядерної зброї двома державами. Саме у той час стало “необхідним – цитує Т. Шелінг висловлювання 1957-го року відомого політолога Г. Кіссінджера – не лише віднайти засоби для недопущення в обмеженій війні самого непоправного ступеню насильства, але й прагнути уповільнити темп сучасної війни, щоб швидкість, із якою окремі операції слідують одна за іншою, не заважала встановленню зв’язків між політичними та військовими цілями. Якщо ці зв’язки буде втрачено, будь-яка війна з великою вірогідністю перетвориться в тотальну” [58, с. 212]. У подальшому професор Гарвардського університету Дж. Шарп, якого його сучасники називають “Клаузевіц ненасилля”, трансформував логіку ненасилля із його пасивної форми ухилення від протиборства у засіб протиборства, а за висновками російських фахівців, і в “методику захоплення влади” [41, с. 362].

Хоча в Росії прийнято пов'язувати початок активних західних розробок засобів ненавильницького спротиву та досягнення воєнно-політичної мети (strategic nonviolent action) із 1968 роком, тобто роком уведення радянських військ у Чехословаччину або, як прийнято поза російськими ідеологемами, з 1983 роком, себто роком створення Інституту Альберта Ейнштейна [41, с. 362–363], аналіз свідчить про те, що засади для розвитку сучасної системи *примусу до мирного співіснування* були закладені набагато раніше, а саме під час остаточного оформлення геополітичного протистояння двох імперій – російської і британської, продовженням якого є сучасна “гібридна” зовнішня політика Російської Федерації.

За висновками військових аналітиків концепція гібридної війни є засобом реалізації керівництвом Російської Федерації власного геополітичного прагнення у будь-який спосіб обмежити поширення ліберально-демократичних цінностей західної цивілізації, військові аспекти і засоби якої традиційно пов'язуються російським керівництвом із структурами Організації Північноатлантичного договору (НАТО) [63]. При цьому на всіх рівнях комунікації керівництвом РФ демонструється та підкреслюється у будь-який зручний спосіб *роль жертви*, в положенні якої Росію безперервно атакує Захід у різних вимірах міждержавного співжиття – політичному, культурному й територіальному. Мімікрія під жертву західних впливів закладається у підґрунтя політичної парадигми “руського міра” та “російської ідентичності”; в логіку того, що законні території Української держави – Автономна Республіка Крим і області південно-східного поясу нашої країни – історично належать “руському міру” і повинні належати російській державі. Якщо ж такі території не перебувають під владою Росії, то у неї є право на їх повернення.

Розвиваючи цю концепцію надалі, російськими воєнно-політичними та воєнно-науковими осередками розроблено і введено в дію концепцію “російської ідентичності”, яка видалася доволі гнучкою і дозволяє маніпулювати об'єктами її використання відповідно до політичних і стратегічних інтересів сучасного російського керівництва. При цьому понятійний горизонт “російської ідентичності” включає принаймні п'ять груп соціальних факторів: 1) етнічні росіяни; 2) носії російської мови; 3) прихильники ортодоксального православ'я; 4) слов'янські народи; 5) меш-

канці географічного простору колишньої російської імперії, Російської Федерації або колишнього Радянського Союзу. Використовуючи наявні історичні, географічні та психологічні шаблони, Росія регресує до архітектоніки, логіки і (як надалі буде показано) засобів Російської імперії XVII століття. Поняття “російська ідентичність”, застосоване президентом В.В. Путіним, на жаль, працює як мотив і виправдання агресивних дій Росії в Україні, в Європі та за її межами [63, с. 18].

Пошук релевантних обґрунтувань для рефлексивної реконструкції психологічних засновків розуміння сучасних логіки, режисури, інструментарію та вірогідних алгоритмів воєнно-політичних дій РФ приводить у 60-ті роки XVIII сторіччя, “коли імператриця Катерина II рішуче відродила активну європейську політику, що була розпочата Петром I. Вістря цієї політики передусім було спрямовано до басейну Середземного моря на підтримку національно-визвольних рухів єдиновірчих греків під час їх спротиву Османській імперії. Під час російсько-турецьких воєн цього періоду вперше після Петра I російський флот засвідчив свою міць та забезпечив для Росії можливість створення Чорноморського флоту й відтак постійного виходу до Середземного моря” [28, с. 16]. Наслідки російських воєнно-політичних ініціатив, вік яких перебільшує три століття, вилилися в окупацію у 2014 році української території – Автономної республіки Крим, що є прямим свідченням збереження агресивної активності сучасного російського уряду в межах зазіхань взірця імперії кінця XVIII ст.

Аналіз психологічних особливостей воєнно-політичних дискурсів Росії та засобів їх практичної реалізації не обмежується певними показниками у вимірах історичного часу та насиченню змістом піднятої нами проблематики. Існує міцний латентний зв'язок таких показників, що має спадкоємний характер. Зв'язок, особливості якого надають підстави для однозначного висновку: сучасні дії російського керівництва є прямим продовженням російської експансивної політики 60-их років XVIII століття із поступовим нарощуванням “гібридності” як психологічного підґрунтя для архітектоніки, технологій, інструментарію та вірогідних алгоритмів воєнно-політичних дій Російської Федерації поза її територіальними межами.

Через менш як сто років після початку реалізації експансивної російської політики се-

редини XVIII сторіччя в науковій термінологічній сфері з'явилося поняття “Велика гра” (англ. *The Great Game*, 1813–1907). Це – словосполучення – дефініція, якою британськими дослідниками того часу було запропоновано позначати російську геополітичну активність у світі через контекст британської протидії такій політиці [16; 28; 54]. За власними висновками російських дослідників “головним призом у цій “грі” була зовсім не “перлина британської корони” – Індія, як стверджували чисельні англійські автори, а можливість контролю над великими ринками збуту та родовищ сировини у глибинних районах євразійського континенту” [28, с. 16]. Початок стратегічного протистояння двох імперій – британської і російської – не випадково співпав із завершенням французько-російської війни 1812 року, після якої російським воєнно-політичним керівництвом було здійснено, за висновками західних науковців, “революцію у розвідці”, що призвела до істотного вдосконалення засобів організації та уреальнення російської стратегічної розвідки [36, с. 211–212].

Прикладом “гібридної” розвідки, яка базувалася на класичних психологічних ігрових засадах уявного образу, омані, маскування, мімікрії чи імітації, став факт створення і подальша діяльність Імператорського Російського географічного товариства, що була офіційно унормована в 1845 році [37]. Це стало імплементацією концептуального дискурсу російського керівництва, що був запропонований Д.О. Мілютіним й знаходить змістове відображення у словах самого автора дискурсу: “не лише чисельністю війська та кораблів визначається військова сила держави..., [потрібні]... взагалі усі засоби та способи, що необхідні державі для ведення війни” [Там само, с. 387].

Масштабним історичним прикладом ефективного використання *ігрової форми омані, маскування, мімікрії, імітації* на державному рівні стали організовані, профінансовані і проведені Імператорським Російським географічним товариством п’ять “географічних експедицій” у північно-східні райони Китаю. Ці експедиції відбулися протягом 1870–1880 років за ініціативою та на чолі з генерал-майором російського Генерального штабу М.М. Пржевальським, який помер під час п’ятої експедиції від хвороби. Дослідниками встановлено, що розвідки М.М. Пржевальського були присвячені завданням “російської армії щодо збору розвідувальних даних у землях за азійським кордоном в епоху Великої Гри” [36, с. 208].

Ігрова, імітаційна, маскувальна сутність значених експедицій М.М. Пржевальського, окрім факту статусного прикриття Імператорським Російським географічним товариством, підтверджується тим, “що китайські представники не бачили у Пржевальському великого гуманіста, котрий мандрує Центральною Азією заради зміцнення дружби між народами Китаю та Росії... Для них цей дослідник... являв собою шпигуна і ворога Китаю. Всупереч кремлівській дипломатії, китайці мали доволі точне уявлення про роль цього дослідника і про його ідеї”. Як високоранговий функціонер розвідувального органу російського Генерального штабу М.М. Пржевальський підготував відповідні описи результатів його експедицій. “Хоча останні широко розглядалися як внесок у географію, вони служили також розвідувальними звітами для вірогідної військової кампанії на територію Китаю у період підвищеної напруженості у відносинах між імперією Романових та Цинською династією” [Там само, с. 207, 208].

Сегменти ігрового моделювання у військовій справі як засоби “гібридної війни” були актуалізовані у ролі методологічного підґрунтя і в радянський період державності [5; 10; 20; 21]. Так, радянськими воєнними теоретиками початку 90-х років ХХ століття шляхами удосконалення воєнної здатності держави вважалась “боротьба за інформаційну та інтелектуальну перевагу, за досягнення першості у технологічній і технічній галузях, що ведуться не лише під час бойових дій, але і в мирний час” [5, с. 18]. Більше того, радянською воєнною наукою *принцип інтелектуального протиборства* закладався, звісно, із волі партії (КПРС) в основу воєнно-політичної діяльності того періоду: “Інтелектуальне протиборство... проявляється передусім через протиборство розуму, ідей і рішень. Виключно важливу роль у цьому процесі належить *інтелектуальному, емоційно-вольовому потенціалу командувачів* (командирів)”.

Відомо, що найбільш відповідальним актом керівної діяльності є прийняття рішення на операцію (бій). Невдале рішення беззаперечно зменшує реалізацію можливостей, закладених у засобах боротьби, й, навпаки, оптимальне є передумовою найбільш повного та ефективного їх застосування. Причому в намаганні “*переграти*” супротивника *інтелектуальне протиборство виявляється подвійно: по-перше, в оптимізації власних рішень і дій, по-друге, у застосуванні прийомів воєнної хитрості, в омані супротивника*” [Там само, с. 19].

Воєнна хитрість, на думку воєнних дослідників радянського періоду, є як тактичною, так і стратегічною атрибутивною властивістю якісного ведення військової справи: “Досвід воєн і військового мистецтва переконливо свідчить, що серед факторів первинного значення, які забезпечують перевагу в інтелектуальній боротьбі, а відтак й успіх в операції (бою), особливо виразно проявляє себе *воєнна хитрість*, котра переслідує мету *увести супротивника в оману, примусити його приймати помилкові рішення, через що той має діяти невідповідно обставині*. Заходи омани супротивника, що окремо визначаються у рішенні командувача (командира), посідають особливе місце в інтелектуальній боротьбі сторін протистояння, тому що вони впливають безпосередньо на серцевину системи управління, на сукупне знання, яке вона містить. *Вдала омана сприяє появі невизначеності у цьому знанні, руйнує об’єктивну орієнтацію командування супротивника при опрацюванні ним рішень*” [Там само, с. 20].

Відповідно до висновків Б.М. Теплова щодо важливості для сучасної воєнної справи інтелектуальної вправності воєначальника та з урахуванням високої ризикованості бойової роботи не лише через її об’єктивну небезпеку, а й через вірогідну помилковість змісту та напрямів застосування суб’єктом воєнної хитрості, радянськими дослідниками вказувалося на вирішальне значення високої інтелектуальної творчості, креативного мислення під час формування моделей майбутньої бойової діяльності з питань *оманливих дій, ігрової бойової поведінки*: “Оманливі дії – специфічна форма творчості, що більшою чи меншою мірою завжди пов’язана з певним ризиком. Невдалий (такий, що був розкритий супротивником) засіб досягнення ефекту омани не проходить безслідно і в інтелектуальній боротьбі. Відшкодуванням за нього неминуче буде отримання супротивником переваги у цій боротьбі. У супротивника збільшуються шанси максимально оптимізувати [шерег] рішень. Також неминуче знижуватиметься якість власного управління командувача (командира) через хибну орієнтацію, зумовлену невиправданою, непідкріпленою надією на успіх операції (бою), власне кажучи, – своєрідною “самодезінформацією” [Там само].

Для розвитку теорії бойових систем на початку 90-х років ХХ століття групою радянських дослідників констатовано факт переходу сучасних засобів бойового ураження на якісно

інший рівень: “масове розгортання досконалих бойових систем тактичного призначення призводить до **змін характеру збройної боротьби**, вимагає розробки *принципово нових форм і засобів застосування військ і сил* для вирішення поставлених завдань... Разом із тим здійснювані роботи спрямовані на *пошук нових, нетрадиційних засобів і способів впливу* на окремі елементи та властивості бойових систем супротивника, які спроможні зірвати їх функціонування *без застосування ударної (ядерної або звичайної) зброї* і, до того ж, без негативних екологічних або біологічних наслідків останньої” [10, с. 25]. При цьому автори цієї теорії ввели в науковий вжиток, поряд із терміном “*бойова система*”, поняття “*система воєнного призначення*”, що безпосередньо вказує на обрання російськими науковцями наприкінці існування СРСР дискурсу застосування з воєнною метою *невоєнних форм, засобів і способів досягнення воєннополітичної мети*, що відповідає сучасним формулюванням набору неконвенційних організованостей та інструментів боротьби і загалом усіх можливих засобів ведення гібридної війни як методологічно обґрунтованому шляху розвитку військової справи.

Окремо зауважимо те, що стосовно методології воєнної справи науковцями радянського періоду підкреслювалось вирішальне значення усіх аспектів бойових дій. Навіть тих, що неможливо передбачити заздалегідь, під час розробки операції: “на хід та результати бойових дій завжди впливають чисельні випадковості, на існування яких треба зважати. Випадковості спроможні подвійно впливати на перебіг подій: вони можуть сприяти успіху, або ускладнювати його досягнення. В керуванні частинами і підрозділами потрібно своєчасно використовувати сприятливі випадковості та паралізувати дію несприятливих. У цьому значним чином виявляється командирська вправність, мистецтво. Наполеон свого часу з цього приводу відмічав, що *талановита людина користується усім*, не випускає нічого, що збільшує шанси на успіх, менш спритний нехтує або не помічає зручний момент і програє всю гру. Використання випадку завжди становить таємницю для посередності та головну силу людей, котрі перебувають вище звичайного рівня” [20, с. 103–104].

Особливою ознакою вправного воєначальника, будь-якого суб’єкта вчинкової дії, який знаходиться в умовах активного агресивного оточення, боротьби, протистояння, є здатність

випереджувального мислення або мислення, ґрунтованого на високій *рефлексивній компетентності*: “У військовій справі..., причому як у бойовій обстановці, так й у мирних умовах, ... особливо важливим є вміння *мислити за противника*, подумки програвати перебіг бойових дій... Активна дія із такими моделями й становить зміст мисленнєвого експерименту. Він володіє всіма рисами військового експерименту, але за своєю формою являє собою теоретичну діяльність, у якій дослідник оперує не реальними об’єктами, умовами середовища, експериментальними установками, а їх мисленнєвими образами. Це особливо унаочнено виявляється під час опрацювання командиром рішення на бій. Проаналізувавши та оцінив обстановку, він, так би мовити, подумки уявляє різноманітні етапи бою, його різні варіанти, намагаючись передбачити найбільш несподівані зміни подій... Подібно до всякого творіння рук і волі людей... бій відтворюється дворазово – спочатку подумки, а потім у дійсності. ... [Командир] повинен силою фантазії, напруженням гостроти передбачення, пережити цей перший, мисленнєвий бій, деталі якого часом закарбовуються у пам’яті, як кадри на фотоплівці” [Там само, с. 152–153].

Окрім значення радянськими військовими теоретиками надавалося двом різновидам невизначеності: 1) невизначеності “пасивних умов”, коли “становище природи на момент реалізації рішення не становить результат навмисного вибору супротивника, який діє свідомо та доволіно”; 2) невизначеності умов, “у яких буде відбуватися рішення, що створене мислячим супротивником, котрий приймає власні свідомі, виважені рішення. У цьому випадку умови вже набувають ознак стратегій протидії супротивника” і відносяться до “конфліктних ситуацій”. “Методи вибору рішень у конфліктних ситуаціях розробляються теорією ігор” [20, с. 168]. Водночас прийомом, що “на певних етапах творчості, особливо у царині військового наукового мистецтва, відіграє “корисну евристичну роль” визначається *цикл пошуку, встановлення, аналізу та синтезу поєднання відповідних ситуацій* “фактичних даних, теоретичних положень, цитат та ін.”, що комбінуються різноманітним чином до тих пір, поки поступово не буде утворено “певну систему”. Така “своєрідна гра з ідеями сприяє не тільки їх усвідомленню та впорядкуванню, а й зародженню нових задумів, допомагає виявленню зв’язків між ними, породжує несподівані здогадки” [Там само, с. 199].

Наведене вище свідчить про високий ступінь консолідованості психологічних інтерпретацій ігрового моделювання та військової справи, здійснюваних на основі вчинкової парадигми В.А. Роменця, СМД-методології і теорії організаційно-діяльничної гри Г.П. Щедровицького, циклічно-вчинкового підходу та теорії навчальних проблемних ситуацій А.В. Фурмана і дотичних наукових дисциплін, зокрема теорії ігор і теоретичних концепцій із проблематики невизначеності [12; 22; 30; 43–48]. Наукові розвідки у цих напрямках забезпечуватимуть можливості ефективного протистояння та протидії будь-яким симетричним або асиметричним проявам антиукраїнської спрямованості та характеру, що на сьогодні уособлюються російською агресією проти України [4; 9; 11]. І цьому є як широке онтичне підґрунтя, так і ґрунтовне інтелектуальне опрацювання. Сучасними дослідженнями розповсюдження гібридного способу ведення війни пов’язується передусім саме із поширенням російської агресивної політики ХХІ століття на нові території. Всі великі військові конфлікти Росії у цей період (найбільш значимі з них – друга чеченська війна (1999–2009), російсько-грузинська війна (2008) і російсько-українська війна (з 2014 року до цього часу)) демонструють еволюцію такого масштабного протистояння, що отримало назви “російська гібридна війна” або “російська війна нового покоління” [63].

Американськими військовими аналітиками російський бренд гібридних бойових дій вважається втіленням загальнодержавних зовнішньополітичних підходів. Він застосовується по всьому спектру конфліктів: від секретних операцій до відкритих бойових дій, коли мобілізуються і залучаються партизанські сили, що пов’язують воедино концептуальні складові та характеристики (див. *рис. 1*). Водночас у російській гібридній війні задіяні інформаційні, електронні системи озброєнь як інструменти агресивного тиску. Для виправдання своєї військової присутності, організованих секретних операцій і партизанських дій Росія використовує концепцію “російської ідентичності”. Тому поряд із стратегією і тактикою прихованих дій, інформаційних атак і кібер-війни, зберігається готовність вести повномасштабну війну із застосуванням звичайних видів озброєння [59, с. 6].

Вочевидь, вивчивши теорію і досвід застосування триєдиної “концепції жорсткої (hard), м’якої (soft) та розумної (smart) сил”, російське військово-політичне керівництво створило

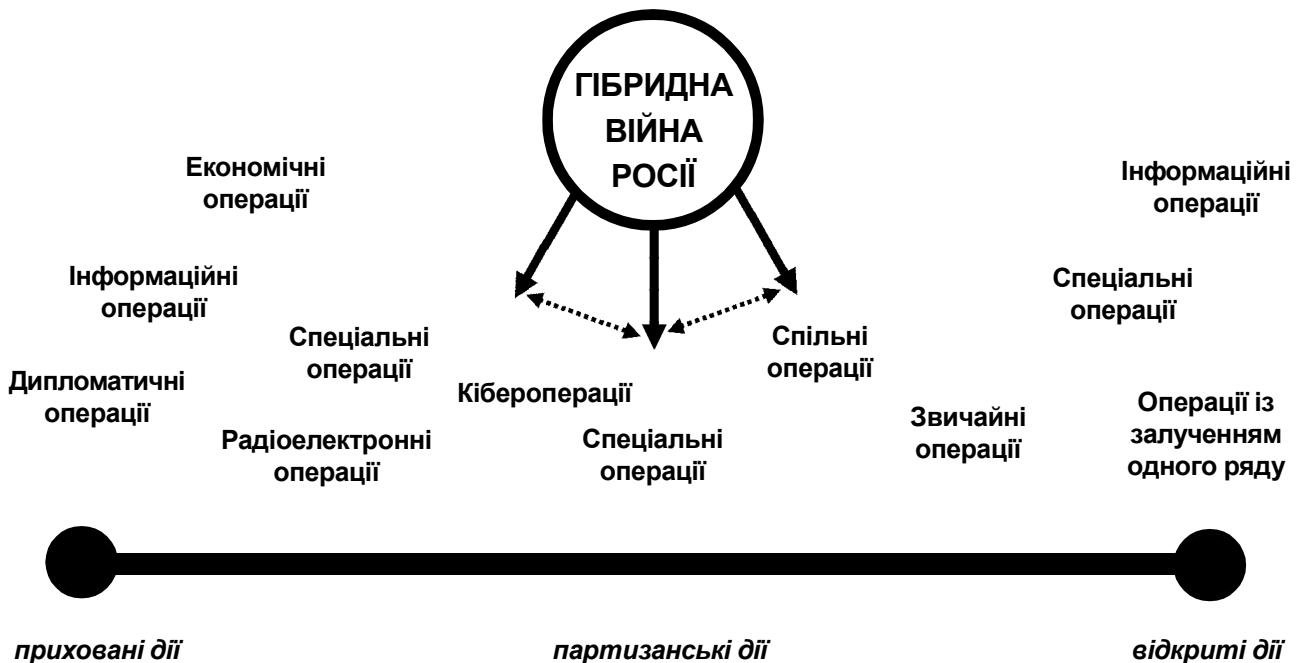

Рис. 1.

Діапазон різновидів конфліктного протиборства гібридної війни [63, с. 7].

завершену систему різнорідних впливів на об'єкти (країни та спільноти), що становлять для росіян геополітичний інтерес.

Френк Хоффман з Інституту Потомаку дає одне з відомих визначень, в якому йдеться про те, що гібридні війни “поєднують різні засоби ведення військових дій, такі як дії із застосуванням звичайних видів озброєння, нерегулярних військ і формувань, терористичні акти... і порушення громадського порядку” [63, с. 7]. Причому такого типу війни характеризуються оперативнотактичною синхронізацією бойових дій у місці їх проведення, що дозволяє домогтися “синергетичного ефекту”. Та й в армійській доктрині говориться, що гібридна загроза – це “різноманітне і динамічне поєднання регулярних сил, нерегулярних сил, терористичних сил і/або кримінальних елементів, об'єднаних для досягнення взаємних переваг” [Там само].

Сучасний американський військовий теоретик Роберт Леонард передбачає, що гібридна війна та її допоміжні операції обумовлені отриманням *асиметричної переваги для досягнення політичних цілей*. Гібридні операції характеризуються неоголошеними військовими діями, коли одночасно проводяться звичайні

і нетрадиційні військові операції, ведуться військові і невійськові дії в середовищі, де відстань між стратегією і тактикою значно скорочена, а інформація має вкрай важливе значення [63].

Особливе місце у метасистемі протидії гібридним викликам і загрозам, що охоплює методологію воєнної компенсації стримування таких ризиків та подальшого нарощування можливостей протидії щодо них, займає *концепція “нетлі” OODA Дж. Бойда*, американського полковника, воєнного теоретика другої половини ХХ ст. Він створив оригінальну концепцію втручання в активність, контролю та управління діями супротивника і вдосконалив загальний підхід до моделювання процесу вироблення та підтримки реалізації рішень у конкурентному середовищі будь-якої природи й характеру [15; 31].

Ключовою ідеєю концепції Дж. Бойда (див. *рис. 2*) є сприймання будь-якої події в умовах агресивного середовища, протиборства як багаторазового, циклічного повторення *чотирьох послідовних взаємодіючих процесів* (етапів події, ситуаційної динаміки): 1) спостереження (англ. Observe); 2) орієнтації (Orient); 3) прийняття рішення (Decide); 4) акту безпосе-

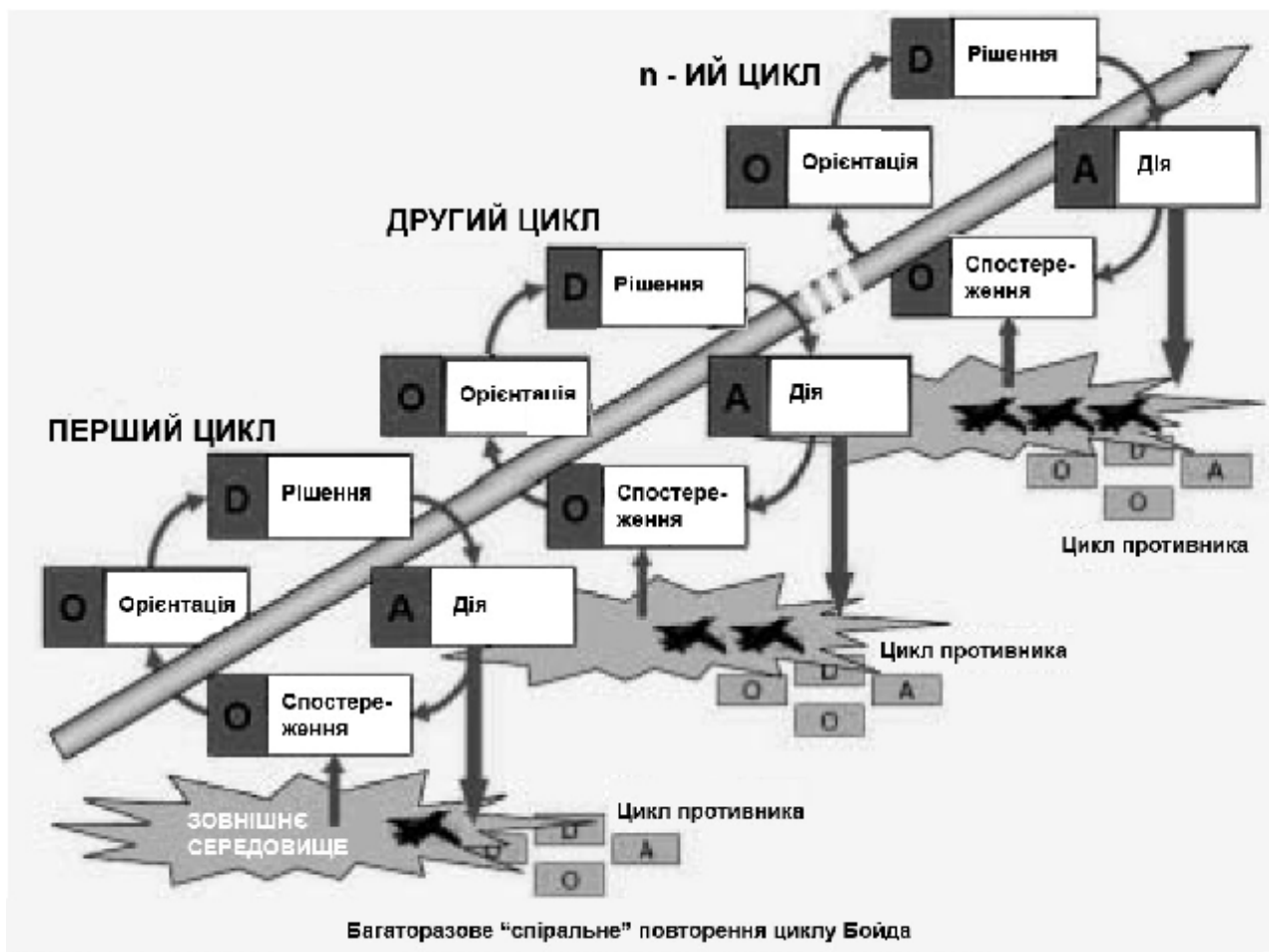

Рис. 2.
Петля або цикл Дж. Бойда (OODA) [31, с. 21].

редньої фізичної дії (Act). Концепція відома під метафоричною назвою “петля Бойда”. Також існує назва петлі або циклу “OODA” (аббревіатури перших літер назв чотирьох процесів, російською – “НОРД”).

Згідно із гіпотезою Бойда прискорена швидкість циклу дій суб’єкта і більш висока точність його оцінок і реакцій щодо етапів власного циклу й циклу супротивника (за умов контакту із ним, перебування в контурі його циклу) забезпечує перевагу суб’єкта ініціативної військової діяльності над ворогом і веде до подальшої перемоги у протиборстві.

П’ять груп факторів так званої “російської ідентичності”, а саме етнічні росіяни, носії російської мови, прихильники ортодоксального православ’я, слов’янські народи та мешканці географічного простору колишньої російської імперії та СРСР, про які йшлося вище, створюють для російського воєнно-

політичного керівництва зручний і сприятливий контур впливу на внутрішні процеси країн, які відповідають таким факторам. Свідомість громадянина, котра суголосна наведеним факторам, є зручною для впливу “фокальною точкою” [51; 58], через яку державний суб’єкт може діяти із високою вірогідністю досягнення спланованих ефектів “рефлексивного управління” [52].

Таким чином уможливується російська участь у прихованому або/і відкритому впливі за допомогою логіки OODA на життєдіяльність й пострадянського українського суспільства. Водночас, користуючись логікою та закономірностями OODA, рефлексивно й компетентно моделюючи характер, засоби і час вірогідних впливів з боку російських агресивних суб’єктів на носіїв ознак кожної із п’яти груп факторів так званої “російської ідентичності”, все ж можливо випереджувати

такий негативний вплив, превентивно унеможливлувати ефекти дестабілізації, створення та посилення нестабільності, невизначеності для суб'єктів антиукраїнської активності, організувати й посилювати контр-вплив на їх осередки через, скажімо, висвітлення викритих заготовок російських спецслужб, що не відбулися й не відіграли свою роль та призначення.

Подібну логіку та архітектоніку контрактивності, яка має назву “інформаційні операції” (INFO OPS, IO), передбачено у ролі одного із видів бойових дій у збройних силах країн НАТО [61]. Інформаційні операції – це військова функція підготовки пропозицій, рішень і здійснення координації військових інформаційних дій відповідно до створення належного ефекту щодо намірів, розуміння та спроможності ворога чи потенційного супротивника для підтримки НАТО. Інакше кажучи, це інтегрована діяльність сил і засобів під час військових операцій, різних інформаційно пов'язаних можливостей у кооперації з іншими напрямками операцій для впливу, ураження, спотворення та узурпування процесу прийняття рішень з боку реального або потенційного супротивника одночасно із употужненням власного захисту [62].

Розрізняють оборонні інформаційні операції (англ. Defensive Information Operations) та наступальні інформаційні операції (Offensive Information Operations) [61]. До системи можливостей, засобів і технік, що використовуються для впровадження перших відносяться (за [62]): а) психологічні операції – Psychological Operations; б) присутність, позиціонування, профілювання – Presence, Posture and Profile; в) інформаційний захист операцій – Operations Security; г) безпека (захист) інформації – Information Security; д) уведення в оману – Deception; е) електронна боротьба (протидія) – Electronic Warfare; є) фізична руйнація (знищення) об'єктів супротивника – Physical Destruction; ж) дискредитація ключових лідерів – Key Leader Engagement; з) операції у комп'ютерних мережах – Computer Network Operations.

Відтак архітектоніка “інформаційних операцій”, уособлюючи собою систему засобів і процесів “розумної сили”, передбачає задіяння як елементів “жорсткої сили” (фізична руйнація (знищення) об'єктів супротивника), так і потенціалу “м'якої сили” (присутність, позиціонування і профілювання – вміння вразити противника власною бойовою здатністю, висо-

кою готовністю та функціональною вправністю). Наведена номенклатура дій, здійснювана в лоні “інформаційних операцій” у циклі OODA їх застосування на засадах високої когнітивної, рефлексивної компетентності суб'єкта операційного діяння, надає повний спектр умов для отримання перемоги у протистоянні із ворогом. Крім того, наповнення моделі Дж. Бойда OODA теоретичним і прикладним психологічним змістом, її використання у дискурсі, логіці й сценаруванні ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта в мовах невизначеності [49–52] як атрибутивної властивості військової справи уможливується через інтегрування цієї моделі з теорією вчинку В.А. Роменця, циклічно-вчинковим підходом і теорією навчальних проблемних ситуацій А.В. Фурмана.

Таксономія проблемних ситуацій, що запропонована чверть століття тому А.В. Фурманом (див. [43–44]), від початку (коли проблемна ситуація є невідомою, хоча її ризики латентно починають формуватися) до етапу прийняття рішення (коли вона суб'єктом відрефлексована до рівня прийняття рішення діяти, опрацьована мисленева модель способу її розв'язання) розгортає і наповнює предметною конкретикою всі елементи моделі Дж. Бойда OODA. Здійснюючи циклічний рух етапами-щаблями проблемної ситуації – ситуації конфліктного (бойового) зіткнення, ситуації протиборства, – суб'єкт готує собі підґрунтя та інструментарій вірогідних осмислених предметних дій, формулює мотиви-цілі для розробки моделі цих дій, в активному режимі шукає та знаходить аргументи для зміцнення власної мотивації і вибору засобів для поступового переходу до ініціативного вчинення, маневру власними акціями і, як результат, здійснення вчинку як продукту всього процесу ковітальної участі у ситуаційному сценаріє-перебігу протиборства.

Конструктивний аналіз змісту моделі OODA засвідчує її виразну консолідованість теорії вчинку В.А. Роменця, незалежно підтверджує висновок цього українського мислителя про те, що вчинок “є основною ланкою, осередком будь-якої форми людської діяльності... Він виражає будь-яке відношення між особистістю і матеріальним світом... Вчинок – це спосіб особистісного існування у світі... У цьому вузловому осередку буття виявляється творча взаємодія людини і світу” [29, с. 13]. І далі: “...кожна психологічна система може бути вичерпно проаналізована й усебічно сутнісно

оцінена як перспективна залежно від того, наскільки вона вибудовує себе, орієнтуючись на вчинкову логіку людської активності” [31, с. 7–8]. У такий спосіб В.А. Роменцем уперше в науковій думці запропонована субстанційна, базова структура будь-якого акту життєздійснення суб’єкта як *універсальна вчинкова структура діяльності* [1; 29; 30; 45–48].

В умовах дії ризиків, безпосередньої загрози агресивних дій іззовні, нападу суб’єкт державності примушений або уникати стану зіткнення, або брати в ній посильну участь. За цих обставин формується ситуація майбутнього вчинку, і суб’єкт починає свій цикл OODA, упредметнюючи та посилюючи своє спостереження за розвитком обстановки протиборства, зорієнтовуючись у її перебігу для збору, уточнення даних, моделювання власних і ворожих учинкових дій. Мотиваційна складова конфлікту суб’єктом в умовах безпосередньої (бойової) загрози має бути здолана якнайшвидше, адже, за Дж. Бойдом, у протиборстві із самого початку починає перемагати той, хто має більшу швидкість і точність циклу дій, що тільки й може забезпечити йому перевагу над противником й подальшу перемогу в протиборстві [15; 31]. Навіть у положенні ухилення від конфліктної ситуації суб’єкт має моделювати не панічну втечу, а виважені вчинкові дії, які здатні у подальшому перетворити наявну конфліктну ситуацію у стан перехоплення ним ініціативи і здобуття переваги над ворогом.

Моделювання ситуації протиборства, здійснюване на канонах *учинкової парадигми* В.А. Роменця, циклічно-вчинкового підходу і теорії проблемних ситуацій А.В. Фурмана збагачує та додає внутрішньої логіки концепту Дж. Бойда OODA. Так, передбачення у циклі OODA компоненту вчинкової післядії, етапу відрефлексування того, що вже відбулося, як усвідомлення суб’єктом державності ефектів від своїх дій, забезпечує повний контур багаторазового “спірального” повторення циклу OODA впродовж усього процесу протистояння, включно аж до його вичерпного завершення. Саме постійна рефлексія актуального перебігу проблемної ситуації становить зміст умовно розділених, проте комплементарних, етапів спостереження, орієнтації, вмотивування до дії, прийняття рішення, акту дії, первинної і вторинної рефлексій створюючи власне **вчинок** [1; 29; 30; 45–48].

Використання логіки та алгоритмів циклу Дж. Бойда OODA в контексті структурно-

функціональної матриці ігрового моделювання в умовах невизначеності, що запропоновано нами раніше [45], інтегрує ці алгоритми з формулою миследіяльності (за Г.П. Щедровицьким) саме як *моделювання*, що містить етапи-складники: 1) розуміння, 2) рефлексію, 3) мислення, 4) ноєму, мисленневий текст, 5) миследію, тобто узмістовлений образ діяння [60, с. 245]. Така формула, разом із моделлю вчинку А.В. Роменця і таксономією проблемних ситуацій А.В. Фурмана, наповнює психозмістовною логікою і динамікою процес ігрового моделювання як діяльності в обставині жорсткого протиборства як засіб реалізації інтересів суб’єкта і соціальної групи у потенційно небезпечному середовищі (див. *рис. 3*).

Отже, є підстави висновувати, що в умовах невизначеності конкурентного довкілля суб’єкту діяльності доцільно дотримуватися логіки організації власного вчинку або серії вчинків, ґрунтуючись на відповідній структурно-функціональній моделі. Її реалізація у реальному житті умовно створює циклічну спіраль діяльності (*рис. 3*), що спрямована від стану невизначеності (небезпеки) до стану визначеності (стабільності, комфортності, екологічності норм життєдіяльності), коли ризики протистояння відсутні.

Ігрове моделювання поширюється не лише на логіку, структуру, функції і способи (стратегії) протистояння та протиборства. Гра, з античних часів включно, є основою військової підготовки, причому як індивідуального, так і колективного рівнів [2; 13; 17; 21; 55; 71]. Науці відомі давньоримські Троянські ігри (*Lusus Troiae*) – форма перевірки військової підготовки юнаків і дорослих чоловіків у вигляді змагань військового профілю, що проводилися систематично [2].

Важливого значення гри як формі військової підготовки надавав класик воєнного мистецтва другої половини XIX сторіччя, українець за походженням, генерал М.І. Драгомиров. Його висновки щодо доцільності використання ігрового моделювання у практиці підготовки військ стосуються розвитку когнітивної, рефлексивної компетентності, вправності, збереження емоційної рівноваги офіцерів та молодших командирів, здатності офіцерів до нестандартного мислення, розвиток у них сміливості приймати оптимальні рішення, вміння віднаходити нові прийоми виконання службово-бойових завдань [13]. За висновками цього національного достойника ігрові засоби

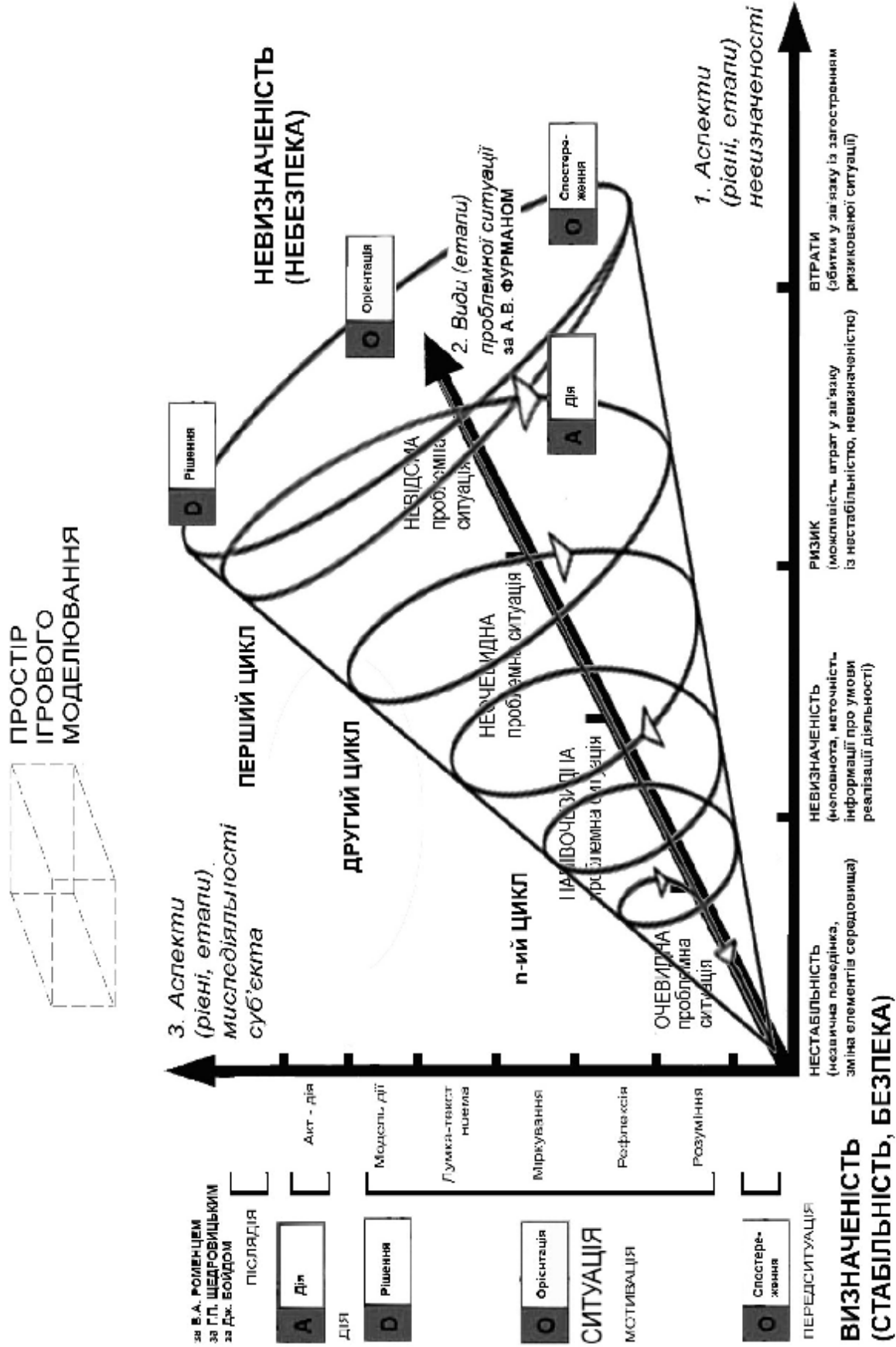

Рис. 3. Структурно-функціональна матриця ігрового моделювання в умовах невизначеності конкурентного середовища.

військової підготовки “збуджують розумову діяльність і спрямовують її на розвиток військових міркувань, привчають вникати у глибинну сутність бойового доручення, надають навичок аналізу труднощів воєнної справи, [формують] уміння своєчасно вживати заходи обережності, швидко та вірно мислити за різних умов обстановки... Вправи у воєнній грі готують... бути керівником” [13, с. 93].

Провідними країнами світу активно використовуються ігрові форми та методи навчання і підготовки військових кадрів. До прикладу, в Академії сухопутних військ США (USMA, West Point) здійснюється викладання дисципліни “Теорія ігор”, що призначена формувати в кадетів поведінкові стереотипи прийняття рішень та ефективно їх реалізовувати у кризових ситуаціях, якими переповнена військова діяльність. Особливе значення при цьому надається розвитку практичного мислення, мета якого – здійснення оптимальних розрахунків порядку перебігу подій і мінімізація втрат особового складу, озброєння і техніки. Тематично дисципліна передбачає два змістових компоненти навчання: перший становить ознайомлення кадетів із основами теорії ігор, другий – використання отриманих знань у повсякденних навчальних ситуаціях [71, с. 445].

У збройних силах Російської Федерації використовуються професійно зорієнтовані ігри, які мають визначену предметно-функціональну спрямованість та відповідно розподілені на групи і види: дослідницькі ігри, дидактичні, рефлексивно-оціночні, діагностичні, мотиваційні, психотехнічні тощо. Всі види ігор системно взаємопов’язані між собою. За сподіваннями російських фахівців лише інтегроване застосування усіх цих ігор у поєднанні із традиційними методами навчання дозволить досягати належного рівня підготовки військових спеціалістів [55, с. 11].

На сучасному етапі розвитку системи національної військової підготовки застосовуються власні наукові напрацювання, спадщина радянської воєнної науки і сучасні розробки країн НАТО. Це відбувається у геополітичній ситуації поступового посилення різноаспектних впливів останньої на суспільну дійсність і державні реалії України й одночасної мінімізації використання громадянами і державниками радянської спадщини [7; 20; 61; 62]. Приємно констатувати, що у повсякденні сектору безпеки та оборони країни нині широко застосовуються “дослідницькі навчання та дослідницькі воєнні ігри..., прийоми матема-

тичного опису бойових дій, методики воєнно-технічних та оперативно-тактичних розрахунків” [20, с. 142]; має місце “моделювання бойових дій на електронно-обчислювальних пристроях” [20, с. 146], здійснюються заходи впровадження стандартів управління військами, прийнятих у державах-членах НАТО [7].

ВИСНОВКИ

Результати дискурсивно-аналітичної спроби осмислення гри як онтофеноменальної форми буття людини і суспільства в умовах ризику, встановлення сутності та змісту гри як теоретичного конструкту і практичного засобу діяльності в агресивному середовищі й під час жорсткої конкурентної боротьби, що вдосконалює арсенал особи і соціальної групи стосовно освоєння, застосування ефективних способів протиборства у часопросторі потенційної загрози та проявленої небезпеки надають підстави для формулювання низки таких висновків.

1. Психологічні та міждисциплінарні теоретичні підходи до феномену гри в обставинах масштабного протистояння мають глибоку історію. Гра як онтофеноменальна форма буття людини і суспільства у своєму цивілізаційному розвитку набула ознак *культурно-атрибутивної еманации збройної боротьби* в умовах ризику, небезпеки, агресивного середовища, конкуренції, конфлікту будь-якої, сутнісно дегуманної, природи і мети. Виступаючи культурним заміником збройного протистояння, гра є діяльністю, котра локалізує та істотно зменшує обсяги і ступінь втрат суб’єктів збройного протиборства, які були б неминучими у ситуації відкритої, тотальної війни, спрямованої на обопільне безумовне знищення. Водночас гра як феномен урівноважує собою будь-які агональні прояви між людьми чи групами людей і є *“культурною функцією війни”*. Вона інтегрально уособлює форми цивілізованої боротьби на противагу тотальній війні, що може призвести до суттєвого гальмування розвитку і деградації людства або його повного винищення. Збройне протиборство за своєю природою тяжіє до обрання сторонами конфлікту найбільш ефективних засобів впливу на супротивника, що спричиняє атрибутивність системи певних правил ведення боротьби. Наявність такої системи правил перетворює хижачку і нищівну агресію кожного щодо кожного у діяльність за *формулою*

гри. При цьому мета воєнного протистояння може бути досягнута без недоцільних, зайвих втрат, включаючи й можливу загибель не лише переможеного, а також і переможця.

2. Формула гри як діяльності в умовах протистояння в сучасному світі відповідає провідним концептам геополітичного протистояння держав, зокрема триєдиній “концепції взаємодоповнення жорсткої (*hard*), м'якої (*soft*) та розумної (*smart*) сил”. В реаліях різних країн указаний концепт реалізується як гібридна війна, опосередкована або проксі-війна (проху warfare, проху wars), асиметрична війна, мережева (мережево-центрична) війна тощо. Об'єднуючою ознакою сучасних форм збройної боротьби поступово стає свідоме зменшення класичних, традиційних, конвенційних, лінійних форм збройної боротьби і збільшення невійськових, нетрадиційних, неконвенційних, іррегулярних, непередбачених міжнародним правом війни й загалом застосування нелінійних форм воєнно-політичного впливу.

3. В основі визначення формули гри як психологічної матриці моделювання дій у військовій справі знаходиться історичний світовий досвід збройних протистоянь, відповідні надбання військового мистецтва різних країн світу та різних епох. Базис такої формули становить загальна логіка досягнення воєнно-політичної мети в найбільш оптимальний спосіб, досягнення рівноваги з-поміж мінімізацією ресурсів та максимізацією здобутків суб'єкта боротьби. Самоорганізація останнього в умовах протистояння повинна відповідати ситуації, хронотопу події такого протистояння. Принципами, що надають йому можливість оптимально заглибитись у зміст і процеси актуальної ситуації протистояння, використати її потенціал, мінімізувавши витрачені ресурси та максимізувавши отримані здобутки є: 1) компліментарність, функціональне доповнення параметрів та елементів ситуації і властивостей самого суб'єкта діяння; 2) пріоритетний вибір ним шляху найменшого спротиву; 3) безперервність дій та акцій; 4) переважання непрямих, прихованих, неявних впливів і дій. Домінуючим вважається принцип непрямой, прихованої, успішної практичної реалізації ігрового моделювання.

4. Структура діяльності суб'єкта протистояння умовно складається із двох субстанційних частин: а) зовнішньо суб'єктної, тобто діяльності суб'єкта-актора та б) внутрішньо суб'єктної, себто рефлексивної діяльності. Інтегрую-

чим ігровим чинником першої в умовах потенційної загрози та проявленої небезпеки, є його воєнна хитрість, оптика якої охоплює сукупність заходів щодо створення у супротивника: 1) ілюзій сприймання обстановки протистояння (імітація, маскування); 2) спотворення його мислення у процесі протистояння (уведення супротивника в оману); 3) ілюзій антиципації (раптовість і непередбачуваність дій актора). Інтегруючим ігровим чинником другої (рефлексії) постає збалансоване функціонування усіх компонентів психіки суб'єкта протистояння із його усвідомленим пріоритетом у вправності збереження емоційної рівноваги (емоційній стабільності, саморегуляції) та в нарощуванні високої когнітивної, рефлексивної компетентності. Актуалізовані параметри і показники психологічної структури особистості суб'єкта конфлікту повинні забезпечувати його здатність до максимальної продуктивності у тривало нездоланих обставинах максимальної небезпеки.

5. Зовнішньо суб'єктна діяльність суб'єкта-актора має за мету: а) вплив на зміст та побудову діяльності супротивника; б) захист власних внутрішніх особистісних структур від тиску опонента-ворога. Щонайперше це досягається шляхом свідомого, цілеспрямованого привнесення і посилення нестабільності, невизначеності у становище противника та отримання конкурентної переваги над ним ще до настання ситуації безпосереднього зіткнення (конфлікту), збереження власної переваги до завершення актуальної ситуації (війни). Далі, через привнесення та посилення нестабільності, невизначеності у становище супротивника, проникнення у його систему і процеси управління, здійснюється виведення ворога із стану збалансованої рівноваги, створення і посилення його емоційних ризиків, перекручення антиципаційних схем, сприймання наявної ситуації, порушення алгоритмів мислення й адекватного прийняття рішень, стимулювання шаблонного мислення та нав'язування супротивнику неефективних засновків для прийняття помилкових, вигідних суб'єкту діяльності міркувань, рішень, дій.

6. Внутрішньо суб'єктна діяльність, рефлексія суб'єкта протистояння має за мету підтримання його високого психофункціонального стану в ситуації боротьби або загрози військового протистояння. Вже на етапі входження у ситуацію протистояння, головню через інтеріоризацію поточних загроз і можливих ризиків на підґрунті наявного досвіду рефлекс-

сивна свідомість суб'єкта конструктивного діяння формує модель його вчинення як актора новопосталої ситуації. *Збалансоване функціонування психіки останнього* на етапі розгортання безпосередньої конфліктної боротьби, вхід у ситуацію воєнного зіткнення створює важливий складник зовнішньо суб'єктної діяльності – захист власних особистісних структур і характеристик від руйнівних впливів противника. Надалі, тепер уже через екстеріоризацію моделей суб'єкта-актора, він здійснює тиск на структуру діяльності опонента з визначеною метою.

7. Структуру діяльності суб'єкта протиборства в процесі конфліктної ситуації доцільно вибудовувати таксономічно (наступний системний елемент є похідним від попереднього та не виключає, а передбачає активність попереднього) як *цикл вчинення*, що складається з таких етапів: 1) розуміння, 2) власне рефлексія, 3) мислення, 4) ноєма, мисленнєвий текст, 5) мислєдія, узмістовлений образ діяння, 6) акт, реалізація мислє дії, 7) первинна рефлексія здійсненого, 8) вторинна рефлексія досвіду здійсненого. При цьому аспекти-етапи вчинку (мислєдіяльності та акту діяльності) суб'єкта за оптимальних умов функціонально відповідають кожному рівню розв'язання проблемної ситуації від початку, коли вона є невідомою, хоча її ризики починають латентно формуватися, через упрозорення проблеми, збільшення її очевидності й аж до стабілізації ситуації та її завершення, повного зняття. При цьому пришвидшення циклу дій суб'єкта протиборства і більш висока точність його оцінок і реакцій відносно етапів перебігу власного вчинення й альтернативних акцій противника забезпечує йому перевагу над останнім, збільшує вірогідність остаточної перемоги.

8. Здійснений теоретичним аналіз психологічної проблематики розуміння і ведення військової справи підтверджує доцільність використання у ролі постнекласичної методологічної оптики дослідження ігрового моделювання життєдіяльності суб'єкта в умовах невизначеності теорії вчинку (Роменець, 1989), теорії та оргдіяльнісної ігрової практики СМД-методології (Щедровицький, 1995, 2004, 2005; Фурман, Шандрук, 2014а, 2014б), вітакультурної методології (А.В. Фурман, 2005–2017, 2016; О.Є. Фурман (Гуменюк), 2008, 2015), теорії навчальних проблемних ситуацій (А.В. Фурман, 1994, 2007), психологічної теорії саморегуляції суб'єкта діяльності (Олефір, 2016), теорії ігор (Мак-Кінсі, 1960, Нейман співав., 1970; Шелінг, 2007) та ін.

9. Систему професійної підготовки військово-службовців та цивільних осіб, які беруть участь у діяльності сектору оборони і безпеки України, доцільно вибудовувати на засадах озброєння їх знаннями з теорії гри, розвитку навичок і компетенцій ігрового моделювання через застосування ігрових форм та методів навчання і тренування. Обов'язковим є включення до відповідних програм підготовки дисциплін, що забезпечуватимуть у подальшій службі та щоденній роботі високу когнітивну, рефлексивну компетентність, здатність до максимальної мислєдіяльнісної продуктивності у соціальному просторі максимальної небезпеки, воєнну хитрість та емоційну стабільність персоналу сектору оборони і безпеки нашої держави на основі логіки і психології ігрового моделювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. – К.: Либідь, 2016. – 272 с.
2. *Арриан*. Тактическое искусство / Арриан; пер., комент., вступ. стаття А. К. Нефєдкіна. – СПб.: Факультет филології и искусств СПбГУ; Нестор-История, 2010. – 286 с. – (Fontes scripti antiqui).
3. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих отношений / Э. Берн; пер. с англ., предисл. и прим. А.И.Фета. – Philosophical arkiv, Sweden, 2016. – 164 с.
4. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016) / під ред. І.С. Руснака. – К.: НУОУ, 2017. – 251 с.
5. *Вайнер А.Я.* О противоборстве в сфере управления / А.Я. Вайнер // Военная мысль. – 1990. – №9. – С. 18–23.
6. *Ветренко И.А.* Игровые практики в политическом процессе: [монографія] / И.А. Ветренко. – Омск: Изд-во Ом. гос. ун-та, 2009. – 176 с.
7. ВПЗ.0. Військовий Посібник 3.0 Операції. – К.: Генеральний Штаб Збройних Сил України, 2016.
8. Военно-психологический словарь-справочник / под общ. ред. Ю.П. Зинченко. – М.: ИД Куприянова / Общество психологов силовых структур, 2010. – 592 с.
9. *Герасимов В.* По опыту Сирии / В. Герасимов // Военно-промышленный курьер (ВПК). Ассоциация военно-промышленных компаний. – 2016. – №9. – С. 5.
10. *Голосов Р.А., Сабуров Г.И., Шевелев Э.Г., Харламов Н.Н.* К теории боевых систем / Р.А. Голосов соавт. // Военная мысль. – 1990. – №9. – С. 24–33.
11. *Горбулін В.П.* Інформаційні операції та безпека суспільства: загрози, протидія, моделювання: [монографія] / В.П. Горбулін, О.Г. Додонов, Д.В. Ланде. – К.: Інтертехнологія, 2009. – 164 с. – Бібліогр.: с. 153–162.
12. *Диксит А.* Теория игр. Искусство стратегического мышления в бизнесе и жизни / Авинаш Диксит и Барри Нейлбафф; пер. с англ. Н. Яцюк. – 2-е изд. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2016. – 464 с.
13. *Драгомиров М.И.* Избранные труды. Вопросы

- воспитания и обучения войск: [монографія] / М.И. Драгомиров; под ред. Л.Г. Бескровного. – Военное изд. МО СССР, 1956. – 686 с.
14. *Зенгер Х. фон.* Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать / Х. фон Зенгер. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – Т.1. – 512 с.; Т.2. – 1024 с.
15. *Ивлев А.А.* Основы теории Бойда. Направления развития, применения и реализации: [монографія] / А.А. Ивлев. – М., 2008. – 64 с.
16. *Казанцев А.А.* “Большая игра” с неизвестными правилами: Мировая политика и Центральная Азия / А.А. Казанцев. – М.: Фонд “Наследие Евразии”, 2008. – 248 с.
17. Китайское искусство войны. Постигание стратегии. Чжугэ Лян и Лю Цзи / сост. и ред. Т. Клири; пер. с англ. Р.В. Котенко. – 2-е изд. – СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2012. – 256 с.
18. *Клименко С.* Теория и практика ведения “гибридных войн” (по взглядам НАТО) 2015 / С. Клименко // Зарубежное военное обозрение. – 2015. – № 5. – С. 109–112.
19. *Криппендорф К.* 36 стратегий для победы в эпоху конкуренции / К. Криппендорф; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2005. – 256 с.
20. Культура военного мышления / под ред. Ф. Ф. Гайворонского и М. И. Галкина. – М.: Воениздат, 1991. – 287 с.
21. *Лобов В.Н.* Военная хитрость в истории войн / В.Н. Лобов. – М.: Воениздат, 1988. – 192 с., 16 л. ил.
22. *Мак-Кинси Дж.* Введение в теорию игр: [монографія] / Дж. Мак-Кинси. – М.: Гос. изд. физико-математ. лит., 1960. – 420 с.
23. Мягкая сила. Мягкая власть. Междисциплинарный анализ: [колл. Монографія] / под ред. Е.Г. Борисовой. – М.: ФЛИНТА, Наука, 2015. – 230 с.
24. *Най Дж. С.* Будущее власти. Как стратегия умной силы меняет XXI век: [монографія] / Дж. С. Най. – М.: АСТ, 2014. – 448 с.
25. Некоторые аспекты анализа военно-политической обстановки: [монографія] / под ред. А. И. Подберезкина, К. П. Боришполец. – М.: МГИМО-Университет, 2014. – 874 с.
26. *Олефір В.О.* Психологія саморегуляції суб’єкта діяльності: дис... доктора психологічних наук: 19.00.01 / В.О. Оліфер. – Харків, 2016. – 428 с.
27. *Портер Е. Майкл.* Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / Майкл Е. Портер; пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 454 с.
28. *Постников А.В.* “Большая игра в Азии” против России: история и современность: [монографія] / А.В. Постников. – Чита: ЗабГУ, 2015. – 77 с.
29. *Роменець В.А.* Вчинок і постановня канонічної психології // Людина. Суб’єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / за ред. В.О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 11–36.
30. *Татенко В.О.* Від редактора // Людина. Суб’єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / за ред. В.О. Татенка. – К., Либідь, 2006. – С. 6–10.
31. *Савин Л.В.* Сетевая структура и сетевая война. Введение в концепцию: [монографія] / Л.В. Савин. – М.: Евразийское движение, 2011. – 130 с.
32. *Сергеев Е.Ю.* “Большая игра” в российско-британских отношениях второй половины XIX – начала XX века: новый взгляд / Е.Ю. Сергеев // Российская история. – 2011. – № 5. – С. 4.
33. Китайская философия: Энциклопедический словарь / РАН. Инт-т Дальнего Востока; гл.ред. М.Л. Титаренко. – М.: Мысль, 1994. – 573 с.
34. *Солонько И. В.* Феномен концептуальной власти: социально-философский анализ: [монографія] / И.В. Солонько. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2011. – 304 с.
35. *Сунь-цзы.* Искусство войны / под ред. Томаса Клири. перев. с англ. – М.: Изд. “София”, 2013. – 224 с., илл.
36. *Схиммельпенник ван дер Ойе Д.* Неизвестный Пржевальский / ван дер Ойе Д. Схиммельпенник // Ариаварта. – 1997. – № 1. – С. 207–226.
37. *Схиммельпенник ван дер Ойе Д.* Агенты Империи? Русское географическое общество и Большая игра / ван дер Ойе Д. Схиммельпенник. Геополитические аспекты изучения Центральной Азии. – С. 383–392.
38. *Теплов Б.М.* Избранные труды: в 2-х т. / Б.М. Теплов. – М.: Педагогика, 1985. – Т.1. – 328 с.
39. Теория прогнозирования и принятия решения: [учеб. пос.] / под ред. С.А. Саркисяна. – М., Высшая школа”, 1977. – 350 с.
40. Труды научно-исследовательского отдела Института военной истории. – Т. 9. Кн. 1. Обеспечение национальных интересов России в Арктике / Зап. воен. округ, Воен. акад. Ген. штаба Вооружен. Сил Рос. Федерации, Ин-т воен. истории, Гос. по-лярн. акад. – С-Пб.: Политехника-сервис, 2014. – 218 с.
41. *Филимонов Г. Ю.* Технологии “мягкой” силы на вооружении США: ответ России : [монографія] / Г.Ю. Филимонов, О.Г. Карпович, А.В. Манойло. – М.: РУДН, 2015. – 581 с.
42. *Философы из Хуайнани / Хуайнаньцзы;* пер. Л.Е. Померанцевой; сост. И.В. Ушаков. – М.: Мысль, 2004. – 430 с. – (Философское наследие).
43. *Фурман А.В.* Навчальна проблемна ситуація як об’єкт психологічного пізнання / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2007. – №1. – С. 9–80.
44. *Фурман А. В.* Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: Екон. думка, 2007. – 164 с.
45. *Фурман А.В.* Ідея і зміст професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 378 с.
46. *Фурман А.В.* Парадигма як предмет методологічної рефлексії / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №3. – С. 72–85.
47. *Фурман А.В.* Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №4. – С. 18–36.
48. *Фурман А.В.* Циклічно-вчинкова модель гри як онтофеноменальної данності / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2014. – №4. – С. 24–63.
49. *Хайрулін О.М.* Значеннєво-смісловий горизонт невизначеності як психологічної категорії / Олег Хайрулін // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 56–81.
50. *Хайрулін О.М.* Світ невизначеності та ігрове моделювання суб’єкта (контури дослідницької програми) / Олег Хайрулін // Вітакультурний млин. – 2018. – Модуль 20. – С. 67–75.
51. *Хайрулін О.М.* Теорія “фокальної точки” (Т. Шеллінг) та теорія “перспектив” (Д. Канеман) як основа розвитку рефлексивної компетентності українського офіцера / Олег Хайрулін // Збірник наукових праць

НАОУ. – 2016. – №1. – С. 133–139.

52. Хайрулін О.М. Теоретико-психологічний аналіз змісту категорійного поняття “гра” / Олег Хайрулін // Психологія і суспільство. – 2017. – №3. – С. 32–50.

53. Хейзинга Й. Homo ludens. Человек играющий / Йохан Хейзинга; сост. предисл. и пер. с нидерл. Д.В. Сильвестрова; коммент., указатель Д.Э. Харитоновича. СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – 416 с.

54. Хопкирк П. Большая игра против России: Азиатский синдром / П. Хопкирк; пер. с англ. И.И. Кубатько. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 640 с: ил. – (Мир тайных войн).

55. Хрипко В.В. Феномен игры в военном обучении / В.В. Хрипко. – М.: ВАФ, 1998. – 140 с.

56. Хромов А.Б. Пятифакторный опросник личности: [уч.-метод. пос.] / А.Б. Хромов. – Курган: Изд-во Курганского гос. университета, 2000. – 23 с.

57. Чорний В.С. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку: [монографія] / Віталій Сергійович Чорний. – Ніжин: ТОВ Вид. “Аспект-Поліграф”, 2009. – 368 с.

58. Шеллинг Т. Стратегия конфликта / Томас Шеллинг; пер. с англ. Т. Даниловой; под ред. Ю. Кузнецова, К. Сониной. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 366 с. – (Серия “Международные отношения”)

59. Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / Дж. Шерр; пер. с англ. – Королевский институт международных отношений Chatham House, Центр Разумкова. – К.: Заповіт, 2013. – 152 с.

60. Щедровицкий Г. П. Организационно-деятельностная игра. Сборник текстов [текст] (1) / Из архива Г.П. Щедровицкого. – Т. 9. (1). – М.: Наследие ММК, 2004. – 288 с.

61. AJP-01(B) – ALLIED JOINT DOCTRINE is a NATO UNCLASSIFIED publication. The agreement of nations to use this publication is recorded in STANAG 2437.

62. AJP-3(B)-ALLIED JOINT DOCTRINE FOR THE CONDUCT OF OPERATIONS is a NON-CLASSIFIED publication. The agreement of nations to use this publication is recorded in STANAG 2490.

63. Amos C. Fox and Andrew J. Rossow, Making Sense of Russian Hybrid Warfare: A Brief Assessment of the Russo-Ukrainian War, The Institute of Land Warfare, ASSOCIATION OF THE UNITED STATES ARMY, LAND WARFARE PAPER No. 112, March 2017, 23 p.

64. Cline R. S. World power assessment: A calculus of strategic drift. Washington: Center for Strategic and International Studies, Georgetown University. 1975.

65. Fleming Brian P. The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art. – Fort Leavenworth, KS: U.S. Army School of Advanced Military Studies (SAMS), U.S. Army Command & General Staff College, 2011.

66. Nye J. (Jr.) Soft Power: The Means to Success in World Politics. NY: Public Affairs, 2004.

67. Nye Joseph S. Bound to lead: the changing nature of American power. Basic Books, 1990. 167 p.

68. Nye J. The future of Power / J Nye. – New York: Public Affairs, 2011. – 320 с.

69. Roselle L., Miskimmon A., O’Loughlin B. Strategic Narrative: A New Means to Understand Soft Power // Media, War & Conflict 2014, Vol. 7(1). PP. 70–84.

70. John O.P., & Srivastava S. (1999). The Big-Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical pers-

pectives. In L.A. Pervin & O.P. John (Eds.), Handbook of personality: Theory and research (Vol. 2, pp. 102–138). New York: Guilford Press.

71. USMA Academic Program (Redbook) Academic program class of 2015 Curriculum and Course Descriptions office of the dean West Point, New York, 2012. – 493p. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.usma.edu/curriculum/RedBook/AY13_RedBook.pdf.

REFERENCES

1. Akademik Romenets: tvorchist i pratsi: zb. st. / uporyad. P.A. M’yasoyid; vldp. red. L.O. Shatirko. – K.: LibId, 2016. – 272 s.

2. Arrian. Takticheskoe iskusstvo / Arrian; per., komment., vstup. stati A. K. NefYodkina. — SPb. : Fakultet filologii i iskusstv SPbGU; Nestor-Istoriya, 2010. — 286 s. — (Fontes scripti antiqui).

3. Bern E. Igrayi, v kotoryie igrayut lyudi. Psihologiya chelovecheskih otnosheniy / E. Bern; per. s angliyskogo, predislovie i primechaniya A.I.Feta —Philosophical arkiv, Sweden, 2016. — 164 s.

4. Bila kniga antiteroristichnoyi operatsii na Shodi Ukraini (2014–2016). / pId red.. Rusnaka I.S. – K.: NUOU, 2017. – 251 s.

5. Vayner A.Ya. O protivoborstve v sfere upravleniya / A.Ya. Vayner // Voennaya myisl. Ezhemesyachnyiy voenno-teoreticheskii zhurnal Ministerstva oboronyi Soyuza SSR. – 1990. – #9. – S. 18-23.

6. Vetrenko I.A. Igrovyye praktiki v politicheskom protsesse: monografiya / I.A. Vetrenko. – Omsk: Izd-vo Om. gos. un-ta, 2009. – 176 s.

7. VP3.0. VIyskoviy PosIbnik 3.0 OperatsIyi. — K.: Generalniy Shtab Zbroynih Sil UkraYini, 2016.

8. Voенно-психологический словарь-справочник / pod obsch. red. Yu.P. Zinchenko. M.: ID Kupriyanova / Obschestvo psihologov silovyih struktur, 2010. – 592 s.

9. Gerasimov V. Po opyitu Sirii. / V. Gerasimov // Voенно-promyshlennyiy kurer (VPK). Obscherossiyskaya ezhenedel'naya gazeta. Assotsiatsiya voенно-promyshlennyih kompaniy. – 2016. – # 9. – S. 5.

10. Golosov R.A, Saburov G.I., Shevelev E.G., Harlamov N.N. K teorii boevyih sistem. / R.A. Golosov soavt. // Voennaya myisl. Ezhemesyachnyiy voенно-teoreticheskii zhurnal Ministerstva oboronyi Soyuza SSR. 1990. – #9. – S. 24-33.

11. Gorbulln V.P. InformatsIynI operatsIyi ta bezpeka suspIilstva: zagrozi, protidIya, modelyuvannya: monografiya / V.P. Gorbulln, O.G. Dodonov, D.V. Lande. – K.: Intertehnologiya, 2009. – 164 s. – BIblIogr.: s. 153-162.

12. Diksit A. Teoriya igr. Iskusstvo strategicheskogo myishleniya v biznese i zhizni / Avinash Diksit i Barri Neylbaff; per. s angl. N. Yatsyuk. – 2-e izd. – M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2016. – 464 s.

13. Dragomirov M.I. Izbrannyye trudyi. Voprosyi vospitaniya i obucheniya voysk: monografiya / Pod. red. L.G.Beskrovnogo. Voенное izdatelstvo MO SSSR. – 1956 g. – 686 s.

14. Zenger H. fon. Stratagemyi. O kitayskom iskusstve zhit i vyizhivat. TT. 1, 2. — M: Izd-vo Eksmo, 2004. — 512 s, 1024 s.

15. Ivlev A.A. Osnovyi teorii Boyda. Napravleniya razvitiya, primeneniya i realizatsii.// Monografiya / Moskva – 2008 – 64 s.

16. Kazantsev A.A. "Bolshaya igra" s neizvestnyimi pravilami: Mirovaya politika i Tsentralnaya Aziya. – M: Fond "Nasledie Evrazii", 2008. – 248 s.
17. Kitayskoe iskusstvo voyni. Postizhenie strategii. Chzhuge Lyan i Lyu Tszhi / Sostavlenie i red. T. Kliri; Per. s anglyskogo R.V. Kotenko. – 2-e izd. – SPb.: EVRAZIYA, 2012. – 256 s.
18. Klimenko S. Teoriya i praktika vedeniya "gibridnyih voyn" (po vzglyadam NATO) 2015 / S. Klimenko // Zarubezhnoe voennoe obozrenie. – 2015. – # 5. – S. 109–12.
19. Krippendorf K. 36 strategiy dlya pobedy v epohu konkurentssii / Perv. s angl. – SPb.: Piter, 2005. – 256 s.
20. Kultura voennogo myshleniya / Pod red. F. F. Gayvoronskogo i M. I. Galkina. — M.: Voenizdat, 1991. — 287 s.
21. Lobov V.N. Voennaya hitrost v istorii voyn. – M.: Voenizdat, 1988. – 192 s., 161. il.
22. Mak-Kinsi Dzh. Vvedenie v teoriyu igr: [monografiya] / Dzh. Mak-Kinsi. Gosudarstvennoe izdatelstvo fiziko-matematicheskoy literatury. Moskva. 1960. – 420 s.
23. Myagkaya sila. Myagkaya vlast. Mezhdistsiplinarnyy analiz. Kollektivnaya monografiya / Pod red. E.G. Borisovoy. M.: FLINTA, Nauka, 2015. – 230 s.
24. Nay Dzh. S. Budushee vlasti. Kak strategiya umnoy silyi menyaet HHI vek.: [monografiya] / Dzh. S. Nay. M.: AST, 2014. – 448 s.
25. Nekotorye aspekty analiza voenno-politicheskoy obstanovki : monografiya / pod red. A. I. Podberezkina, K. P. Borishpolets. Mosk. gos. in-t mezhdunar. otnosheniy (un-t) MID Rossii, tsentr voenno-polit. issledovaniy. — M. : MGIMO–Universitet, 2014. — 874 s.
26. Olefir. Olefir V.O. Psihologiya samoregulyatsiyi sub'ekta diyalnostI. Na pravah rukopisu. Disertatsiya na zdobuttya naukovoogo stupenya doktora psihologichnih nauk, 19.00.01 – zagalna psihologiya, istoriya psihologii, Harkiv, 2016. – 428 s.
27. Porter E. Maykl. Konkurentnaya strategiya: Metodika analiza otrasley i konkurentov / Maykl E. Porter; Per. s angl. — M.: Alpina Biznes Buks, 2005. — 454 s.
28. Postnikov A.V. "Bolshaya igra v Azii" protiv Rossii: istoriya i sovremennost : [monografiya] / A. V. Postnikov. Chita: ZabGU, 2015. – 77 s.
29. Romenets V.A. Vchinok I postannya kanonIchnoy psihologii // Lyudina. Sub'ekt. Vchinok. Filosofsko-psihologIchnI studIyi / Za red. V.O. Tatenka. – K.: LibId, 2006. – S. 11–36.
30. Tatenko V.O. Vid redaktora // Lyudina. Sub"ekt. Vchinok. Filosofsko-psihologIchnI studIyi / Za red. V.O. Tatenka. – K., Libid, 2006. – S. 6–10.
31. Savin L.V. Setetsentrichnaya i setevaya voyna. Vvedenie v kontseptsiyu: [monografiya] / L. V. Savin. M.: Evraziyskoe dvizhenie, 2011. – 130 S.
32. Sergeev E.Yu. "Bolshaya igra" v rossiysko-britanskih otnosheniyah vtoroy poloviny XIX – nachala XX veka: novyy vzglyad // Rossiyskaya istoriya. 2011. # 5. S. 4.
33. Kitayskaya filosofiya: Entsiklopedicheskiy slovar / RAN. Int-t Dalnego Vostoka; gl.red. M.L. Titarenko. — M.: Myisl. 1994. — 573 s.
34. Solonko I. V. Fenomen kontseptualnoy vlasti: sotsialno-filosofskiy analiz: monografiya / I. V. Solonko — 3-e izd., pererab. i dop. — M. 2011. — 304 s.
35. Sun-tszhi. Iskusstvo voyni / pod redaktsiey Tomasa Kliri. perv. s angl. — M.: Izdatelstvo "Sofiya", 2013. — 224 s., ill.
36. Shimmelpennink van der Oye D. Neizvestnyiy Przhevalskiy / Shimmelpennink van der Oye D. // Ariavarta. – 1997. – # 1. – S. 207–226.
37. Shimmelpennink van der Oye D. Agenty Imperii? Russkoe geograficheskoe obschestvo i Bolshaya igra / Shimmelpennink van der Oye D. Geopoliticheskie aspekty izucheniya Tsentralnoy Azii. – S. 383–392.
38. Teplov B.M. Izbrannyye trudy: v 2-h t. T. I – M.: Pedagogika, 1985. – 328 s.
39. Teoriya prognozirovaniya i prinyatiya resheniy. Ucheb. Posobie. Pod red. S.A. Sarkisyana. M., "Vyssh. shkola", 1977. – 350 s.
40. Trudy nauchno-issledovatel'skogo otdela Instituta voennoy istorii. T. 9. Kn. 1. Obespechenie natsionalnyih interesov Rossii v Arktike / Zap. voen. okrug, Voenn. akad. Gen. shtaba Vooruzhen. Sil Ros. Federatsii, In-t voen. istorii, Gos. po-lyarn. akad.– Sankt-Peterburg : Politehnika-servis, 2014. – 218 s.
41. Filimonov G. Yu. Tehnologii "myagkoy" silyi na vooruzhenii SShA: otvet Rossii : monografiya / G. Yu. Filimonov, O. G. Karpovich, A. V. Manoylo. – Moskva : RUDN, 2015. – 581 s.
42. Filosofyi iz Huaynani / Huaynantszyi, per L E Pomerantsevoy. Sost I V Ushakov – M: Myisl, 2004 – 430 s – (Filosofskoe nasledie).
43. Furman A.V. Navchalna problemna situatsiya yak ob'ekt psihologIchnogo pIznannya / Anatoliy V. Furman // Psihologiya I suspIstvo. – 2007. – #1. – S. 9–80.
44. Furman A. V. Teoriya navchalnih problemnih situatsiy: psihologo-didaktichniy aspekt: [monografiya] / Anatoliy Vasilovich Furman. Ternopil: Ekon. Dumka. 2007. – 164 s.
45. Furman A.V. Ideya i zmist profesiynogo metodologuvannya: [monografiya] / Anatoliy Vasilovich Furman. – Ternopil: TNEU, 2016. – 378 s.
46. Furman A.V. Paradigma yak predmet metodologichnoy refleksiyi / Anatoliy V. Furman // Psihologiya i suspIstvo. – 2013. – #3. – S. 72–85.
47. Furman A.V. Geneza nauki yak globalna dosIidnitska programa: tsiklichno-vchinkova perspektiva / Anatoliy V. Furman // Psihologiya i suspIstvo. – 2013. – #4. – S. 18–36.
48. Furman A.V. Tsiklichno-vchinkova model gri yak otopenomenalnoy dannosti / Anatoliy V. Furman // Psihologiya i suspIstvo. – 2014. – #4. – S. 24–63.
49. Hayrulin O.M. ZnachennoEvo-smislovyi gorizont neviznachenosti yak psihologichnoi kategorii / Oleg Hayrulin // Psihologiya i suspIstvo. – 2017. – #4. – S. 56–81.
50. Hayrulin O.M. SvIt neviznachenostI ta Igrove modelyuvannya sub'ekta (konturi dosIidnitskoYi programi) / Oleg Hayrulin // Vitakulturniy mlin. – 2018. – Modul 20. – S. 67–75.
51. Hayrulin O.M. Teoriya "fokalnoYi tochki" (T. ShellIng) ta teoriya "perspektiv" (D. Kaneman) yak osnova rozvitku reflektivnoYi kompetentnosti ukrayinskogo ofItsera / Oleg Hayrulin // Zbirnik naukovih prats NAOU. – 2016. – #1. – S. 133–139.
52. Hayrulin O.M. Teoretiko-psihologIchniy analIz zmIstu kategoriynogo ponyattya "gra" / Oleg Hayrulin // Psihologiya i suspIstvo. – 2017. – #3. – S. 32–50.
53. Hyoyzinga Y. Homo ludens. Chelovek igrayuschiy / Yohan Hyoyzinga; sost. predisl. i per. s niderl. D.V. Silvestrova; komment., ukazatel D.E. Haritonovicha. SPb.: Izd-vo Ivana Limbaha, 2011. – 416 s.
54. Hopkirk P. Bolshaya igra protiv Rossii: Aziatskiy

АНОТАЦІЯ

sindrom / P. Hopkirk; per. s ang. I.I. Kubatko. – М.: RIPOL KLASSIK, 2004. – 640 s: il. – (Mir taynyih voyn).

55. Hripko V.V. Fenomen igryi v voennom obuchenii / V.V. Hripko. – М.: VAF, 1998. – 140 s.

56. Hromov A.B. Pyatifaktorniy oprosnik lichnosti: [uch.-metod. pos.] / A.B. Hromov. – Kurgan: Izd-vo Kurganskogo gos. universiteta, 2000. – 23 s.

57. Chorniy V.S. VIyskova organIzatsIya UkraYini: stanovlennya ta perspektivi rozvitku: [monografIya] / Vitaliy Sergiyovich Chorniy. – Nizhin: TOV Vid. “Aspekt-PolIgraf”, 2009. – 368 s.

58. Shelling T. Strategiya konflikta / Tomas Shelling; per. s angl. T. Danilovoy; pod red. Yu. Kuznetsova, K. Sonina. – М.: IRISEN, 2007. – 366 s. – (Seriya “Mezhdunarodnyie otnosheniya”)

59. Sherr Dzh. Zhestkaya diplomatiya i myagkoe prinuzhdenie: rossiyskoe vliyanie za rubezhom / Dzh. Sherr; per. s angl. – Korolevskiy institut mezhdunarodnyih otnosheniy Chatham House, Tsentr Razumkova. – К.: ZapovIt, 2013. – 152 s.

60. Schedrovitskiy G. P. Organizatsionno-deyatelnostnaya igra. Sbornik tekstov [tekst] (1) / Iz arhiva G.P. Schedrovitskogo. – Т. 9. (1). – М.: Nasledie MMK, 2004. – 288 s.

61. AJP-01(B) – ALLIED JOINT DOCTRINE is a NATO UNCLASSIFIED publication. The agreement of nations to use this publication is recorded in STANAG 2437.

62. AJP-3(B)-ALLIED JOINT DOCTRINE FOR THE CONDUCT OF OPERATIONS is a NON-CLASSIFIED publication. The agreement of nations to use this publication is recorded in STANAG 2490.

63. Amos C. Fox and Andrew J. Rossow, Making Sense of Russian Hybrid Warfare: A Brief Assessment of the Russo-Ukrainian War, The Institute of Land Warfare, ASSOCIATION OF THE UNITED STATES ARMY, LAND WARFARE PAPER No. 112, March 2017, 23 p.

64. Cline R. S. World power assessment: A calculus of strategic drift. Washington: Center for Strategic and International Studies, Georgetown University. 1975.

65. Fleming Brian P. The Hybrid Threat Concept: Contemporary War, Military Planning and the Advent of Unrestricted Operational Art. – Fort Leavenworth, KS: U.S. Army School of Advanced Military Studies (SAMS), U.S. Army Command & General Staff College, 2011.

66. Nye J. (Jr.) Soft Power: The Means to Success in World Politics. NY: Public Affairs, 2004.

67. Nye Joseph S. Bound to lead: the changing nature of American power. Basic Books, 1990. 167 p.

68. Nye. J. The future of Power / J Nye. – New York: Public Affairs, 2011. – 320 c.

69. Roselle L., Miskimmon A., O’Loughlin B. Strategic Narrative: A New Means to Understand Soft Power // Media, War & Conflict 2014, Vol. 7(1). PP. 70–84.

70. John, O.P., & Srivastava, S. (1999). The Big-Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. In L.A. Pervin & O.P. John (Eds.), Handbook of personality: Theory and research (Vol. 2, pp. 102–138). New York: Guilford Press.

71. USMA Academic Program (Redbook) Academic program class of 2015 Curriculum and Course Descriptions office of the dean West Point, New York, 2012. – 493p. [Elektronnyiy resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.usma.edu/curriculum/RedBook/AY13_RedBook.pdf

Хайрулін Олег Михайлович.

Психологічні виміри ігрового моделювання у військовій справі.

Війна є особливим станом і процесом життєдіяльності для держави та суспільства, що вимагає виняткового напруження всіх їхніх структур, ресурсів, засобів, функцій і потенціалу. Вона являє собою похідну форму конфлікту, який, своєю чергою, відображає фундаментальні закони та принципи людських відносин, характеризується насиллям, невизначеністю, випадковістю, суперечністю. В культурно-історичному плані атрибутивною еманациєю збройної боротьби часто виступає гра, що згодом як вітакультурний феномен набула ознак окультуреної функції війни. Принаймні науково доведено, що гра урівноважує собою агональні прояви між людьми, забезпечує оптимальні форми досягнення мети конфлікту без недоцільних, зайвих втрат учасників протидоборства. Сучасні форми вирішення воєнно-політичних суперечностей втілюються у триєдиній “концепції взаємодоповнення жорсткої (hard), м’якої (soft) та розумної (smart) сил”, зміст і процесне наповнення якої відповідають гри, культурній функції війни. Похідні від цієї концепції формати сучасного протидоборства – гібридна війна, опосередкована або проксі-війна (проху warfare, прохуwars), асиметрична війна, мережева (мережево-центрична) війна тощо – мають вагомий ігровий складника-функціонал. Його об’єднувальною ознакою є свідоме, довільне зменшення поля застосування класичних, традиційних, конвенційних форм збройної боротьби з одночасним збільшенням невійськових, нетрадиційних, неконвенційних, іррегулярних, непередбачених міжнародним правом війни форм воєнно-політичного впливу. За стратегічними прогнозами фахівців у майбутньому вірогідність “опосередкованих воєн” (прохуwars) зростатиме, асиметричні методи ведення протидоборства набуватимуть першочергового значення. Сучасне та майбутнє протистояння відбуватимуться за принципами компліментарності, функціонального доповнення параметрів ситуації і властивостей суб’єкта; пріоритету шляхів найменшого спротиву; безперервності діяння і непрямих, прихованих, асиметричних дій, що свідчить про глибоке взаємопроникнення східної та західної культур. При цьому принцип непрямой, прихованої, асиметричної дії є формоутворювальним для сучасної військової справи, що посилює соціокультурну значущість гри як атрибуту протидоборства. За таких умов збройне протидоборство тяжітиме до ситуаційного обрання сторонами конфлікту найбільш оптимальних засобів тиску на супротивника, до швидких змін у використанні усього діапазону засобів – від відкритого озброєного насилля до прихованих дій та культурно-економічного шантажу. Базисом такої логіки є важливість досягнення рівноваги між мінімізацією ресурсів і максимізацією здобутків суб’єкта боротьби. Його самоорганізація у часопросторі нерівного протидоборства має відповідати ситуаційній мапі конфлікту, хронотопу подій реального протистояння. Структура діяльності суб’єкта протидоборства умовно складається із зовнішньої суб’єктної діяльності (активності та ініціативи суб’єкта-актора) та внутрішньої суб’єктної (рефлексії). Центральну ланку першої становить сукупність

заходів створення у ворога ілюзій сприймання обстановки протистояння; спотворення його мисленнєвих картин дійсності, продукування ілюзій антиципації, тоді як серцевинну ланку другої – збереження емоційної рівноваги та високої когнітивної, рефлексивної компетентності суб'єктів конфронтаційної боротьби. Психологічну структуру цієї боротьби доцільно методологічно відтворити у формі таксономічно здійснюваного циклу вчинення за чітко визначеними етапами. Аспекти-етапи такого вчинення за найкращих обставин функціонально відповідають рівневій еволюції процесу розв'язування ситуації протиборства від початку формування ризиків через їх осмислення, збільшення очевидності проблемності і до стабілізації конфліктної ситуації, її зняття та первинної і вторинної рефлексії здійсненого. Висока швидкість циклу дій суб'єкта військового конфлікту, перевага точності його оцінок і вчинкових реакцій відносно етапів власних діянь й адекватне прогнозування циклу супротивника забезпечують успіх і збільшують вірогідність перемоги.

Ключові слова: невизначеність, світ VUCA, війна, протиборство, суб'єкт життєдіяльності, ігрове моделювання, структурно-функціональна матриця, теорія вчинку, теорія навчальних проблемних ситуацій, учинок, цикл, рефлексія, ризик, проблема, потенціал, мислєдіяльність, жорстка сила, м'яка сила, розумна сила, рівновага, воєнна хитрість, ілюзія, антиципація, уведення в оману, мінімізація ресурсів, максимізація здобутків, петля Бойда.

ANNOTATION

Khairulin Oleh.

Psychological dimensions of game simulation in military affairs.

War is a special state condition/circumstance and a process for the state and for a society. It requires an exceptional strain exertion of all the elements and functions of their potential. As a phenomenon, war is a derivative form of a conflict. The conflict has a fundamental significance importance for human relations and is characterized by violence, uncertainty, contingency and contradictions. In the cultural-historical plan aspect, the play game of attribution is often attributed to the emanation of armed struggle. The game is a phenomenon that in due course acquired the signs of the cultural function of war. The game balances the truculent manifestations between people, provides optimal forms of conflict resolution without inexpedient loss of resources of the participants in the confrontation. Modern forms of solving military-political contradictions were embodied in the triune "concept of a hard, soft and intelligent force." The content and processes of this concept are playful in nature. Formats of modern confrontation: hybrid war, mediated or proxy war, asymmetric war, network (network-centric) war, etc., have a game functional. Its unifying feature is a conscious, deliberate premeditated reduction in the use of classic, traditional, conventional forms of armed struggle with a simultaneous increase in non-military, non-conventional, irregular, unforeseen international law of war forms of military and political influence. According to the

strategic forecasts of specialists the probability of mediated wars will increase in the future. Asymmetric methods of confrontation will be of primary importance. Modern and future confrontation will be carried out on the principles of complementarity, the functional complement of the elements of the situation with the qualities of its subject and vice versa. Also the priority of the paths of least resistance will be important; continuity of action and the principle of an indirect, secretive, asymmetric action. This indicates the final interpenetration of eastern and western cultures. The principle of indirect, secretive, asymmetric action is form-building formative for modern military affairs. This reinforces the importance of the game as an attribute of confrontation. In such conditions armed confrontation tends to situations when conflicting sides select the most effective ways of influencing the enemy. Also armed confrontation has a tendency to the accelerated changes in the use of the entire range of means – from open armed violence to covert acts and cultural and economic impacts. The basis of such logic is contained in the balance between minimizing resources and maximizing the achievements of the subject of the struggle. Self-organization of such a subject must correspond to the situation, the chronotope of the event process of confrontation. The structure of the activity of the subject of confrontation conditionally consists of external-subject activity (the activity of the subject-actor) and internal-subject activity or reflection. The outer-subject center of activity is a set of measures to create an illusion of the opponent's perception of the confrontation situation. Also here is the distortion of his thinking in a conflict situation and the creation of illusions of anticipation. The internal-subject center of activity is the saving of emotional balance and high cognitive, reflective competence of the subject in the process of conflict. It is expediently to build the structure of its participation in the confrontation taxonomically as a cycle of action according to the certain stages. The aspects (or stages) of the action should functionally correspond to a certain level of resolution of the confrontation situation from the beginning of the risks formation of the problem through the strengthening of its evidence to stabilizing the conflict situation and its accomplishment. The high speed of the subject's cycle of actions and the prevalence of the accuracy of his assessments and reactions in relation to his own cycle and the opponent's cycle provides an advantage over the opponent and increases the chances to gain victory in the confrontation.

Key words: *uncertainty, VUCA-world, war, warfare, confrontation, subject of vital activity, game modeling, structural-functional matrix, theory of act, theory of educational problem situation, act, cycle, reflection, risk, potential, thinking, hard power, soft power, smart power, equilibrium, military trick, stratagem, illusion, misrepresentation, anticipation, minimization of resources, maximization of achievements, Boyds OODA loop.*

Рецензенти:

д. психол.н., проф. Потапчук Є.М.

д. психол. н., проф. Томчук М.І.

Надійшла до редакції 21.03.2018.

Підписана до друку 15.05.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Хайрулін О. Психологічні виміри ігрового моделювання у військовій справі / Олег Хайрулін // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 83–108.

RESPONSIBILITY OF PERSONALITY IN COORDINATES OF PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Arsen LYPKA

УДК 159.922

Арсен Липка ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В КООРДИНАТАХ ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

*“... Freedom is the will to personal responsibility”
(F. Nietzsche)*

*“... The ability to responsibility itself is a blessing”
(H. Jonas)*

Setting a public problem. A person throughout his life faces a certain number of expectations and roles in the society associated with responsibility, as well as control over his or her own behavior, taking into account the influence of both the micro-environment and the corresponding social institutions. Anyway, social agents of the micro- meso- and macro level not only largely determine the models of responsible behavior of the person, but also stimulate the formation of her expectations and actualize her humane potential.

Analysis of recent researches on the raised problem. The theoretical-analytical format of the proposed exploration is substantially based on the concepts of: the psychological responsibility of K. Muzdybayev [5], responsible behavior of M. V. Savchyn [9–11], personal responsibility of O.Y. Furman (Humeniuk) [18].

Singling out of previously unsolved parts of the general problem to which the article is devoted. The research for the first time analyzes the formation of the phenomenon of personal responsibility through the processes of socialization and personalization, a group of determination factors, which in the complementarity actualize the emergence of a four-component structure of responsibility and make it possible to identify the important components of the

canon of the person responsibility. In addition, for the first time, an addition is proposed in the title and substantiation of the first component of responsibility – “mental-cognitive”.

Formulation of the article goals (setting tasks). The research substantiates: a) a time deployment of aspects of responsibility by S. L. Rubinstein; b) the influence of the processes of socialization, personalization and the four groups of determination factors (global, macro-, meso-, micro-factors) on the formation of personal responsibility of a person; c) psychological analysis of the four-component structure of personal responsibility and the discovery of differences between the external and internal types of responsibility.

Presentation of the main research material. Responsibility is, first of all, a serious person’s attitude to life, which, on the one hand, contains an idea of its irreversibility, on the other – a situationally and subjectively caused specific deed of responsibility to everyday life, regarding to professional growth or moral choice. Hence, it is clear that responsibility is a socially acquired peculiarity of the personality, which manifests itself in its activities and, above all, in moral actions. In fact, each psychological phenomenon is an individually responsible deed, and from

the set of deeds a human's life is formed. A significant feature of the committing is responsibility. For example, M. M. Bakhtin believes that the responsibility of the deed is to take into account all factors in it: both semantic significance and real committing [1].

The problem of multilevel personal responsibility for today is a reflection of the complex organization of the social interaction of the subject in society [11; 17; 18]. In this case, the socio-psychological determinants create certain preconditions, on the basis of which there is a responsibility or irresponsibility as a personality characteristic of human and a specific level of its developmental functioning is determined. In addition, the determinants of a purely environmental-situational nature, which contribute or hinder the appearance of actually person's conscious personal responsibility in the everyday life of his inner world or in social life, acquire significant weight.

Let's note that responsible behavior of personality is different in its requirements, motives and sanctions in various socio-cultural and political systems. Thus, under conditions of democracy and totalitarianism, it is formed and controlled by the excellent means and methods, motives and forms of encouragement; in the end, there are various resulting vectors of good faith – either the affirmation of human dignity or humiliation of the personality.

It is clear that social life as a kind of social has a relative self-sufficiency and is determined by the completeness of freedoms and the existence of the rights of the person, their respective guarantees from the state, such as, for example, social protection or the system of social providing. At the same time, sociality also means the development of human responsibility towards society, the state, the team, and the family. Therefore, the social everyday life forms the foundation of the social culture of society and a particular person, in particular, the quintessence of which is the responsibility for others, first of all for family and friends [17].

In general, the term “responsibility” has two interrelated meanings: responsibility “for” something or someone and responsibility “before” someone. The first one foresees taken by man obligations for his own actions, the consequences of his activity, the responsibility for someone, for the sake of something; the second one – before someone – with relatives, other people, society, God. For H. Jonas responsibility “for” is more important than the

responsibility “before” [4, p. 383], because its archetype is a deep where is intersection of being, affiliation and freedom. Therefore, responsibility is caused, on the one hand, by a formal law (as an external obligation), and, on the other hand, by deep (internal) self-attitude to the case, to oneself, to people, and, eventually, to life.

In this regard, S. L. Rubinstein argues that there is a temporal disclosure of the phenomenon of responsibility: a) the responsibility for the action – a retrospective aspect; b) the responsibility for what is needed to be done – a perspective aspect; c) the responsibility “here and now” or for this particular moment of life – the contemporary aspect [7; 8]. The last one will be denoted as existential, which is consonant specifically with the responsibility “for” where the completeness of existence in the present dimension is present. Of course, the responsibility of mankind for its present and temporarily distant future is reflected not only on it but also on the younger generation. Therefore, “what it will be – harmonious, stable, with a high level of provision or, conversely, aggressive-emotional – depends on the life position of each and those socio-economic processes that the people make it possible to take place in the state” [18, p. 86].

In this context, become important personal responsibility (what the specific individual has done) and the responsibility of society before it, because in it a person happens. Therefore, the person is responsible for “... people like it, that is, for those of whom the society is formed (and here it is necessary to take into account also what they have done for him) of the given moment, and, therefore, for the inherited a country of the contemporaries who have entrusted power to it. In addition, it transmits the received inheritance to the future” [4, p. 192]. Therefore, responsibility today is rightly considered both as a social phenomenon and personality trait of a person, and as an “important theoretical construct of modern psychology, which allows by the means of abstraction-constructivization to attribute a special independent status to the properties of social and cultural events, to life and psychological changes. In this case, responsibility is an abstract model, in the basis of creation of which is not an idealization procedure, but abstraction, schematization, typologization, and professional methodologization in general” [16, p. 79].

The foregoing gives an understanding of the fact that the responsibility of the personality is a conscious daily comparison of his own behavior

with social norms and regulations, and not only with his installations as the consequences of intreriorized (external is transformed into internal, according to L. S. Vygotsky) influences. Hence, responsibility characterizes human relationships and relates to various aspects of human life activity, defines its orientation. It is manifested in consciousness, character, will, emotions, and in the behavior, activity and, at the same time, freedom of choice of personality.

According to the concept of M. V. Savchyn freedom is connected with responsibility, that is, with the choice of the external (in the world) and the internal (in his personality). Freedom foresees transcendence, the psychological mechanism of which is the process of finding an individual meaning of life, which arises in interaction, which does not allow one-sided subordination to the “external” and does not transform a person into a slave of their own needs, their direct situational interests [9; 10; 11].

Of course, responsibility is psychological category, since it always reflects the degree of conformity of actions of social subjects with mutual requirements, as well as specific historical norms and general interests of their everyday life. This conformity is caused by the regularities of the joint residence of people, the need to mutual subordinate their goals and actions, in connection with which each person acts as an active carrier of certain social obligations (statuses, roles, functions, vocations, etc.) [3, p. 106–107].

So, we note that socialization provides adaptation or accommodation of a person to society, and personalization – the adaptation of society to it, where a particular common denominator is its conscience, obligatoriness. Through these processes, the cultural heritage of society in the psycho-spiritual world of man, its responsibility before him and, in fact, his life, is actualized.

By the nature of the emergence of the responsibility phenomenon at the personal level of psychogenesis through the process of socialization, the following components of responsibility, such as knowledge, normative, motivational, emotional, cognitive, are actualized. At the same time personification finds expression in another set of components: value-semantic, moral, motivational-active, volitional, reflexive. The dialectics of multi-component interpenetration of these system-creating processes ultimately determines the integrity and degree of development of personal responsibility of a person as an integral psycho-spiritual characteristic-quality of his individual world of “I”.

Thus, the stimulatory-developmental influence of the complex structural processes of socialization and personalization on the formation of the responsibility of the personality as its synthetic (integral) trait and at the same time the way of relation / attitude towards the world, other people and itself determines the emergence of important mental formations – moral convictions, social instructions and stereotypes (influences of the social environment), installations (self-influences as consequences of instructions), cognitive schemes and self-concept as the central link of self-consciousness [13].

Taking into account the above, there are grounds for singling out at least four groups of determinative factors of personal responsibility: global (civilized or common-human); macro – at the level of separate countries, regions; meso – available in the space of organizations, labor, educational or other groups; micro-factors, that is, those that are found at the level of medium and small groups and a specific person.

The mutually-caused action of these various scale factors on the personality, their one or another refraction through the internal conditions of development, respectively, intensively forms on the stages of childhood and adolescence situationally and individually responsible, irresponsible behavior in society as an important dimension-parameter of its psycho-social maturity. Moreover, a favorable complementarity of these factors develops the responsibility of the personality not so much as an imperative, a norm, a duty, but as a tendency for productive behavior, as a strategy of good faith in work, as a style and way of a skillfully filled life with useful things. Such a responsibility by an intention and psycho-spiritual content, undoubtedly, is the source and driving force of internally motivated, responsible actions and deeds of the personality, which, on its part, helps to systematize its mental social and spiritual experience, is an important mechanism of psycho-regulation of behavior and activity and at the same time the core of arrangement the value-sense sphere and the harmonization of the self-concept.

In any case, stated facts and arguments indicate that responsibility in modern society plays an extremely important role in the development of personality. One of the most important characteristics of the personality is independence and moderate activity in achieving its goals, center around personal responsibility for the events that happened with her, for the content of her own live. If a person is responsi-

ble, then this is, of course, a decisive feature of her psycho-social maturity, availability of the desire to continuously improve her and establish interpersonal relationships.

However, responsibility is caused and manifested in society in different ways, in particular in the internals and externals. It is known that the theory of J. Rotter [20] investigates the psychic phenomenon of internality, which is opposed to externality. So, if a person is inclined to address responsibility for all to external factors, to find the reasons in others, then this indicates on the presence of externality. Internals do not relinquish the obligation and do not delegate it to others, they are responsible for all events. In other words, in the first case, the results of behavior are under the control of external conditions and circumstances, and in the second one – the internal. However, the more common is the mixed type of personality, singled out as a certain ratio of two of these experiments.

The above mentioned gives grounds to to assert that internals are individuals oriented towards the future, because they live internally “here and now”, and therefore more responsible, and externals – retrospective individuals, since they focus on past events, which makes them more external. In general, the responsible person does not return to the past, but lives in full-power in the “present”. Of course, internals understand that almost all important events of their own lives are the result of their actions, so responsible for them and for how their lives proceed. They believe that they themselves have achieved everything that was and is available in their lives, and therefore in the future they can achieve their goals. Moreover, they also take responsibility for negative events, tend to blame themselves for failures, suffering and etc., responsible for family life, complaining not about a partner, but on themselves. Thus, the personalities of the internal style of behavior are characterized by an active position in life, independence and responsibility for themselves. The externalities, on the contrary, are mostly passive, they feel insignificance (that is, they believe that nothing depends on them), therefore, they are separated from life, and their own successes, achievements and joys do not feel as their own (preferring external circumstances), luck and help from others. In other words, the people of the internal type – the winners, and the external – are defeated.

According to K. Muzdibayev, responsibility is “the result of the integration of all mental

functions of the personality: the subjective perception of the world, the assessment of their own sensory resources, emotional attitude to duty, will” [5; 11, p. 7]. It is also a semantic personality formation and, at the same time, the general principle of correlation (personal self-regulation) of motives, goals and means of life activity that is not limited to a rule or codex of behavior, is not a specific motive or their totality [11, p. 6]. Hence, responsibility is an integral personal formation, which is effectively mutually caused by external and internal structures.

The first one includes: a) the subject (who answers), b) the object (for what is responsible) and c) the authority (to who is responsible). In the role of the subject can be a person, a team, a large or a global community, whose individual, group or mass activity is subject to evaluation. The subject is responsible for the object, that is, what is laid upon him or accepted by him for execution. Here it is spoken of a public expression of will, expressed in the form of social norms and role functions, as well as the tendency of a person to realize the source of leadership of his life, mainly in the external environment or vice versa in himself [12, p. 50–51].

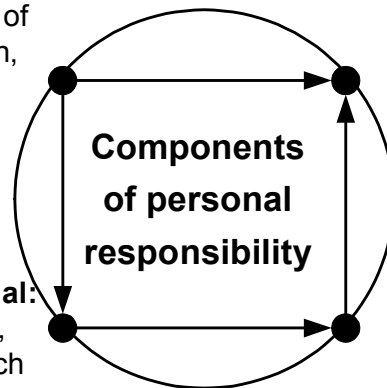
At the same time, the internal detection of the structure of responsibility is organized by the components known in psychology, which cover the quaternary structure and form the unity of “cognitive, emotional-motivational, behavioral-volitional” [5; 9; 11] and “moral-spiritual” [18] components.

In this regard M. V. Savchyn analyzing the above mentioned components of the responsibility structure, considers that cognitive includes the following elements: 1) “awareness by the personality of the subject of responsibility, which is inseparably linked with moral consciousness and self-consciousness; 2) the authority of responsibility (foresees the perception by the personality a role and capabilities of individuals or groups to control, stimulate and evaluate its behavior; the presence of experience in interacting with the authority, etc.); 3) assessing oneself as the subject of responsible behavior ...; 4) self-regulatory function (characteristic of social memory and thinking, ability to creativity in the analysis of behavior, cognitive style of solving problems, etc.) “[9, p. 26].

The emotional-motivational component, as the author [9] rightly points out, is manifested in the corresponding mental states, experiences,

1 – mental-cognitive: cultural heritage of the people (traditions, ideals, beliefs, mental installations, customs, etc.), social memory, thinking, perception, cognitive style of problem solving, conviction, etc.

2 – emotional-motivational: appropriate psychic states, experiences, feelings, which appear under influence of a certain attitude towards accepted in the microenvironment ethical norms, principles, needs, interests, readiness for a certain line of behavior (according to M. V. Savchyn)

4 – moral-spiritual: a source of spiritual-sense states emergence - the depths of the inner self; form of self-creation, self-comprehension which foresees self-realization of a human as an authentic person, the basis for actualization of the faith, honor, truth, mercy, etc., where conscience is the main regulator of commission and after-action; emergence of spiritual neoplasm (ideas, formations and etc.) (according to O. Y. Furman)

3 – behavioral-volitional: a set of actions, deeds, thanks to which in external or internal sense a person implements a subject of responsibility or selects means of this behavioral and action implementation (according to M. V. Savchyn)

Fig. 1.
Psychological structure of personal responsibility

feelings that arise under the influence of a certain attitude towards accepted in the micro-environment ethical norms, principles, needs, interests, readiness for action, and holds the totality of motives of the person, which prompts the implementation of the conceived. With the help of the motivation process, the motives are actualized, the purpose and readiness of the person to act, to choose his means and methods, arises. So, in the motivational cycle, its various needs, motives, worldview orientations, emotional-value formations and demands are involved.

The behavioral-volitional component of responsibility keeps a system of actions, deeds that allow a person “to realize the subject of responsibility”; “in the external sense it is manifested through the fulfillment of duties, requirements, obligations, tasks, etc., and in the internal – when making decisions, when selecting and assessing the means of realization of the responsibility subject, self-analysis of behavior and his “Self”, taking positions concerning events, other people, groups and himself, at last when developing the self-development program of “Self”, etc. “[9, p. 28, 29].

O.Y. Furman (Humeniuk) by singling out the fourth component in the structure of responsibility – moral-spiritual, notices that it is organized by several levels: a) acts as a product of vital activity, which enriches experience; b) is the source of the emergence of spiritual-sensory states – the depths of the inner Self; c) is organized as a psycho-form of the self-development, which foresees the self-realization of personality as a universum [18].

Analyzing the structural structure of the responsibility phenomenon, we believe that the first component – cognitive – should be combined with the mental, where archaic experience is preserved. In this regard, we offer to call “mentally cognitive” (*fig. 1*). Such integration, on the one hand, is connected and is purely logical, since all other components have a double formation (e.g., “emotional-motivational”, “behavioral-volitional”, and “moral-spiritual”). On the other hand, by resorting to the analytical approach of K.G. Jung, in the structure of the personality, apart from Ego as the center of the sphere of consciousness and personal unconscious (suppressed

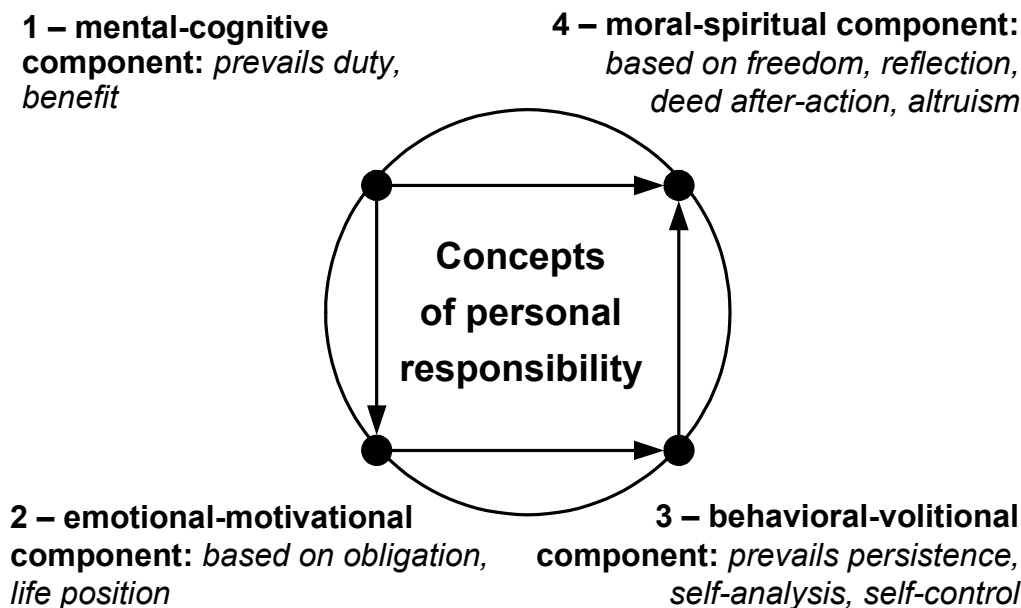

Fig. 2.

Conceptual delimitation of structural components of personal responsibility

conflicts), is perhaps the deepest layer of the psyche – the collective unconscious, in which, in the form of archetypes, or primary mental images (“person”, “shadow”, “Self”, “sage”, etc.), all spiritual heritage of human evolution is kept – traces of emotions and memory, thoughts and experiences [19]. As O.A. Donchenko notices, “one of Jung’s extreme guesses is the recognition that we are born not only with biological but also with the psychic heredity that determines our behavior and experience. Therefore, the collective unconscious holds up the psychic material, which does not arise in personal experience ..., it is like air, which breathes everyone and which does not belong to anyone” [2, p. 15].

From the point of view of scientists, the world of mentality in its essence has an intersubjective character [15]. And this means that it holds a large number of mental processes, formations and mechanisms that are realized and rationalized in part and fragmentarily. Hence, “very complex structural organization of the psycho-social content of mentality that dynamically combining in the removed form the opposition characteristics of human life and activity – natural and cultural, emotional and rational, unconscious and conscious, individual and social, unique and universal, instinctive and spiritual” [15, p. 41].

At the same time, mentality is also a socio-psychological self-organization of representatives of a certain cultural tradition [15] characterized by the unity of their attitudes, experiences, thoughts, feelings and manifested in the identity of world perception and worldview, determines the level of mental-cognitive consciousness and self-consciousness.

The substantiated psychological structure of personal responsibility makes it possible to single out the main categories and concepts according to the differentiated components (*fig. 2*), although the last ones are interconnected and form a single whole in the real world of the human.

In the works of humanistic psychologists (C. Rogers and other) the following personality features of full-functionality are defined, which characterize the behavior of the internals to a greater extent and constitute important components of the canon of the responsible person:

a) self improvement of the personality – it is openness to the latest experiences, when it is able to listen to itself, to feel the whole spectrum of emotional and cognitive experiences; then clearly understands its deepest thoughts and feelings without trying to simplify or dampen them;

b) an existential way of life, and therefore a specific being on the principle “here and now”, when a person deeply feels, experiences and

spiritually fills every moment of its own vital activity and knows the joy of social interactions;

c) organismic trust, which is most pronounced when making decisions; such people never live for the sake of social traditions and norms, but, professing them, they use for their own cultural development and self-improvement;

d) empirical freedom preaching life without internal limitations and prohibitions, when the subjective understanding of freedom is the ability to personally rule over the situational being, on the basis of own experience and knowledge, to make a choice of strategies, principles, methods, means and techniques of life activity;

e) optimization of activity and attraction to self-improvement – creativity, that is creative potential of the person; at this the creative way of life in general is inherent in people with a mature life position, who seeks to be implemented constructively and perfectly, to defend their claims by flexible adaptation to changeable environmental conditions, which is a higher degree of responsibility from the above-mentioned features (see [6]).

CONCLUSIONS AND PERSPECTIVES OF FURTHER RESEARCHES

1. Responsibility – is a very complex psychosocial phenomenon, which permeates all spheres of human life – from personal to economic and even political. At the same time, responsibility is worldview universals, aimed at a person and is its highest moral value.

2. Phenomenologically, responsibility has external structure (object, subject and authority) and internal (mental-cognitive, emotional-motivational, behavioral-volitional, moral-spiritual components). The indicated structure combines the subject of responsibility, which in content and volume covers its specific duties, tasks, orders, methods of their implementation, observance of certain norms or avoidance of individual actions, moral ideal and deeds of life-realization, and hence freedom of choice.

3. The structural components of responsibility are theoretically delimited, and in the real life of a person they form a single entity, mutually-caused, mutually crossed with each other and provide stability to its behavior, activity and actions.

4. Perspective directions of further research of this theme are a scientific analysis of the available theoretical concepts of responsibility of the personality in domestic and foreign psychology.

LITERATURE

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет / Михаил Михайлович Бахтин. – М.: Худож. л-ра, 1975. – 504 с.
2. Донченко Е.А. Социетальная психика / Е.А. Донченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 208 с.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас; пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
5. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – Л.: Наука, 1983. – 240 с.
6. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Роджерс; пер. с англ. [общ. ред. и предисл. Исениной Е.И.]. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 480 с.
7. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с. – (Серия “Мастера психологии”).
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.
9. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки / М.В. Савчин. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.
10. Савчин М. Свобода і відповідальність особистості / Мирослав Савчин // Психологія і суспільство. – 2007. – №4. – С. 73–80.
11. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: [монографія] / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
12. Третьяченко В.В., Баранова С.В., Бочонкова Ю.О., Тереніна Л.В. та ін. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу: [монографія] / за заг. ред. Третьяченко В.В. – Луганськ: Світлиця, 2006. – 352 с.
13. Фурман (Гуменюк) О.Є. Психологія Я-концепції: навч. пос. / О.Є. Фурман (Гуменюк). – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.
14. Фурман (Гуменюк) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: [монографія] / О.Є. Фурман (Гуменюк). – Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.
15. Фурман А.В. Психокультура української ментальності / А.В. Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 132 с.
16. Фурман А.В. Ідея професійного методологування: [монографія] / Анатолій В. Фурман. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.
17. Фурман А.В. Соціальна культура / Анатолій В. Фурман, Олена Морщакова // Психологія і суспільство. – 2015. – № 1. – С. 26–36.
18. Фурман О.Є. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження / О.Є. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – №1. – С. 65–91.
19. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени / Карл Густав Юнг; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1993. – 310 с.
20. Rotter J.B. Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1975. – №43. – P. 56–67.

REFERENCES

1. Bahtin M. M. Voprosy literatury i estetiki: Issledovaniya raznykh let / Michail Michaylovich Bahtin. – M.: Hudozh. L-ra, 1975. – 504 s.
2. Donchenko E. A. Sotsialnaya psihika / E. A. Donchenko. – K.: Naukova dumka, 1994. – 208 s.
3. Entsyklopediya osvity / Akad. ped. nauk. Ukrainy; hol. red. V. H. Kremen'. – K.: Yurinkom Inter, 2008. – 1040 s.
4. Yonas H. Pryntsyp vidpovidal'nosti. U poshukah etyky dlya tehnolohichnoi tsyvilizatsii / H. Yonas; per. z nim. – K.: Libra, 2001. – 400 s.
5. Muzdybaev K. Psiholohiya otvetstvennosti / K. Muzdybaev. – L.: Nauka, 1983. – 240 s.
6. Rodgers K. R. Vzglyad na psihoterapiyu. Stanovlenie cheloveka / Karl Rodgers; per. sanhl. [obshch. red. i predisl. Iseninoy E. I.]. M.: Izd. Gruppya "Progress", "Univers", 1994. – 480 s.
7. Rubinshteyn S. L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir / Sergey Leonidovich Rubinshteyn. – SPb.: Piter, 2003. – 512 s. – (Seriya "Masterya psiholohii").
8. Rubinshteyn S. L. Osnovy obshchey psiholohii / Sergey Leonidovich Rubinshteyn. – SPb.: Piter, 2000. – 712 s.
9. Savchyn M. V. Psiholohiya vidpovidal'nosti povedinky / M. V. Savchyn. – K.: Ukraina-Vita, 1996. – 130 s.
10. Savchyn M. V. Svoboda i vidpovidal'nist' osobystosti / Myroslav Savchyn // Psiholohiya i suspil'stvo. – 2007. - №4. – S. 73 – 80.
11. Savchyn M. V. Psiholohiya vidpovidal'noi povedinky : [monohrafiya] / M. V. Savchyn. – Ivano-Frankivs'k: Misto NV, 2008. – 280 s.
12. Tret'yachenko V. V., Baranova S. V., Bochonkova Yu. O., Terenina L. V. ta in. Psiholohichna kul'tura osobystosti v umovah hlobalizatsii svitu: Monohrafiya / Za zah. red. Tret'yachenko V. V. – Luhans'k: Svitlytsya, 2006. – 352 s.
13. Furman (Humeniyk) O. Ye. Psiholohiya Ya-kontseptsii: navch. pos. / O. Ye. Furman (Humeniyk). – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2004. – 310 s.
14. Furman (Humeniyk) O. Ye. Teoriya i metodolohiya innovatsiyno-psiholohichnoho klimatu zahal'noosvitn'oho zakladu : [monohrafiya] / O. Ye. Furman (Humeniyk). – Yalta-Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2008. – 340 s.
15. Furman A. V. Psyhokul'tura ukrains'koi mental'nosti / A. V. Furman. – Ternopil: Ekonomichna dumka, 2002. – 132 s.
16. Furman A. V. Ideya profesiynoho metodolohuvannya: [monohrafiya] / Anatoliy V. Furman. – Yalta-Ternopil: Ekonomichna dumka, 2008. – 205 s.
17. Furman A. V. Sotsial'na kul'tura / Anatoliy V. Furman, Olena Morshchakova // Psiholohiya i suspil'stvo. – 2015. – №1. – S. 26 – 36.
18. Furman O. Ye. Hromadyans'ka vidpovidal'nist' osobystosti yak predmet psiholohichnoho doslidzennya / O. Ye. Furman // Psiholohiya i suspil'stvo. – 2015. - №1. – S. 65 – 91.
19. Yunh K. G. Problemy dushu nasheho vremeni / Karl Gustav Yung; per. s nem. – M.: Progress, 1993. – 310 s.
20. Rotter J.B. Some problems and misconceptions related to the construct of internal versus external control of reinforcement // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1975. – №43. – P. 56–67.

АНОТАЦІЯ

Лупка Арсен Олегович.

Відповідальність особистості в координатах психологічного аналізу.

Відповідальність – це надскладне психосоціальне явище, котре пронизує всі сфери життя людини – від особистої до економічної і навіть до політичної. Тому в роботі її розглянуто як суспільний феномен та як особистісну рису й водночас як важливий теоретичний конструкт сучасної психології, що дає змогу приписувати особливий самостійний статус властивостям соціальних і культурних подій, життєвим і психологічним змінам. Проаналізовано становлення феномену особистісної відповідальності через процеси соціалізації й персоналізації, виокремлено групи детермінаційних чинників, котрі у взаємодоповненні актуалізують виникнення чотирикомпонентної структури відповідальності та уможливають визначення важливих складників канону персональної відповідальності. Висвітлено спричинення та виявлення відповідальності у суспільному повсякденні людей, зокрема в екстерналів та інтерналів. Доведено, що інтернали, будучи зорієнтовані в майбутнє, живуть внутрішньо “тут і тепер”, а тому більш особистісно відповідальні, тоді як екстернали, обстоюючи ретроспективні інтенції, зосереджені на минулих подіях, що у світосприйнятті відкидає їх у минуле. Водночас виокремлено чотири групи детермінаційних чинників особистісної відповідальності: глобальні (цивілізаційні або загальнолюдські); макро- – на рівні окремих країн, регіонів; мезо- – унаявлені у просторі організацій, трудових, освітніх чи інших колективів; мікрочинники, тобто ті, що виявляються на рівні середніх і малих груп та конкретної особистості. На основі аналізу структурної побудови феномену відповідальності запропоновано перший компонент – когнітивний – поєднати із ментальним, у якому, крім інтелектуального потенціалу, збережений також архетипний досвід. У зв'язку з цим запропоновано назвати його “ментально-когнітивний”.

Ключові слова: особистість, відповідальність, екстернал, інтернал, соціалізація; ментально-когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний компоненти відповідальності, феноменологічний аналіз.

ANNOTATION

Lupka Arsen.

Responsibility of personality in coordinates of psychological analysis.

Responsibility – is a very complex psychosocial phenomenon, which permeates all spheres of human life - from personal to economic and even political. Therefore, the work considers it as a social phenomenon and as a personal trait and at the same time as an important theoretical construct of modern psychology, which enables to attribute a special independent status to the properties of social and cultural events, life and psychological changes. Has been analyzed the formation of the phenomenon of personal responsibility through the processes of socialization and personalization, has been singled out a group of

determination factors, which in the complementarity actualize the emergence of a four-component structure of responsibility and make it possible to identify the important components of the canon of the person responsibility. The article deals with causing and revealing of responsibility in the public everyday life, in particular in externals and internal ones. It has been proved that the internals, being oriented towards the future, live internally “here and now”, and therefore more personally responsible, and the externals, defending retrospective intentions, focusing on past events, which in the world perception rejects them to the past. At the same time it was singled out four groups of determinative factors of personal responsibility: global (civilized or common-human); macro- – at the level of separate countries, regions; meso- – available in the space of organizations, labor, educational or other groups; micro-factors, that is, those that are found at the level of medium

and small groups and a specific person. On the basis of the analysis of the structural construction of the responsibility phenomenon, it was offered the first component – cognitive - to combine with the mental one, in which, in addition to the intellectual potential, also is preserved the archaic experience. In this regard, it is proposed to call it “mentally-cognitive”.

Key words: *personality, responsibility, external, internal, socialization, mentally-cognitive, emotional-motivational, behavioral-volitional, moral-spiritual components of responsibility, phenomenological analysis.*

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Карпенко З.С.,
д. психол. н., проф. Савчин М.В.**

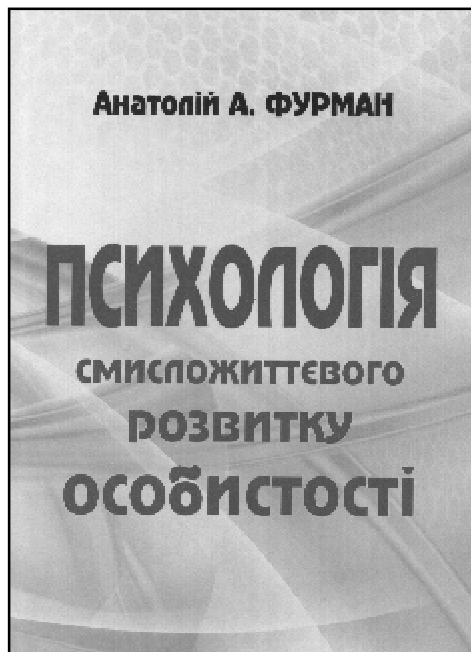
Надійшла до редакції 03.05.2018.

Підписана до друку 21.05.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Лупка А. Responsibility of personality in coordinates of psychological analysis / Arsen Lypka // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 109–117.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Фурман А.А.

Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2017. – 508 с.

Монографію присвячено теоретико-методологічному обґрунтуванню смисложиттєвої сфери особистості як системи свідомісних організованостей життєактивності, що впорядковує її інтенційні та потенційні запити, засвідчує повномірне осягнення себе і дійсності, становить екзистенційне осереддя її персоніфікованого буття. Детально розглядаються вособистісні смислоформи, що утворюють визначальний спосіб реалізації суб'єктом життєдіяльності свого покликання й упорядковують вітакультурний простір власного самоздійснення, стимулюють обрання унікального шляху-програми саморозгортання у ситуаціях буденності. Сенсосмисловий розвиток особистості витлумачується з позицій та інтелектуальних засобів компетентного методологування як закономірне розпросторення проблемно-модульної миследіяльності від актів поіменування та поцінування до діяльно-креативного і рефлексивного оволодіння нею навколишньою дійсністю й усвідомлення своєї присутності у світі та виходу на неозорі горизонти самотворення, що викристалізовується у вчинках осмислення буття й осенсовування життя.

Для дослідників загальнолюдських смислів і персоніфікованих сенсів як конституювального підґрунтя розвитку особистості, котра вдосконалюється в індивідуальному способі-вчиненні життєздійснення, заснованому на чіткому розумінні власних цінностей і цілей, пріоритетів і значень, які гармонізують її взаємостосунки з довкіллям у смисловій поліфонії соціокультурного повсякдення.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ І СИСТЕМАТИКА СТИЛІВ ОСВІТНЬОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Андрій ПІРНЯК

УДК 159.922 : 378.147

Andriy Hirnyak PSYCHOLOGICAL ANALYSIS AND SYSTEMATICS OF EDUCATIONAL INTERACTION STYLES

Актуальність дослідження. У різних офіційних джерелах часто виголошуються оптимістичні висновки про українців як одну з найосвіченіших націй. За даними МОН України, 79% української молоді здобуває вищу освіту, що дало змогу нашій країні увійти до світової двадцятки за цим кількісним показником. Нині в країні налічується 288 університетів, що у розрахунку на чисельність усього населення в середньому становить 6,35 університетів на 1 млн. осіб. Для порівняння, у Великій Британії аналогічний показник не перевищує 2,45, а у Німеччині — 5,28. Водночас за якісним показником у світових рейтингах високо котуються лише кілька українських ЗВО [5; 14].

Молоді українці здебільшого незадоволені якістю вітчизняної освіти, адже переважна частина опитаних (43%) вважає, що остання не відповідає запитам сучасного ринку праці [14]. Показово, що кожен четвертий міський житель України (24,4%) вважає отриману ним освіту безкорисною (опитування проведене у вересні 2017 року компанією “Active Group” у рамках проекту “Міський омнібус”) (див. детально [12]).

За результатами іншого дослідження, старшокурсники ЗВО високо оцінюють викладачів, які “викладаються на роботі” та “насолюджуються роботою зі студентами”, водночас констатують наявність “байдужих”, “заздрісних”, “обмежених”, “панів” чи “роботів”. На думку молоді, найбільш розповсюдженим типом викладача є “викладач-стандарт”, котрий “знає предмет, живе своєю роботою, важкий у спілкуванні, впертий, амбіційний, нецікавий

ні собі, ані студентам” [10, с. 316]. Оцінюючи викладачів за 10-бальною шкалою, студенти відмітили у наставників недостатні уміння викликати та підтримувати інтерес аудиторії до навчальної дисципліни (3,1 бала), спостерігати за реакцією слухачів (3,0), стимулювати їх до участі в дискусії (2,9). Показовим є те, що за вміння організувати дискусію студенти поставили 8–9 балів лише 17 % викладачам, а 22 % їхніх колег оцінені на 2-3 бали [8, с. 182].

Отож значна частина викладачів є надзвичайно консервативними й нечутливими до інновацій трансляторами-ортодоксами “апробованої часом” інформації, котрі використовують здебільшого авторитарний стиль взаємодії, а тому мало допомагають молоді оволодіти професійними компетенціями в умовах швидкозмінних соціальних реалій. Послугуючись різними педагогічними стилями як інструментами налагодження освітньої взаємодії, сучасний викладач, щоб бути ефективним, має стати посередником / медіатором між студентами та освітнім змістом, функціонально готовим до виконання ролі діалогічного співбесідника, порадирика, помічника, консультанта чи партнера-дослідника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної проблеми. Піднята проблематика має міждисциплінарний характер, що об’єднує теоретичні та прикладні розвідки у сфері педагогіки, методики, педагогічної та вікової психології, соціальної психології, соціології, менеджменту та інших царин соціокультурної реальності. Зокрема численні зарубіжні та вітчизняні вчені у своїх наукових доробках

висвітлили різні аспекти зазначеної проблематики: визначення сутнісних характеристик психорозвивальної взаємодії (А. Мартинець, М. Скрипник, Л. Пироженко, О. Пометун та ін.), особливості психорозвивальної взаємодії в контексті особистісно зорієнтованого підходу (С. Гончаренко, О. Дубасенюк, І. Зязюн, В. Кремень, О. Пехота, В. Рибалка, О. Савченко, С. Сисоєва, І. С. Якиманська та ін.), психологічні центри модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу (А. В. Фурман, О. Є. Фурман, Я. М. Бугерко, Г. С. Гірняк, В. О. Комісаров, І. С. Ревасевич, С. К. Шандрук), моделі поведінки та стилі педагогічного спілкування (М. Боришевський, В. А. Кан-Калик, Б. П. Ковальов, О. О. Коротаєв, О. О. Леонтєв, А. К. Маркова, М. Тален, П. Симонов), розробка форм організації психорозвивальної взаємодії у навчальному процесі (В. Андреев, І. Зимня, О. Савченко, О. Г. Штепа та ін.), вивчення та характеристика суб'єкта педагогічної діяльності (Б. Братусь, П. Блонський, А. Брушлинський, О. Волкова, В. Занков, С. Рубінштейн), розвиток фасилітуючої позиції педагога (Є. Г. Врублевська, Е. Гусінський, О. Димова, І. Жижина, С. Коломийченко, К. Роджерс, І. Турчанинова, О. В. Фісун), особливості налагодження діалогічної взаємодії (Г. О. Балл, І. Д. Бех, В. С. Біблер, Г. Я. Буш), психолого-педагогічні умови та вимоги до організації ефективної взаємодії викладачів і студентів (Ш. О. Амонашвілі, Ю. Бабанський, І. С. Булах, Л. В. Долинська, М. Дятленко, О. Касьянова, А. С. Макаренко, Г. Ф. Пономарьова, В. О. Сухомлинський), питання педагогічної етики взаємодії викладачів і студентів (І. Бех, М. Шимін).

Однак інтеграція в європейське і світове співтовариство та стрімкий перехід до постіндустріального / інформаційного суспільства потребують перманентного переосмислення змісту, методів, форм освітньої взаємодії у ЗВО, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження: критеріальне виокремлення стилів освітньої взаємодії, їх психологічний аналіз і систематика.

Сутнісний зміст і виклад основного матеріалу дослідження. *Стиль* тлумачиться як сукупність стійких характерних ознак, особливостей, властивих комусь/чому-небудь. Водночас *стиль керівництва* розглядається як стійка манера, сукупність типових способів впливу керівника на підлеглих, що зумовлена

специфікою завдань, поставлених перед підприємством, взаєминами керівника з підлеглими, обсягом його посадових повноважень, особистісними рисами усіх членів колективу [13]. Під *індивідуальним педагогічним стилем* розуміємо сукупність характерних для особистості прийомів і методів організації освітнього процесу та спілкування.

В історичному контексті найбільш відомими були такі класифікації *стилів управлінської діяльності*: 1) класичні стилі керівництва Курта Левіна: *авторитарний (автократичний, директивний), демократичний (колегіальний), анархічний (пасивний, ліберальний)*; 2) класифікація Р. Лайкерта: *експлуататорсько-авторитарний, патерналістсько-авторитарний, консультативний, демократичний*; 3) класифікація В. Врумма і Ф. Йеттона, що охоплює шість стилів управління розташованих між авторитарним і демократичним й доповнених *делегувальним стилем*; 4) сучасні класифікації стилів управління, у яких демократичний стиль модифікується у *кооперативний*, а авторитарний диференціюється на *патріархальний, харизматичний, авторитарний і бюрократичний* стилі керівництва [11].

Найбільш важливим загальним критерієм виокремлення цих стилів є характер прийняття управлінських рішень і ставлення викладача до студентів. Також їхнє критеріальне розмежування уможливується на підставі *стилів педагогічного спілкування*, обґрунтованих В. А. Кан-Каликом, а саме: 1) спілкування, базоване на високих професійних настановах педагога, його ставленні до педагогічної діяльності в цілому; 2) спілкування, здійснюване на основі дружнього ставлення та захопленості спільною справою (педагог виконує роль наставника, старшого товариша, учасника спільної навчальної діяльності, але при цьому уникає панібратства); 3) спілкування-дистанція з огляду на авторитет, професіоналізм, життєвий досвід і вік; 4) спілкування-загравання, що переважно забезпечує лише фальшивий, дешевий авторитет [4, с. 97–100].

Нами здійснена спроба типологізації стилів освітньої взаємодії (*табл. 1*) одразу за двома засадничими параметрами: провідним способом дії на партнера (сприяння, нейтралітет, блокування) та конституювальними чинниками будь-якої взаємодії (форма спілкування, спрямування, співвідношення інтересів учасників, стиль управління, рольова позиція і модель поведінки викладача).

Таблиця 1

Систематика стилів освітньої взаємодії

№ з/п	Критерії психологічного розмежування	Сприяння		Нейтралітет		Блокування	
		позитив	негатив	позитив	негатив	позитив	негатив
1	За стилем управління	Демократичний		Ліберальний (потуральний)		Авторитарний	
		врахування усіх думок, колективізм, солідарність, співробітництво	надмірна варіативність, індивідуальних завдань та інструментів їх досягнення	імпульсивність дій, свобода прояву творчості та креативності	апроєктивність дій, понижені мотивація, активність і контроль	чітка стратегічність і нормативність досягнення уніфікованих цілей	управлінська директивність та стереотипність, що спричинюють конформізм
2	За рольовою позицією викладача	Фасилітативний		Модеративний		Інгібіційний	
		дозована допомога у здоланні пізнавальних труднощів, що підвищує доступність навчального змісту	зовнішнє передчасне зняття пізнавальних суперечностей, що понижує вмотивованість до навчання	медіативність, відсторонена організаційно-структурна діяльність, що забезпечує умови для самостійної роботи юні	апатичність, пасивне споглядання, вибіркоче ставлення, самоусунення від керівних позицій	підвищення пізнавального інтересу шляхом контраверсійності та проблематизації завдань (утруднень)	астенічність, гальмування психічних процесів шляхом постановки непереборних пізнавальних бар'єрів (ускладнень)
3	За формою спілкування	Діалогічний		Полілогічний		Монологічний	
		паритетність, децентрація, синхронізованість, гнучкий обмін інформацією	зовнішнє спонукання партнера до певних мовленнєвих дій	спонтанність, смислова поліаспектність і динамічність, критичність	значні часові затрати, надмірна лаконічність зумовлена регламентом	самовираження, глибина роздумів, цілісність, моноцентризм	функціонально-мовленнєва асиметрія за типом «оратор-слухач»
4	За спрямуванням	Консенсусний		Індиферентний		Конфліктний	
		компроміс, співпраця, конвенційність, добровільність	часткова асиміляція та втрата самоідентичності	традиційна усталеність, невтручання, інтроспективність, свобода	ригідність, інертність, дезадаптивність, застій, дезінтеграція	опонування, здорова конкуренція, конструктивна критика	антагоністичне протистояння, деструктивне суперництво
5	За співвідношенням інтересів учасників	Паритетний		Альтруїстичний		Егоїстичний	
		кооперація зусиль для справедливого обміну чи об'єктивної оцінки	штучна усередненість цілей, шляхів і засобів їх досягнення	соціальна відповідальність, самообмеження, толерантність	самозречення, самопожертва, нерегламентованість взаємин	індивідуальне самоствердження, авторська позиція, лідерство	упередженість, маніпулятивні технології впливу, примус
6	За моделлю поведінки викладача (М. Тален) [6, с. 200]	«Менеджер», «Тренер»	«Майстер»	«Керівник групової дискусії»	«Гід»	«Сократ»	«Генерал»
		Натхненник, що створює атмосферу ефективної групової діяльності, заохочує обговорення та ініціативу	Зразок для наслідування, копіювання і, передусім, не стільки в освітньому процесі, скільки у ставленні до життя	Посередник для якого головним є досягнення згоди і сталої продуктивної співпраці між студентами	«Ходяча енциклопедія», що знає заздалегідь відповіді на всі запитання; лаконічний, стриманий, занудний	Індивідуаліст, який шляхом конфронтації провокує суперечки щоб студенти вчилися обстоювати власні позиції	Підкреслено вимогливий, уникає двозначності, жорстко домагається слухняності і беззаперечної покори

Окремо зупинимося на загальній характеристиці стилів освітньої взаємодії, розмежованих за критерієм ролівої позиції викладача (фасилітативний, модеративний, інгібіційний), котрі є найменш обґрунтованими у психолого-педагогічній літературі.

Термін “**фасилітація**” (від англ. *facilitate* — допомагати, полегшувати, сприяти) вперше ввів К. Роджерс у книзі “Свобода вчитися”. На його думку, основним завданням викладача є опікування, полегшення і водночас стимулювання молоді до навчання. Він має створити атмосферу психологічної підтримки та психологічної безпеки шляхом визнання безумовної цінності й самобутності кожної особистості, а також забезпечення обставин, за яких відсутнє зовнішнє оцінювання. Психологічна свобода є передумовою вивільнення почуттів, особистісного самовираження студентів, а відтак розвитку їхньої творчості та креативності. Відтак фасилітативний вплив є провідним різновидом впливу в гуманістичній парадигмі, механізм котрого ґрунтується на діалогічній взаємодії, ширості, довірі, емоційній гнучкості та емпатії [9; 18].

Явище **інгібіції** (від лат. *inhibere* — зупиняти, стримувати) за своїм змістовим наповненням протилежне фасилітації і полягає в тому, що особа гірше виконує завдання у присутності інших людей. Ще Р. Зайенс довів, що домінантні реакції посилюються за присутності інших осіб унаслідок виникнення соціального збудження. Так, якщо людина зіштовхнулася із вирішенням складних завдань, соціальне збудження утруднюватиме процес мислення і, зазвичай, рішення виявиться неправильним. Якщо ж завдання прості, то присутність інших є сильним стимулом і сприяє швидкому знаходженню правильного рішення [7].

Виокремлюють три основні чинники, що зумовлюють прояв соціальної інгібіції: 1) боязнь оцінки власних дій (виникнення тривоги внаслідок того, що нам не байдужа думка глядачів); 2) відволікання уваги (люди починають замислюватися про реакцію аудиторії, а відтак відбувається розподіл їхньої уваги і правильність виконання дій падає); 3) наявність спостерігача (сила реакції ефекту залежить від кількості спостерігачів, рівня їх значущості для обстежуваного, взаємин у групі і заповненості глядачами приміщення) [7].

Інгібіційний стиль взаємодії викладач здебільшого використовує на початку вивчення певного змістового модуля (з метою створення смислових суперечностей, викликання у

студентів відчуття нестачі інформації й спричинення потреби в опануванні актуальним фрагментом вітакультурного досвіду) та на етапі його завершення (зادля перевірки міцності оволодіння навчальним змістом, здатності вільно оперувати ним і готовності до обстоювання кожним студентом власних поглядів і переконань шляхом успішного зодолання певних особистісних бар’єрів та соціальних міфів чи стереотипів).

Засобами для налагодження інгібіційного стилю взаємодії є організація викладачем дискусій, постановка дилем, проектування навчальних проблемних ситуацій, використання задач з надлишковими / недостатніми даними чи хибними засновками, формулювання складних гіпотез, вирішення завдань в екстремальних умовах (пришвидшений темп, перебивання співрозмовника, творча неунормованість тощо). Загалом така взаємодія має нагадувати психодраму навчального дійства, котра моделює повний функціональний цикл пізнавальної, нормативної, морально-естетичної і духовної проблемності (виникнення – становлення – розв’язання – зняття). Остання, своєю чергою, породжує у свідомості студента сукупність проблемно-діалогічних джерел (особистісно-сміслова невизначеність, пізнавальна трудність, інтелектуальний конфлікт) і форм (задача і запитання, проблема й діалог, гіпотеза і дискусія тощо) й актуалізує зовнішні і внутрішні діалоги на рівні реплік, смислових позицій, логік, ролей, осіб, груп [16, с. 63; 17; 15, с. 121].

У такий спосіб забезпечується повноцінне функціонування психокультурного простору освітньої взаємодії у чотирьох змістових аспектах саморозвитку модульно-розвивального процесу: а) розуміння, теорій, законів і закономірностей та наукових методів перевірки їх на істинність (достовірність); б) володіння соціально прийнятними нормами і правилами діяльності та можливістю їх практичного використання у взаєминах з оточенням; в) внутрішнє прийняття певних морально-естетичних цінностей та відповідальність за їх обстоювання й пропаганду; г) самотворення кожним учасником інноваційного циклу вищих психодуховних форм (віра, надія, істина, справедливість тощо), у т.ч. проблемно-ситуативного осмислення власного Я та навколишнього світу [16, с. 68–69].

Викладач-модератор постає лише організатором та посередником (медіатором), який сприяє встановленню конструктивних взаємин між студентами у процесі їхнього самостійного

розв'язання різнотипних навчальних завдань та спонтанного самотворення власного Я. В основі модерування лежить використання спеціальних технологій, що допомагають організувати процес вільної комунікації, обміну думками, судженнями і підвести студентів до самостійного формулювання належних узагальнень і висновків [3].

Основними методами роботи викладача-модератора є такі, що спонукають студентів до пізнавальної діяльності та активізують колективну мислекомунікацію, виявляючи при цьому їхні актуальні проблеми та очікування, а також організовуючи дискусійний процес в атмосфері товариського співробітництва [1; 3]. Ефективність модерації зумовлюється тим, що прийоми, методи і форми організації пізнавальної діяльності спрямовані на активізацію самостійної аналітичної та рефлексивної діяльності студентів, на розвиток дослідницьких і проєктувальних умінь, а також на формування комунікативних здібностей та навичок роботи в команді. Отож має місце самодостатність групових та індивідуальних суб'єктів освітньої діяльності, яка полягає у можливості кожного вільно обрати засоби і способи, методи і прийоми власної пошукової пізнавальної діяльності [16, с. 70].

Таким чином, кожний з аналізованих стилів освітньої взаємодії має низку недоліків і переваг, але у своїй функціональній компліментарності демонструють високу сукупну ефективність. Максимально редукуючи сутнісний зміст зазначених стилів, дозволимо собі певне образне порівняння: 1) фасилітація забезпечує тотальну допомогу (“розжовування”) навчального матеріалу та “розставлення його по полицях”; 2) модерація уможливує відсторонений організаційний супровід (медіацію) самостійної мислекомунікації студентів; 3) інгібіція створює умови для пізнавальної проблематизації, “інтелектуального загартовування” та практичного випробовування студентів проєктованими труднощами.

На різних етапах модульно-розвивального оргциклу, науково обґрунтованого у науковій школі професора А. В. Фурмана, максимальну ефективність психорозвивальної взаємодії забезпечує поперемінне чергування трьох аналізованих стилів освітньої діяльності викладача і студентів, а саме: 0) чуттєво-естетичний (фасилітативний стиль); 1) настановчо-мотиваційний (інгібіційний стиль); 2) теоретично-змістовий (модеративний стиль); 3) оцінювально-смісловий (фасилітативний стиль); 4) адаптивно-перетворювальний (інгібіційний

стиль); 5) системно-узагальнювальний (фасилітативний стиль); 6) контрольно-рефлексивний (модеративний стиль); 7) духовно-естетичний (інгібіційний стиль); 8) спонтанно-креативний (модеративний стиль) (див. *табл. 2*).

ВИСНОВКИ

1. Ефективність функціонування кожної соціальної організації чи установи значним чином зумовлена використанням найбільш доцільного стилю керівництва. Зокрема, саме останній детермінує соціально-психологічний мікроклімат у колективі, вектор розвитку корпоративної культури, особливості взаємин між керівництвом та підлеглими, характер прийняття рішень, узгодженість цілей і рівень вмотивованості діяльності суб'єктів взаємодії, трудову активність, раціональність витрат робочого часу, а також якість реалізації управлінських рішень і моделей вирішення потенційних конфліктів чи проблемних ситуацій.

2. За двома засадничими параметрами, а саме провідним способом дії на партнера (сприяння, нейтралітет, блокування) та конституювальними чинниками будь-якої взаємодії (форма спілкування, спрямування, співвідношення інтересів учасників, стиль управління, рольова позиція і модель поведінки викладача), вперше запропоновано авторську типологію стилів освітньої взаємодії, котра критеріально розмежує й систематизує їх 15 основних різновидів (демократичний, ліберальний, авторитарний; фасилітативний, модеративний, інгібітний; діалогічний, полілогічний, монологічний; консенсусний, індіферентний, конфліктний; паритетний, альтруїстичний, егоїстичний) та структурує відомі моделі поведінки викладача, обґрунтовані свого часу М. Таленом.

3. Рефлексивно виокремлено та психологічно обґрунтовано потенційні переваги і недоліки застосування того чи іншого стилю освітньої взаємодії, що дає змогу кожному викладачу ефективно послуговуватися ними як специфічними психолого-педагогічними інструментами. Незважаючи на наявність позитивних і негативних аспектів застосування кожного з 15 аналізованих стилів освітньої взаємодії, немає підстав диференціювати їх на ефективні та неефективні, оскільки жоден із них не є уніфікованим і не може бути рекомендованим у ролі універсального стилю керівництва. Очевидно, що їхня ефективність головно зумовлюється характером вирішуваних організацією чи установою завдань, якістю (професійної компетентності і вмотивованості)

Таблиця 2

Психологічне обґрунтування наступності стилів освітньої взаємодії у цілісному модульно-розвивальному оргциклі

Періоди	Етапи	Стилі	Учасники	Психологічна характеристика сутнісних аспектів модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу [2, с. 38]
I. Інформаційно-пізнавальний	0. Чуттєво-естетичний	Фасилітативний	Викладач	Налагодження доброзичливих емоційно-психологічних взаємин, насичення психолого-педагогічного змісту позитивними емоціями та афективними реакціями на незвичайні для досвіду студента події, ситуації, факти. Викладач стає цікавою особистістю
			Студенти	Переживання довільного потоку позитивних емоцій і сприятливого психологічного клімату довіри між учасниками освітнього процесу. Зосередження уваги на найцікавіших фактах відповідної науки чи сфери соціально-культурної практики
	1. Наставничо-мотиваційний	Інгібіційний	Викладач	Формування зовнішньої і внутрішньої мотивації шляхом створення низки проблемних ситуацій, які, вказують на наявність невідповідності між ментальним досвідом студентів і новими способами подолання ними інтелектуального утруднення
			Студенти	Активізація пошукової активності та актуалізація власних опорних знань. Усвідомлення прогалин у знаннях, суперечностей у відповідях і відчуття потреби їх подолання (критична самооцінка). Пошук соціальних та особистісних проблем
	2. Теоретично-змістовий	Модеративний	Викладач	Організація пошукової пізнавальної активності молоді шляхом застосування евристичної бесіди, проведення студентського дослідження в умовах їхньої особистісної невизначеності та задіяння інших проблемно-діалогічних форм пошукової взаємодії
			Студенти	Блочно-ситуативне добування особистісних знань, що подаються не у готовому вигляді, а здобуваються кожним шляхом психологічно організованої дослідницької діяльності, основним змістом якої є доведення гіпотез і здійснення пошукових спроб
II. Нормативно-регуляційний	3. Оцінювально-смисловий	Фасилітативний	Викладач	Допомога студентам у корегуванні адекватного оперування ними науковою інформацією, а також сприяння їхньому самооцінюванню внаслідок застосування кросвордів, тестів, творчих вправ, ігрових ситуацій причетності до колективного пошуку
			Студенти	Первинне осмислення теоретичного змісту і самооцінювання рівнів смислового розуміння абстрактних універсальних закономірностей, а також опрацювання навчальних умінь і компетентне їх застосування у різних теоретичних ситуаціях
	4. Адаптивно-перетворювальний	Інгібіційний	Викладач	Створення нормативно-регуляційних критичних ситуацій, котрі потребують розуміння нового способу їх практичного (досвідного, наукового, управлінського тощо) використання, оскільки правильне виконання репродуктивних завдань не може бути критерієм усвідомлення студентами власних освітніх дій
			Студенти	Переструктурування та організація здобутих теоретичних знань як соціально нормованого досвіду (алгоритми, інструкції, технології тощо). Нормотворча активність як формування умінь, навичок та еталонів суспільно бажаної діяльності й застосування їх у змодельованих нетипових ситуаціях суспільного життя

Продовження таблиці 2

Періоди	Етапи	Стилі	Учасники	Психологічна характеристика сутнісних аспектів модульно-розвивальної взаємодії учасників освітнього процесу [2, с. 38]
III. Ціннісно-рефлексивний	5. Системно-узагальнювальний	Фасилітативний	Викладач	Сприяння формуванню в уяві і загальній картині світу студентів цілісних психічних образів міждисциплінарного характеру, що забезпечує адаптивне збагачення їх ментального досвіду науковими знаннями і соціальними нормами у їх взаємодоповненні
			Студенти	Робота з узагальнювальними моделями, таблицями, схемами, що систематизують вітакультурний простір і визначають полісміслові зв'язки. Студент рухається від окремого знання і нормування до загального й смислово сягає високих рівнів порівняння, класифікації та встановлення причинно-наслідкових зв'язків
	6. Контрольно-рефлексивний	Модеративний	Викладач	Організація підсумкового контролю та самооцінювання, що визначають академічну і розвивальну результативність навчання як фактичний рівень психосоціального зростання й збагачення ментального досвіду кожного студента
			Студенти	Демонстрація студентами своїх здобутків з метою закріплення у досвіді ментальних структур і мовленнєвих словесних зв'язків, виконання контрольних завдань, участь у вікторинах, конференціях чи групових бесідах, що розвивають навички глибинного самоаналізу та рефлексії власних здобутків
IV. Духовно-креативний	7. Духовно-естетичний	Інгібіційний	Викладач	Моделювання контраверсійних ситуацій морального вибору, аналіз складних етичних дилем, що не передбачають еталонного вирішення, постановка проблемних ситуацій з альтернативними поглядами, організація дебатів з дискусійних суджень
			Студенти	Духовно-естетичне осягнення, ціннісно-сміслові обстоювання та експресивне пропагування індивідуального (першочергово морально-етичного) досвіду. Розкриття загальнолюдського досвіду як власної драми пошуку істини, ідеалу, гармонії
	8. Спонтанно-креативний	Модеративний	Викладач	Створення умов для самооб'єктивації особистості студента, екстеріоризації здобутого ним фрагмента вітакультурного досвіду і вивільнення його духовного потенціалу через розробку персонального інтелектуального продукту (портфолію, моделі, проекту тощо) у графічній, прозаїчній чи віршованій формах
			Студенти	Самовираження індивідуальності шляхом знакового упредметнення своїх інтуїтивно-творчих актів мислення, бажань, світоглядних пріоритетів і навіть глибинних ірраціональних фіксацій. Прояв само- та культуротворення як актів Я-участі у збагаченні суспільно цінного продукту на рівні власного ментального досвіду

підлеглих та особистісними рисами самого керівника. Наприклад, при вирішенні однотипних завдань чи в умовах швидкозмінної надзвичайної ситуації, коли потрібно приймати термінові рішення, успішним може бути тільки авторитарний стиль. Застосування цього стилю буде цілком виправданим й у випадку значного розриву в рівні освіти і компетентності керівни-

ка та підлеглих. Водночас за типових обставин, коли є достатній часовий ліміт і підлеглі володіють цінною інформацією, високою компетентністю і мотивацією, явно пріоритетнішим буде демократичний стиль [11]. Тому, зазвичай, в освітній сфері практикується поєднання стилів у певному співвідношенні із незначним переважанням одного з них.

4. Нами обґрунтовується теза, що навіть в межах “суб’єкт-суб’єктної” парадигми гуманістичного та вітакультурного підходів найефективнішою структурно-функціональною моделлю взаємодії учасників (викладачів і студентів) освітнього процесу буде лише та, що охоплюватиме поперемінне чергування управлінських стилів виокремлених за критерієм рольової позиції. Зважаючи на це нами пропонується такий алгоритм застосування зазначених стилів на різних етапах цілісного модульно-розвивального оргциклу (за психодидактичною концепцією А.В. Фурмана): “фасилітативний – інгібіційний – модерацийний – фасилітативний – інгібіційний – фасилітативний – модерацийний – інгібіційний – фасилітативний – модерацийний – інгібіційний – фасилітативний”. Саме така наступність, що психологічно відповідає загальним характеристикам та сутнісному змісту кожного з дев’яти етапів цілісного модульно-розвивального оргциклу, максимально уможливує налагодження розвивальної міжсуб’єктної взаємодії наступників у повноцінному вчинковому процесі (ситуація, мотивація, дія, післядія) за допомогою форм і методів групової, в ідеалі – паритетної освітньої діяльності (див. [5]).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гірняк А. Н. Поняттєво-категорійне поле і наукові підходи до розуміння взаємодії у психології / А. Н. Гірняк // Психологія і суспільство. – 2017. – № 3. – С. 112-126.
2. Гуменюк О. Є. Модульно-розвивальне навчання: соціально-психологічний аспект : [монографія] / О. Є. Гуменюк ; за ред. д.психол.н. А. В. Фурмана. – К.: Школяр, 1998. – 112 с.
3. Д’юї Д. Досвід і освіта / Джон Д’юї ; [пер. з англ. Марії Василечко]. – Львів : Кальварія, 2003. – 84 с.
4. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении : [кн. для учителя] / В. А. Кан-Калик. – М. : Просвещение, 1987. – 190 с.
5. Крисоватий А. Сутність паритетної освітньої діяльності / Андрій Крисоватий // Психологія і суспільство. – 2016. – № 3. – С. 61–67.
6. Левус Н. І. Педагогічна психологія в схемах і таблицях : [навч. посібник] / Н. І. Левус, О. В. Волошок. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка; Артос, 2015. – 340 с.
7. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб.: Питер, 2009. – 800 с.
8. Мороз О. Г. Педагогіка і психологія вищої школи : [навч. посіб.] / О. Г. Мороз, О. С. Падалка, В. І. Юрченко ; за заг. ред. О. Г. Мороза. – К. : НПУ, 2003. – 267 с.
9. Павлютенков Є. М. Організація методичної роботи / Є. М. Павлютенков, В. В. Крижко. – Х.: Вид. група “Основа”, 2005. – 80 с.
10. Педагогіка і психологія вищої школи : [учеб. посіб.] / отв. ред. М. В. Буланова-Топоркова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 544 с.
11. Пугачев В. П. Стиль управления эффективного руководителя : [Электронный ресурс] / Пугачев Василий Павлович // Справочник кадровика. – 2013. – №

2. – Режим доступу к стат. : <http://www.pro-personal.ru/journal/928/529673/>

12. Стан освіти в Україні: соціологічне опитування : [Електронний ресурс] / Український інститут майбутнього. – 2017. – 26 жовтня. – Режим доступу до стат. :

https://uifuture.org/uk/post/stan-osviti-v-ukraini-sociologicne-doslidzenna_469

13. Стиль : (матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до стат. : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B8%D0%BB%D1%8C_\(%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B8%D0%BB%D1%8C_(%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F))

14. Українське покоління Z : Освіта та працевлаштування : [Електронний ресурс] / Інтернет-сайт : Освіта нова. – 2018. – 25 квітня. – Режим доступу до стат. :

<http://osvitnova.com.ua/posts/1259-ukrainske-pokolinnia-z-osvita-ta-pratsevlashtuvannia>

15. Фурман А. В. Психодидактика проектування навчально-книжкових комплексів для студентів ВНЗ : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман, Галина Степанівна Гірняк, Андрій Несторович Гірняк. – Тернопіль: ТНЕУ, 2012. – 328 с.

16. Фурман А. В. Психодидактична експериза модульно-розвивальних підручників : [монографія] / А. В. Фурман, А. Н. Гірняк. – Тернопіль: ТНЕУ, “Економічна думка”, 2009. – 312 с.

17. Фурман А. В. Теорія навчальних проблемних ситуацій : психолого-дидактичний аспект : [монографія] / А. В. Фурман. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.

18. Furman O. Y. The innovative psychological climate: its scope, structure and parameters / Oksana Y. Furman / Problems of Psychology in the 21 st. Century. – 2015. – Vol. 9, No.1. – P.14–19.

REFERENCES

1. Hirniak A. N. Poniattievo-katehoriine pole i naukovi pidkhody do rozuminnia vzaemodii u psykholohii / A. N. Hirniak // Psykholohiia i suspilstvo. – 2017. – № 3. – S. 112-126.
2. Humeniuk O. Ye. Modulno-rozvyvalne navchannia: sotsialno-psykholohichniy aspekt : [monohrafiia] / O. Ye. Humeniuk ; za red. d.psykol.n. A. V. Furmana. – K.: Shkoliar, 1998. – 112 s.
3. Diui D. Dosvid i osvita / Dzhon Diui ; [per. z anhli. Marii Vasylechko]. – Lviv : Kalvariia, 2003. – 84 s.
4. Kan-Kalyk V. A. Uchyteľiu o pedahohicheskom obshchenyy : [kn. dlia uchytelia] / V. A. Kan-Kalyk. – M. : Prosveshchene, 1987. – 190 s.
5. Krysovatyi A. Sutnist parytetnoi osvitnioyi diyalnosti / Andrii Krysovatyi // Psykholohiia i suspilstvo. – 2016. – № 3. – S. 61–67.
6. Levus N. I. Pedahohichna psykholohiia v skhemakh i tablytsiakh : [navch. posibnyk] / N. I. Levus, O. V. Voloshok. – Lviv : LNU im. Ivana Franka; Artos, 2015. – 340 s.
7. Maiers D. Sotsyalnaia psykholohiia / D. Maiers. – SPb.: Piter, 2009. – 800 s.
8. Moroz O. H. Pedahohika i psykholohiia vyshchoi shkoly : [navch. posib.] / O. H. Moroz, O. S. Padalka, V. I. Yurchenko ; za zah. red. O. H. Moroza. – K. : NPU, 2003. – 267 s.
9. Pavliutenkov Ye. M. Organizatsiyia metodychnoi roboty / Ye. M. Pavliutenkov, V. V. Kryzhko. – Kh.: Vyd. hrupa “Osnova”, 2005. – 80 s.
10. Pedagogika i psikhologia vysshei shkoly : [ucheb. posob.] / отв. red. M. V. Bulanova-Toporkova. – Rostov-na-Donu : Feniks, 1998. – 544 s.

11. Puhachev V. P. Styl upravleniya effektivnogo rukovoditelja : [Elektronnyi resurs] / Puhachev Vasilij Pavlovich // Spravochnyk kadrovyyka. – 2013. – № 2. – Rezhym dostupu k stat. : <http://www.pro-personal.ru/journal/928/529673/>

12. Stan osvity v Ukraini: sotsiologichne opytuvannya : [Elektronnyi resurs] / Ukrainyskiy instytut maibutnoho. – 2017. – 26 zhovtnia. – Rezhym dostupu do stat. : https://uifuture.org/uk/post/stan-osviti-v-ukraini-sociologichne-doslidzenna_469

13. Styl : (material z Vikipedii – vilnoi entsyklopedii) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu do stat. : [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B8%D0%BB%D1%8C_\(%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B8%D0%BB%D1%8C_(%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F))

14. Ukrainske pokolinnia Z : Osvita ta pratsevlashtuvannya : [Elektronnyi resurs] / Internet-sait : Osvita nova. – 2018. – 25 kvitnia. – Rezhym dostupu do stat. : <http://osvitnova.com.ua/posts/1259-ukrainske-pokolinnia-z-osvita-ta-pratsevlashtuvannya>

15. Furman A. V. Psykhodydaktyka proektuvannya navchalno-knyzhkovykh kompleksiv dlia studentiv VNZ : [monohrafiia] / Anatolii Vasylovych Furman, Halyna Stepanivna Hirniak, Andrii Nestorovych Hirniak. – Ternopil: TNEU, 2012. – 328 s.

16. Furman A. V. Psykhodydaktychna eksperyza modulno-rozvyvalnykh pidruchnykiv : [monohrafiia] / A. V. Furman, A. N. Hirniak. – Ternopil: TNEU, “Ekonomichna dumka”, 2009. – 312 s.

17. Furman A. V. Teoriia navchalnykh problemnykh situatsii : psykhologo-dydaktychnyi aspekt : [monohrafiia] / A. V. Furman. – Ternopil: Aston, 2007. – 164 s.

18. Furman O. Y. The innovative psychological climate: its scope, structure and parameters / Oksana Y. Furman / Problems of Psychology in the 21 st. Century. – 2015. – Vol. 9, No.1. – P.14–19.

АНОТАЦІЯ

Гірняк Андрій Несторович.

Психологічний аналіз і систематика стилів освітньої взаємодії.

У статті висвітлюється авторська типологія стилів освітньої взаємодії, котра критеріально розмежовує й систематизує їх 15 основних різновидів (демократичний, ліберальний, авторитарний; фасилітативний, модеративний, інгібітний; діалогічний, полілогічний, монологічний; консенсусний, індиферентний, конфліктний; паритетний, альтруїстичний, егоїстичний) та структурує відомі моделі поведінки викладача, обґрунтовані свого часу М. Таленом. Також доведено, що найефективнішою структурно-функціональною моделлю взаємодії учасників освітнього процесу буде лише та, що охоплюватиме поперемінне чергування різних стилів освітньої взаємодії. Зважаючи на це, запропоновано психологічно обґрунтований алгоритм застосування зазначених стилів на різних етапах цілісного модульно-розвивального оргциклу інно-

ваційного навчання (за концепцією А.В. Фурмана): “фасилітативний – інгібіційний – модеративний – фасилітативний – інгібіційний – фасилітативний – модеративний – інгібіційний – модеративний”. Саме така наступність, що психологічно відповідає загальним характеристикам та сутнісному змісту кожного з дев’яти етапів цілісного модульно-розвивального оргциклу, максимально уможливило налагодження розвивальної міжсуб’єктної взаємодії наступників у повноцінному, науково спроектованому і психомистецьки втіленому, вчинковому процесі (ситуація, мотивація, дія, післядія) за допомогою форм, методів, засобів та інструментів групової, в ідеалі – паритетної, освітньої діяльності.

Ключові слова: освітня взаємодія, діалог, стиль діяльності, фасилітація, модератив, інгібіція, модульно-розвивальний оргцикл.

ANNOTATION

Hirnyak Andriy.

Psychological analysis and systematics of educational interaction styles.

The article covers the author’s typology of educational interaction styles, which demarcates and systematizes their 15 main varieties (democratic, liberal, authoritarian, facilitative, moderate, dialogic, polylogical, monologic, consensual, indifferent, conflictual, parity, altruistic, selfish) and structures well-known teacher behavior patterns substantiated by M. Talen. It has also been proved that the most effective structural-functional model of the interaction of participants of the educational process will be the one that will cover variable alternation of different styles of educational interaction. In view of this, a psychologically substantiated algorithm for applying these styles at different stages of the integral modular-developing organizational cycle of innovative learning (according to the A.V. Furman concept) was proposed: “facilitative – inhibitive – moderate – facilitative – inhibitive – moderate – facilitative – inhibitive – moderate”. Such succession that psychologically corresponds to the general characteristics and the essential content of each of the nine stages of a holistic modular-developing organizational cycle, maximizes the establishment of developmental inter-subjective interaction of the successors in a fully-fledged, scientifically designed and psycho-artistically embodied, action process (the situation, motivation, action, after-action) with the help of forms, methods, means and tools of the group, ideally – parity, educational activity.

Key words: educational interaction, dialogue, style of activity, facilitation, moderation, inhibition, modular-developing organizational cycle.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Максименко Ю.Б.,
д. психол. н., проф. Щербан Т.Д.**

**Надійшла до редакції 11.04.2018.
Підписана до друку 16.05.2018.**

Бібліографічний опис для цитування:

Гірняк А. Психологічний аналіз і систематика стилів освітньої взаємодії / Андрій Гірняк // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 118–126.

УКРАЇНЬСЬКА ШКОЛА КЛІНІЧНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ І ГІПНОТЕРАПІЇ В АВСТРАЛІЇ

Сергій БОЛТІВЕЦЬ

УДК 159.963

Serhiy Boltivets
**UKRAINIAN SCHOOL OF CLINICAL PSYCHOTHERAPY
AND HYPNOTHERAPY IN AUSTRALIA**

Українська психологічна школа психотерапії і гіпнотерапії в Австралії своїм корінням сягає періоду початку 50-х років ХХ століття, що розпочався з участі в організації українського громадського, релігійного і культурного життя Євгена Гливи, котрий після закінчення Другої світової війни прибув на Австралійські землі з Європи і заробляв на своє прожиття разом з корінними мешканцями континенту їхньою найважливішою працею – риттям каналів для зрошення пустельних земель у південно-західній частині континенту. Після багатьох поневірянь Є. Глива у 1952 році переїхав до Сіднею, де одержав роботу в адвокатській канцелярії і провадив правничі студії, організував суботню школу для дітей за участю українських педагогів Зиновії Островської, Валентини Бабиц, Мамчак, Гаєвської, співоче товариство, диригентом якого став Володимир Островський, і драматичний гурток, яким керував Григорій Маслюк.

Це був час надолужування втрачених на воєнну боротьбу з окупантами України юних років життя. І Є. Глива вступає на медичні та психологічні студії, які завершує захистом докторської дисертації, схвально рецензованої докторами психології *Володимиром Янівим, Олександром фон Кульчицьким і Станіславом Кратохвілем.*

Зустріч Є. Гливи із всесвітньовідомим австрійським психотерапевтом *Віктором Франклом* у 60-х роках ХХ століття стала кількогодичним обміном уявленнями двох видатних психологів на одному з міжнародних конгресів

у США про те, заради чого живе людина. Доктор Франкл сказав тоді Гливі, що спостереження від власного перебування в концтаборі “Аушвіц” він описує у книжці, яку назве “Логотерапія”. Добре знаючи, що Є. Глива – *Українець*, і був ув’язнений гестапо, і мав вирок смерті, і перебував у Краківській тюрмі “Мантелюпіх”, концтаборах “Гросрозен”, “Маутхаузен”, “Амштетген” та “Ебензее”. Віктор Франкл прямолінійно, йдучи за логікою своєї майбутньої книги, з певним, як здавалось присутнім, викликом ставив Є. Гливі не дуже приємні для відповідей запитання: “Чому Ви живете?”, “...Які транквілізатори приймаєте?”, “У яких госпіталях для розумово хворих Ви були пацієнтом?”, “Що Ви таке зробили для того, що й досі живете?”, “Хто Вам допоміг жити?”, “Кому завдячуєте Вашим життям?”, “Чи Ви вірите в чудеса?”, “Чи опікувався Вами якийсь можновладець?” і т. д.

Євген Глива сказав тоді у відповідь, яка, либонь, не дуже сподобалась Вікторові Франклу, що сам не знає, чому смертний вирок йому не було виконано у тюрмах та концтаборах і що жити хотів і хоче нині для України, а смерть у молодому віці була б марною витратою можливостей молодого людини.

На початку 70-х років ХХ століття зацікавлений “профілем гіпнотичної індукції”, відомої в англійському вживанні як НІР-Нурпotic Induction Profile, Є. Глива переїжджає з Австралії до США, де професор Герберт Шпігель розробив ще один тест гіпнотичної сусцептибельності й оголосив відбір на психотера-

Євген ГЛИВА (1925–2017)

Лінда ДОЛАН (нар. 01.12.1962)

педитичне стажування під своїм наставництвом. Пам'ятаючи про своє “поранення” у процесі проходження психоаналізу в двох уславлених психоаналітиків, професор Г. Шпігель у процесі інтерв'ювання Є. Гливи зрадив, що його потенційний стажист не належить до прихильників ортодоксального психоаналізу, а тому, як згадував сам доктор Євген, щедро дарував свій час, не шкодуючи його навіть поза обов'язковими годинами.

З 1975 року доктор Є. Глива веде власну гіпнотерапевтичну практику і на її прикладі викладає психотерапію та гіпнотерапію для дипломованих лікарів і психологів Австралійського континенту, Нової Зеландії, Малазії, Південної Кореї та інших країн. На цих двоохрічних лікарсько-психологічних курсах Австралійського Товариства Гіпнозу під орудою Міністерства охорони здоров'я Австралії він оприлюднює результати своїх гіпнологічних досліджень в англомовних фахових наукових виданнях та окремих книгах: “Феномени гіпнозу та їх використання у процесі гіпнотерапії” (Phenomena of hypnosis and its usefulness in psychotherapy), “Техніка і принципи індукції та поглиблення трансу” (Technique, principles of induction and deepening of hypnosis), “Принципи гіпносуґестії та авто-гіпнозу” (Principles of hypno suggestion and auto-hypnosis), “Принципи гіпноаналізу” (Principles of hypno-analysis), “Спонтанна та уведена абреакція” (Spontaneous and induced abreaction), “Корисність застосування профілю гіпнотичної індукції” (Usefulness of the Hypnotic Trans Induction), “Лікування стану тривоги, інсомнії, фобії, куріння, мігрені, ожиріння” (Treatment of insomnia, phobia, smoking, migrain, obesity and anxiety), “Принципи застосування гіпнозу при психосоматичних захворюваннях” (Principles of the use of hypnotic methods in psychosomatic illnesses), “Доціль-

ність використання гіпнозу в клієнт-центрованій та інших методах лікування” (The use of hypnosis in client centred therapy), “Застосування гіпнозу в сексуальних дисфункціях” (Use of hypnosis in sexual dysfunctions), “Вагомість у терапевтичному процесі продовженого гіпнотичного відпочинку” (The value of protracted hypnotic rest), “Обов'язковість терапевта ознайомленості з теоріями особистості та теоріями гіпнозу” (The value of the therapist's acquaintances with the theories of hypnosis). Водночас він є автором наукових статей і доповідей: “Застосування гіпнозу при “клієнт-центред” та інших методах психотерапії” (The use of hypnosis in client centred therapy); “Явища гіпнозу, придатні для психотерапії” (The phenomena of hypnosis useful in hypnotherapeutic intervention); “Принципи уведення та поглиблення гіпнотичного трансу” (Principles of hypnosis and deepening of hypnotic trance); “Принципи гіпноаналізу” (Principles of hypnoanalysis); “Спонтанна і формально уведена абреакція у процесі психоаналізу” (Spontaneous and induced abreaction); “Профіль гіпнотичної індукції – його застосування у психотерапії” (Hypnotic induction profile and its use in psychotherapy); “Лікування психосоматичних недуг” (Treatment of psychosomatic illnesses); “Лікування мігрені, інсомнії, ожиріння, тривоги” (Treatment of migraine, insomnia, obesity and anxiety); “Використання продовженого гіпнотичного трансу та відпочинку” (The use of hypnotic induction profile); “Адаптаційні можливості гіпнотичного відпочинку” (The use of protracted hypnotic rest); “Адаптація гіпнотерапевтичних методів при сексуальних дисфункціях” (The use of hypnosis in sexual dysfunctions); “Адаптація гіпнотерапевтичних методів при дерматологічних захворюваннях” (The use of hypnosis in dermatology); “Застосування гіпнозу в загальномедич-

них та хірургічних й особливо обстетричних [обстетричні – належні до психофізіологічних і патологічних змін організму матері у зв'язку з пологами та акушерськими діями. – Прим. С. Болтівця] ситуаціях” (Use of hypnosis in surgical procedures); “Про важливість еманції у процесі психотерапії” (Importance of emanation in the process of psychotherapy); “Про важливість теорії особистості у психотерапевтичному процесі” (Values of the knowledge of theories of personality in the psychotherapeutic process); “Онтологічний образ людини у творчості Григорія Сковороди” (Ontological theory of personality in the writings of Hryhorii Skovoroda); “Нарис теорії гіпнозу у висліді власних феноменологічних спостережень” (The theory of hypnosis as a result of phenomenological approach) та ін.

Викладання доктора Є. Гливи на лікарсько-психологічних курсах настільки захопило дипломованого психолога з Південної Африки *Лінду Долан*, що вона вирішила писати докторську дисертацію про психотерапевтичні і гіпнотерапевтичні основи ціложиттєвого розуміння людини на прикладі доктора Є. Гливи, котрий втілював українську традицію сприймання, поцінування і вибору людських вартостей, унаявлену у творчості видатного національного філософа *Григорія Сковороди*. Як написав про це Є. Глива у листі до мене 3 січня 2017 року, “Лінду я пізнав як ученицю двохрічного курсу гіпнотерапії й відтоді став її супервізором. Вона прислуховувалася і вглиблювалася в мою теорію особистості на підставі творчості Григорія Сковороди й вирішила писати про це в докторській дисертації. Було б вкрай бажаним, щоб науковці в Україні присвячували більше уваги його філософії і, крім того, використовували “гіпнотичний відпочинок” як один із методів лікування!”

Лінда Долан народилась у Південній Африці, де здобула середню освіту, ступінь бакалавра психології, закінчила трьохрічну магістратуру з психології, що включала штатне клінічне стажування із психології дітей і дорослих Університету африканосів Ренду, котрий нині має назву “Університет Йоганнесбургу”. У 2006 р. Лінда завершила дві щорічні спеціалізації аспірантів з клінічного гіпнозу на двохрічних лікарсько-психологічних курсах Австралійського Товариства Гіпнозу під керівництвом доктора Євгена Гливи і веде приватну практику з клінічної психології в місті Сідней. Застосовуючи психологічні ідеї Григорія Сковороди про ціложиттєве призначення людини та про її духовну сутність, Долан завершила дисертацію і подала її до захисту й відтак підтвердження її кандидатури з Phd (доктора філософії із психології) Університетом Нової Англії в Австралії.

“Ви шукаєте допомоги у Ваших індивідуальних ускладненнях, – звертається клінічний психолог Сіднею Лінда Долан на своєму психологічному сайті до мешканців Австралії, – або, можливо, Ви зазнаєте труднощі у власних стосунках з іншими людьми? Ви, скажімо, маєте дитину, чий ранній юнацький вік уже вказує на багатообіцяючу поведінку, пов'язану зі специфічними емоційними труднощами? Ви або Ваша дитина, до прикладу, отримала рекомендацію від лікаря-терапевта про пошук допомоги від компетентного клінічного психолога чи психотерапевта?”

Якою б не була ця проблема, я як зареєстрований клінічний психолог запрошую Вас, щоб допомагати рухатися крізь редути Ваших проблем і труднощів і цим сприяти досягненню Вами особисто більшого щастя. Через рекомендації і терапію я прагну допомогти дорослим, юнакам і дітям, особам, подружнім парам і сім'ям”.

У власній клінічній психологічній практиці вірна учениця доктора Є. Гливи, кандидат у доктори філософії із психології, Лінда Долан утілює психотерапевтичні стосунки, котрі ґрунтуються на людських вартостях і сутності людини, виходячи з перспектив *теорії особистості* Григорія Сковороди та її важливості при застосуванні у психотерапії, доведених її навчителем – доктором Євгеном Гливою. Внутрішня сутність людської душі, яка виявляється у явищах гіпнозу, об'єктивно призводить до збільшення різнобічних можливостей як потужного засобу самоздійснення кожної особистості.

Ці та інші засадничі усталеності одухотвореної психіки людини, її психотерапії та гіпнотерапії розкривають нижче подані статті – доктора Євгена Гливи про гіпнотерапевтичне втручання у глибини несвідомого для загоєння внутрішніх травм і раніше надрукована Лінди Долан про усвідомлення особою власного ціложиттєвого призначення у психотерапевтичному процесі, котре конструюється на засадах *ціннісної парадигми* українського мислителя Григорія Сковороди (див.: Психологія і суспільство. – 2017. – №3. – С. 59–85).

АНОТАЦІЯ

Болтівець Сергій Іванович.

Українська школа клінічної психотерапії і гіпнотерапії в Австралії.

Стаття висвітлює виникнення на початку 50-х років ХХ століття української школи клінічної психотерапії і гіпнотерапії в Австралії. Ця школа була заснована *Євгеном Гливою*, який по закінченню Другої світової війни прибув на Австралійські землі з Європи і спочатку заробляв на своє прожиття разом з корінними мешканцями континенту їхньою найважливішою працею – риттям каналів для зрошення пустельних земель у південно-західній Австралії, брав участь в організації українського громадського, релігійного і культурного життя.

На початку 70-х років ХХ століття зацікавлений “профілем гіпнотичної індукції”, відомої в англійському вживанні як HIP-Hypnotic Induction Profile, Є. Глива переїжджає з Австралії до США, де професор Герберт Шпігель розробив ще один тест гіпнотичної суцетивільності й оголосив відбір на психотерапевтичне стажування під своїм наставництвом.

З 1975 року доктор Є. Глива веде власну гіпнотерапевтичну практику і на її прикладі викладає психотерапію та гіпнотерапію для дипломованих лікарів і психологів Австралійського континенту, Нової Зеландії, Малазії, Південної Кореї та інших країн. На цих двоохрічних лікарсько-психологічних курсах Австралійського Товариства Гіпнозу під орудою Міністерства охорони здоров'я Австралії доктор Є. Глива викладає результати своїх гіпнологічних досліджень, оприлюднені в англійських фахових наукових виданнях та видані окремими книгами.

Викладання доктора Є. Гливи на лікарсько-психологічних курсах настільки захопило дипломованого психолога з Південної Африки Лінду Долан, що вона вирішила писати докторську дисертацію про психотерапевтичні і гіпнотерапевтичні основи ціложиттєвого розуміння людини на прикладі доктора Є. Гливи, що втілював українську традицію сприймання, поцінування і вибору людських цінностей, представлену у творчості Григорія Сковороди.

Лінда Долан народилась в Південній Африці, де здобула середню освіту, ступінь бакалавра психології, закінчила трьохрічну магістратуру з психології, що включала штатне клінічне стажування із психології дітей і дорослих Університету африканосів Ренду, котрий нині має назву Університету Йоганнесбургу. У 2006 р. вона завершила дві щорічні спеціалізації аспірантів з клінічного гіпнозу на двоохрічних лікарсько-психологічних курсах Австралійського Товариства Гіпнозу під керівництвом доктора Євгена Гливи і веде приватну практику з клінічної психології в м. Сідней. Застосовуючи психологічні ідеї Григорія Сковороди про ціложиттєве призначення людини і її духовну сутність, Л. Долан завершила дисертацію і подала її для захисту з Phd (доктора філософії із психології) Університетом Нової Англії в Австралії. Ці та інші засадничі усталеності людської психіки і її психотерапії та гіпнотерапії розкривають представлені статті – доктора Євгена Гливи про гіпнотерапевтичне втручання в глибини несвідомого для загоєння внутрішніх травм і Лінди Долан про усвідомлення людиною власного ціложиттєвого призначення у психотерапевтичному процесі, здійснюваного на засадах ціннісної парадигми видатного українського мислителя Григорія Сковороди.

Ключові слова: доктор Євген Глива, Лінда Долан, гіпнотична індукція, гіпнотерапевтична практика, гіпнологічні дослідження, лікарсько-психологічні курси, ціложиттєве розуміння людини, клінічна психологія, усталеності людської психіки, глибини несвідомого, внутрішня травма, ціннісна парадигма.

ANNOTATION

Boltivets Serhiy.

Ukrainian school of clinical psychotherapy and hypnotherapy in Australia.

The article covers the emergence in the early 50's of the twentieth century of the Ukrainian school of clinical

psychotherapy and hypnotherapy in Australia. This school was founded by Eugene Hlywa, who, after the Second World War, arrived in the Australian lands from Europe and first earned his living with the indigenous inhabitants of the continent by their most difficult work - the cultivation of canals for irrigation of desert lands in southwest Australia, participated in the organization Ukrainian public, religious and cultural life.

In the early 70's of the twentieth century, he is interested in the “Profile of Hypnotic Induction”, known in English as HIP-Hypnotic Induction Profile, Eugene Hlywa moves from Australia to the United States, where Professor Herbert Spiegel developed another test of hypnotic susceptibility and announced the selection of a psychotherapeutic internship under his mentoring.

Since 1975 Dr. Eugene Hlywa has his own hypnotherapeutic practice and, on his example, teaches psychotherapy and hypnotherapy for certified physicians and psychologists from the Australian continent, New Zealand, Malaysia, South Korea and other countries. Dr. Eugene Hlywa, a doctor of psychotherapy at the Australian Hypnosis Society, under the guidance of the Australian Ministry of Health, describes the results of his hypnosis research, published in English-language professional journals and published in separate books.

Dr. Eugene Hlywa teaching at drug and psychological courses has so captivated a graduate psychologist from South Africa, Linda Dolan, that she decided to write a doctoral dissertation on the psychotherapeutic and hypnotherapeutic basis of a life-long understanding of man on the example of Dr. Eugene Hlywa, who embodied the Ukrainian tradition of perception, appreciation and choice human values, presented in the work of Gregory Skovoroda.

Linda Dolan was born in South Africa, where she obtained her secondary education, a Bachelor of Psychology degree, and completed a three-year Masters in Psychology, which included a full-time clinical psychology course for children and adults at the University of African-American Rand, now called the University of Johannesburg. In 2006, Linda Dolan completed two annual graduate postgraduate clinical hypnosis courses at the Australian Hypnosis Biennial Drug-Psychological Course under the guidance of Dr. Eugene Hlywa and runs a private practice in Clinical Psychology in Sydney. Applying the psychological ideas of Gregory Skovoroda about the life-long destiny of man and her spiritual essence, L. Dolan completed his dissertation and filed it for the defense and confirmation of her candidacy from the PhD (Doctor of Philosophy of Psychology) at the University of New England in Australia. These and other fundamental principles of the human psyche and its psychotherapy and hypnotherapy reveal the presented articles – Dr. Eugene Hlywa on hypnotherapeutic intervention in the depths of the unconscious for the healing of internal injuries and Linda Dolan on the awareness of the person of his own life-long purpose in the psychotherapeutic process on the basis of the value paradigm of Ukrainian thinker Gregory Skovoroda.

Key words: Dr. Eugene Hlywa, Linda Dolan, hypnotic induction, hypnotherapeutic practice, hypnologic research, medical psychological courses, lifelong understanding of man, clinical psychology, endurance of the human psyche, depth of the unconscious, internal trauma, value paradigms.

Надійшла до редакції 03.05.2018.

Підписана до друку 28.05.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Болтівець С. Українська школа клінічної психотерапії і гіпнотерапії в Австралії / Сергій Болтівець // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 127–130.

ГІПНОТЕРАПЕВТИЧНА ІНТЕРВЕНЦІЯ У ГЛИБИНИ ЛЮДСЬКОЇ ПСИХІКИ: ДЖЕРЕЛО ВНУТРІШНЬОЇ ТРАВМИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЛЮДИНУ

Євген ГЛИВА

УДК 159.962

Eugene Hlywa

HYPNOTHERAPEUTIC INTERVENTION IN THE DEPTHS OF THE HUMAN PSYCHE: THE SOURCE OF INTERNAL TRAUMA AND ITS IMPACT ON A PERSON

ВСТУП

Природнім для людей є прагнення пізнати себе у своєму середовищі. У такому процесі люди розкривають свою *сутність*, буття, талант, потенціал, значення і динаміку. На жаль, разом з тим вони виявляють свої слабкості і внутрішні травми, які можуть мати прямий або опосередкований вплив на їхнє життя.

На початку цієї статті я хочу підкреслити, що внутрішня травма має багато спільного з духовністю – із внутрішнім голосом, який супроводжує кожну розсудливу людину. Це починається з того моменту, коли особистість стає самосвідомою, і триває до останнього її подиху. Такий голос є універсальним, і джерелить з моменту створення людської істоти (Юнг, 1936, 1958а; Глива, 2006; Глива & Долан, 2010). Крім того, треба цінувати те, що люди стикаються з потребою прийняття рішення кожен момент свого свідомого повсякдення і несуть відповідальність за якість своїх рішень (Сартр, 1948, 1956). Ван Каам (1969а, 1969б) і Тілліх (1952, 1953, 1954, 1955, 1958, 1959) відзначали, що користь окремого особистого рішення залежить від поширеності цінностей, які люди обстоюють і яких дотримуються. Український філософ, *Григорій Сковорода* (1995) стверджував, що чистий, справжній голос, є дійсно корисним для людини. Це голос Творця, а не голос, який “за-

плямований земним пилом”. Під “заплямованим” Григорій Сковорода мав на увазі вплив земних людських структур, таких як виховання, промивання мізків, а також наявність різнорідних ідеологічних, політичних та економічних тенденцій.

ДЖЕРЕЛА ВИПРОМІНЮВАННЯ ВНУТРІШНЬОЇ ТРАВМИ

Обговорюючи внутрішню травму, є потреба детально пояснити значення терміна “внутрішня травма”. Для того щоб це зробити, слушно взяти до уваги, що студенти психології, а в цьому разі психологія визначається в австралійських університетах як “дослідження людської поведінки”, можуть відчувати себе некомфортно, якщо вони звикли до думки, що наука має справу з фактами і подіями, які можуть бути якісно й кількісно перебудовані, змінені, відсортовані. Студенти психологічного відділення університету можуть навіть вирішити, що такий підхід дослідження природи людської сутності їх не влаштовує у їхньому прагненні опанувати кар’єру “науки” людської поведінки.

Григорій Сковорода (1975) пояснив, що неможливо “схватити рукою” все те, що є “всередині” людини. Воно невидиме, але потенційно існує завжди і скрізь – воно *духовне*. З іншого боку, ще із сивої давнини

історики філософії і психології вказують, що психіка як життєздатний чинник, що не має ніякого фізичного контуру, є домінуючою силою дослідників, які вивчали сутність людини (Ауді, 1996; Роменець, 1983; Рассел, 1971). Водночас у Європі студент зустрічався з такими висловами, як *самоідеальний і самореальний; це присутність у людині, в її психіці чогось, що примушує її самоактивізуватися до зростання, до трансценденції, до самопрояву* та інших – як позитивних, так і негативних – рис-якостей. Це та внутрішня заклопотаність, яка так характерна для людського буття і яка визначається деякими дослідниками психіки як *постійна людська тривога життя* (Ролло Мей, 1953).

Гегель, як відомо, вказує, що матеріальне – це все, чим керує гравітація, а духовність – це свобода. Чітко висловлюючись, він підкреслює, що *основне людське в людині – її духовність, а не матеріальне єство*. Натомість словник Вебстер (с. 808) подає ширше визначення духовності людини: “Дух (лат. spiritus – дихання, мужність, душа, життя, від слова spirare – дихати) – розумна, нематеріальна і безсмертна частина людини; душа, на відміну від тіла, в якому вона знаходиться”. “Духовність – стан або якість *бути духовним*; духовний характер; нематеріальність...”. І загалом без психіки не було б і психології, або принаймні вона би займала “екстра-крайне” (Джеймс, 1902, с.223, Юнг, 1958, с. 121) місце серед природничих наук і продовжувала б існувати тільки у рамках філософських поглядів.

Екзистенціалізм як філософський напрямок прийшов на допомогу психологам у проведенні досліджень із вивчення людського існування. Екзистенціалісти вважали, що визнання людської сутності було їхнім головним завданням. Сковорода (1973) був одним із попередників екзистенціалізму. Він не тільки розумів, що суттю людської істоти є її духовність, але й підкреслював, що теорії та гіпотези мають цінність тільки тоді, коли вони *підтверджені життєвим досвідом*. Аналогічне спостереження в дослідженнях людської духовності зробив Адріан ван Каам (1975), який указав, що людська духовність виявляється в актах конкретної особи, які штовхають її до праці і досягнень. Причому таку діяльність можна зафіксувати і виміряти, що відповідає критеріям науки.

Отож людська сутність є настільки потужною, що може перевершити, підняти особистість вище своєї плоті, й тому пробуджує в

ній невидиму та духовну силу, яка володіє світом. Вона з особливою силою вирує всередині людини: розкішно винагороджує гідні акти і суворо карає аморальні кроки (Ролло Мей, 1953, с. 174–247).

ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТА КЕРІВНИЦТВО ВНУТРІШНЬОЮ ТРАВМОЮ

Після того, як людина виявить свою власну травму, вона потім шукає еманції – її походження, і переконавшись, що травма узалежнена від зовнішніх факторів – легко знаходить адекватну та відповідну допомогу. В країнах із розвиненим почуттям соціальної справедливості така допомога надходить від юридичних, промислових, економічних та соціальних сфер, а також від громадських організацій, профспілок й, за потреби, від системи правосуддя. Тому вкрай рідкісними є випадки, щоб такі ситуації вимагали інтенсивного і затяжного втручання психолога.

Практично центр людського життя завжди розвивається навколо відношення людини із самою собою, а також із близьким докільлям та далеким середовищем. Гайдеггер (1982, 1996) ставиться до цього як до *Eigenwelt, Mitwelt, Umwel* (*світ особистий або індивідуальний, навколишній світ та всесвіт*). Видається, що ставлення людини до світу і до самої себе не завжди є усвідомлюваним, відкритим, і тому недоступне для власних аналізів, розуміння й адекватного судження. Тим не менш, воно залишається дуже впливовим у почуттях людини, у її праці, самоповазі і самоцінностях й у підсумку в налагодженні персональної ритміки психічного здоров'я.

Карл Густав Юнг (1936) справедливо вказав на виняткову роль несвідомого в людині, особливо на неперехідну значущість потужного колективного несвідомого. Він також зазначив, що *несвідоме вимагає, щоб його присутність була визнана і відповідно опрацьована, причому без того, щоб навіть перетворити його у свідоме*. На доповнення Пол Тілліх (1962) у статті “Екзистенціалізм та психотерапія”, звертає увагу на те, що людина існує у процесі творення все своє життя. Вона позитивно “проявляє” себе тільки тоді, коли вибрала трансцендентні, досконалі, далекосяжні цілі, напрямки, конкретне значення ідентичності, витривалості і цілісності. Зрозуміло, що особа, як завжди, має на думці свої абсолютні *людські цінності*.

Григорій Сковорода (1995) зауважував, що, не зумівши відкрити своєї сутності, людина залишається “сліпою у власному домі”, тому що використовує свою власну особистість як інструмент, з допомогою якого оцінює своє середовище. Ця думка талановитого філософа заснована на тому, що людський “внутрішній світ” або “внутрішня людина” – невидимі, тому недоступні для п’яти органів чуття. Звісно, відчуття уможливають науковий підхід у науках про людину, які особливо поцінуються в наші дні. І ми не повинні недооцінювати досягнення науки чи наукової методології. Проте не потрібно замовчувати існування “внутрішньої людини”, тому що вона всюди суцільна в будь-якій живій і розсудливій людині.

Внутрішній світ людини не є ані млявим, ані пасивним, ані слабким; навпаки, він – динамічний, могутній і здатний підняти людину “до небес”, набагато вище людських фізичних здібностей і сил. Кожна особистість – субстанція творча, володіє богоподібною природою. Відтак і Небесний Творець вимагає від кожного з нас значущих дій, творчості, краси, добра, любові, справедливості, милості, а також захисту людської раси й особистої відповідальності.

Вищеназвані риси-якості є лише малою частиною вимог, які Творець ставить перед людьми, зобов’язуючи кожного до їх виконання. Біблія містить набагато більше вимог, що гідні людини (Глива, 2013). Однак значно більше таких вимог продиктовані внутрішнім голосом людини – Святим Духом! Тільки тоді цей внутрішній голос торжествує, коли людина насправді здійснюється, коли крокує шляхом, який був закладений Творцем, або, як писав Сковорода (Багалій, 1992), коли людина слідує за світлом, яке приведе її до власної гавані. Досягнення цього вже за життя пропонує заслужену нагороду для людини – внутрішню форму щастя.

Голос совісті ні на мить не залишає людину. Він перебуває з нею навіть уві сні. І коли людина, до наприкладу злодій, намагається сховатися від “внутрішнього себе”, то голос совісті “кричить голосно і жорстко”, вимагаючи, щоб вона стала на “правильний шлях”.

Барабаш та Уоткінс (2005 с. 209) цитують Рагінського (Raginsky 1963), який намагався донести до уваги професіоналів той факт, що половина всіх медичних захворювань є, ймовірно, функціональними (психологічно обумовленими), і що величезний спектр емоцій виражаються через фізіологічні процеси. Крім

того, психогенні чинники в даний час отримують усе більш широке визнання як такі, що відіграють значну роль в етіології різних органічних захворювань. Утома, скажімо, часто може бути психологічною, тому що внутрішні психічні конфлікти вичерпують енергію пацієнта. Занепокоєння і депресія можуть бути викликані турботою людини про своє здоров’я і тоді вона сама спричиняє ті чи ті фізичні симптоми. З пацієнтами цього типу часто важко працювати. Вони не бажають зіткнутися з основним емоційним значенням їхніх симптомів, тому що занадто суворі й категоричні.

Живучи в людському суспільстві, я повністю усвідомлюю, що читач може інтерпретувати вище написані рядки за зайве, непотрібне, тривожне або передчасне. Тому, навпаки, вважаю за важливе підкреслити, що ці думки є дуже доречними й актуальними.

Карл Густав Юнг (1917) попередив світ про небезпеку ядерної катастрофи, яка може принести руйнування на Землі. З часом стало ясно, що такий варіант подій є цілком можливою реальністю. Досить усього однієї “достатньо божевільної” людини, яка має доступ до ядерної зброї і... Земля горить! До того ж, зауважте, існує багато безвідповідальних людей в сучасному світі.

Психічні захворювання до недавнього часу були набагато рідшим явищем. Нині, на жаль, переважна більшість фінансово забезпеченого населення сильно страждає від психічних захворювань. Така ситуація може легко призвести до катастрофи.

У ЧОМУ ДОЦІЛЬНІСТЬ ГІПНОАНАЛІТИЧНИХ ПРОЦЕДУР?

Без доладних гіпноаналітичних процедур людина не може з’ясувати генези свого досвіду поза маргінесом самосвідомості. Тому велика частина *духовного конфлікту є внутрішньою і покрита несвідомим. Такий досвід надзвичайно потужно і сильно діє на пацієнта. Він також здатний затьмарювати реальність.*

Полковник австралійської армії з прекрасним вишколом у Дантун-академії, щиро обдарований фізичними, інтелектуальними та моральними рисами й достойним державним становищем, “відчуває” потребу тотально, включно із природнім життєвим даром, змінити образ себе із чоловіка на жінку! Без всесильної психічної потуги, сили духовної, про яку так яскраво говорить наш Григорій

Сковорода, неможливо зрозуміти цей та подібні життєві приклади. Осмілююся стверджувати, що гіпноз дещо відкриває віконце у таких неординарних випадках.

У тимчасовому світі все має початок і кінець. Це стосується також і людини. Тому є підстави шукати колодязь еманції травми людини. Я би зовсім не здивувався, якщо у рамках сучасного стану науки, під час пошуку причин травми, виявилось, що відповідальність несуть гени. Генетика, спираючись на комп'ютери й оптичні технології, намагається упрозорити генезу таких і подібних станів. Неврологи, ендокринологи і всі інші “соматологи” шукають відповіді на це дуже важливе питання. Можна тільки з пошаною приймати всі досягнення модерної медицини.

Почнемо з того, що Карл Густав Юнг (1960) виявив Аніма та Анімус у людській психіці, яка навряд чи пов'язана із “сома”. Напевно, це і є добрим місцем, щоб почати пошук “внутрішньої людини”. Будучи (1973) лояльним студентом-заочником Григорія Сковороди, я вважаю, що початок внутрішньої травми датує порушення внутрішнього голосу людини, що далі спричиняє порушення *своєї духовності або розуму*. Це часто проявляється завдяки “світловій хвилі повітря”, описаної Сковородою як “людський голос”, або яким-небудь іншим способом, який не може бути ясно і логічно визначеним (Чижевський, 1946). У будь-якому разі людина не знає причини свого стану, що має *компульсивний характер і не підлягає законам природної реальності*.

Аналогічний стан людини обговорювався Платоном (1974), який описав його як наявність “дикого звіра” в людині, який не може бути усунутий, приручений і рідко коли є контрольованим. Студенти факультету психології часто глибоко вивчали “несвідоме” в людині. Зигмунд Фройд, як відомо, приписував усю негативну природу несвідомому. Однак К. Юнг відводить йому похвальну роль, особливо “колективному несвідомому”, яке часто знаходить вирішення важливих “психічних і психологічних проблем”. Зі свого боку, Сковорода вживав терміни, подібно до Вільяма Джеймса, “позамаргінесне” (Джеймс, 1902, с. 223; Юнг, 19586, с. 121), причому не тільки як несвідоме з негативним відтінком, але замість цього він говорить про це як “*надсвідоме*”, котре являє собою оригінальне позначення цього поняття українською мовою (Сковорода, 1973, Глива 2006), яке просякнуте духовністю і показує людині правильний спосіб життя.

ПРАГМАТИЧНА ІНТЕРВЕНЦІЯ І ЛІКУВАЛЬНИЙ ПІДХІД

Обговорюючи внутрішню травму, основними питаннями для розгляду є її прояви, наслідки та лікування. Спираючись на свій особистий і професійний досвід, я хотів би у цій статті зосередитися на явищах, розумінні та лікуванні внутрішніх травм. Це, мабуть, найпоширеніший тип травматизму серед людей і, крім того, найбільш тривожний, дратівливий, докірливий і послідовно нав'язливий. Внутрішня травма всебічно розкриває ерозивний і мстивий характер, у тому числі й жахливі психосоматичні захворювання і навіть самогубства. Скажімо, коли травма, навіть найпотужніша, викликана зовнішніми чинниками, її походження відрізняється від внутрішньої травми. Та й результативно вона не супроводжує свою жертву завжди і скрізь упродовж життя.

Час, простір і життєві обставини дуже часто відіграють важливу роль у процесі лікування. Це особливо помітно під час використання гіпнозу в процедурах психотерапії. У свідомості жертв психічного травматизму зовнішня травма дуже рідко “осідає” в несвідомому. Тому історія хвороби пацієнта і генезис хвороби завжди корисні у відповідному лікувальному сценарії і в ситуаціях, коли стимул відсутній.

“ЧАС ЛІКУЄ РАНИ”

Часто психічна травма при правильному лікуванні втрачає свою руйнівну силу протягом відносно короткого часу. Іншим важливим моментом є те, що *час* генези такої травми здебільшого відіграє важливу роль у терапевтичному процесі. До прикладу, якщо людина травмована нещодавно, то здається, що вона рідко буде мати потребу звертатися до психотерапевта і використовувати “захисні механізми”, які стають компульсивною звичкою. Коли травма “старіє”, то, як загальне правило, вона розвиває деструктивний механізм захисту, який зазвичай вимагає уваги з боку терапевта.

Важливим для психотерапевта, безсумнівно, є наявність певної *концепції пацієнта*. Без такої концепції психодуховної сутності пацієнта терапевт “наосліп веде його до здоров'я”. Окрім того, дуже часто в таких ситуаціях терапевт не може досягти адекватного та належного успіху або, що ще гірше, здатний спричинити свіжу травму.

ЗНАННЯ ТЕРАПЕВТА І РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ЛЮДИНИ

Пол Тілліх (1962) доводить, що сутність, ядро і характер людини є необхідним, важливим і суттєвим знанням терапевта, котре деякою мірою дозволяє йому взяти “відповідальну” участь у процесі її лікування від психічного захворювання. Тому важливо розглянути матеріали всіх досліджень, пов’язаних з людською сутністю, у тому числі і знаменитого філософа Григорія Сковороди, який призивав “знайти людину в собі” (Сковорода 1995, Глива 2013, с. 357).

Складність питань належного дослідження людської сутності стає очевидною з перших сторінок нашої книги із теорії особистості. Читач побачить, що історія названих досліджень сягає “сивої старовини”. Моя думка тут така: як тільки започаткувалась самосвідомість, то й постало питання про людську сутність. Дослідники людської природи залучають найкращі уми, які тільки відомі науці, і серед них є екзистенціалісти і філософи, котрі присвячують свою роботу виключно темі людського ества.

Григорій Сковорода вказує, що Святе Письмо є книгою, яка розкриває людську природу, включаючи її духовність (Буття 1:27): “І сотворив Бог людину на свій образ; на Божий образ сотворив її; чоловіком і жінкою сотворив їх” (Буття 6:3): І сказав Господь: “Не перебуватиме дух мій у чоловікові назавжди, бо він також є тіло, й тому віку його буде 120 років” (Мудрість 15:10.11): “Серце його – попіл! Його надія – марніша пороку, життя ж його – ганебніше бруду! Бо він не визнав того, який його створив, і який вдихнув у нього творчу душу та вдмухнув у нього дух, що оживлює”.

Багато століть потому сучасні дослідники духовності також звернули свою увагу на ці поняття. Адріан ван Каам (1975, с. 347–369) навіть запропонував новий науковий метод дослідження духовності, із застосуванням якого він “відкриває вікно” для вивчення людської духовності та вимірювання її інтенсивності. Загалом науковий метод широко збагатив скарбницю досліджень природного світу. І справді, інтелектуальний світ має право пишатися своїми досягненнями, хоча ясно, що не всі його винаходи використовуються на благо людства, але багато з них поліпшили людську долю.

“Пізнай у собі людину” – гасло, якому славний любомудр Григорій Сковорода при-

святив усе своє працюване життя, – є досить древнім. Девіз: “Nosce te ipsum!” – “Пізнай себе!” – був відомим у стародавньому світі – написаний на передній частині храму Делфі як доказ того, що людство зрозуміло значення *самопізнання* навіть у ті далекі часи. Григорій Сковорода запозичив це гасло від професорів Київської академії, вважаючи, що головна мета самореалізації – це спробувати свої сили у практиці життя. Він був переконаний, що “досвід є батьком мистецтва, знання і звички, від яких усі науки, книги і мудрості почали процвітати” (Глива, 2013, с. 219).

Кожна думаюча людина, особливо в літньому віці, стикається з “Nosce te ipsum!” (Нлува, 2013, с. 53, 58, 219), чому філософи також присвятили багато зусиль. Ми знаємо, що Сократ “шукав людину” вдень зі свічкою в руці. Його філософії послідували Платон, Аристотель, Декарт, Руссо, Августин, Фома Аквінський і тисячі інших мудрославів. Англійські позитивісти, у тому числі Хобс і Локк, правильно вказали, що людина за допомогою своїх органів відчуття постійно знаходиться у процесі формування своєї особистості *протягом усього життя самосвідомості*. Тим не менше, їхнє гасло: “Nihil est in intellectu quod not apriori fuerit in sensu” (“В інтелекті людини немає нічого, щоб перед цим не було сприйняте органами сприйняття”) не знайшло ніякої підтримки серед онтологічних роздумів. Дослідники, які працювали у таборі позитивістів і вивчали людську сутність, наполягають, що глибокий колодязь з важливими й основоположними принципами людського життя є порожнистим на початку шляху (Аристотель “Tabula Rasa”). Але цей колодязь за життя продовжує формуватися і наповнюватися даними, які посилаються органами відчуттів, причому аж до останнього подиху людини.

Психологи стикаються з важливістю і складністю питання про сутність людини в усій його глибині, тому що донині жодна наука не спроможна запропонувати універсальну концепцію людини. Можливо, це і є причиною того, чому дослідники у пошуках “правди” методологічно поділені на натуралістів, гуманістів та онтологістів.

НАТУРАЛІСТИЧНИЙ ПІДХІД

Натуралістичний підхід у своїх пошуках людської сутності заснований на доступних методах природничих наук. Їх реальність

обмежена інформацією, наданою п'ятьма органами відчуття, які можуть бути виміряні у часі та просторі. Водночас внутрішні переживання, такі як почуття, уява, мислення і моральні цінності, вважаються нижчими і вимагають перевірки за допомогою глузду та логіки.

Сутнісно натуралістичний підхід зводиться до емпіризму – до тенденції, що пояснюється теорією розпізнавання. Остання виступає проти раціоналізму і вважає чуттєвий досвід єдиним джерелом і критерієм знань, применшуючи значення логічного аналізу й теоретичних узагальнень. Рівень знань у цьому процесі виникає шляхом аналізу даних безпосередніх спостережень, які дозволяють керувати зовнішніми впливами і водночас уможливають передбачення явищ. Відповідно до цього методу мислення концепції, ідеї і внутрішні почуття не враховуються. Більше того, коли вони не підтримуються емпірично чи фактами, то вважаються помилками або ілюзіями. Натомість, на переконання натуралістів, ці методи є інструментом соціальної еволюції у процесі *виживання і самозбереження людства*. Тут, імовірно, найбільш послідовним був Чарльз Дарвін, Скіннер та інші дослідники і психологи бігевіоризму.

ГУМАНІСТИЧНИЙ ПІДХІД

Гуманісти поділяють погляди натуралістів, що цінності певною мірою є похідними від життєвого досвіду, природи і людського існування. Тим не менше, їхні погляди на людську природу відрізняються. Визнаючи, що людина може перевищувати свій власний біологічний потенціал, гуманісти вірять у людську трансцендентність, адже справді завдяки своїй інтуїції людина спроможна прийняти трансцендентну ідеальну субстанцію – Бога, що вказує на здатність людського розуму знати щось без попереднього досвіду. Як вважав Еммануїл Кант (1958), це щось є тим, що перебуває за межами свідомості і пізнання.

Однак гуманісти, як не парадоксально, не приймають Бога як життєздатний, фундаментальний і рушійний фактор. Замість цього вони обґрунтували *теорію самоактуалізації*. Відповідно до цієї теорії самореалізація людини відбувається під впливом мудрості її органів і фізіологічних інстинктів.

Окремо підкреслимо, що Григорій Сковорода був одним з ранніх філософів, які висунули теорію самоактуалізації людини (Хоткевич,

192; Костюк, 1988). Проте має місце істотна відмінність між поглядами Григорія Сковороди (1973) і згаданою теорією гуманістів, що полягає в головному: український філософ вважав, що людина досягає самореалізації тільки тоді, коли “пізнає себе”, або, іншими словами, виявляє божественність у собі: “ні тіло, ні тимчасове, ні одяг, ні попіл, а духовність”. Натомість гуманісти обстоюють тезу, що моральні цінності людини є похідними від її біологічних обдарувань. Відтак її самореалізація стимулюється природною тенденцією до зростання і до ототожнення з інтеграцією, психологічним здоров'ям, індивідуалізацією, творчістю та продуктивністю. Оскільки людина діє з метою досягнути особистісної інтеграції, спонтанного самоствердження і повної ідентичності, то вона прагне знати правду, звісно, на відміну від того, щоб діяти наосліп. Звідси очевидно, що гуманісти, як вказав Малколм Джівс (1968, 1976), ігнорують такі відомі людські риси, як агресія, деструктивність, ненависть, егоїзм, домінування, експлуатація, злочинність тощо. Вони вірять, що силою пам'яті, уяви, совісті, свідомості і розуму кожна особистість може піднятися вище своєї біологічної, себто земної, природи.

Так, власне, з'являється конфлікт, породжений антиномією, що викликана невід'ємними частинами людської сутності і зводиться до вічної боротьби між *матеріальним та ідеальним, між реальним і бажаним, між потенційним й актуальним*. Водночас існують переконання, що тенденції людської антиномійності не можуть бути придушені, а неусувно діють як джерело внутрішнього конфлікту людини, хоча й можуть бути об'єднані *силою любові, котра є позитивним рушієм навіть біологічної еволюції*. Принаймні зрозуміло, що любов рятує людину від суїцидних тенденцій і почуття самотності, зміцнює та єднає громади, гармонізує суперечливі тенденції всередині її внутрішнього світу і дозволяє самореалізовуватися, як також і прийняти власне навколишнє довкілля.

ОНТОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

Онтологи відкидають натуралістичні методи і погляди щодо пошуку людських цінностей, підкреслюючи, що значення і смисли є похідними від сутнісних структур буття. Джівс (1976) вказує, що людина відійшла від себе, що “ейдос” не може бути пізнаний просто шляхом спостереження чи з

допомогою логічних понять, тому що він існує і виявляється через інтуїтивний образ власної сутності людини.

Ідеалістичне розуміння людської сутності – результативний підсумок раціонального процесу, який є близьким, але не ідентичним до емпіричного наукового методу. “Ейдос” – частина або сегмент сутності буття, що вкорінений у цьому бутті, має об’єктивне, абсолютне і незалежне існування природних і формувальних факторів, нарешті може бути прийнятий шляхом логічного мислення та спостереження з використанням онтологічної інтуїції і розсудливості – *віри*, яка знову ж таки веде до самого буття. Звідсіля очевидно, що цінності є автономними, онтичними, адже насправді належать людській сутності й тому володіють імперативним характером морального права (Руссо, 2002). І тільки правильна реалізація людини приведе її до нагромадження вроджених знань своєї природи, благородство якої стає *основою людських цінностей*.

Григорій Сковорода (1973) зазначає, що всі відомі гіпотези варті уваги лише тоді, коли вони позитивно *перевірені життєвим досвідом*. Навіть людський розум здатний помилятися, у той час як голос Творця в людині ніколи не помиляється. Саме це є причиною, чому наш славетний філософ відрізняється від інших дослідників сутності людини. Він не тільки обстоює думку, що людина щаслива тоді, коли може *досягти самореалізації, самоактивізації і самовираження*, а й стверджує, що Творець Своім вічним голосом усередині людини слугує за орієнтир у її життєвому повсякденні, причому всюди і завжди.

Згідно з науковими критеріями, це, можливо, займе якийсь час перед тим, як знайдеться дослідник людської сутності, котрий зможе позитивно завершити виконання важливого завдання – неодмінно визначити саме таку онтичну сутність, тому що, як зауважив Адріан ван Каам (1975), *людська сутність є непроникна глибина*.

Отже, демаркаційна лінія між провідними поглядами на людську природу є вельми ясною. В даний час прихильники Дарвіна, хоча і у винятково ввічливій формі, але все ж таки визнають, що життя засноване на боротьбі за виживання: *виживають найбільш пристосовані, звідси: “homo homini lupus est”* (“людина людині вовк”). Прихильники гуманістичного підходу воліють сприймати людину як благородну істоту, і навіть готові визнати фактор любові, хоча й не в біблійному значен-

ні, але часто у спотвореному вигляді. Тим не менш, це не означає, що час, який психотерапевт проводить зі своїм пацієнтом, є даремно витраченим. Щоб уникнути блукань у темряві, терапевт повинен мати прототип здорової й одночасно тендітної людини, де його мета – відобразити шлях і мету пацієнтів, бо інакше непотрібна боротьба не принесе бажаного, здорового і відповідного прогресу. До того ж він має пам’ятати, що він не є ані вчитель, ані тренер, ані консультант, ані лікар. Він – людина, котра природно обдарована і навчена для того, щоб створити відповідні умови, у яких його пацієнт *перевіряє свої особисті ставлення до навколишнього середовища і до себе, водночас знаючи про власну відповідальність за прийняті життєві рішення*.

Люди, які зрештою приходять до психотерапевта, зазвичай перед цим отримали поради від членів сім’ї, друзів, пасторів чи лікарів. Часто їм були приписані ліки, які відповідають їхньому стану. Логічно, що вони очікують, і навіть вимагають, “певної поради і допомоги”. У результаті терапевтичної взаємодії вони часто розчаровані, коли їх недуг не викорінюється, а страждання і біль залишаються, або не отримують відповіді на їхні нагальні запитання. Ставлення такого пацієнта до свого психотерапевта викликає чи здебільшого провокує його на те, щоб перебувати в невизначеності і сумнівах до можливості створення позитивних терапевтичних стосунків, котрі є активатором лікувального процесу.

Люди настільки звикли до постійного інституційного “контролю”, – пише Григорій Сковорода, – що поняття довільної волі і відповідальності, які були даровані людям, стали їм чужими. Правничі інститути та уряд узурпували права та обов’язки, які природно належать індивідуально кожній людині. В Австралії навіть найближчі подружні стосунки, як і ставлення батьків до дітей (і навпаки), регулюються законодавством.

Державна адміністрація, яка несе юридичну відповідальність за умови життя громадян, захист їхніх громадянських прав та обов’язків, не повинна навіть наслідуватися узурпувати обов’язки і привілеї окремих людей і громадських одиниць – груп, організацій, рухів. Це відбувається тому, що, втративши їх, люди також втрачають свою людяність і *безвідповідально відтворюють* свою тваринність. Врешті-решт Творець подарував свободу волі тільки людині, але із цим кроком Він дав їй відповідальність, яка, на жаль, занадто часто

ігнорується в людському світі. При цьому найважливішим скарбом людської відповідальності, згідно з ученням Григорія Сковороди, є *послух голосу всередині себе, голосу Творця, голосу совісті!* Важливість “двох головних заповідей любові” не повинна бути зліквідована, а навпаки, має бути постійним вказівником, маятником і вчителем людини упродовж усього її життєвого шляху.

Григорій Сковорода цінував науковий підхід до вивчення природи людини, який відрізнявся від тих поглядів, котрі були не в змозі визнати переважання духовності у житті людини, яка, за його словами, є справжнім, оригінальним даром Творця і дана їй, щоб та сприймала Його за “Духовного Ректора” і дотримувалася Його настанов протягом всього особистого життя. Будучи прагматиком, філософ визнає, що люди, котрі притягнуті до “земного пилу”, наприклад, влади, слави, багатства, “палаців” і привілеїв, вважають, що вони знаходяться в конфлікті із собою і в такий спосіб вносять хаос і руйнівність усередину себе. Вони приєднуються до стада, яке потім нелегко залишити. У підсумку суперечність, що існує усередині будь-якої людини, одна з яких є конфлікт між ідеальним і реальним світами, не тільки її виснажує психодуховно, а й часто уводить її в оману.

ВНУТРІШНІ ТРАВМИ В КЛІНІЧНІЙ СИТУАЦІЇ

Отож Григорій Сковорода, Ван Каам та інші дослідники людської сутності стверджують, що тільки життєвий досвід здатний перевірити значущість теорії та гіпотези. На наше переконання, *зовнішня травма часто виліковується із зміною навколишнього середовища та із плином часу.* Крім того, відсутність факторів, які викликали травму, першочергово забезпечують можливість швидкого і повного психічного відновлення.

ВЛАСНИЙ ЖИТТЄВИЙ ПРИКЛАД

Щоб навести приклад внутрішнього виклику, який пронизує і прокладає шлях для всього життєвого циклу людини, я поділюся власною життєвою історією.

Кілька століть безперервного руйнування української національної ідентичності окупантами України спричинили те, що Україна навіть зникла з політичної мапи світу. Я, Євген

Глива, виріс у патріотично свідомій сім'ї. Тому, скажімо, природно, що мій батько був українським воїном під час першого визвольного руху та членом Української Військової Організації (УВО). У ранньому віці я приєднався до дивізії Молодіжної Організації Українських Націоналістів (ОУН), метою якої було відродження суверенної української держави. Після цього я пройшов секретний навчальний курс, і пізніше мене було послано на завдання до нацистської армії, щоб дізнатися про їх методи і засоби боротьби із визвольним націоналістичним рухом, а також забрати зброю та інші речі, потрібні для роботи Української Повстанської Армії (УПА).

Там мені пощастило на власні очі побачити, де німецькі війська ховали свої ракети, якими вони тероризували Лондон. З цією секретною інформацією я повертався до УПА, коли агенти гестапо захопили мене в полон. На мені випробували всі тортури, які Третій Райх застосовував до своїх ув'язнених у в'язницях і концентраційних таборах і які були вкрай жорстокими через те, що мене підозрювали у шпигунстві.

Без того щоб дати докладний звіт про тортури, які випробовувалися на мені, я хотів би запевнити читача, що вони були жахливі, болючі і нелюдські, були екстремальними і супроводжувалися щоденними *зовнішніми травмами.* Проте я вистояв. Півроку після виходу з концтабору я був відновлений фізично і розумово, відчував себе чудово. Деякий час по тому, коли був студентом права та економіки, я несподівано зустрів офіцера гестапо, який допитував мене у Краківській в'язниці Монтелюпих. Він не міг повірити, що я не збирався повідомляти про нього військовим властям США і, звісно, жив у постійному страху судового покарання. На додаток до цього, він *постійно мав невпинні і вагомні закиди до власної совісті,* про що розповів мені в деталях через десять років після того, як допитував мене у в'язниці Кракова.

Тут я хотів би також відзначити, що німецький парламент реабілітував німців, які “підкувалися” ув'язненими в нацистських в'язницях і таборах. Замість цього, вони перенесли всю відповідальність на нещасного Івана Дем'янюка, колишнього громадянина СРСР, охоронця в концентраційному таборі, обвинуваченого німецькою владою у винищенні єврейського народу.

Дипломатія і юриспруденція є дивними і страшними речами: сучасна Німеччина сьогодні

ні – це найкращий друг Ізраїлю. Можна було б серйозно розглянути той факт, що наприкінці свого життя, головний охоронець фюрера заявив, що він не читав “Моя боротьба” (“Mein Kampf”) Адольфа Гітлера, на основі якої, шляхом плебісциту, Гітлера було обрано керувати урядом Німеччини на посаді Канцлера, а отже фактично – президента держави. Німеччина виплачує компенсацію шести мільйонам жертв. Водночас українські селяни, підкоряючись своєму голосу совісті і з християнських та людських мотивів, захистили велику кількість єврейського народу. В результаті багато тисяч селян загинули вдома, на рідній землі. Однак вони рідко, якщо взагалі коли-небудь, згадуються як герої з боку ізраїльського уряду. “Людино, прокинься!” – закликає Григорій Сковорода.

Протягом десятків років своєї практики як психотерапевт я зустрів сотні генетично зумовлених *внутрішніх травм*, які часто покриті пилом минулого часу, психосоматичними захворюваннями, захисними механізмами і несвідомим. Деякі з них були пов’язані із зовнішніми травмами з метою досягнути “духовного полегшення”. Кілька клінічних випадків, що вже були опубліковані у фахових журналах, процитую нижче.

ХЛОПЧИК ІЗ РЕВМАТОЇДНИМ АРТРИТОМ

У 1950 році лікар-ревматолог запитав мене: чи можу я за допомогою гіпнозу допомогти 13-річному підліткові контролювати свій біль, який був викликаний ревматоїдним артритом. Прогноз пацієнта у його юному віці був дуже поганим. Щонайкраще його чекала схильність до знеболювальних, недовгий шлях отримання освіти і навіть загроза короткого життєвого шляху. На доповнення до болю, тіло пацієнта було дуже деформоване, що викликало в мене “людське співчуття” й особливу симпатію. І це зрозуміло: як психолог я лікував “людину”, а не “хворобу”. Однак, тому що мене попросив і ревматолог, і пацієнт, я не міг проігнорувати їхні побажання.

Діти особливо здатні швидко впадати у глибокий транс. Моя перша сесія з ним підтвердила, що він є “сомнамбуліст”. Працюючи над можливістю порушити причини його травми, які, могли би змусити його досягнути абреакції занадто рано в терапевтичному процесі, ми провадили досить довгі бесіди, з яких я дізнався деякі речі про його життя. Проте найголовніше, нам вдалося вибудувати

ідеальні психотерапевтичні стосунки. Я дійсно відчував, що він хотів мене бачити якомога швидше і якомога частіше.

Загалом же я зіткнувся з дуже важливими і небезпечними можливостями, які потребували серйозного розгляду: по-перше, передчасна відмова захисного механізму (характерний біль ревматоїдного хвороби) у травмованої особи могла викликати психоз чи інші, ще більш серйозні, психічні розлади; по-друге, вкрай були вірогідні негативні наслідки, коли спочатку пацієнт неспроможний виконувати свої постгіпнотичні сугестії, далі він відчуває почуття провини перед своїм психотерапевтом, тому що не в змозі виконати те, чого він не знає. І це має місце в ситуації, коли сомнамбуліст переживає стихійно повну амнезію про все, що відбувається у трансі.

Під час чергової сесії я вирішив підготувати його до процесу лікування. Я навчив його, як тримати себе і лишатися в глибокому трансі, під час якого він залишався відкритим сугестії, а гіпнотичні втручання мали лікувальний ефект, хоча відчував заніміння пальців правої руки. Цей метод, відомий як “рукавичка анестезії”, був освоєний юним пацієнтом протягом короткого періоду часу. В ході наступної сесії я навчив його, як позбавитися болю в деяких частинах тіла, використовуючи оніміння руки і дозволяючи при цьому, щоб інші частини його тіла до певної міри залишали допустимий біль. Під час наших подальших сесій він по-дитячому, не висловлюючи себе вербально, продемонстрував мені свої здібності самогіпнозу і процедури самолікування та з гордістю довів мені свою здатність контролювати біль.

Я повинен визнати, що його прогрес був приємним і несподівано раннім сюрпризом. Я бачив, що він набув сильної прихильності до мене, завжди намагався вирватися вперед і просив, щоб мати наступні сесії якомога швидше.

Під час однієї з наших інтенсивних гіпнотерапевтичних сесій, в той час як він був у трансі, я наважився запропонувати йому межову ситуацію: “він здатний знайти і зрозуміти причину своєї хвороби” і “він із задоволенням поділиться зі мною своїми висновками”. Пізніше, коли ми говорили телефоном, він зажадав якомога швидше побачити мене, натякнувши, що має щось розповісти, але хотів поговорити тільки зі мною. Чекаючи можливого одкровення про генезу його травми, я запропонував йому поділитися своїми думками зі мною лише тоді, коли він знаходиться у

трансі, з чим він погодився. Під час своєї наступної сесії він почав плакати і кричати “Ні... Ні... Це не я...”.

Отож під час абреакції, що супроводжувалася сильними емоціями, він знову пережив трагічний епізод зі свого життя, коли після купання в річці він повернувся додому без свого молодшого брата. Після того, як поліція повідомила його матір, що молодший брат потонув, мати сказала у сльозах: “Ти його втопив”. Вочевидь материнський докір став для хлопця внутрішньою духовною травмою, тому ревматоїдний артрит служив йому захисним механізмом проти жахливого почуття провини. Донині вже доросла людина, про яку мовилось, є повністю здоровою і сильною; крім цього, це дідусь п’яти онуків.

ІСТЕРИЧНА СЛІПОТА

Мій наступний клінічний випадок є типовим для внутрішніх психічних травм. Він був раніше опублікований під назвою “Істерична сліпота” (Глива, 2008).

Дуже приємна 40-річна жінка, мати трьох дітей, раптово втратила зір і була сліпа протягом 8 місяців. На цьому етапі вона лікувалася в університетській оптичній лікарні психіатрами, які зв’язалися зі мною з приводу гіпно-терапевтичного втручання. Моя дружина (яка мала диплом лікаря й тому намагалася зберегти мою професійну позицію) благала мене не приймати цю справу. Її аргументація була зрозуміла: якщо кращі фахівці Австралії не могли вилікувати ту жінку, то в мене немає ніяких шансів, щоб врятувати її взагалі. Психіатри запевнили мене, що я нічим не ризикую, і в результаті чоловік і син привели її до мене.

Це була звичайна місцева родина. Чоловік працював на залізниці і був ревним католиком, саме тому весь його прихід молився за успіх лікування його жінки. Чоловік сказав мені, що його дружина раніше пройшла різні медичні тести та огляди. Він розказав психіатрам про все, що знав, чув і думав, а також постійно запевняв, що вона не могла зробити нічого поганого, щоб заслужити “таке суворе покарання.”

Підозрюючи, що вона, можливо, мала важку внутрішню травму, я готував її до гіпноаналітичної процедури. Згодом я провів двогодинні сесії з коротким інтервалом між ними, зануривши її у поглиблений транс за допомогою узгоджених сигналів, і тому я продовжив проводити аналіз наступним чином.

Для додаткового огляду я вирішив використати техніку автоматичного письма, що виключає відповідальність суб’єкта. Серед низки нейтральних питань, які я задав, було й таке: “чи може рука написати, що викликало сліпоту?” І рука писала: “смерть”. Зауважу, що, крім деяких успішних похоронних бюро в Америці та Австралії, смерть не приносить радості нікому, більше того, вона приносить страх і занепокоєння лікарям. Знаючи, що в її родині не було ніякої смерті, я продовжував запитувати “руку”: “чия смерть?” Відповідь була “Пітера” (син пацієнтки).

Пізніше я дізнався, що син моєї пацієнтки, Пітер, скаржився на біль у спині. Хірург-ортопед виключив будь-які порушення в скелеті хлопчика, і направив його до уролога, який назначив певні тести з патології. Мати мусила дізнатися про результати у відповідного фахівця в призначений день. Вона приїхала в лікарню, щоб консультуватися з фахівцем раніше, ніж їй було призначено, і дуже нервувалася. Це помітив молодий лікар, котрий запитав її: “чи може чимось допомогти?”. І тут стався ятрогенний артефакт, який, на жаль, доволі часто явище в Австралії. Лікар витяг медичну карту Пітера і з серйозним виразом обличчя запитав жінку про хворобу сина. У цей момент вона відчула, що може бути серйозна загроза для здоров’я її сина. Через хвилину уролог увійшов і в кількох словах розповів їй, що з Пітером усе добре. Вона повернулася додому і наступного дня раптово втратила зір.

Під час абреакції моя пацієнтка, ридючи, повторила: “Я не можу *бачити*, щоб Пітер помер!” Питання було поставлене так: “коли, як і чому вона почала відчувати страх смерті сина?” Тут я звернувся до теорії особистості Карла Роджерса, яку я знаю досить добре. На думку останнього, організм людини має здатність інтуїтивно відчувати загрозу і спонтанно реагувати на загрозу обороною, навіть, коли немає об’єктивних доказів очевидної загрози. “У деякому сенсі досвід може бути зрозумілий як загроза і не допускати до усвідомлення, тому людина ні разу не усвідомила його, бодай на мить... Таке спостереження підтримує нашу клінічну і теоретичну гіпотезу, що людина може не допускати досвід до усвідомлення, навіть не будучи свідомою про нього” (Роджерс, 1951, с. 506–507).

Як терапевти ми повинні добре розуміти: все, що терапевт думає або знає, не завжди збігається з думками чи знаннями його паці-

ента. Тому мені довелося витратити якийсь час, щоб заохотити пацієнтку, протиставити думку фахівця думці молодого лікаря. Це протистояння призвело її до “усвідомлення”, що вона зрозуміла молодого лікаря так, наче той передбачив серйозну хворобу або навіть смерть її сина.

ВИСНОВКИ

1. Лонгітюдні дослідження однозначно схвалюють аргументи, що травматичні ушкодження, домінуючи у внутрішньому світі, шкодять людській психіці, що в кінцевому підсумку вимагає психотерапевтичної інтервенції.
2. Коли маємо справу з травматичним досвідом особи, слід диференціювати його на зовнішній і внутрішній.
3. Зовнішні травми швидше і легше підлягають лікуванню, і часто успіхи в цьому можна досягнути і без психотерапевтичної інтервенції.
4. Внутрішня травма психологічно завжди і скрізь перебуває з людиною, тому має глибокий і постійний вплив на неї.
5. Треба безсумнівно визнати, що внутрішня травма є духовною за своєю природою, залишається несвідомою для пацієнта. Тому майстерна гіпноаналітична техніка становить ефективну форму його лікування як особи, котра страждає від психічних розладів.

REFERENCES

Aristotle. (1976). *The Nicomachean Ethics*. Translated by J.A.K. Thomson. Middlesex: Penguin Books. (Аристотель (1976). *Нікомахова етика*.)

Audi, R. (1996). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press. (Ауді, Р. (1996). *Кембриджський словник філософії*.)

Bahalii, D. (1992). *Ukrainian Travelling Philosopher, Hryhorii Skovoroda*. Kyiv: Oriy. (Багалій, Д. (1992) *Український мандрований філософ Григорій Сковорода*)

Chyzhevsky, D. (1946). *Essays on the History of Philosophy in Ukraine*. Munich: Lectures on philosophy at Ukrainian Free University. (Чижевський, Д. (1946). *Нариси з історії філософії в Україні*.)

Heidegger, M. (1982). *Fragen an sein Werk*. Ditzingen: Reclam. (Гайдеггер, М. (1982). *Питання роботи*.)

Heidegger, M. (1996). *Basic Writings*. London: Routledge. (Гайдеггер, М. (1996). *Основні твори*.)

Hlywa E. & Dolan. L. (2010-1011). *Spirituality, Hypnosis and Psychotherapy: A New Perspective*. Australian Journal of Clinical and Experimental Hypnosis, 38(2)–39(1), 111-127. (Глива, Є. & Долан, Л. (2010-1011). *Духовність, гіпноз і психотерапія: новий погляд*.)

Hlywa, E. (2006). *Ontological theory of personality based on the writings of Hryhorii Skovoroda*, Kyiv, Ukraine: КММ. (Глива, Є. (2006). *Онтологічний образ людини у творчості Григорія Сковороди*.)

Hlywa, E. (2008). *Spontaneous and Induced Abreaction*. Australian Journal of Clinical and Experimental Hypnosis, 36(2), 78–92. (Глива, Є. (2008). *Спонтанна і вимушена абреакція*.)

Hlywa, E. (2013). *Discover Happiness Within Yourself*. Sydney: Self-published. (Глива, Є. (2013). *Відкрийте щастя в собі*.)

Jeeves, M.A. (1968). *The Scientific Enterprise and Christian Faith*. London: Tyndale. (Дживс, М.А. (1968). *Вчена діловитість і християнська віра*.)

Jeeves, M.A. (1976). *Psychology and Christianity: The view both ways*. Leicester: Inter-Varsity Press. (Дживс, М.А. (1976). *Психологія і християнство: погляд в обидві сторони*.)

Jung, C.G. (1917). *Collected papers on analytical psychology*. New York: Moffat, Yard & Co. (Юнг, К. Г. (1917). *Збірник статей з аналітичної психології*.)

Jung, C.G. (1936). *Modern Man in Search of Soul*. New York: Harcourt. (Юнг, К. Г. (1936). *Сучасна людина в пошуках душі*.)

Jung, C.G. (1958a). *Psychology and Religion*. Collected Works, Vol. 11, Princeton University Press. (Юнг, К. Г. (1958a). *Психологія і релігія*.)

Jung, C.G. (1958b). *The Spirit of Psychology*. In W. Burnett (Ed.), *This is my Philosophy*. London: George Allen & Unwin. (Юнг, К. Г. (1958b). *Дух психології*.)

Jung, C.G. (1960). *Collected works*. Princeton: Princeton University Press. (Юнг, К.Г. (1960). *Зібрання творів*.)

Kant, I. (1958). *Critique of Pure Reason*. New York: The Modern Library. (Кант, І. (1958). *Критика чистого розуму*.)

Khotkevych, H. (1921). *Hryhorii Savych Skovoroda*. Sydney: Surma. (Хоткевич, Г. (1921). *Григорій Савич Сковорода*.)

Kostiuk, H. (1988). *Elements Dialectics in Psychological views of Skovoroda*. Kyiv: Soviet School. (Костюк, Г. (1988). *Елементи діалектики в психологічних поглядах Сковороди*.)

May, Rollo (1953). *Man's Search for himself*. A Delta Book, New- York. (Май, Ролло (1953). *Людина в пошуках себе*.)

Plato (1974). *The Republic*. Middlesex: Penguin Books. (Платон (1974). *Республіка*.)

Rogers, C.R. (1951). *Client-Centred Therapy*. Boston: Houghton Mifflin Co. (Роджерс, К.Р. (1951). *Клієнт-центрована терапія*.)

Romenets, V. A. (1983). *Історія психології Стародавнього світу і Середніх віків*, Kyiv: Vishcha Shkola – *The History of Psychology of the Ancient World and Middle Ages*. Kyiv: Higher School.

Rousseau, J.J. (2002). *The Social Contract and The First and Second Discourses*. (Ed.) Susan Dunn. New York: Vail-Ballou Press. (Руссо, Ж. Ж. (2002). *Суспільний договір; перші і другі дискурси*.)

Russell, B. (1971). *History of Western Philosophy*. London: Unwin University Books. (Рассел, Б. (1971). *Історія західної філософії*.)

Sartre, J.P. (1948). *The Emotions: Outline of a Theory*. New York: Philosophical Library. (Сартр, Ж.П. (1948). *Емоції: начерк теорії*.)

Sartre, J.P. (1956). *Being and Nothingness: An essay on phenomenological ontology*. New York: Philosophical Library. (Сартр, Ж.П. (1956). *Буття і ніщо: есе про феноменологічну онтологію*.)

Skovoroda, H. (1973). *Сковорода Григорій. Повне зібрання творів*. Київ: Наукова думка. (*Complete Works*)

of Hryhorii Skovoroda in two volumes (Ukrainian language). Kyiv: Scholarly Thoughts).

Skovoroda, H. (1995). *Discover human being in yourself*. Transl. by M. Kashuba, transl. of poetry by V. Voitovych, Lviv: Svit. (Григорій Сковорода. *Пізнай в собі людину*, 1995, Видавництво "Світ", Львів; переклад М. Кашуба та В. Войтович.

Thatcher, Virginia S. (1980). *The New Webster Encyclopedic Dictionary*. Consolidated Book Publishers, Chicago. (Тетчер, Вірджинія С. (1980). *Новий Вебстер: енциклопедичний словник*.)

Tillich, P. (1952). *The Courage to Be*. New Haven: Yale University Press. (Тілліх, П. (1952). *Мужність бути*.)

Tillich, P. (1953). *Systematic Theology*. Chicago: University of Chicago Press. (Тілліх, П. (1953). *Систематичне богослів'я*.)

Tillich, P. (1954). *Love, Power and Justice*. New York: Oxford University Press. (Тілліх, П. (1954). *Любов, сила і справедливість*.)

Tillich, P. (1955). *Biblical Religion and the Search for Ultimate Reality*. Chicago: University of Chicago Press. (Тілліх, П. (1955). *Біблійна релігія і пошук вищої реальності*.)

Tillich, P. (1958). *The Dynamics of Faith*. New York: Harper & Brothers. (Тілліх, П. (1958). *Динаміка віри*.)

Tillich, P. (1959). *Theology of Culture*. New York: Oxford University Press. (Тілліх, П. (1959). *Теологія культури*.)

Tillich, P. (1962). *Existentialism and Psychotherapy*: In H.M. Ruitenbeek (Ed.) *Psychoanalysis and Existential Philosophy*, pp. 3-16. New York: E. P. Dutton & Co. (Тілліх, П. (1962). *Екзистенціаліст і психотерапія*: В Руйтенбек Г.М. (ред.). *Психоаналіз та екзистенційна філософія*.)

van Kaam, A. (1969a). *Existential Foundations of Psychology*. New York: Image Books. (ван Каам, А. (1969а). *Екзистенційні основи психології*.)

van Kaam, A. (1969b). *Personality Fulfilment in the Religious Life*. Denville, New Jersey: Dimension Books. (ван Каам, А. (1969b). *Досягнення особистості в релігійному житті*.)

van Kaam, A. (1975). *In Search of Spiritual Identity*. Denville, New Jersey: Dimension Books. (ван Каам, А. (1975). *У пошуках духовної ідентичності*.)

АНОТАЦІЯ

Глива Євген.

Гіпнотерапевтична інтервенція у глибини людської психіки: джерело внутрішньої травми та її вплив на людину.

Характер травми широко обговорювався, аналізувався та вивчався в науковій літературі. В цій концептуальній статті нами детально висвітлені психологічні зміст та особливості впливів зовнішніх і внутрішніх травм на людину. Доведено, що внутрішня травма підживлюється духовністю особи, тобто її здатністю мати у житті ідеали і високі цінності та реалізувати прагнення або намагання їх отримати. Загалом аргументовано, що духовне порушення людської цілісності

може бути викликано і зовні (з боку оточення), і внутрішньо (самою особистістю). Зовнішньо викликані духовні порушення чи травми можуть бути усунути завдяки зліквідуванню зовнішніх сил або стресу, таких як фізичні, соціально-економічні, групові чи особисті сторонні напади або факти надмірного тиску. Натомість внутрішня травма є набагато складнішою для вилікування, тому вимагає кваліфікованих і концентрованих професійних зусиль для того, щоб з'ясувати генезу травми, виявити її причини і чинники й у підсумку застосувати адекватну психоаналітичну техніку роботи з пацієнтом. Внутрішньо викликане духовне порушення – це здебільшого травма, що часто прихована в несвідомому і неабияк загрожує психічному здоров'ю людини. Її руйнівний вплив послаблюється, коли вона стає активною й усвідомленою, або добре знаною жертві. У роботі також подаються результати авторських тематичних досліджень і висновується, що гіпноаналітична техніка є належною формою лікування в психотерапевтичному керуванні процесом зодолання пацієнтом власної внутрішньої травми.

Ключові слова: людська психіка, гіпнотерапія, гіпноз, психотерапія, внутрішня травма, сутність людини, пацієнт.

ANNOTATION

Glyva Eugene.

Hypnoterapeutic intervention in the depths of the human psyche: the source of internal trauma and its impact on a person.

The nature of trauma has been widely discussed, analysed and researched in the literature. In this conceptual paper the authors elaborate on the influences of external and internal traumas on the human being. The authors propose that internal trauma is fuelled by the spirituality of the human being, spirituality being defined as the human capacity for having ideals in life and striving or labouring in pursuit of them. Spiritual violation of the human being could be caused externally or internally. Externally caused spiritual violation or trauma could be dealt with through the possibility of the removal of external forces or stressors such as physical, socioeconomic, group or personal attacks. Internal trauma is much more complex to heal and requires skilled and concentrated effort for psychological professionals to uncover the genesis of the trauma, expose it and apply a healing analytical process. Internally caused spiritual violation or trauma is often hidden in the unconscious. It is frequently too threatening to the ego of the human being when it becomes actively and consciously visible or knowledgeable to the victim. The authors provide case studies and conclude that hypnoanalytic technique is an appropriate form of treatment in the psychotherapeutic management of internal trauma.

Key words: human psyche, hypnotherapy, hypnosis, psychotherapy, internal trauma, human being, patient.

Надійшла до редакції 25.12.2017.

Підписана до друку 26.01.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Глива Є. Гіпнотерапевтична інтервенція у глибини людської психіки: джерело внутрішньої травми та її вплив на людину / Євген Глива // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 131–142.

DIMENSIONS OF IMPROVEMENT THE PHYSICAL HEALTH OF PEOPLE WITH MENTAL ILLNESS

Dennis RELOJO

УДК 159.9 : 616

Деніс Релоджо ВИМІРИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я У ЛЮДЕЙ З РОЗУМОВИМИ ВАДАМИ

Mental disorders contribute significantly to the Global Burden of Disease, as four out of the ten diseases with the highest burden are psychiatric. Moreover, about a quarter of the population, develop one or more psychiatric and behavioural disorders during their lifetime. Unipolar depression ranges as the leading mental disorder with respect to disability with adjusted life years. The major psychiatric disorders like schizophrenia and depression are found in all cultures and result in significant disability. The cost of mental disorders worldwide needs receiving increasing recognition (Kastrup & Ramos, 2007).

One could reasonably expect obesity, diabetes, or smoking to result in reduced physical health and shorter life; but for mental illness the link is not so intuitive. How could differences in psychological state make such an impact on, and impair the physical body. And yet, as countless studies are coming to show, a link does indeed exist.

For instance, in Portugal comprehensive information about access and patterns of use of mental health services in Europe is lacking. In Portugal, particularly the counsellor figure is yet to exist – where the orders connected with mental health eclectically, and bears an elitist seal among them, but also where status seems to be more essential than the patient's health –

it has become difficult to effectively deal with this subject. This is, of course, is not unique in Portugal (Pinto-Coelho, 2017).

Over the past 30–40 years, general life expectancy across the world has been rising – from around 61 years in 1980, to around 71 in 2015 (Wang et al., 2015). The subset of the population with a mental health disorder, however, have not benefitted from such a generous growth (Lawrence et al., 2013); and the average person with a mental illness can expect to live between 10–25 years lower than the general population (World Health Organization, n.d.; Lawrence et al., 2013). One reason is the greater propensity towards suicide among this population, and the primary focus has, for a long time, been on suicide-prevention strategies. But over 80% of early mortalities in people with mental illness are actually a direct result of comorbid general medical conditions (Lawrence et al., 2013). It is clear that the current care system is failing people with a mental illness and new solutions will need to be considered.

From the back pages of global medical reports and the footnotes of World Health Organization (Kolappa et al., 2013), mental illness is finally making it into the forefront of public health strategies. Unfortunately, much of this new wave of attention is being directed into mental illness as a problem of disability rather than one of

mortality (Walker et al., 2015). It is true that of mortalities in mental illness, psychological symptoms are rarely the direct cause of death, but mental illness is a significant risk factor for many of the leading causes of death due to non-communicable and communicable diseases worldwide (Lawrence et al., 2013). Indeed, a recent meta-analysis of mortality in mental illness has concluded that mental health conditions constitute a population attributable risk (PAR) of 14.3% and are, therefore, responsible for more than 8 million annual deaths worldwide, ahead of ischaemic heart disease, stroke, chronic obstructive pulmonary disease (COPD) and HIV/AIDS (Walker et al., 2015; World Health Organisation [no date]).

This huge death rate is partially attributable to an increased likelihood of people with a mental illness *developing* physical health problems. This is particularly the case in cardiovascular disease (CVD), by far the largest contributor to worldwide disease-related mortality, where diagnosis is as much as two and a half times more likely for people with major depressive disorder or schizophrenia (Frasure-Smith and Lespérance, 2010; Curkendall et al., 2004), and may yet be even higher for people with bipolar disorder (Goldstein et al., 2009). The risk factor for type II diabetes mellitus (DM), responsible for 1.5 million deaths per year, is not too far behind with anywhere between a 1.5 to 2 times increased risk for people with severe mental illness (Campayo et al., 2011; Curkendall et al., 2004; Goldstein et al., 2009), while respiratory symptoms such as chronic bronchitis and emphysema are also far more likely to occur in psychiatric patients than in the general population (Himelhoch et al., 2004). Though the link with overall cancer prevalence is more controversial, people with schizophrenia are at a higher risk of breast, lung and digestive system cancers than the general population (Robson & Gray, 2007; Spiegel & Giese-Davis, 2003).

Prevalence elevations are not only confined to non-communicable disease, however. Mental illness is also associated with a greater chance of contracting many infectious diseases. By far, the largest contributor to the global death rates in this category is HIV/AIDS and there is evidence to suggest that people with severe mental illness are at as much as an eight times increased risk of contracting the disease (Scott and Happell, 2011; Robson & Gray, 2007; Rosenberg et al., 2001; De Hert et al., 2011), especially in countries where the overall preva-

lence of blood-borne infection is low (Hughes et al., 2016). Hepatitis B and C are also major risks for people with a severe mental illness with studies indicating anywhere between 5–11% increase in incidence, and, worldwide, 20–25% of this population are estimated to be infected with hepatitis C (De Hert et al., 2011). Meanwhile, schizophrenia has been reported as being so intimately linked with tuberculosis in some parts of the world that there are dedicated wards set up for the treatment of both conditions (De Hert et al., 2011).

Education can also play a role. For instance, during the past decades, the way that researchers and educators understand and describe the process of reading has been revolutionised. The present article examines the current developments in reading abilities among second language readers. The developments are further discussed in terms of a theory of general second language proficiency encompassing both oral and written language. Implications on the nature of second language reading, the database in second language reading, text-and knowledge-driven operations in second language reading, and second language reading classroom factors have been provided. Assessment of comprehension is briefly reviewed, and recommendations are provided for theoretical, cultural, and educational implications (Relajo, dela Rosa, & Pilao, 2016).

There are obviously severe underlying factors predisposing people with severe mental illness to diseases, but the problems also extend to treatment and prognosis. Mental illness is both a predictor for mortality and the severity of symptoms arising from physical health problems. In patients with myocardial infarction, for example, depressive symptoms are a significant predictor for death both at 6 and 18 months post-event, and the risk of dying from CVD is at least 25% higher than the background rate for people with an anxiety disorder, personality disorder or schizophrenia (Hennekens et al., 2005; Roest, 2010; Moran et al., 2007) and more than two times higher for people with bipolar disorder (Roshanaei-Moghaddam and Katon, 2015). Patients with schizophrenia are one and a half times more likely to die from all types of cancer, and more than seven times from digestive system and testicular cancers (Tran et al., 2009). Severe mental illness is also associated with higher mortality for infectious disease including pneumonia and influenza, which in people suffering co-morbid bipolar disorder is around four times more likely to result in death (Crump

et al., 2013). Worsened symptoms including functional impairment and reported pain have frequently been reported in people suffering mental illness for example in cancer (Spiegel & Giese-Davis, 2003). Moreover, another study (Jones et al., 2008) found that people with schizophrenia, who were admitted to medical and surgical wards, were found to have significantly higher rates of infections, post-operative complications (including intensive care unit admission or death), and increased length of stay.

Importantly, the association between mental illness and physical health is bidirectional, resulting in a vicious cycle where either state may foster and support the onset of the latter. For example, new incidents of depression in cancer patients occur for a quarter of the population while for stroke patients the rate is around one in three (Spiegel & Giese-Davis, 2003; Hackett et al., 2005; Raison & Miller, 2003). In both cases, prevalence rises with severity of the physical symptoms (Hackett et al., 2005; Raison & Miller, 2003). Furthermore, both asthma and COPD are significantly associated with a high prevalence of anxiety, panic and affective disorders (Livermore et al., 2010; Goodwin et al., 2003) and there is significant elevation in the rate of depression for people infected with HIV/AIDS (Ciesla & Roberts, 2011), and for depression and anxiety disorders in people infected with the hepatitis C virus (O'Dwyer et al., 2005). Evidently, services that can target the onset of mental illness in people with physical illness as well as vice versa will be important in tackling the problem of reduced outcomes, overall.

It is clear that international governments and social services need to take heed of this looming public health crisis and implement new strategies and services capable of breaking the cycle and preventing early deaths. However, the global health budget is not unlimited and therefore it is crucial that the strategies prioritised are taken forward, and are efficient, evidence-based, and flexible enough to draw significant outcomes from a variety of contexts. The only way these three criteria can be satisfied, is through a concrete understanding of the causes of reduced physical health in people with mental illness. Once these have been identified, we can have the best crack at addressing the primary triggers.

Plainly, one of the first considerations should be that mental illness itself may cause physical health problems, or that some shared aetiological factor results in both mental and physical symptoms. One mechanism of particular interest

in this regard is the interaction of the brain with the endocrine system, particularly the regulation of stress hormones (Grippe & Johnson, 2002). Structural and molecular brain changes associated with the progression of depressive symptoms, for example, are known to impair the hypothalamus' ability to inhibit the release of corticotrophin-releasing factor (Grippe & Johnson, 2002; Reiche et al., 2004), a hormone that precedes and triggers the secretion of cortisol, adrenaline and noradrenaline, which are known stress hormones. Long-term elevated levels of these hormones are implicated in, among other things, metabolic dysfunction, immune system impairment, inflammation, and hypertension (Staufenbiel et al., 2013). Abnormal metabolism of glucose and fat, leading to obesity, combined with hypertension, creates a high-risk profile for CVD especially if symptoms are chronic. Meanwhile, a weakened cell-mediated immune system response makes the body more susceptible to infectious disease and also less likely to eliminate tumour cells (Reiche et al., 2004). Concerningly, stress may also exacerbate depressive symptoms, perhaps through receptor desensitisation (Holsboer, 2001) or inflammation-induced tissue damage (Miller et al., 2009); possibly culminating in an ever-worsening positive feedback loop that impairs not only psychological symptoms but also physical health. It is interesting to note that the hypothalamic-pituitary-adrenal (HPA) axis also functions abnormally in other mental health conditions, potentially pointing to external stress as a common causal factor. This is at least supported in animal models where exposure to chronic stress is a significant predictor not only of affective symptoms but also immune suppression, reduced lifespan and tumour growth (Willner et al., 1992; Reiche et al., 2004).

Another way that the symptoms of mental illness may play a causal role in poor physical health is through lifestyle factors. On average, people with a mental illness consume more alcohol, tobacco (Szatkowski & McNeil, 2013) and illegal drugs than equivalent mentally-healthy populations, and they are also more likely to engage in liberal sexual practices. While the global use of tobacco has been declining, for example, a similar trend is barely perceptible in people with diagnosed mental illness (Szatkowski & McNeil, 2013), and people with schizophrenia and depression are both more likely to smoke tobacco and consume it more heavily than members of the general population (Dani & Harris, 2005). Being a current tobacco-smoker

predicts a 20% reduced life expectancy, in addition to higher risk ratios for respiratory disease, CVD and cancer. Consequently, it has been estimated that close to 85% of deaths in people with severe mental illness can be attributed to use of tobacco (De Hert et al., 2011). Alcohol dependence is another commonly seen co-morbid substance use disorder in people with mental illness and is responsible for as many as 3.3 million deaths per year (World Health Organisation [no date]). Several studies have shown that having depression worsens alcohol abuse behaviour, either as a result of reduced motivation to abstain or as a form of self-medication against the depressive symptoms (Morris et al., 2012). There is a similar pattern for narcotics, particularly cannabis and cocaine, with use in patients with schizophrenia being not only higher than the general population but also likely to result in more inpatient stays (Menezes & Mann, 1996). People with mental illness, especially those with anxiety disorders or depression, are generally more sensitised to the effects of stress and may actively seek out substances which induce relaxation. Stress sensitivity also makes cessation in drug addiction more difficult since experiences of stress are a common cause of relapse (Dani & Harris, 2005).

Poor nutritional quality is a common observation in people with a mental illness. For example, people with schizophrenia are known to have diets generally higher in fat and refined sugar, while lower in fibre, fruits and vegetables (De Hert et al., 2011). Exacerbating this further, people with a mental illness are more likely to lead sedentary lives which may be partially attributable to social isolation acting as a barrier for community participation. Psychiatric patients are less likely to have a group of friends or to engage in community activities with the consequence that they miss out on common forms of physical exercise, as well as informal health monitoring from connections in the community. As a consequence of these factors, prevalence of obesity is higher than should be expected for this population (Scott & Happell, 2011). For example, a study of a large cohort in the UK found that 35% of people with schizophrenia or a mood disorder could be diagnosed as being obese; nearly two times the rate of obesity rates is a general pattern across the world (Scott & Happell, 2011).

There is pervading culture which wants to see lifestyle factors as unwise or irresponsible choices, however, often the opportunities available for people with a mental illness to live healthier lives are limited. For many people

with mental illness around the world, lifestyle choices are restricted by stigma and human rights abuses. Stigmatisation comes in three main forms: (i) community-level stigma, (ii) purposeful discrimination from private or governing institutions, and, (iii) discrimination as an unintentional consequence of practice or policy (Corrigan et al., 2004). Community-level stigma often results when people do not understand the cause of mental illness and how it can be treated. Although possibly the product of innocent naivety, it can result in appalling abuses of human rights and diminishing opportunities for people with mental illness to lead a healthy life, such as rural families in the Philippines locking their relatives in cages. Purposeful discrimination from institutions can have similarly oppressive results for example with reduced access to employment found in countries such as Ghana and Belize driving people below poverty line (Drew et al., 2011). Accidental discrimination occurs in all countries and normally results from policymakers not considering the needs of people with mental illness when implementing new systems. This could be, for example, a failure to put in place support for people with mental illness who are interested in joining sports club or smoking cessation programmes.

One particularly pertinent source of stigma in the quest for improved physical outcomes in people with mental illness is access to healthcare. Across the globe, people with psychotic disorder, bipolar disorder and depression report difficulty accessing medical care, and it has become irrefutable that the rates of undiagnosed and untreated medical problems in people with mental illness are below the global average (De Hert et al., 2011). At one level particularly found in low- and middle-income countries (LAMIC), availability of appropriate health services is a problem, while in higher-income countries a greater problem is the lurking stigma or bias in practising clinicians. In LAMIC, mental health problems are still treated with a reduced level of urgency compared to what are considered more pressing medical conditions such as HIV/AIDS, malaria or tuberculosis, and in many countries there are very few, if any, mental health specialists available. Sparse laws addressing mental health and minimal funding mean that mental health programmes and services are not well-distributed across the country.

Far from being free of such problems, a number of affluent countries where there is no free healthcare provision also suffers from discri-

mination in access to health services. In the US, for instance, citizens must pay into a health insurance package in order to make use of the healthcare system, but people with mental health problems are among the population to be least likely to have a health insurance plan in place. They are also far more likely than people in the general population to be from a relatively low economic background or homeless. Even in countries with free healthcare, however, there are implicit barriers to healthcare, namely fear of stigmatisation or judgement, mistrust of healthcare professionals, and reluctance to have symptoms investigated.

A possible main cause of these artificial barriers is a phenomenon known as diagnostic overshadowing. Whether due to bias, intentional stigma or a gap in training, the physical health problems of people with mental illness are less likely to get diagnosed accurately by medical professionals. It is feasible that a lack of knowledge, combined with hidden bias, could culminate in this effect. People with a mental health problem may not represent with the same range of clinical symptoms or make self-reports inconsistent with textbook diagnostic cases, potentially as a consequence of altered experiential states such as reduced pain threshold or cognitive deficits (De Hert et al., 2011). Furthermore, there may be a tendency to misattribute physical complaints as psychosomatic symptoms (De Hert et al., 2011). It is not only in diagnosis that people with mental illness are let down in this regard, however. A similar phenomenon has been shown to influence the range of physical treatments offered to people with mental illness. For example, in a study of people with ischaemic heart disease, those with co-morbid mental health illness were less likely to be offered a revascularisation procedure (Jones et al., 2008).

Another emerging iatrogenic contributor to lagging physical health in people with a mental illness is overmedication. There is growing evidence that pharmacological antidepressants such monoamine oxidase inhibitors and tricyclic antidepressants and, to a lesser extent, selective serotonin reuptake inhibitors, are cardiotoxins (Pacher et al., 2001; Tata et al., 2005; Taylor, 2008), giving rise to such side effects as orthostatic hypertension, arrhythmias and myocardial infarction (De Hert et al., 2011; Tata et al., 2005; Taylor, 2008). But perhaps even more problematic are the side effects resulting from treatments for psychotic disorders. Fre-

quently used antipsychotics such as clozapine or olanzapine can have severe metabolic side effects and are known to be associated with greater propensity towards obesity and type II diabetes (Roshanaei-Moghaddam et al., 2009), both considerable risk factors for a range of other physical health problems. They can also contribute to the so-called metabolic syndrome which is extremely prevalent in people with schizophrenia, and which results in a three to six times increased risk of coronary heart disease (De Hert et al., 2011). Furthermore, use of antipsychotics is linked to the onset of extrapyramidal symptoms including tardive dyskinesia (De Hert et al., 2011). It has been suggested that through these side-effects and patients' attempts to self-medicate through activation of the dopamine system, antipsychotics contribute to the exacerbation of smoking and illicit drug-using habits and their associated physical health risks (Dani & Harris, 2005). In addition, antipsychotic medications have been shown to elevate pain thresholds which are a possible reason for some physical health problems going unreported for extended periods (De Hert et al., 2011).

The reasons outlined here for lower physical health outcomes in people with mental illness are unlikely to paint the full picture, but they remain both the most commonly cited and most prevalent ideas on this topic. In summary, they can be grouped into four main categories: (i) physiological factors caused by or leading to the onset of mental illness; (ii) prevalent lifestyle factors; (iii) stigma or medical bias; and, (iv) overmedication. With these having been outlined, we will now move on to discuss an alternative system of interventions which could potentially lead to large-scale reduction in physical illness for this population.

Arguably, the most important step that will need to be taken to raise the physical health levels of people with mental illness is simply raising awareness among the health profession of the significant co-morbid risk factors for physical health problems among this population. Apart from enhanced mental health services there is little that can be done to minimise the enhanced risk of physical health problems caused by physiological effects of the mental health disorder. However, by being aware of these links and monitoring mental health patients, the physical health problems can be detected earlier, treated earlier and prevented from worsening. For example, the high association of major

depression and bipolar disorders with cardiac symptoms are well-documented. If the awareness of this were spread among primary care clinicians and other health professionals, they may be more primed to look for cardiac symptoms in this population and more likely to detect them.

As has been seen, however, the interaction between mental illness and physical health conditions such as CVD is complex and consists of many different factors. With health budgets stretched across the globe and limitations in the time clinicians can devote to early monitoring, it is perhaps not feasible for all patients with a mental health condition to attend regular health check-ups. It is also an unnecessary commitment for both the patient and clinician if the individual risk profile is actually very small. Some authors have suggested that clinicians conduct one thorough medical examination on first contact with the patient and use the results of this to establish the risk and appropriate level of future medical monitoring (De Hert et al., 2011). The suggested measures include low-cost, low skill procedures such as taking a waist circumference, assessing alcohol and tobacco use and measuring blood pressure which could easily be carried out in lower income countries, as well as more technical processes such as determining fasting blood levels of glucose, lipids and prolactin or taking an electrocardiogram (ECG) which could be added to the medical examination where budgets, skills and technology allow. Assessing risk from these measures is a lot easier now that there are free online calculators available for clinicians (De Hert et al., 2011).

Technology has also advanced to the point where it is possible to screen patients' genomes for risk factors associated with physical disease. Access to this technology is likely to only be accessible to higher-income countries and even then will be expensive; however, it offers a finer grain of filtering for patients most at risk of developing physical health problems who can then have more resources put into monitoring and interventions. Whilst genomic tests will undoubtedly lead to more accurate results, a useful proxy for use in lower income countries and low-budget services elsewhere is to ask patients about their family history of physical health problems such as diabetes, CVD and cancer. Once risk profiles have been calculated, it is possible to prioritise future monitoring and service provision and more effectively prevent or treat physical health problems early.

Another factor that should be a trigger for

more intensive monitoring is if the person has recently been started on psychotropic medication or if they have shown signs of an adverse reaction. Given the potentially life-threatening side-effects of common medications used in mental illness (e.g., antidepressants and antipsychotics), close monitoring of their suitability and effectiveness should be a priority in worldwide clinical practice. However, yet again, it is unreasonable and financially unfeasible to expect clinicians to monitor all patients on medication intensely and to expect patients to commit to it. A better strategy is to identify candidate patients who are at the highest risk of developing adverse symptoms. This includes drug-naïve patients, children and adolescents as well as those with higher baseline levels of visceral fat and metabolic abnormalities (De Hert et al., 2011), most of which are factors that can be evaluated quickly and at low cost. Another solution to limited resources is to monitor all patients started on a new pharmacological treatment intensely (e.g., every week) for the first stage of treatment so that those patients who are reacting adversely can be detected. Conveniently, low cost measures such as waist circumference are useful indicators for onset of serious medical complications such as the metabolic syndrome so they can easily be measured in lower income countries. If adverse effects are detected, clinicians can decide to change the treatment to a more appropriate medication or consider concurrent psychological and lifestyle interventions to reduce the need for medication or lower its side effects.

Unfortunately, across the world, many people with a severe mental illness only have access to the healthcare system through mental health services and it has been well reported that many mental health professionals are reluctant to go beyond their station and expertise to monitor physical health. International guidelines to promote physical health screening by psychiatrists have previously been produced but have had minimal effect on practice. In this case, the better solution might be to move to a more collaborative care (CC) approach where physical health and mental health services are joined together with the result that by going to one clinic people with mental illness can see both a mental health specialist and physical health specialist who then communicate with each other to coordinate care.

Psychologically-supported programmes designed specifically for people with mental illness

that aim to reduce overeating, smoking, use of drugs and alcohol, and promote social inclusion and exercise. Charity and support group engagement to promote social inclusion and access to activities. First that needs to be addressed is the increased clinician awareness of the comorbid risk factors for people with a mental illness. For example, doctors should be more primed to look for cardiac symptoms in people with depression or bipolar disorder. Common genomic associations between depression and risk factors for cardiac disease could be learned by clinicians and then applied in practice to look for risks. Maybe regular health check-ups based on these risks for people with a diagnosed mental health problem. For many people with severe mental illness, the only access to healthcare is through the mental health team.

Though guidelines have been agreed and published, many psychiatrists are reluctant to go beyond their station and monitor physical health. In addition, low cost monitoring can include an initial profiling of genetic risk; patients can be asked about their family history with regards to diabetes mellitus, CVD, hypertension and cancer. Psychologically-supported programmes designed specifically for people with mental illness that aim to reduce overeating, smoking, use of drugs and alcohol, and promote social inclusion and exercise.

Teaching and training settings can be structured to convey a message of hope and recovery rather than on focusing on the person served in negative terms, as belligerent, resistant, unmotivated, or disinterested. Trainers should carefully construct 'real-play' experiences rather than 'role plays'. A real-play exercise has the trainee in the 'client' seat, describing his or her own life situation, personal values, strengths, goals, and challenges. In contrast, in role plays, the trainee pretends to be a 'real client', often portrayed in a pejorative manner as resistant, unmotivated, and challenging. By contrast, in well-designed real-play situations, the trainee discovers that many 'problems' or 'issues' experienced by people served parallel to what they, themselves, have experienced. Through real-play practice, trainees come to see these difficulties and challenges as common human nature issues, creating empathy for the people they serve. A real play can offer a transformative learning experience (Nemec, 2015) – an experience that creates disruption, such as facing a contradiction in what the learner 'knows' to be true.

Many international guidelines for the

monitoring of physical health measures in people with mental illness have already been drawn up but they are rarely implemented in clinical practice. A more simple option is to take baseline measures of any patient who enters into psychiatric care and identify those at elevated risk of diabetes or CVD. If the patient is started on medication, it has been suggested that they should be monitored every week for the initial periods of treatment. This can highlight patients who are gaining weight rapidly and prompt medication review or alternative interventions. Thereafter a health check every three months can be offered to those progressing through treatment without any significant side effects or health risk profiles.

More training in mental health indicators in hospital settings and availability of psychological support screening, engagement, education of patients and family members, close follow-up, and tracking of adherence and clinical outcomes shows that many of the required skills and tasks of care can be learned and delivered by a range of non-specialist health workers with appropriate training and supervision. Particular skills, such as case finding, support of treatment adherence and motivational coaching, follow-up tracking, patient education, and self-management support, turn out to be quite critical to providing effective care. These 'care management tasks' or work packages can be effectively assigned to non-specialist health workers who are well positioned to bring them into the community, extending the reach of primary care. Several recent meta-analyses have concluded that Collaborative Care (CC), the best-evaluated model for treating common mental disorders such as depression or anxiety in primary care settings, is consistently more effective than care as usual United Kingdom, Canada, the United States, and the Netherlands, there is a growing evidence base testifying to its applicability in primary care in LAMIC.

Changes in dietary composition can have substantial effects. Weight loss has many health-related benefits that are of particular importance to (severe mental illness) SMI patients, including a reduction in risk of diabetes mellitus and CVD, reduction of serum triglycerides and LDL-cholesterol concentrations, increase in HDL-cholesterol concentrations, and reduction in blood glucose concentrations and haemoglobin A1c among patients with type 2 DM. However, interventions that address nutrition, weight management and physical activity have not

become a routine part of psychiatric care 98. The psychiatrist can involve the individual with SMI in educational and psychosocial programs that address the issues of health and wellness, which can reduce medical comorbidities in this population. These programmes, such as 'The Healthy Living' programme, the 'Small Changes' strategy and the 'Solutions for Wellness' programme have been shown to be effective in people with SMI.

Cessation of smoking is associated with approximately a 50% decrease in the risk of coronary heart disease 104, and a 75% decrease in the risk of high/very high 10-year cardiovascular events 126. Therefore, SMI patients should be strongly encouraged to stop smoking. Moreover, treatments that work in the general population appear to be approximately equally effective in SMI patients. The evidence also suggests that treating tobacco dependence in SMI patients with stable psychiatric conditions does not worsen mental state 133. Finally, although staff from psychiatric hospitals often express concerns that adopting a smoke-free policy would have a negative impact on the hospital's treatment milieu, this is not necessarily the case 134. Therefore, at a minimum, psychiatric professionals should assess tobacco use in all patients, advise all tobacco users to quit, assist patients in developing a quit plan, and arrange follow-up 100. If necessary and possible, patients can be referred to a smoking cessation service, which can offer behavioural counselling, nicotine replacement therapy or other pharmacological interventions.

One study (Park et al., 2013) has revealed that Spanish-supervised walking group study for women with depression. Supervised walking was highly cost effective at \$449 (\hat{c} 311, 2005 prices) per QALY gained, with a 99.9% probability of being cost effective assuming a cost per QALY threshold of just \$865 (\hat{c} 600, 2003 prices). Furthermore, in this context nurses and other health care professionals such as physical health and lifestyle trainers that routinely work closely with people with mental health problems can focus more on looking at factors that may encourage greater sustained participation in health-promoting activities (Park et al., 2013).

A 'Quality and Outcomes Framework' (QOF) governs the performance-related component of GPs' funding, where performance is assessed against a number of specified targets. This rewards GPs financially for recording every 15 months that they have advised smokers with

schizophrenia, bipolar disorder and other psychoses to quit or referred them to a specialist smoking cessation adviser (Szatkowski & McNeil, 2013)

A higher annual prevalence of advice recording was seen in smokers with schizophrenia, schizotypal, delusional and bipolar disorders is unsurprising, given the financial incentives to do so, although was present in fewer than two-thirds of cases despite the QOF payment thresholds rewarding recording in up to 90% of eligible patients. The lower proportion of consultations in which advice is recorded or cessation medication prescribed may suggest that, given equal opportunity to do so, GPs appear less likely to intervene with smokers with indicators of poor mental health compared to those without. The smoking cessation interventions which are known to work in the general population have also been shown to be effective in patients with poor mental health, suggesting that primary health-care professionals should target interventions towards their patients with mental health disorders. If these professionals were to intervene in an equal proportion of consultations regardless of patients' health status, smokers with indicators of poor mental health would be advised to quit or prescribed a cessation medication more frequently over the course of a year, which may help to reduce the smoking prevalence and resulting health inequalities in these vulnerable groups of patients. (Szatkowski & McNeil, 2013)

Another aspect that should be taken into account, considering that it is already the digital age, is the impact of blogs on mental health i.e., blog psychology (Relojo, 2017). It is generally recognised that blogging started in 1994, with Links.net considered to be the first ever blog. Since then blogs on a variety of topics and disciplines have emerged. Undeniably, blogs have been a functional vehicle in promoting psychology and have been instrumental in promoting mental health. Psychology and mental health blogs offer a wealth of information, insight, and interesting content for their audience. The range, immediacy, and diversity of bloggers' voices are highly compelling; readers are often drawn to blogs for their speed and intimacy. In light of this, the present paper outlines how blogs can serve as a transformative medium to promote the discipline of psychology and allied fields. It also provides a brief account of psychology blogs and provides an overview of popular blogs in the discipline. A new field

could potentially materialise in the discipline and this can be known as 'blog psychology': a sub-branch of the discipline that attempts to apply psychological principles and research, including research partnership (Relajo, 2015) in order to optimise the benefits that readers can derive from consuming blogs. Potential theories of blog psychology may incorporate the readers' perception, cognition, and humanistic components in regards to their experience to consuming blogs. It could also explore a range of psychological principles involved in running blogs.

The proportion of SMI patients not receiving tests for assessing metabolic risk factors, even for factors relatively simple and easy to measure, such as obesity and blood pressure, is high 141,177,178,179,180,181. At present, neither psychiatrists nor primary care physicians carefully screen or monitor patients receiving angina pectoris (AP) medication for metabolic risk factors 173. Even after FDA (Food and Drug Administration) and ADA (American Diabetes Association)/APA (American Psychiatric Association) recommendations for novel AP, the frequency of baseline glucose and lipid testing showed little change. Several large-scale pharmacoepidemiologic studies of individuals initiating a novel AP (with non-psychiatric large control groups) reported low mean baseline metabolic testing rates, varying between 8% and less than 30% 181,182,183 and follow-up assessments done in only 8.8% of patients. Likewise, most children starting treatment with novel AP do not receive recommended glucose and lipid screening. In a related study in children receiving AP treatment, similarly low metabolic monitoring rates were found 184.

There is a vicious cycle between mental illness and physical illness. Having a mental illness increases the chances of developing a physical illness and vice-versa. Greater monitoring, understanding and interventions can help reduce the severity of the physical symptoms but it seems the best way to break the cycle is to create more mentally-friendly communities. As what has been illustrated on this discourse, mental health is co-morbid with substance abuse – either drug abuse or sexual abuse. Also, there is a greater likelihood that of alcohol dependence among people with psychiatric disorders compared to the general population. Essentially, some individuals with mental health issues may find it challenging to engage with primary care services, whereas some do not consider their

substance use as a problem and are therefore uncooperative to access specialist substance misuse services. Hence, one of the interventions that could be utilised to address this is promoting a culture change among mental health key persons, such as mental health nurses and assistant psychologists. A pre-requisite to working effectively with people with substance use issues is to create a non-judgemental and collaborative relationship. Also, involved people should work in partnership with substance misuse services to build referral pathways and treatment options that are accessible and tailored to the needs of different individuals with mental health problems.

Interventions that target specific groups or that are tailored to the individual, taking into account the participant's age, gender, socio-economic status, cultural background, health status, barriers to activity, and fitness level, are more effective in increasing levels of physical activity than more generic interventions. It could be argued that physical health is reduced for people with mental illness because the disease is detected later. People with a mental illness may not seek medical help because of stigma, misattributing symptoms or abnormal sensory experience e.g. reduced pain thresholds.

Mental health and physical health are so interlinked, maybe it is unhelpful to think of them as two separate entities and just focus on promoting health in general. The reintegration of psychiatric care and general somatic services, with an ultimate goal of providing optimal services to this vulnerable patient population, seems to represent one of the most important challenges for psychiatric care today. Integrated treatment programmes in which medical providers are supported to treat common mental health problems offer a chance to treat 'the whole patient', an approach that is more patient-centred and often more effective than an approach in which mental health, acute and chronic physical health, reproductive health, and chronic pain problems are each addressed in a different 'silo' without effective communication between providers. Second, integrated care programmes that can address patients' mental health needs in the context of general or other specialised health care settings are often more attractive to patients and family members who are concerned about the stigma that is still associated with mental and substance abuse disorders and the treatment settings that specialise on caring for individuals with severe mental disorders.

REFERENCES

- Campayo, A., Gymez-Biel, C. H., & Lobo, A. (2011). Diabetes and depression. *Current Psychiatry Reports*, 13(1), 26–30. <https://doi.org/10.1007/s11920-010-0165-z>
- Ciesla, J. A., & Roberts, J. E. (2001). Meta-analysis of the relationship between HIV infection and risk for depressive disorders. *American Journal of Psychiatry*, 158(5), 725–730. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.158.5.725>
- Corrigan, P. W., Markowitz, F. E., & Watson, A. C. (2004). Structural levels of mental illness stigma and discrimination. *Schizophrenia Bulletin*, 30(3), 481–491. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.schbul.a007096>
- Crump, C., Sundquist, K., Winkleby, M. A., & Sundquist, J. (2013). Comorbidities and mortality in bipolar disorder: A Swedish national cohort study. *JAMA Psychiatry*, 70(9), 931–939. <https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2013.1394>
- Curkendall, S. M., Mo, J., Glasser, D. B., Rose, S. M., & Jones, J. K. (2004). Cardiovascular disease in patients with schizophrenia in Saskatchewan, Canada. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 65(5), 715–720. <https://doi.org/10.4088/jcp.v65n0519>
- Dani, J. A., & Harris, R. A. (2005). Nicotine addiction and comorbidity with alcohol abuse and mental illness. *Nature Neuroscience*, 8(11), 1465–1470. <https://doi.org/10.1038/nn1580>
- De Hert, M., Cohen, D., Bobes, J., Cetkovich-Bakmas, M., Leucht, S., Ndeti, D. M., ... & Gautam, S. (2011). Physical illness in patients with severe mental disorders. II. Barriers to care, monitoring and treatment guidelines, plus recommendations at the system and individual level. *World Psychiatry*, 10(2), 138–151. <https://doi.org/10.1002/j.2051-5545.2011.tb00036.x>
- Drew, N., Funk, M., Tang, S., Lamichhane, J., Ch6vez, E., Katontoka, S., ... & Saraceno, B. (2011). Human rights violations of people with mental and psychosocial disabilities: an unresolved global crisis. *The Lancet*, 378(9803), 1664–1675. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(11\)61458-x](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(11)61458-x)
- Frasure-Smith, N., & Lespřrance, F. (2010). Depression and cardiac risk: present status and future directions. *Heart* (96)3, 173–176. <https://doi.org/10.1136/hrt.2009.186957>
- Golden, J., O'Dwyer, A. M., & Conroy, R. M. (2005). Depression and anxiety in patients with hepatitis C: prevalence, detection rates and risk factors. *General Hospital Psychiatry*, 27(6), 431–438. <https://doi.org/10.1016/j.genhosppsy.2005.06.006>
- Goodwin, R. D., Jacobi, F., & Thefeld, W. (2003). Mental disorders and asthma in the community. *Archives of General Psychiatry*, 60(11), 1125–1130. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.60.11.1125>
- Goldstein, B. I., Fagiolini, A., Houck, P., & Kupfer, D. J. (2009). Cardiovascular disease and hypertension among adults with bipolar I disorder in the United States. *Bipolar Disorders*, 11(6), 657–662. <https://doi.org/10.1111/j.1399-5618.2009.00735.x>
- Grippe, A. J., & Johnson, A. K. (2002). Biological mechanisms in the relationship between depression and heart disease. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 26(8), 941–962. [https://doi.org/10.1016/s0149-7634\(03\)00003-4](https://doi.org/10.1016/s0149-7634(03)00003-4)
- Hackett, M. L., Yapa, C., Parag, V., & Anderson, C. S. (2005). Frequency of depression after stroke. *Stroke*, 36(6), 1330–1340. <https://doi.org/10.1161/01.str.0000165928.19135.35>
- Hennekens, C. H., Hennekens, A. R., Hollar, D., & Casey, D. E. (2005). Schizophrenia and increased risks of cardiovascular disease. *American Heart Journal*, 150(6), 1115–1121. <https://doi.org/10.1016/j.ahj.2005.02.007>
- Himelhoch, S., Lehman, A., Kreyenbuhl, J., Daumit, G., Brown, C., & Dixon, L. (2004). Prevalence of chronic obstructive pulmonary disease among those with serious mental illness. *American Journal of Psychiatry*, 161(12), 2317–2319. <https://doi.org/10.1176/appi.ajp.161.12.2317>
- Hodgson, R., Wildgust, H. J., & Bushe, C. J. (2010). Cancer and schizophrenia: is there a paradox? *Journal of Psychopharmacology*, 24(4_suppl), 51–60. <https://doi.org/10.1177/1359786810385489>
- Holsboer, F. (2001). Stress, hypercortisolism and corticosteroid receptors in depression: implications for therapy. *Journal of Affective Disorders*, 62(1), 77–91. [https://doi.org/10.1016/s0165-0327\(00\)00352-9](https://doi.org/10.1016/s0165-0327(00)00352-9)
- Hughes, E., Bassi, S., Gilbody, S., Bland, M., & Martin, F. (2016). Prevalence of HIV, hepatitis B, and hepatitis C in people with severe mental illness: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet Psychiatry*, 3(1), 40–48. [https://doi.org/10.1016/s2215-0366\(15\)00357-0](https://doi.org/10.1016/s2215-0366(15)00357-0)
- Joukamaa, M., Heliövaara, M., Knekt, P., Aromaa, A., Raitasalo, R., & Lehtinen, V. (2001). Mental disorders and cause-specific mortality. *The British Journal of Psychiatry*, 179(6), 498–502. <https://doi.org/10.1192/bjp.179.6.498>
- Kastrup, M. C., & Ramos, A. B. (2007). Global mental health. *Danish Medical Bulletin*, 54(1), 42–43. <https://doi.org/10.1002/9780470746738.ch22>
- Kolappa, K., Henderson, D. C., & Kishore, S. P. (2013). No physical health without mental health: lessons unlearned? *Bulletin of the World Health Organization*, 91(1), 3–3a. <https://doi.org/10.2471/blt.12.115063>
- Kovacs, A. H., Saidi, A. S., Kuhl, E. A., Sears, S. F., Silversides, C., Harrison, J. L., ... & Nolan, R. P. (2009). Depression and anxiety in adult congenital heart disease: predictors and prevalence. *International Journal of Cardiology*, 137(2), 158–164. <https://doi.org/10.1016/j.ijcard.2008.06.042>
- Lawrence, D., Hancock, K. J., & Kisely, S. (2013). The gap in life expectancy from preventable physical illness in psychiatric patients in Western Australia: retrospective analysis of population based registers. *British Medical Journal*, 346, f2539. <https://doi.org/10.1136/bmj.f2539>
- Livermore, N., Sharpe, L., & McKenzie, D. (2010). Prevention of panic attacks and panic disorder in COPD. *European Respiratory Journal*, 35(3), 557–563. <https://doi.org/10.1183/09031936.00060309>
- Miller, A. H., Maletic, V., & Raison, C. L. (2009). Inflammation and its discontents: the role of cytokines in the pathophysiology of major depression. *Biological Psychiatry*, 65(9), 732–741. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2008.11.029>
- Moran, P., Stewart, R., Brugha, T., Bebbington, P., Bhugra, D., Jenkins, R., & Coid, J. W. (2007). Personality disorder and cardiovascular disease: results from a national household survey. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 68(1), 69–74. <https://doi.org/10.4088/jcp.v68n0109>
- Menezes, P. R., & Mann, A. H. (1996). Mortality among patients with non-affective functional psychoses in a metropolitan area of south-eastern Brazil. *Revista de Saude Publica*, 30(4), 304–309. <https://doi.org/10.1590/s0034->

89101996000400003

Morris, D. W., Budhwar, N., Husain, M., Wisniewski, S. R., Kurian, B. T., Luther, J. F., ... & Trivedi, M. H. (2012). Depression treatment in patients with general medical conditions: results from the CO-MED trial. *The Annals of Family Medicine*, 10(1), 23–33. <https://doi.org/10.1370/afm.1316>

Nemes, P. B., Swarbrick, M., & Legere, L. (2015). Prejudice and discrimination from mental health service providers. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 38(2), 203–206. <https://doi.org/10.1037/prj0000148>

Pacher, P., Kohegyi, E., Kecskemeti, V., & Furst, S. (2001). Current trends in the development of new antidepressants. *Current Medicinal Chemistry*, 8(2), 89–100. [tps://doi.org/10.2174/0929867013373796](https://doi.org/10.2174/0929867013373796)

Pinto-Coelho, A. (2017). Mental health needs and access to mental health services in Portugal: Some optimism, some pessimism. *Psychreg Journal of Psychology*, 1(1), 64–74.

Raison, C. L., & Miller, A. H. (2003). Depression in cancer: new developments regarding diagnosis and treatment. *Biological Psychiatry*, 54(3), 283–294. [doi.org/10.1016/s0006-3223\(03\)00413-x](https://doi.org/10.1016/s0006-3223(03)00413-x)

Reiche, E. M. V., Nunes, S. O. V., & Morimoto, H. K. (2004). Stress, depression, the immune system, and cancer. *The Lancet Oncology*, 5(10), 617–625. [https://doi.org/10.1016/s1470-2045\(04\)01597-9](https://doi.org/10.1016/s1470-2045(04)01597-9)

Relojo, D. (2017). Blog psychology: Insights, benefits, and research agenda on blogs as a dynamic medium to promote the discipline of psychology and allied fields. *Psychreg Journal of Psychology*, 1(2), 70–75.

Relojo, D., dela Rosa, R., & Pilao, S.J. (2016). Current developments in reading abilities through phonological processing skills and proficiency in a second language. *i-manager's Journal on Educational Psychology* 10(2), 45–54

Relojo, D. (2015, October 23). Building and promoting research partnership: interview with Scott Furtwengler [Blogpost]. Retrieved from <https://web.archive.org/web/20160323085903/https://blog.pirrus.com/2015/10/23/building-and-promoting-research-partnership-an-interview-with-scott-furtwengler/>

Rimington, L. D., Davies, D. H., Lowe, D., & Pearson, M. G. (2001). Relationship between anxiety, depression, and morbidity in adult asthma patients. *Thorax*, 56(4), 266–271. [tps://doi.org/10.1136/thorax.56.4.266](https://doi.org/10.1136/thorax.56.4.266)

Roest, A. M., Martens, E. J., de Jonge, P., & Denollet, J. (2010). Anxiety and risk of incident coronary heart disease: a meta-analysis. *Journal of the American College of Cardiology*, 56(1), 38–46. <https://doi.org/10.1016/j.jacc.2010.03.034>

Roshanaei-Moghaddam, B., & Katon, W. (2009). Premature mortality from general medical illnesses among persons with bipolar disorder: a review. *Psychiatric Services*, 60(2), 147–156. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.60.2.147>

Roshanaei-Moghaddam, B., Katon, W. J., & Russo, J. (2009). The longitudinal effects of depression on physical activity. *General Hospital Psychiatry*, 31(4), 306–315. <https://doi.org/10.1016/j.genhosppsych.2009.04.002>

Spiegel, D., & Giese-Davis, J. (2003). Depression and cancer: mechanisms and disease progression. *Biological Psychiatry*, 54(3), 269–282. [https://doi.org/10.1016/s0006-3223\(03\)00566-3](https://doi.org/10.1016/s0006-3223(03)00566-3)

Staufenbiel, S. M., Penninx, B. W., Spijker, A. T., Elzinga, B. M., & van Rossum, E. F. (2013). Hair cortisol, stress exposure, and mental health in humans: a systematic review. *Psychoneuroendocrinology*, 38(8), 1220–1235. <https://doi.org/10.1016/j.psyneuen.2012.11.015>

Szatkowski, L., & McNeill, A. (2013). The delivery of smoking cessation interventions to primary care patients with mental health problems. *Addiction*, 108(8), 1487–1494. [tps://doi.org/10.1111/add.12163](https://doi.org/10.1111/add.12163)

Tata, L. J., West, J., Smith, C., Farrington, P., Card, T., Smeeth, L., & Hubbard, R. (2005). General population based study of the impact of tricyclic and selective serotonin reuptake inhibitor antidepressants on the risk of acute myocardial infarction. *Heart*, 91(4), 465–471. <https://doi.org/10.1136/hrt.2004.037457>

Taylor, D. (2008). Antidepressant drugs and cardiovascular pathology: A clinical overview of effectiveness and safety. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 118(6), 434–442. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0447.2008.01260.x>

Tran, E., Rouillon, F., Loze, J.Y., Casadebaig, F., Philippe, A., Vitry, F., & Limosin, F. (2009). Cancer mortality in patients with schizophrenia. *Cancer*, 115(15), 3555–3562. [tps://doi.org/10.1002/ncr.24383](https://doi.org/10.1002/ncr.24383)

Van Der, S., Wilma, M.A., Nieuwenhuijsen, C., Van Den Berg?Emons, R.J., Bergen, M.P., Hilberink, S.R.,...& Roebroek, M.E. (2012). Chronic pain, fatigue, and depressive symptoms in adults with spastic bilateral cerebral palsy. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 54(9), 836–842. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8749.2012.04371.x>

Walker, E. R., McGee, R. E., & Druss, B. G. (2015). Mortality in mental disorders and global disease burden implications: a systematic review and meta-analysis. *JAMA Psychiatry*, 72(4), 334–341. <https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2014.2502>

Wang, H., Naghavi, M., Allen, C., Barber, R.M., Bhutta, Z.A., Carter, A.,...& Coggeshall, M. (2016). Global, regional, and national life expectancy, all-cause mortality, and cause-specific mortality for 249 causes of death, 1980–2015: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2015. *The Lancet*, 388(10053), 1459–1544.

Willner, P., Muscat, R., & Papp, M. (1992). Chronic mild stress-induced anhedonia: a realistic animal model of depression. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 16(4), 525–534. [https://doi.org/10.1016/s0149-7634\(05\)80194-0](https://doi.org/10.1016/s0149-7634(05)80194-0)

World Health Organization. [no date] *Premature death among people with severe mental disorders*. Retrieved from: http://www.who.int/mental_health/management/info_sheet.pdf

АНОТАЦІЯ

Релоджо Деніс.

Виміри вдосконалення фізичного здоров'я у людей з розумовими вадами.

У статті аналізуються результати нещодавно здійсненого метааналізу смертності серед пацієнтів із психічними захворюваннями, який показує, що стан психічного здоров'я утримує 14,3% ризику, а отже відповідає за понад 8 млн. щорічних випадків смерті в усьому світі, що перевершує випадки ішемічної хвороби серця,

ANNOTATION

інсульту, хронічного обструктивного захворювання легенів та ВІЛ / СНІД. Доведено, що цей величезний рівень смертності частково зумовлений підвищеною ймовірністю того, що люди із психічними захворюваннями самі створюють проблеми для власного фізичного здоров'я. Особливо це стосується серцево-судинних захворювань, що на сьогоднішній день є найбільшим джерелом смертності у світі, пов'язаною з хворобами, де діагностика депресивного розладу або шизофренії зустрічається в два з половиною рази частіше та може бути ще вищою у людей з біполярним розладом. У дослідженні аргументована виняткова роль міжнародних урядів та соціальних служб, яким слід прислухатися до цієї гострої кризи здоров'я громадян та впроваджувати нові стратегії і послуги, здатні подолати вказаний руйнівний цикл і запобігати раннім смертям. Однак глобальний бюджет на охорону здоров'я є обмеженим, і тому важливо, щоб стратегії, на які поширюються пріоритети, були б усе ж такі впроваджені та ефективні, засновані на безсумнівних доказах і достатньо гнучкі, щоб залучити значні надходження з різних контекстів соціально-економічного життя. Єдиний спосіб задовольнити ці критерії – конкретне розуміння причин зниження фізичного здоров'я людей із психічними захворюваннями. Психічне та фізичне здоров'я – це настільки взаємопов'язані складники, що небажано думати про них як про два окремі суб'єкти, а потрібно зосереджуватись на підвищенні здоров'я окремої людини в цілому. Реінтеграція психіатричної допомоги та діяльності загальносоматичних служб з метою надання оптимальних послуг для цієї вразливої категорії населення (пацієнтів), здається, є однією з найважливіших проблем психіатричної допомоги сьогодні. Запропоновані інтегровані програми лікування, за допомогою яких медичні заклади підтримують здолання спільних проблем психічного здоров'я, дають шанс зреалізувати комплексний підхід до здоров'я пацієнта, який орієнтований на його особистість і часто більш ефективний, ніж диференційований підхід, коли психічне, фізичне і репродуктивне здоров'я та хронічні проблеми з болем вирішуються в різних контекстах життєдіяльності людського організму без ефективного спілкування між представниками різних медичних закладів.

Ключові слова: психічні розлади, психічні захворювання, смертність, фізичне здоров'я, шизофренія, депресія, рак.

Relojo Dennis.
Dimensions of improvement the physical health of people with mental illness.

The article analyzes a recent meta-analysis of mortality in mental illness, which has concluded that mental health conditions constitute a population attributable risk (PAR) of 14.3% and are, therefore, responsible for more than 8 million annual deaths worldwide, ahead of ischaemic heart disease, stroke, chronic obstructive pulmonary disease (COPD) and HIV/AIDS. It is proved that this huge death rate is partially attributable to an increased likelihood of people with a mental illness *developing* physical health problems. This is particularly the case in cardiovascular disease (CVD), by far the largest contributor to worldwide disease-related mortality, where diagnosis is as much as two and a half times more likely for people with major depressive disorder or schizophrenia, and may yet be even higher for people with bipolar disorder. It is clear that international governments and social services need to take heed of this looming public health crisis and implement new strategies and services capable of breaking the cycle and preventing early deaths. However, the global health budget is not unlimited and therefore it is crucial that the strategies prioritised are taken forward, and are efficient, evidence-based, and flexible enough to draw significant outcomes from a variety of contexts. The only way these three criteria can be satisfied, is through a concrete understanding of the causes of reduced physical health in people with mental illness. Mental health and physical health are so interlinked, maybe it is unhelpful to think of them as two separate entities and just focus on promoting health in general. The reintegration of psychiatric care and general somatic services, with an ultimate goal of providing optimal services to this vulnerable patient population, seems to represent one of the most important challenges for psychiatric care today. Integrated treatment programmes in which medical providers are supported to treat common mental health problems offer a chance to treat 'the whole patient', an approach that is more patient-centred and often more effective than an approach in which mental health, acute and chronic physical health, reproductive health, and chronic pain problems are each addressed in a different 'silo' without effective communication between providers.

Key words: mental disorders, mental illness, mortality, physical health, schizophrenia, depression, cancer.

Рецензенти:
д. психол. н., проф. Болтівець С.І.,
д. психол. н., проф. Москалець В.П.

Надійшла до редакції 09.01.2018.
Підписана до друку 05.03.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Relojo D. Dimensions of improvement the physical health of people with mental illness / Dennis Relojo // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 143–154.

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНІ ІНТЕНЦІЇ ОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНСТВА У ФІЛОСОФІЇ БОГДАНА ЦИМБАЛІСТОГО

Тетяна ГОНЧАРУК (ЧОЛАЧ), Надія ДЖУГЛА

УДК 130.2 : 316.7

Tetiana Honcharuk (Cholach), Nadiya Dzhugla
**ETHNOPSYCHOLOGICAL INTENTIONS OF COMPREHENSION
OF UKRAINIANS IN THE PHILOSOPHY OF BOHDAN TSYMBALISTYI**

Актуальність теми дослідження. Підвищений інтерес до етнопсихологічних проблем сьогодні, як відомо, пов'язаний зі змінами у соціально-політичній атмосфері сучасності та ідейною кризою, що її переживає українське суспільство у різних сферах і галузях повсякдення. Саме завдяки врахуванню в публічному управлінні психологічних особливостей українців відбувається процес поєднання традицій та інновацій, вітчизняного та іноземного досвіду державотворення. З цим, власне, й пов'язана значущість пропонованого дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій з даної проблеми. Ще донедавна всі феномени поведінки людей зводилися до прямого відображення економічної необхідності. Вперше вивчення особливостей окремих етнічних груп здійснювала школа психології народів у Німеччині в середині XIX ст. На думку її представників М. Лацаруса (1824–1903) та Г. Шпейтала (1823–1899) усі індивіди, які належать до одного загалу, вирізняються однаковим народним духом, тобто своєю психічною схожістю (самосвідомістю, етнічною ідентичністю). Водночас відомий німецький філософ І. Гердер (1744–1803) вивчав “дух народу” як щось безтілесне, не розрізняючи його з поняттям “душа народу” та “народний характер”. Душу він розглядав нарівні з іншими ознаками народу: мовою, звичаями, традиціями та ін., вважаючи, що її можна пізнати за допомогою усної народної творчості, де світ

фантазії якнайкраще відображає душевну організацію. Загалом цей мислитель підкреслював залежність психічних компонентів від клімату, ландшафту, способу життя, виховання, історії та суспільного устрою.

Г.В.Ф. Гегель (1770–1831) у праці “Феноменологія духу” зауважував, що “дух народу” задається надприродною силою і розкривається через суспільний розвиток, має певну визначеність, зумовлюється розвитком світового духу. Крім того, завдяки народному духу в кожного етносу з'являється власний світ, своя культура, релігія, звичаї, що й визначають своєрідний державний лад, закони, поведінку людей, їх долю та історію. Проявом абсолютного духу, який існує відокремлено від об'єктивної основи життя кожної спільності, на переконання цього генія філософської думки, є національний характер як соціальне явище, котре спричинене соціокультурними, природними і географічними чинниками й котре відрізняється від темпераменту, оскільки він пов'язаний із соціальною психікою народу, тоді як другий – із внутрішнім світом окремого індивіда. У цьому контексті він вивчав також характери європейських народів, наголошуючи не лише на їх відмінність, але й на схожість. Так, досліджуючи риси національного характеру виділяв здатність до інтелектуального сприймання світу, схильність до консерватизму та дотримання традицій. Сучасні ж дослідники більше схиля-

ються до того, що європейцям притаманний більше лібералізм, аніж консерватизм, до якого тяжіє східна світоглядна парадигма.

Велику увагу проблемі національного характеру приділив В. Вундт (1832–1920). У десяти томній праці “Психологія народів” він вказав на можливість існування національної психології як продовження та поглиблення індивідуальної психології, наголошуючи на тому, що психологія народів – це наука про душу конкретного народу, яка виявляється в мові, міфах, звичаях, етиці, моралі та релігії. Розвиваючи ці ідеї, професор Г. Шпет (1879–1937) вважав мову, міфи, науку та релігію продуктами культури, ставлення до яких відображають колективні переживання, котрі сьогодні називають ментальністю. Причому в ХХ ст. дослідження вказаного упредметнення здійснювалося переважно в рамках неофрейдизму та націології, де найбільше привертало увагу народів, котрі зазнавали національного гноблення і для яких актуальними було виявлення всіх чинників, що впливали на перебіг національно-визвольної боротьби. Намагаючись виявити умови, за яких можна досягти національної незалежності, і причини попередніх поразок, українські вчені також зверталися до проблематики українського менталітету і соціальної психіки. Спробуємо з’ясувати, як цю проблему розглядали в українській діаспорі в особі відомого дослідника *Богдана Цимбалістого* (1919–1991).

Отже, **завданням даної статті** є системний аналіз етнопсихологічних рис українців у філософських інтенціях українських діаспорних учених, зокрема Богдана Цимбалістого. Результати такого аналізу дозволять повніше осягнути проблемні питання сучасного українського національного характеру, визначити базові орієнтири та шляхи реформування українського суспільства, враховуючи ментальні особливості його народу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Довгий час, головним чином внаслідок певних історичних, політичних та ідеологічних причин, проблемі дослідження етнопсихологічних рис українців у вітчизняній науці не приділялось належної уваги. Тому природно, що значний внесок у її опрацювання здійснили у ХХ ст. представники української діаспори. Так, скажімо, Д. Чижевський (1894–1977), вивчаючи національний характер українців, зазначав, що до опису ознак-якостей національного типу можна йти трьома шляхами: перший – дос-

лідження народної творчості, другий – схарактеризування найбільш “блискучих” представників народу (тут мовиться як про такі психічні риси українця, як емоційність, сентименталізм, чутливість та ліризм, так і про його індивідуалізм і про прагнення до “свободи”, яке у певних випадках “веде до самоізолювання, до конфлікту з усім та усіма, до розкладання усякої життєвої форми” [16, с. 93]), нарешті, третій шлях – системний опис спільно життєвого плину повсякдення українців у його неспокої і рухливості, що, зі свого боку, сприяє здатності сприймати нове, створює передумови до психічної революції, тенденції до протиставлення, руйнування. Загалом, на думку Д. Чижевського, на формування характеру української нації вирішально вплинули: а) степовий ландшафт, породжений морем, лісом, горами; б) християнство з його еллінізмом; в) відродження і бароко. Цим пояснюється та ейфорія, яка дуже швидко заволодіває українцями, гостинність і намагання бажане видавати за дійсне. Прагнення до імпазантності приводить також до певної ілюзорної пишності, за якою часто немає достатнього підґрунтя. Така психологія у практичному вимірі діяльності породжує в українців “психологічний авантюризм”, що має місце в їх буденному житті та культурній творчості.

На перевагу емоційно-чуттєвого канону (східна парадигма) над логічно-раціональним (західна парадигма) у структурі провідних ознак українського менталітету вказують багато вітчизняних дослідників (М. Грушевський [2], О.А. Донченко та Ю.В. Романенко [3], О. Кульчицький [4], В. Липинський [5], Т.В. Гончарук, Н. Джугла [6], І.С. Старовойт [8], А.В. Фурман [11] та ін.). Емоційна вдача українців яскраво виражена в народному фольклорі, масовому образотворчому мистецтві, поезії, тобто в усіх сферах духовного життя соціуму, яке накладає відбиток не тільки на його культурно-побутову організацію, а й на суспільно-політичну. Скажімо, визначальну роль емоційності в українському національному характері аргументував В. Липинський, зазначаючи, що перевага емоційності над раціонально-вольовими компонентами в українців є згубною для політики та й узагалі для суспільного життя, а її привабливий естетизм перетворився на безпорадність у соціальних питаннях, у державному будівництві. Водночас політично руйнівний, занадто чутливий темперамент у певних обставинах може стати і національно-творчою силою [5, с. 429]. Інший діаспорний учений О. Кульчицький у зв’язку з цим писав:

“На основі постійної прив’язаності до землі, життя у патріархальній общині... характеризуються почуттєвою близькістю, базованою на симпатіях, співчутванні, приязні і взаєморозумінні...” [4, с. 16]. Емоційність як глибинна психологічна характеристика, за словами І. Старовойта, властива всім слов’янським народам, хоча у кожного з них вона виявляється по-своєму [8, с. 128].

Етнографічні матеріали засвідчують, що перевага емоційного начала над холодно-розсудливим була примітною ознакою етнопсихічної організації ще давніх русинів. Вивчення текстів періоду Київської Русі показують, що князь думає насамперед серцем [6, с. 32]. М. Грушевський однією із істотних психологічних рис слов’ян вважає їх поетичність, музикальність. Привітності і щирості слов’ян “відповідали риси характеру – поетичного, веселого, схильного до розваг. Пісня і музика були нерозлучними супутниками усіх значних подій у житті наших предків” [2, с. 27]. Вивчаючи світогляд українського народу наприкінці XIX ст., Ф. Рильський відзначає поклоніння українців перед поезією “зовнішнього культу”, його вразливість перед поетичними образами релігійного життя і незначну схильність до абстракцій [7, с. 41–46]. Певна зневага праукраїнців до раціональної упорядкованості світу виражалася і в такій їхній психологічній рисі, як відсутність суспільної дисципліни (М. Грушевський). Причому таке переважання емоційного чинника над раціональним в ментальності українського етносу виявляється у специфічних формах і сьогодні.

Однією із особливостей суспільної свідомості посткомуністичної України є її яскраво виражена міфологічно-романтична природа. Виявляється це у тому, що відбувається реабілітація архетипових тем, нормативів і ритуалів, зокрема теми “боротьби”. Відмінність від минулого полягає лише в тому, що коли у більшовицькій ідеології боротьба означала боротьбу “за соціалізм”, “комуністичний рай”, “проти капіталізму”, то у свідомості націонал-демократів вона означає боротьбу проти тоталітаризму, бездуховності. Марксизм, котрий не забезпечив економічного процвітання і західного рівня життя, замінюється сьогодні відродженням християнської ідеології та іконології. Ісусу Христу як недавньому табу починають знову поклонятися, християнські святі та мученики замінюють героїв марксистської держави – “слуг народу”. У руслі установленій за останні десятиріччя традиції вирішення своїх власних проблем перекладається

на когось іншого – переважно на Бога. І ця тенденція до міфологізації суспільного життя з рівня елітарного переростає у феномен масової свідомості. Щоденно відкриваються і через масмедіа розповсюджуються нові об’єкти культу для всього демосу. Головне вбачається в тому, щоб заступити некомпетентних, імморальних, нездатних та безчесних політиків минулого новими обдарованими, здібними, нібито щирими героями, найчастіш за все поетами, митцями, новими політиками. Варто зауважити, що створення нових міфологічних героїв властиве не тільки Україні, а й іншим посткомуністичним державам.

Сьогодні духовна ситуація ускладнюється і тим, що заперечення ідеології тоталітарного режиму з боку демократичних сил спрямоване на руйнацію всіх знань та досвіду, отриманих у тому попередньому – квазісоціалістичному – світі. Але оскільки одночасно не відбувається утвердження реально значимих позитивних цінностей, то це веде до втрати суспільством чинників самодетермінації. Цінності й настановлення, котрі визначали поступ тоталітарного суспільства, розмиваються і перестають бути засадовими опорами повсякденного життя. Проте на їх місце не висуваються інші, достатньо вагомі регулятивні смисли, котрі були б сприятливі для народу, спрямували його зусилля на досягнення соціально та культурно конструктивних ідеалів. Через зазначені обставини в демосі починає домінувати одна мета – вижити. Трагічна парадоксальність полягає в тому, що коли кожна особа ставить собі за мету вижити за будь-яку ціну, то тоді не виживає суспільство. Втрата останнім внутрішніх детермінант, як переконливо показав А. Тойнбі, є надламом цивілізації, що за певних умов може привести до її повного зникнення [10, с. 275–277].

У сьогочасній Україні найбільш впливовими формами суспільної свідомості є необільшовицька і націонал-демократична. Не дивлячись на діаметрально протилежні цілі, котрі переслідують кожна із них, вони співпадають в одній істотній площині: і перший, і другий тип свідомості виявляються як емоційний, міфологічно-утопічний світогляд, а не як раціоналістичний, інтелектоємний. Не дивно, що необільшовицька і демократична моделі світобачення оцінюють світ за однією і тією ж схемою. Для кожної з них характерне творення словесно-міфологічних конструкцій, у яких реальність і вимисел зливаються у згустки магічного символізму. Ці магічні символи претендують на підпорядкування реальності і

часто продукують ілюзію того, що їх закони сильніші за закони реального світу. Останній є недосконалим, спотвореним, а тому його можна і потрібно підкорити, переробити згідно з планом (необільшовизм) або ж національною ідеєю (націонал-демократизм), тобто поставити символ над життям як над чимось нікчемним, таким, що не має самоцінності. У свідомості і необільшовизму, і націонал-демократизму реальне життя перетворюється в фантом, ілюзію, а міфологічна символіка, ілюзія набуває атрибутів трансцендентності, всеохватної сили.

У сфері політичної діяльності в націонал-демократичному русі домінує цілком законмірне й омріяне для більшості населення нестримне бажання знищити будь-які залишки тоталітарної держави і побудувати демократичне суспільство. Але й тут емоційний характер демократичної свідомості виявляється дуже чітко. Уявляється, що нова державність повинна бути створена негайно і тільки в такій формі, як це вимальовується саме цій свідомості. Думки всіх інших верств населення, політичних сил або не приймаються до уваги, або ж оцінюються як ворожі. Традиційна утопічна надія на всемогутність національної ідеї виявляється у політичній сфері, мабуть, найвишукліше: з погляду націонал-демократів досить проголосити ідеалом національно процвітаючу демократичну Україну, і люди забудуть про всі інші земні потреби й почнуть натхненно будувати таку державу. Лідери цього політичного табору бачать себе месіями, спасителями нації. Реальний процес розбудови національної державності, котрий (як підкреслює Богдан Цимбалістий) буде далеко не простим, тривалим і потребуватиме серйозних корекцій ідеальних конструкцій на кожному поворотному етапі, ними просто-напросто не досягається. Життя повинно бути підігнане під ідеологеми. Якщо ж цього не вдається зробити, то провина покладається виключно на партократів, але аж ніяк не на авторів міфологічних проєктів. Про корекцію ілюзорних ідей питання навіть не ставиться. Думка про те, що справжня демократична держава ґрунтується не на підпорядкуванні її громадян нав'язаним зверху доктринам, а на вільному виборі вільних людей, є принципово чужою як для необільшовиків, так і для націонал-демократів. І перші, і другі виходять із насильницької засади-позиції: коли люди добровільно не хочуть йти до щастя, то їх потрібно змусити це робити.

Більшовизм і націонал-демократизм у зазначеному питанні дотримуються тотожних

позицій. Цю рису націоналізму виокремив ще в довоєнні роки один із його ідеологів Д. Ткачук, який указував, що “український націоналізм підходить до поняття тоталітарного руху; він прагнув охопити впливом усе життя українського народу в усіх його виявах. Націоналізм організує націю на підставі свого власного світогляду, щоб у такий спосіб дати нації силу, в тяжкій боротьбі вибороти собі свободу...” [9, с. 13–14]. У посткомуністичній Україні націонал-демократизм намагається виконувати таку ж саму функцію. І внаслідок цього, як слушно зауважує Є. Бистрицький, “нові провідники національної ідеології використовують ту саму політику тотального втручання у життя людей, на загальні методи якої спиралася доктрина наукового комунізму” [1, с. 32]. Зазначимо, що прояви елементів тоталітаризму в демократичній свідомості є не чимось випадковим, а зумовлені її вихідними засадами. Річ у тім, що у націоналізмі ідеї, догми є більш цінними порівняно з емпірикою життям, вони постають святинами, які не можна переглянути, тоді як реальному життю конкретних людей надається другорядне значення. І коли люди не підпорядковуються ідеалам, то потрібно, як уявляється, використати всі відомі і наявні засоби для перетворення їхнього повсякдення відповідно до догматичних канонів.

Для обох виокремлених типів свідомості властивим є і втеча від аналізу справжнього життя і підміна його вимислом. Тут діє катехизисна логіка, яка пов'язує бажаним (а не справжнім) чином псевдотеоретичні конструкції з реальністю і насаджує їх у свідомість інших людей. Структура думки в цих типах свідомості абсолютно ідентична й організується за таким зразком. Чому йде розлад економіки в Україні? Тому що при владі залишилися партократи, колишня номенклатура. Тут навіть не ставиться питання про те, щоб вивчати економічну ситуацію, або бодай ті реальні чинники, котрі згубно впливають на виробництво.

Домінування емоційно-почуттєвих чинників над раціональними чітко виявляється в політичній сфері. Для української політики минулого і сучасного характерна багатоманітність глобальних проєктів різної спрямованості, що мають за мету перетворення вітчизняної дійсності в цілому, або ж, що буває значно рідше, реформацію її окремих ділянок. Проте переважна більшість цих проєктів мають такий зміст, що реалізувати їх принципово неможливо. Більше того, їх відірваність від

реалій життя настільки глибока, що питання про практичне втілення майже не постає. Мистецтво перекладу політичних програм, планів, цілей у практичні реальні дії, прогнозування наслідків тих рішень і дій, які приймаються, – традиційно слабке місце української політики. А це і є свідомою її недостатньою раціональністю.

Б. Цимбалістий також звернувся до переосмислення проблемного поля ментальності. Він запропонував власний метод дослідження української ментальності – метод соціально-культурної антропології. Основна увага в ньому зосереджується на визначенні культури в антропологічному сенсі, котра воедино поєднує спільні норми і форми реакції окремої етногрупи на зовнішні та внутрішні виклики. Саме цей метод дозволяє, на думку філософа, охопити весь процес формування національного характеру від початкових етапів його формування до форм його повновагового існування, допомагає з'ясувати, як передаються риси характеру із покоління в покоління, науково дослідити національну психіку, відкрити перспективи свідомого впливу на зміну національного характеру чи на збереження деяких його ознак. Наслідуючи З. Фрейда, він доводив, що вплив культури на індивідуальний характер, на ментальність, на вдачу людини відбувається у її ранні роки через родину, що відтворює культурне середовище етногрупи. Звідси природно, що те, що є спільним у способі родинного виховання, і формує певні риси національного характеру.

Як і О. Кульчицький, Б. Цимбалістий переконаний у тому, що на становлення національного характеру впливають такі чинники, як історичні, біологічні, геопсихічні, культурно-моральні та глибинно-психологічні. Але при цьому він наголошує на тому, що у такому трактуванні “всі фактори діють як якийсь фатум; одиниця є тільки пасивним рецептором їх впливання. Одні з них незмінні (географічне положення, клімат), інші змінюються дуже поволі і лише релятивно (історична доля, соціальна структура та ін.). Виходило б, що вдача і ментальність народу змінюються в дуже повільному ритмі. Але спостереження доводять, що, крім відносно сталих рис у вдачі українців, є такі, що виступають лише у якийсь історичний період” [13, с. 30].

Отже, головна роль у формуванні менталітету в українців, за Б. Цимбалістим, належить соціально-культурним факторам, оскільки сама культура твориться на основі природних даних людини. Вона є її продуктом, маркером

природних нахилів. Фактично, між людиною і культурою існує взаємозв'язок: з одного боку, природа людини ставить межі і визначає форми культури, з іншого – культура впливає і регулює біосоціальні процеси. Звідси зрозуміло, що детально вивчити менталітет українців можна лише шляхом скрупульозного аналізу структури родинного життя народу. Такий аналіз привів дослідника до думки, що особливу роль у буднях українських родин відіграє *жінка-мати*. Такий стан філософ пояснює особливим “типом нашої суспільності і нашої культури” [13, с. 37]. Навіть Україна найчастіше виступає під цим символом, як “Україна-Мати”, “Ненька-Україна”, що виражає характер патріотизму-відданості дітей матері.

Б. Цимбалістий, досліджуючи менталітет українців, наголошував на тому, що негативні компоненти їх характеру пов'язані із тривалим поневоленням України, із чужою владою. І якщо українець і підкорявся, то лише через страх, а не через бажання. Доки влада в Україні була чужою, до того часу виправданим був бунт проти неї. Коли ж деспотична влада змінювалась, тоді найчастіше в Україні наставала анархія, або ж українці не бажали відновлювати над собою владу, оскільки вона асоціювалась в них із постійним насильством, страхом. Через це найкраще для етнічного українця, коли кожен сам по собі буде паном і всі між собою будуть рівними. У такій ситуації рівності не можна допустити, щоб хтось став вище. Через це істотною рисою українців є “анархічність української вдачі”, тому українцям тяжко встановити свою владу, а ще важче її втримати.

Ще на деякі негативні компоненти характеру українців вказував Б. Цимбалістий, а саме на відсутність у багатьох демократизму та рис, обов'язкових для державотворчого процесу, зокрема пошани до авторитету, почуття відповідальності, моральної відваги та справедливості, толерантності, “духу спільноти” та ін. Через мізерність зазначених ознак українські політичні середовища не мають взаємного світорозуміння, пошани й довіри до себе, не здатні діяти спільно, навіть ворожість до окупантів набуває форми ненависті та агресивності проти своїх, а віра в національну спроможність рятує окремих українців від цієї вади. До цього треба додати “брак єдності у наших змаганнях, внутрішні суперечки і чвари, взаємне побороювання, що виснажують національний організм, роблячи його нездатним до виконання важливих завдань” [15, с. 59]. Сюди ж, на переконання мислителя, слід віднести “параноїдне думання” українців.

Свідомість “параноїда” завжди хитка і догматична. У такої людини забагато страху перед несподіваним, його “Я” почувається ослабленим, щоб дати собі раду з тимчасовим станом непевності й дезорієнтації, що їх приносить кожна несподіванка [12, с. 18]. Причому “параноїдний” тип стає небезпечним, коли його агресивність оприявнюється на ділі, особливо коли вона спрямована на внутрішні українські взаємостосунки. Одним із проявів указаної параноїдальності є масове переконання в тому, що основна причина політичних негараздів українців полягає в існуванні змови “проти українських самостійницьких змагань”.

Одночасно окремі українці-інтелектуали були наснажені сьогодні поширеною ідеєю: оскільки Україна посідає у світі центральне місце, то вона повинна врятувати Європу і світ від світової загрози, яка йде від Москви, вона єдина може встановити тривалий мир на європейському континенті. Сьогодні ми, враховуючи ситуацію на сході України, де українці дійсно стримують своєю мужністю і патріотизмом російську навалу, ще і ще раз переконуємося у правдивості цієї світоглядної позиції.

Богдан Цимбалістий також вірив, що після тривалої неволі Україна воскресне. Це обов’язково відбудеться як нагорода за всі страждання і терпіння українського народу. І це воскресіння він порівнював із воскресінням Ісуса Христа... Воднораз розумів, що таке воскресіння не прийде саме собою, його потрібно вибороти. Для цього, по-перше, кожний громадський, політичний і культурний діяч має критично поставитися до наслідків своїх рішень, оскільки кожна дія і кожне рішення впливають на розвиток майбутніх подій; по-друге, треба перестати всіх міряти одною міркою; по-третє, навчитися поважати і своє і чуже; по-четверте, в українській політиці покликані мирно співіснувати як влада, так і опозиція, тому що всіх їх об’єднують єдині національні інтереси, по-п’яте, потрібно відкинути агресивність, взаємну ненависть, звинувачення, підозри, розбрат. Особливу роль Б. Цимбалістий приділяв тому, що в українців не виробилася вдача шанувати закони, а це “важлива громадянська чеснота, без якої жодна демократична система не може існувати. Як наслідок довговікового поневолення, українці не мали нагоди виплекати її у собі. Адже як вони могли навчитися шанувати закони, коли ті закони були чужі, несправедливі для них. Вони були змушені лише бунтувати і відкидати їх” [14, с. 11].

ВИСНОВКИ

1. Українці, на думку Б. Цимбалістого, повинні врахувати всі нюанси, щоб стати політично зрілими громадянами, мають пройти духовне хрещення, після якого “старатимуться жити у згоді зі своєю вірою. Така самостійно здобута віра стає зобов’язувальною силою, стає центром думання і життя людини [15, с. 59].

2. Водночас мислитель застерігає українців, щоб вони не йшли за демагогами і не допускали їх до влади, оскільки це призведе народ до катастрофи. Потрібно навчитися розпізнавати справжніх національних лідерів і йти за ними. Тільки у цьому разі український народ зуміє вибороти незалежність і збудувати свою власну державу.

3. Вочевидь пророцтво Б. Цимбалістого збулося: сьогодні маємо свою незалежну Україну. Нам важко її розбудувати, оскільки немає у багатоетнічної нації належного досвіду жити незалежно, хоча здержавлене українство виросло до політичної нації. Виборовши 1991 року свободу, нині захищаємо її усіма силами, виявляючи свій національний характер через вияв милосердя, доброти, взаємодопомоги, благородства, готовності вистояти, патріотизму і жертвовності. Цей непростий етап у житті українського народу відвоюємо своєю свободою і станемо справжньою європейською державою та успішною нацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бистрицький Е. Чому націоналізм не може бути наукою // Політична думка / Е. Бистрицький. – 1994. – №2. – С. 30–35.
2. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1990. – 397 с.
3. Донченко Е. А. Социетальная психика: [монографія] / Елена Андреевна Донченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 208 с.
4. Кульчицький О. Світовідчуття українців / О. Кульчицький // Українська душа. – Нью-Йорк–Торонто: Ключі, 1956. – С.13–25.
5. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму: писані 1981-1926р. / В. Липинський. – Нью-Йорк: Булова, 1954. – 2-ге вид. – 470 с.
6. Гончарук Т.В., Джугла Н.В. Особливості української ментальності як основа національної самоідентифікації / Т.В. Гончарук, Н.В. Джугла // Наукові записки: серія “Філософія”. – Острог: В-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2011. – Випуск 8. – С. 28–36.
7. Рьльський Ф.Р. К Изучению украинского народного мировоззрения / Ф.Р. Рьльський // Українці:

народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – С. 25–51.

8. Старовойт І.С. Західноєвропейська і українська ментальність. Компоративний аналіз // І. Старовойт. – Тернопіль: Вид. СМНВН “Діалог”, 1995. – 184 с.

9. Ткачук Д. Український націоналізм / Д. Ткачук. – 2-ге ви. – Прага: Накл. вид-ва “Пробоєм”, 1941. – 15 с.

10. Тойнби А.Дж. Постижение истории / А.Дж. Тойнби. – М.: Прогресс, 1996. – 608 с.

11. Фурман А.В. Психокультура української ментальності : [монографія] / Анатолій В. Фурман. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.

12. Цимбалістий Б. Параноїдний стиль серед українців (Дещо про паталогію українського політичного думання) // Листи до приятеля / Б. Цимбалістий. – Нью-Йорк. – 1967. – Ч. 165–167. – С. 12–26.

13. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа – Нью-Йорк, 1956. – С. 26–43.

14. Цимбалістий Б. Рух за патріярхат і українська суспільність / Б. Цимбалістий. – Нью-Йорк, 1978. – 16 с.

15. Цимбалістий Б. Світла і тіні руху за патріярхами // Матеріали Мирянських конгресів та З'їздів УПСО / Б. Цимбалістий. – Чикаго. – 1981. – Ч.1. – С. 51–70.

16. Чижевський Д. Українська філософія / Д. Чижевський // Філософські студії. – 1993. – №1. – С. 48–157.

REFERENCES

1. Bystrytskyi E. (1994) Chomu natsionalizm ne mozhe buty naukoiu // Politychna dumka, 2, 30-35 [in Ukrainian].
2. Grushevs'kij M.S. (1990) Ocherk istorii ukrainskogo naroda. M.Grushevs'kij.-K.: Libid', 397 [in Russian].
3. Donchenko E. A. (1994) Sotsyetalnaia psykhyka : [monohrafiya] / Elena Andreevna Donchenko. – K. : Naukova dumka, 208 [in Ukrainian].
4. Kulchytskyi O. (1956) Svitovidchuttia ukraintsi. *Ukrainska dusha*. - No.- York.-Toronto: Kliuchi, 13-25 [in Ukrainian].
5. Lypynskyi V. (1954) Lysty do brativ-khliborobiv. Pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu:pysani 1981-1926r. Niu-York: Bulova, 2-hevyd, 470 [in Ukrainian].
6. Honcharuk T., Dzhugla N. (2011) Osoblyvosti ukrayinskoyi mentalnosti yak osnova natsionalnoyi samoidentyfatsiyi. – Naukovi zapysky : seriya “Filosofiya”. Ostroh: Vydavnytstvo natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiya”. – Vypusk 8, 28-36 [in Ukrainian].
7. Ryl'skij F.R. (1991) K Izucheniju ukrainskogo narodnogo mirovozzrenija // *Ukrainci: narodni viruvannja, povir'ja, demonologija*.-K.: Libid', 25-51 [in Russian].
8. Starovoit I. S. (1995) Zakhidnoevropeiska i ukrainska mentalnist. Komporyativnyi analiz Ternopil: Vydavnytstvo SMNVN “Dialoh”, 184 [in Ukrainian].
9. Tkachuk D. (1941) Ukrainskyi natsionalizm / D. Tkachuk.-2-he vy.- Praha: Nakl vyd-va “Proboiem”, 15 [in Ukrainian].
10. Tojnbi A. Dzh. Postizhenie istorii. / A. Dzh. Tojnbi.- M.: Progress, 1996. – 608 s. [in Russian].
11. Furman A.V. (2011) Psykhokultura ukrainskoi mentalnosti : [monohrafiia] / Anatolii V. Furman. – Ternopil: NDI MEVO, 168 [in Ukrainian]. .
12. Tsymbalisty B. (1967) Paranoidnyi styl sered ukraintsi (Deshcho pro patalohiiu ukrainskoho

politychnoho dumannia) // Lysty do pryatelia.- No – York, 12-26 [in Ukrainian].

13. Tsymbalisty B. (1956) Rodyna i dusha narodu // *Ukrainska dusha*.- Niu-Iork, 26-43 [in Ukrainian].

14. Tsymbalisty B. (1978) Rukh za patriiarkhat i ukrainska suspilnist. New-York, 16 [in Ukrainian].

15. Tsymbalisty B. (1981) Svitla i tini rukhu za patriiarkhamy // *Materialy Myrianskykh konhresiv ta Zizdiv UPSO*. - Chykhoh, 1, 51-70 [in Ukrainian].

16. Chyzhevskyi D. (1993) Ukrainska filosofiiia // *Filosofski studii*, 1, 48-157 [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Гончарук (Чолач) Тетяна Вікторівна, Джугла Надія Володимирівна.

Етнопсихологічні інтенції осмислення українства у філософії Богдана Цимбалістого.

Статтю присвячено філософській спадщині українського мислителя діаспори Б. Цимбалістого. Підвищений інтерес до його творчості пов'язаний зі змінами в соціально-політичній атмосфері сучасності та ідейною кризою, що її переживає українське суспільство у різних сферах і галузях сьогодні. Саме завдяки врахуванню в публічному управлінні психологічних особливостей українців, відбувається процес поєднання традицій та інновацій, вітчизняного та іноземного досвіду державотворення.

Особливе місце у статті надається осмисленню філософсько-антропологічних та етнопсихологічних поглядів ученого, його характеристики світоглядного менталітету українського народу. Наслідуючи З. Фрейда, Б. Цимбалістий доводив, що вплив культури на індивідуальний характер, на ментальність, на вдачу людини відбувається у її ранні роки через родину, що відтворює культурне середовище етнотрупи. Те, що є спільним у способі родинного виховання, і формує певні риси національного характеру.

Вчений переконаний у тому, що, на формування національного характеру впливають такі чинники, як історичні, біологічні, геопсихічні, культурно-моральні та глибинно-психологічні. Але при цьому він наголошує на тому, що у такому трактуванні “всі фактори не діють як якийсь фатум; одиниць є тільки пасивним реєстратором їх впливання. Одні з них незмінні (географічне положення, клімат), інші змінюються дуже поволі і лише релятивно (історична доля, соціальна структура та ін.)”.

Б. Цимбалістий у своїх дослідженнях застерігав українців не йти за демагогами і не допускати їх до влади, оскільки це призведе народ до катастрофи. Через те, на думку вченого, українському народу потрібно навчитися розпізнавати справжніх національних лідерів і йти за ними. Тільки в цьому разі він зуміє вибороти незалежність і збудувати свою власну державу.

Таким чином, системний аналіз етнопсихологічних рис українців у філософських інтенціях Б. Цимбалістого дозволить повніше осягнути проблемні питання сучасного національного характеру, визначити базові орієнтири та шляхи реформування українського суспільства, враховуючи ментальні особливості його народу.

Ключові слова: етнопсихологічні інтенції; національний характер; етнопсихологічні риси; суспільна

свідомість; ментальність; суспільно-культурна антропологія; державність.

ANNOTATION

Honcharuk (Cholach) Tetiana, Dzhugla Nadiya.

Ethnopsychological intentions of comprehension of Ukrainians in the philosophy of Bohdan Tymbalisty.

Following article is dedicated to philosophical heritage of Ukrainian thinker Bohdan Tymbalisty, who lived in expatriate community. The extra attention for his works is related with contemporary changes in social-political atmosphere of modernity and ideological crisis, which exists in Ukrainian society in different spheres and areas. A process of uniting traditions and innovations of domestic and foreign experience in state-creation appears thanks for taking into account psychological peculiarities of Ukrainians in public management.

The main place in this article is given to the comprehension of philosophically-anthropological and ethnopsychological views of this scientist, his characteristics of ideological mentality of the Ukrainian people. Following Sigmund Freud's views, Bohdan Tymbalisty proves the impact of culture on an individual character, on one's nature, which takes place in his/her youth through his/her family, which reproduces ethnic group's cultural environment. Those things, which are common in family upbringing way actually form some traits of national temper.

The scientist is sure, that national character forming is

influenced by historical, biological, geopsychic, cultural-moral and deep-psychological factors. But despite of that he emphasizes that "all factors act as some kind of fate; one is only a passive receptor for their effects. Some of them are constant (geographical location, climate), another ones change very slowly and relationally (historical destiny, social structure, etc.)".

B. Tymbalisty warned Ukrainians in his studies not to follow demagogues and did not allow them to govern, as this would lead the people to a disaster. Therefore, according to the scholar, Ukrainians need to learn how to recognize and follow the true national leaders. In this case only, Ukrainians will be able to win independence and build their own country.

Thus, systematic analysis of ethnopsychological features of Ukrainians in the philosophical intentions of B. Tymbalisty will allow us to comprehend the problematic issues of the contemporary Ukrainian national character more widely, to identify the basic guidelines and ways of reforming Ukrainian society, taking into account the mental peculiarities of his people.

Key words: *ethnopsychological intentions; national character; ethnopsychological features; public consciousness; mentality; socio-cultural anthropology; statehood.*

Надійшла до редакції 12.02.2018.

Підписана до друку 21.05.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Гончарук (Чолач) Т., Джугла Н. Етнопсихологічні інтенції осмислення українства у філософії Богдана Цимбалістого / Тетяна Гончарук (Чолач), Надія Джугла // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 155–162.

ПОНЯТІЙНІ ВИМІРИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ

Олена ВАСИЛЬКІВ

УДК 364

Olena Vasyllkiv
**CONCEPTUAL DIMENSIONS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE
TO THE POPULATION**

Постановка суспільної проблеми. Гострота повсякденних подій, суперечливість змін у суспільно-політичному житті, життєдіяльність в умовах невизначеності актуалізують потребу соціально-психологічної допомоги населенню. Сьогодні факт надання такої допомоги уможливується завдяки підвищенню професійної, зокрема й психологічної, компетентності працівників соціальної сфери. Як слушно зауважує Т.М. Титаренко, "людина не шукає психологічної допомоги, коли у неї все добре" [13]. Щоденна психологічна травматизація життя, часті стресові ситуації, внутрішні конфлікти, життєві кризи спричиняють обов'язковість надання соціальним працівником не лише соціальної підтримки, а й психологічної допомоги потребуючим категоріям громадян. Закономірно, що за умов різкого зростання соціальної та соціально-психологічної напруги в сучасних складних реаліях України певним порядком є конструктивна трансформація системи соціального захисту, ключовий елемент якої становить психологічно зорієнтована оргдіяльнісна модель соціальної роботи.

Аналіз останніх досліджень. Ретроспективний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду в напрацюваннях фахівців із психології і соціальної сфери показав, що традиції допомоги людям сягають корінням глибини тисячоліть. Зокрема, вже тексти Нового Заповіту пронизані великою ідеєю милосердя, що виганяє "нечистий дух" хвороб, гріхів і помилок, несе животворне світло віри, надії та любові, осяяну силу духу істини, Святого Духу людського

життя. Недарма К.-Г. Юнг писав, що "релігії – це системи зцілення психічного нездоров'я" [1, с. 13]. У довідковій та енциклопедичній літературі *допомога* розглядається як "термін, що означає гроші, товари чи послуги, котрі надаються нужденним людям урядом, приватними філантропічними закладами або окремими особами" [4, с. 126]. Загалом питання надання *психологічної допомоги* особам різного віку щодо розв'язання різноманітних проблем розглядалися такими зарубіжними й вітчизняними дослідниками, як А. Адлер, Е. Берн, З. Фройд, К. Роджерс, К. Юнг, О.Ф. Бондаренко, С. В. Васьківська, Л.М. Вольнова, В.П. Москалець, Л. В. Сафонова, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман, Л.Б. Шнейдер та ін. Теоретико-методологічне обґрунтування сутності *соціальної допомоги* розкрито у працях А.І. Андрущенко, В. В. Буященко, М.Ф. Головатого, В.І. Лозової, І.І. Миговича, М.Б. Панасюка, В.М. Пічі, І.Ф. Прокопенка, В.П. Рибіна, Л.М. Штефана.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Дослідження – це передусім "ретельний науковий розгляд певної проблеми чи питання з метою пізнання та детального вивчення речей, явищ, подій, з'ясування їх природи, сутності, самоорганізації, а також систематичні процедури пошукування, що використовуються для встановлення принципів, закономірностей, методів, емпіричних фактів" [15, с. 17]. Хоча проблемі надання допомоги у царині соціогуманітаристики присвячена значна кількість наукових праць, однак існує

велика плутанина у тлумаченні термінів “соціальна допомога” і “психологічна допомога”, а також у чіткому розмежуванні понять “соціально-психологічна допомога” і “психосоціальна допомога”. Серед наукового загалу немає й однозначного підходу щодо взаємодоповнення соціального і психологічного вимірів допомоги особистості, котра її реально потребує.

Звідси логічно випливає **мета** нашої наукової розвідки: на основі теоретико-методологічного аналізу розкрити змістовий формат і визначити понятійні або уявно теоретичні виміри соціально-психологічної допомоги особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Україна, визначивши курс на євроінтеграцію, сьогодні не може обійтися без висококваліфікованих соціальних працівників, які покликані професійно допомагати ефективно вирішувати повсякденні проблеми, долати економічні та психологічні труднощі передусім тим, хто знаходиться у кризовій ситуації й не захищений у соціальному плані. За останнє десятиріччя зі збільшенням кількості соціальних агенцій, формуванням ринку надання соціальних послуг усе більше мовиться про соціальну допомогу як “про механізм самоконтролю суспільства над самим собою” [2, с. 164]. Понятійні межі соціальної допомоги більшістю дослідників визначаються як “система соціальних заходів у вигляді сприяння, підтримки і послуг, які надає державна соціальна служба окремим особам або групам населення для подолання чи пом’якшення життєвих труднощів, підтримання соціального статусу цих осіб і груп та повноцінної життєдіяльності, адаптації в суспільстві” [5, с. 139]. Однак однозначності у розкритті змістового формату даного терміна у професійному науковому дискурсі немає. Ретроспективний аналіз показав, що науковці досить часто синонімічно співвідносять його із соціальним забезпеченням, соціальною політикою, соціальними послугами або соціальною роботою загалом. Такі узагальнення не рефлексуються нами як слушні, оскільки сама “ідея соціальної допомоги первинно виникає не на рівні соціальних інститутів, а на рівні саме повсякденної суспільної взаємодії та взаємовідносин, а вже потім відбувається процес її інституціалізації, віддзеркаленням якого наразі і є соціальна політика будь-якої країни” [2, с.162]. Вважаємо за потрібне підтримати принципову позицію В.В. Буяшенко, яка стверджує, що не можна зводити сутність соціальної допомоги тільки до одного з видів опіки або до частини системи соці-

ального устрою. Адже пріоритетними темами аналізу сучасної соціогуманітаристики є не лише швидкоплинний і мінливий соціальний процес, а й конкретна особа, котра повно переживає його на рівні структурної мозаїки повсякдення [2].

Просторів, у яких живе сучасна людина, на думку провідної української дослідниці Т.М. Титаренко, існує чимало. Щонайперше мовиться про простір біологічний. “Ця архаїчна частка кожного з нас інколи набирає силу і починає диктувати, як треба поводитись, які рішення приймати. В декого вона прокидається, коли життєві обставини стають екстремальними, коли страшно, що життя швидко закінчиться, коли віддалені наслідки дитячих травм дають про себе знати” [13, с.109]. Цілком інший формат взаємовідносин в індивіда як члена соціуму, де його життєактивність відбувається у просторі соціальному. Там цінується передовсім соціальний статус, престиж, гроші, можливість владарювати, диктувати свою волю, контролювати, впливати. І лише вкрай екстремальні обставини можуть такий простір помітно пошкодити чи навіть зруйнувати. Зріла особистість має свій психологічний простір, простір її життєвого світу (див. детально [14]). У ньому вона намагається не бути самотньою, прагне знайти і зберегти однодумців, людей з близькими поглядами на життя, подібними цінностями, орієнтирами, очікуваннями. Це ціннісне середовище, що забезпечує можливість адекватних власній глибинній природі самопроявів [13]. Отож, соціогуманітаристичі притаманний “надскладний об’єкт вивчення – соціальне буття людини як суб’єкта, особистості, індивідуальності та універсума в контексті повсякденних життєвих ситуацій, суб’єктного довкілля, природного середовища і глобального світу загалом” [15, с. 33]. Принагідно зауважимо, що до суб’єктів, яким може надаватися психологічна допомога, крім окремої людини, науковці також відносять соціальну групу та організацію.

Відтак, спираючись на сказане, допомога повинна відповідати тому життєвому простору, в межах якого здійснює своє буття її суб’єкт. Як справедливо підкреслює Л. Ф. Сафонова, втрату звичного життєвого світу і частини себе у ситуації кризи неможливо заповнити лише матеріальною підтримкою, професійною перепідготовкою чи закликком узяти себе в руки [10]. Вочевидь першочергово мовиться про психологічне сприяння особистості. У зазначеному форматі доречно вказати на надання не лише соціальної, а й психологічної допомо-

ги. Змістове наповнення останньої охоплює таку "психологічну практику, полем діяльності якої є сукупність питань, утруднень і проблем, що становить складову психічного життя людини" [7].

Поняття *психологічної допомоги* є найбільш усталеним у прикладній психології. Різноманітно підходять до розкриття його змісту і самі психологи. Приміром, Л.Б. Шнейдер розглядає його у широкому сенсі як "багатообразність теорій і практик, що варіюються від специфічного застосування такого методу, як глибинне інтерв'ю, до багатоманітних технік соціально-психологічного тренінгу, понять та методів медичної психотерапії, без яких відношення психолога-консультанта і його клієнта можуть легко втратити сенс, а сама психологічна допомога – перетворитися у просте вираження співчуття й моралізацію" [7]. У вузькому значенні дане категорійне поняття трактує О.Ф. Бондаренко як деяку реальність, певну психосоціальну практику, полем діяльності у якій є сукупність питань, труднощів і проблем, що стосуються психічного життя людини. На його думку, "зміст психологічної допомоги полягає у забезпеченні емоційної, смислової та екзистенційної підтримки людини або суспільства в ситуаціях ускладнення, які виникають під час їх особистісного чи соціального буття" [1, с. 13].

Як професійна інституція психологічна допомога особистості сформувалася на Заході у середині 50-х років ХХ століття на основі об'єднання різноманітних течій у психологічній, психіатричній, соціальній та релігійній практиках, ініціюючи появу низки нових професіоналів – соціальних працівників, психологів-консультантів, психологів-психотерапевтів. Незважаючи на різні теоретико-методологічні засади і техніки, активність згаданих фахівців була спрямована на розв'язання одного й того ж завдання – надання психологічної підтримки особистості (групі, організації) у ситуації життєвого (професійного) негаразду [12].

В контексті соціально-психологічного дискурсу дещо інший підхід з'явився вже в середині 80-х років. Основна його ідея, котра передусім стосувалася сфери прикладної психології освіти, полягала у введенні в науковий обіг поняття "сприяння". Сутнісно нова позиція не зводилася, зрозуміло, тільки до взаємозаміни терміна. Її прихильники виходили з того, що психолог повинен працювати не тільки з тими клієнтами, у кого є проблеми, а

з усіма людьми, сприяючи їхньому психодуховному зростанню та розвитку. Майже одночасно з терміном "сприяння" широкого вжитку набула дефініція "психологічна підтримка", яка, на жаль, не була адекватно означена й відповідно недостатньо закріпилася у професійній психологічній мові. Більш обґрунтованим методологічно стало словосполучення "психологічний супровід". Концептуальні засади супроводу полягали в тому, щоб не захищати особу від труднощів, не вирішувати проблеми за неї, а натомість створювати умови для вчинення усвідомленого, відповідального і самостійного вибору на її життєвому шляху. Найчастіше завдання фахівця – це створення сприятливих умов для прийняття самостійного рішення. Але бувають моменти, коли він повинен стрімко втрутитися, або зупинити чи повести за собою, щоб врятувати і допомогти [3]. Супровід – особлива форма пролонгованої психологічної і соціальної допомоги – патронажу. Патронаж у даному випадку розуміється як цілісна та комплексна система соціальної підтримки і психолого-педагогічної допомоги, що надається у рамках діяльності соціально-психологічних служб (див. детально [8]).

Ця сфера практикування отримала на Заході назву "counseling", тобто консультування, наставництво, психологічна допомога. Зауважимо, що зазначений термін паралельно суголосний у європейських науковців із дефініцією "consulting". Коротко розглядаючи відмінності між цими поняттями, зазначимо, що вони відображають різні і специфічні види консультування: "consulting" вживається для відображення консультування з приводу широкого кола соціальних проблем, пов'язаних безпосередньо з професійною діяльністю людей, а "counseling" – для відображення смислу надання психологічної допомоги, зокрема консультування у сфері психічного життя людини [12].

Водночас українські дослідники та практики часто послуговуються категоріями "соціально-психологічна допомога" і "психосоціальна допомога", невиправдано ототожнюючи їх. У соціальній сфері ідея синтезу психологічного і соціального простежується на всіх рівнях – у формулюваннях цілей і завдань соціальної допомоги населенню, у кваліфікаційних вимогах і посадових обов'язках соціальних працівників, державних освітніх стандартах підготовки фахівців із соціальної роботи. Отож, як стверджують фахівці, інтегративний підхід фактично закладений і в нормативних

документах про діяльність соціальних служб, і в посадових обов'язках соціальних працівників [6]. Довідкова та енциклопедична література [4; 5; 8; 10] вказує на виникнення в 90-х роках ХХ століття нового інтегративного напрямку – *психосоціального підходу*. Основним концептуальним постулатом інноваційного знання постає потреба розуміння особистості клієнта у взаємозв'язку з довкіллям. Тим самим акцентується на важливості "нероздільного сприйняття таких понять, як внутрішній світ і зовнішня реальність, щоб зрозуміти цілісність "людини в ситуації", тобто психосоціальності" [4, с.363]. Окремі вчені наголошують на тому, що психосоціальна допомога – певний рубіж між психотерапією і соціальною роботою, специфічна діяльність фахівця з соціальної роботи, спрямована на відновлення втраченої психосоціальної рівноваги, на пошук ресурсів особистості та ресурсів соціального оточення для подолання труднощів у життєвій ситуації [6]. Тому головна її мета переважно зводиться до "продуктивної соціалізації особистості у мінливих умовах" [10, с.6].

Зазначену проблему термінологічної розірваності можна усунути, якщо розглядати взаємодоповнення соціального і психологічного вимірів допомоги особистості (*рис. 1*). У цьому контексті методологічно доречним буде використання категорійного поняття "соціально-психологічна допомога". Етимологія названого словосполучення суголосна розширеному упредметненню соціальної психології. Адже остання, як зауважує М.М. Слюсаревський, "розширює предметне поле психологічної науки в цілому до його дійсних онтологічних меж, що зумовлює її місце у системі психологічного знання як однієї з найважливіших, фундаментальних дисциплін" [11, с. 55]. Результативність надання соціально-психологічної допомоги прослідковується завдяки досягненню особистістю стану соціально-психологічного благополуччя, тобто досягненням нею належного рівня і якості життя, який відображає забезпеченість достатніми матеріальними і духовними благами. Соціальний вимір надання допомоги розглядаємо через такі форми: соціальна допомога, соціальне забезпечення, соціальний супровід і соціальний захист. Варто пам'ятати, що у 1992 році відбувся принциповий перехід від соціального забезпечення до соціального захисту, від забезпечення всіх – до адресної допомоги, від універсальності – до індивідуальності. У зазначеному контексті соціальний захист ро-

зуміється як "окрема соціальна інституція, покликана вирішувати певні соціальні та економічні проблеми усіх громадян, а також запобігати їх виникненню" [9, с.47]. Зазначене дає підстави висновувати, що основними видами психологічного аспекту допомоги особистості є психологічне сприяння, психологічна підтримка, психологічний супровід і психологічна допомога.

Щоб розкрити сутнісний зміст соціально-психологічної допомоги і мінімізувати її характеристику вдамося до засобів унаочнення. Найбільш адекватно розв'язання зазначеної проблеми можливе у форматі *вітакультурної методології* проф. А.В. Фурмана та його наукової школи [15; 17]. На переконання науковця, "прорив у розвитку соціально-психологічних уявлень пов'язаний з усвідомленням того, що людина не лише пояснює те, що довкола неї відбувається, знаходячи причинні підстави і залежності, а й намагається зрозуміти соціальне довкілля, приписуючи йому *значення і смисли*, які стають її вагомим здобутком у визначенні найближчих та віддалених перспектив ставлень, дій, учинків. Відтак осягнення специфіки розуміння соціально-психологічної феноменології уможлиблюється внаслідок *діалогічної взаємодії* психолога з обстежуваним, спрямованої не тільки на з'ясування актуалізованих значень і смислів останнього, скільки на своєрідне мисленнєве занурення у його динамічно-розвиткове значеннєво-смысловое поле життєдіяльності" [15, с. 79]. Виходячи з цього, на засадах принципу кватерності нами створено мислесхему понятійних вимірів *соціально-психологічної допомоги особистості (рис. 2)*, котра витлумачується як сфера практикування соціальних працівників, зорієнтована на забезпечення оптимальних умов життєдіяльності, подолання повсякденних проблем, соціально-економічних і психологічних утруднень окремої особистості чи соціальної групи задля досягнення ними належного рівня та якості життя. У даному контексті мовиться передусім про *психодуховний матеріал* (А.В. Фурман), який "утворюється із "суміші" психічного, феноменального, природного (життєві процеси, душевні стани, особистісні властивості, людський потенціал) і духовного, ноуменального, вічного (екстаз, свобода, віра, творчість)" [16, с. 6]. Саме із цим матеріалом має справу фахівець соціальної сфери, піддаючи його мисленнєво-рефлексивній обробці. Спираючись на сказане, *соціально-психологічне забезпечення* слушно

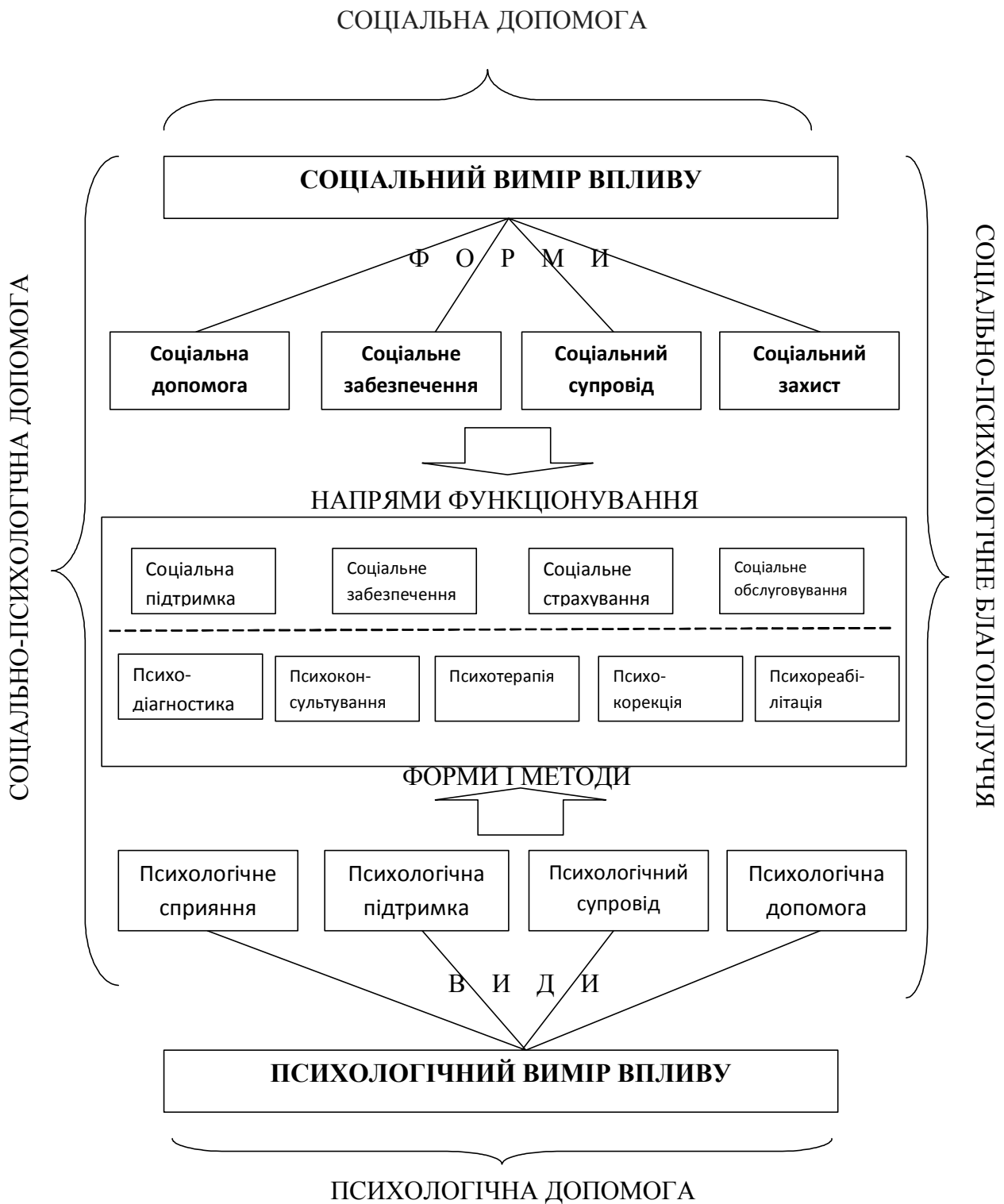
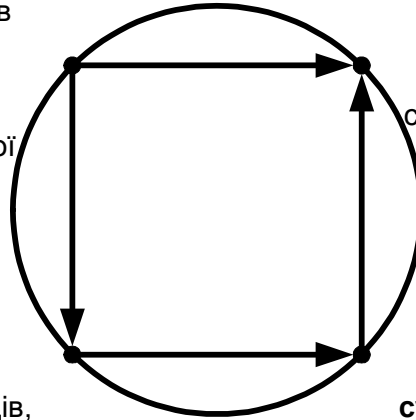

Рис. 1.
Взаємодоповнення соціального і психологічного вимірів допомоги особистості

1 – соціально-психологічна допомога: сфера практикування соціальних працівників, зорієнтована на забезпечення оптимальних умов життєдіяльності, подолання повсякденних проблем, соціально-економічних і психологічних утруднень окремої особистості чи соціальної групи задля досягнення ними належного рівня та якості життя

2 – соціально-психологічне забезпечення: комплекс заходів, спрямованих на матеріальне забезпечення громадян від соціальних ризиків, стресових викликів сучасного глобалізованого світу, сприяння психічній, соціальній, екзистенційній та смисловій стабільності як окремої особи, так і групи чи соціуму загалом

4 – соціально-психологічний захист: соціальна інституція, покликана вирішувати різноманітні проблеми особи чи групи у соціальному та психодуховному вимірах, запобігати їх виникненню і сприяти досягненню ними стану соціально-психологічного благополуччя

3 – соціально-психологічний супровід: цілісна та комплексна система соціальної підтримки, що полягає у подоланні життєвих негараздів, корекції деструктивних тенденцій розвитку окремої особистості чи групи, підвищенні адаптованості до соціально-економічних й технологічних змін у довікллі та гармонізації стосунків з оточенням

Рис. 2.

Понятійні виміри соціально-психологічної допомоги особистості

описати через комплекс заходів, спрямованих на матеріальне забезпечення громадян від соціальних ризиків, стресових викликів сучасного глобалізованого світу, сприяння психічній, соціальній, екзистенційній та смисловій стабільності як окремої особи, так і групи чи соціуму загалом. Третій понятійний вимір – *соціально-психологічний супровід* – розуміємо як цілісну та комплексну систему соціальної підтримки, що полягає у подоланні життєвих негараздів, корекції деструктивних тенденцій розвитку окремої особистості чи групи, підвищенні адаптованості до соціально-економічних й технологічних змін у довікллі та гармонізації стосунків з оточенням. Інтегральним складником згаданої мислєсхеми постає *соціально-психологічний захист* – соціальна інституція, покликана вирішувати різноманітні проблеми особи чи групи у соціальному та психодуховному вимірах, запобігати їх виникненню і сприяти досягненню ними стану соціально-психологічного благополуччя.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Ретроспективний аналіз вітчизняних і зарубіжних теоретичних напрацювань на теренах соціогуманітаристики дає підстави висновувати, що наявний калейдоскоп визначень стосовно надання соціальної та психологічної допомоги зводиться до активного вжитку двох термінів “соціально-психологічна допомога” і “психосоціальна допомога”, котрі невиправдано ототожнюються.

2. Основною метою психосоціального підходу постає пошук адаптивних ресурсів особистості задля продуктивної соціалізації у проблемному довікллі. Предметом соціально-психологічної допомоги правомірно вважати діяльність фахівця соціальної сфери щодо забезпечення оптимальних умов життєдіяльності, подолання повсякденних проблем, соціально-економічних і психологічних утруднень окремої особистості чи соціальної групи (тоб-

то, психодуховного матеріалу) й досягнення ними стану соціально-психологічного благополуччя.

3. Спираючись на вітакультурну методологію А.В. Фурмана, є підстави вказати принаймні на чотири понятійні виміри соціально-психологічної допомоги особистості: 1) соціально-психологічна допомога, 2) соціально-психологічне забезпечення, 3) соціально-психологічний супровід, 4) соціально-психологічний захист.

4. Перспективи подальших наукових розвідок пов'язуємо із теоретико-методологічним обґрунтуванням категорійного поняття "соціально-психологічна допомога" та розробкою його значеннєво-сміслового наповнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика / А. Ф. Бондаренко. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Независимая фирма "Класс", 2001. – 336 с.
2. Буяшенко В. В. Соціальна допомога в контексті повсякденності / В. В. Буяшенко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2009. – Вип. 39. – С. 161-173.
3. Вачков И.В. Введение в профессию "психолог": [уч. пос.] / И.В. Вачков, И.Б. Гриншпун, Н.С. Пряжников. – М.: Изд. Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд. НПО "МОДЭК", 2002. – 464 с.
4. Все про соціальну роботу: [навчальний енциклопедичний словник-довідник] / за науковою ред. д.с.н., проф. В. М. Пічі. – Вид. 2-ге, виправлене, перероблене та доповнене. – Львів: Новий Світ – 2000, 2013. – 616 с.
5. Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота: термінологічно-понятійний словник / М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк. – К.: МАУП, 2005. – 560 с.
6. Дубініна Я.П. Оволодіння технологіями психо-соціальної допомоги як складова професійної підготовки фахівця з соціальної роботи [Електронний ресурс] // Я.П. Дубініна. – Режим доступу: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/10251/1/131-132.pdf>
7. Москалець В. П. Психологічна допомога особистості у суспільстві сьогодення: спроба актуалізації [Електронний ресурс] / В. П. Москалець, І. Е. Ковальська // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2014. – Вип. 4. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2014_4_21
8. Психосоціальна допомога в роботі з кризовою особистістю: [навчальний посібник] / наук. ред. та керівник проблем. групи Л. М. Вольнова. – К.: В-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 275 с.
9. Рибін В. Методологічне обґрунтування соціального захисту населення як багатофункціональної системи / В.Рибін // Вітакультурний млин. – 2017. – Модуль 19. – С. 46-52.
10. Сафонова Л. В. Содержание и методика психо-социальной работы: [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / Л. В. Сафонова. – М.: Изд. центр "Академия", 2006. – 224 с.
11. Слюсаревський М. Історіогенез соціальної психології як джерело уявлень про її змістовий обсяг,

дисциплінарну побудову та науковий статус / М. Слюсаревський // Психологія і суспільство. – 2013. – № 2. – С. 45-57.

12. Технології роботи організаційних психологів: [навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти] / За наук. ред. Л.М. Карамушки. – К.: Фірма "ІНКОС", 2005. – 366 с.

13. Титаренко Т. М. Життєві кризи: технології консультування: [навч. посіб.]. У 2-х ч. / Тетяна Титаренко. – К.: Главник, 2007. – Ч. 1. – 144 с.

14. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: [монографія] / А.А. Фурман. – Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 312 с.

15. Фурман А. В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології: [монографія] / А. В. Фурман. – К.: Інститут соціальної і політичної психології НАПН України; Тернопіль: Економічна думка, 2013. – 100 с.

16. Фурман А. В. Психодіагностика: [навч.-метод. модульний комплекс із дисципліни] / А. В. Фурман. – 3 вид., скор. – Тернопіль, 2015. – 64 с.

17. Фурман О. Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього навчального закладу: 19.00.07: автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Оксана Євстахіївна Фурман; ДЗ "Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського". – Одеса, 2015. – 37 с.

REFERENCES

1. Bondarenko A. F. Psykhoholohyeheskaia pomoshch: teoriya i praktyka / A. F. Bondarenko. – 3-e yzd., uspr. i dop. – M.: Nezavysymaia fyрма "Klass", 2001. – 336 s. [in Ukrainian].
2. Buiashenko V. V. Sotsialna dopomoha v konteksti povsiakdennosti / V. V. Buiashenko // Humanitarnyi visnyk Zaporizkoi derzhavnoi inzhenernoi akademii. – 2009. – Vyp. 39. – S. 161-173 [in Ukrainian].
3. Vachkov I.V. Vvedenie v professiiu "psikholog": [uch. pos.]. / I.V. Vachkov, I.B. Grinshpun, N.S. Priazhnikov. – M.: Izd. Moskovskogo psikhologo-sotsialnogo instituta; Voronezh: Izd. NPO "MODEK", 2002. – 464 s. [in Russian].
4. Vse pro sotsialnu robotu: [navchalnyi entsyklopedychnyi slovnyk-dovidnyk] / za naukovoiu red. d.s.n., prof. V. M. Pichi. – Vyd. 2-he, vypravlene, pereroblene ta dopovnene. – Lviv: Novyi Svit – 2000, 2013. – 616 s. [in Ukrainian].
5. Holovatyi M. F. Sotsialna polityka i sotsialna robota: terminolohichno-poniatiinyi slovnyk / M. F. Holovatyi, M. B. Panasiuk. – K.: MAUP, 2005. – 560 s. [in Ukrainian].
6. Dubinina Ya.P. Ovolodinnia tekhnolohiiamy psykhosotsialnoi dopomohy yak skladova profesiinoi pidhotovky fakhivtsia z sotsialnoi roboty [Elektronnyi resurs] // Ya.P. Dubinina. – Rezhym dostupu: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/10251/1/131-132.pdf> [in Ukrainian].
7. Moskalets V. P. Psykhoholohichna dopomoha osobystosti u suspilstvi sohodennia: sprobа aktualizatsii [Elektronnyi resurs] / V. P. Moskalets, I. E. Kovalska // Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. – 2014. – Vyp. 4. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2014_4_21 [in Ukrainian].
8. Psykhosotsialna dopomoha v roboti z kryzovoiu osobystistiu: [navchalnyi posibnyk] / nauk. red. ta kerivnyk problem. hrupy L. M. Volnova. – K.: V-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2012. – 275 s. [in Ukrainian].
9. Rybin V. Metodolohichne obgruntuvannia

sotsialnoho zakhystu naselennia yak bahatofunktionalnoi systemy / V. Rybin // Vitakulturnyi mlyn. – 2017. – Modul 19. – S. 46-52. [in Ukrainian].

10. Safonova L. V. Soderzhanie i metodika psikhosotsialnoi raboty : [ucheb. posobie dlia stud. vyssh. ucheb. zavedenii] / L. V. Safonova. – M. : Izd. tsentr "Akademii", 2006. – 224 s. [in Russian].

11. Sliusarevskiy M. Istoriogeneza sotsialnoi psikhologii yak dzherelo uiavlennia pro yii zmistovyi obsiah, dystsyp-linarnu pobudovu ta naukovyi status / M. Sliusarevskiy // Psikhologhiia i suspilstvo. – 2013. – # 2. – S. 45-57 [in Ukrainian].

12. Tekhnologii roboty orhanizatsiinykh psikhologiv: [navch. posib. dlia studentiv vyshch. navch. zakl. ta slukhachiv in-tiv pislidiplom. osvity] / Za nauk. red. L.M. Karamushky. – K.: Firma "INKOS", 2005. – 366 s. [in Ukrainian].

13. Tytarenko T. M. Zhyttievi kryzy: tekhnologii konsultuvannia : [navch. posib.]. U 2-kh ch. / Tetiana Tytarenko. – K. : Hlavnyk, 2007. – Ch. 1 – 144 s. [in Ukrainian].

14. Furman A.A. Psikhologhiia osobystosti : tsinnisno-oriantatsiinyi vymir : [monohrafiia] / A.A. Furman. – Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU, 2016. – 312 s. [in Ukrainian].

15. Furman A. V. Metodolohiia paradyhmalnykh doslidzhen u sotsialnii psikhologii : [monohrafiia] / A. V. Furman. – K. : Instytut sotsialnoi i politychnoi psikhologii NAPN Ukrainy; Ternopil : Ekonomichna dumka, 2013. – 100 s. [in Ukrainian].

16. Furman A. V. Psikhodiagnostyka : [navch.-metod. modulnyi kompleks iz dystsyplyny] / A. V. Furman. – 3 vyd., skor. – Ternopil, 2015. – 64 s. [in Ukrainian].

17. Furman O. Ye. Psikhologichni parametry innovatsiino-psikhologichnoho klimatu zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu : 19.00.07 : avtoref. dys. ... d-ra psikhol. nauk / Oksana Yevstakhivna Furman ; DZ "Pivdenoukr. nats. ped. un-t im. K. D. Ushynskoho". – Odesa, 2015. – 37 s. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

Васильків Олена В'ячеславівна.

Понятійні виміри соціально-психологічної допомоги населенню.

У статті подано результати наукового пошукування, спрямованого на теоретико-критичне осмислення сутнісного змісту соціально-психологічної допомоги особистості. Дослідження презентує істотні відмінності наявних у наукових дискурсах термінів "соціальна допомога", "психологічна допомога", чітке розмежування понять "соціально-психологічна допомога" і "психосоціальна допомога" та обґрунтовує логіко-змістовий формат коректного вжитку згаданих дефініцій. Спираючись на вітакультурну методологію А.В. Фурмана і його наукової школи, на засадах принципу кватерності виокремлено й охарактеризовано понятійні виміри соціально-психологічної допомоги особистості: 1) соціально-психологічна допомога, 2) соціально-психологічне забезпечення, 3) соціально-психологічний супровід, 4) соціально-психологічний захист, а також окреслено основні форми та методи досягнення соціально-психологічного благополуччя за умов невизначеності сучасного проблемного сьогодення.

Крім того, логічно аргументовано органічне взаємодоповнення соціального і психологічного вимірів допомоги особистості, що охоплює, з одного боку, форми і напрямки функціонування відповідних соціальних структур (допомога, забезпечення, супровід, захист; підтримка, страхування, обслуговування тощо), з іншого – форми, методи і напрями компетентної психологічної роботи (психологічні сприяння, підтримка, супровід, допомога; психодіагностика, психоконсультація, психотерапія, психокорекція, психореабілітація та ін.)

Ключові слова: соціальна сфера; особистість; допомога; соціальна допомога; психологічна допомога; психосоціальна допомога; соціально-психологічна допомога; соціально-психологічне забезпечення; соціально-психологічний супровід; соціально-психологічний захист.

ANNOTATION

Vasylykiv Olena.

Conceptual dimensions of social-psychological assistance to the population.

The article presents the results of a scientific search aimed at theoretical-critical comprehension of the essential content of socio-psychological assistance for personality. The research also presents significant differences between available in scientific discourses terms "social assistance", "psychological assistance", the clear delineation of concepts of "socio-psychological assistance" and "psychosocial assistance" and substantiates logical-content format of the correct use of the mentioned definitions. Based on the vitacultural methodology of A. V. Furman and his scientific school, on the principles of quaternarity, the conceptual dimensions of the socio-psychological assistance for personality are singled out and characterized: 1) socio-psychological assistance, 2) socio-psychological provision, 3) socio-psychological accompaniment, 4) socio-psychological protection, and also the main forms and methods of achieving socio-psychological well-being in the conditions of the uncertainty of the modern problem nowadays are outlined. In addition, the organic complementarity of the social and psychological dimensions of assistance for personality is logically argued, that covering, on the one hand, the forms and directions of the functioning of the corresponding social structures (assistance, provision, accompaniment, protection; support, insurance, service, etc.), from another – forms, methods and directions of competent psychological work (psychological assistance, support, accompaniment, help; psycho-diagnosis, psycho-counseling, psychotherapy, psycho-correction, psycho-rehabilitation, etc.).

Key words: social sphere, personality, assistance, social assistance, psychological assistance, psychosocial assistance, socio-psychological assistance, socio-psychological provision, socio-psychological accompaniment, socio-psychological protection.

Рецензенти:

**д. психол. н., проф. Фурман О.Є.,
д. психол. н., проф. Щербан Т.Д.**

Надійшла до редакції 28.12.2017.

Підписана до друку 22.01.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Васильків О. Понятійні виміри соціально-психологічної допомоги населенню / Олена Васильків // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 163–170.

ПОВЕДІНКА ПЛАТНИКА ПОДАТКІВ: ПРОПОЗИЦІЯ ІЗ РОЗШИРЕННЯ МОДЕЛІ “СЛИЗЬКОГО СХИЛУ”

Олексій ПОЛУНІН

УДК 316.62 : 330.16 : 330.161

Oleksiy Polunin
**BEHAVIOR OF TAX PAYER:
A FURTHER DEVELOPMENT OF THE SLIPPERY SLOPE FRAMEWORK**

Податковий послух – актуальність дослідження та постановка проблеми

Проблема збирання податків визначається багатовимірністю і нагальністю в будь-якій державі – від сучасних розвинутих держав великої сімки до окремих африканських держав, що стоять на грані розпаду. При цьому один з важливих аспектів становить адекватне моделювання поведінки платника податків – людини, яка віддає свої гроші податковому органу. Таке моделювання не може спиратись виключно на економічні закономірності і правові відносини, бо містить істотну психологічну складову. Роль людини в економічній діяльності в новому ракурсі висвітлює і сучасна бігевіоральна економіка, й експериментальна економіка та економічна психологія. *Модель слизького схилу* запропонована фахівцями з економічної психології з Відня¹ [5]. Вона описує поведінку платників податків, яка визначається двома ключовими змінними: довірою (trust) і владним примусом (power – владою). Дана модель припускає, що податковий послух у повній відповідності до вимог законодавства досягається через високу довіру і сильну владу. При цьому завдяки сильній владі досягається примусова складова податкового послуху, а завдяки довірі формується

добровільна сплата податків. Водночас має місце й інтеракція цих двох чинників, що відображується як функціональна взаємозалежність (*рис. 1*). Модель розгортається у тримірному просторі з осями: (1) влада державного податкового органу, (2) довіра та (3) результуюча поведінка платника податків – податковий послух. Згідно з цією моделлю повна відповідність поведінки платника податків вимогам закону або податковий послух сягає максимуму за трьох умов: (а) при максимальній довірі, (б) при максимальній силі податкової влади, а також (в) при максимальних показниках обох чинників. Зменшення податкового послуху відбувається через зниження кожного із вказаних чинників. Кірхлер, Хофманн та Гангл [7] пояснюють вплив влади та довіри на податковий послух через динаміку їх відносин. Вони розрізняють обґрунтовану і безумовну довіру та примусову і легітимну владу. Примусова влада спирається на силу державних органів і легітимність влади, яка унаявлена в переконаннях і попередньому досвіді платника податків. Силу органів влади можна розкрити через їх повноваження щодо визначення кількості і рівня податків, здійснення податкового аудиту, спроможності виявляти порушення законодавства і призначати покарання (штрафи). Звернімо увагу, що за

¹ Е.Хьольцл, на даний час є професором Кельнського університету, ФРН, але на той час він працював у відділі економічної психології Віденського університету, Австрія.

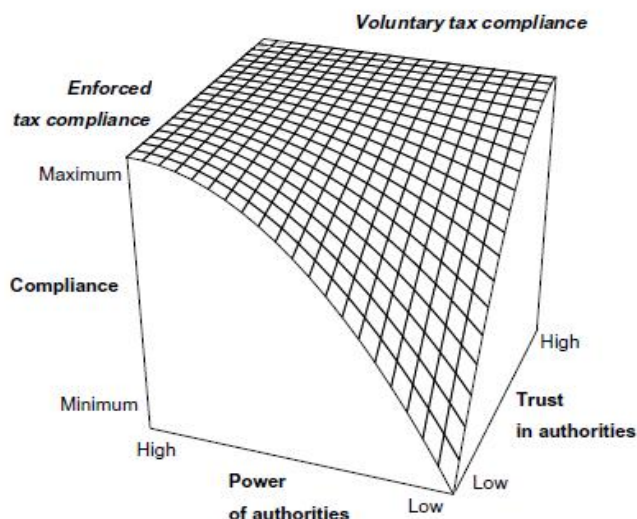

Рис. 1.
Модель слизького схилу.
Відповідна вимогам законодавства
поведінка платників податків
(податковий послух) може досягатися
через застосування влади (сили державних
інститутів) та через добровільні дії
платників податків, які спираються на
довіру до державних інститутів (модель
наведено за Kirchler, Hoelzl, Wahl, 2008, с.
212).

такого формулювання моделі жодним чином не йдеться про спроможність (силу) платника податків, яку, на нашу думку, слід також враховувати.

Зазначена модель змістовно відображає ідею, що податковий клімат в державі може змінюватись у просторі від антагоністичного до синергетичного стану суспільного життя [3; 5; 6]. Пізніше Кірхлер і колеги [7] вказують на три види податкового клімату – антагоністичний, сервісний, довірчий. Кожний з них визначається характером взаємодії між податковим органом і платником податків, а саме через особливості поєднання примусової влади, легітимної влади, а також двох форм довіри – обґрунтованої і беззастережної.

Тип податкового клімату істотним чином детермінує поведінку платника податків. В антагоністичному кліматі має місце значна соціальна дистанція між органами влади та платниками податків. Цей клімат першочергово описується недовірою. Податковий послух має тут вимушений характер, тому платники активно захищають себе і приховують статки від влади. При сервісному кліматі визначальним стає обопільне дотримання встанов-

лених – прозорих і зрозумілих – правил поведінки. Взаємна повага характеризує як платників, так і представників податкового органу. Платники податків з розумінням ставляться до завдань податкових органів і слідуєть справедливим податковим процедурам. За довірчого клімату відносини визначаються переважно взаємною довірою. Влада працює на благо суспільства, і разом з нею платники податків свідомо роблять свій внесок у суспільний добробут. Громадяни певні в тому, що податки йдуть на благо всіх членів соціуму відповідно до діючого суспільного договору. В довірчому кліматі сплата податків масово сприймається як ознака приналежності особи до спільноти.

Синергетичний та довірчий клімат, на нашу думку, притаманні більшості країн Західної і Центральної Європи, Канаді та Австралії. Але проблема полягає в тому, наскільки існуюча модель слизького схилу придатна для описання податкового клімату із вираженим антагонізмом між платником і державою? Чи можна на неї спиратись для моделювання податкового клімату в економічно і політично нестабільних державах з перманентною і довготривалою масовою недовірою не тільки до податкових органів, а й до більшості державних інститутів? Чи не виникають додаткові чинники, які визначають поведінку платника податків в економічно нестабільній державі? Відповідно до поставленої проблеми наша мета полягає у розширенні даної моделі, з тим щоб вона могла описувати податковий послух в країнах, які розвиваються і відзначаються економічною нестабільністю.

Наявна модель слизького схилу описує відповідність поведінки платника податків вимогам закону через дію двох чинників: владу державного податкового органу і довіру платника до податкового органу [6]. Ми ж пропонуємо врахувати і владний потенціал самого суб'єкта економічної діяльності, який виступає в ролі платника податків. Йдеться про владу в сенсі можливості справляти вплив на державні інститути, формування їх кадрового складу, на окремих податковий орган, на певного службовця податкового органу чи члена його родини. Подекуди може йтись про незаконний, проте цілком реальний тиск. Крім того, слід говорити не тільки про рівень довіри, а й про рівень недовіри платника податків як до податкового органу, так і до державних інститутів у цілому. Вимір недовіри має складну будову та охоплює: (а) недовіру до податко-

вого органу як такого, (б) більш широку, генералізовану недовіру до інститутів державної влади – органів дотримання суспільного договору – судів, спецслужб, виконавчої гілки влади як розпорядника зібраних податків, та (в) недовіру до окремого працівника податкової служби.

За моделлю слизького схилу вважається, що загроза покаранням може збільшувати податковий послух, що є зрозумілим. Але застосування сили спроможне справляти двосторонню дію, тому і покарання може бути двостороннім. В окремих випадках платник податків може карати як певного працівника податкової установи чи члена його родини, певний підрозділ податкової установи або й цілий державний орган, наприклад, ініціюючи його реструктурування. Ступінь і форми такого покарання визначаються соціальним статусом та приналежністю до інститутів влади платника податків, його родичів, друзів чи компаньйонів, його грошовими ресурсами, суспільними, політичними та економічними зв'язками, його впливом на мас-медіа. Приклади такого впливу описуються широким спектром поведінки і можуть істотно варіювати залежно від того, чи є платник податків членом мафіозно-кримінального угруповання, чи рідним братом генерального прокурора, олігархом-власником телеканалу або ж, можливо, він належить до клану президента-олігарха. В таких прикладах йдеться, звісно, не про країни з розвинуеною та сталою демократією.

Тилер [10] пише, що в тих випадках, коли представники та органи влади сприймаються громадянами як легітимовані, це викликає у самих громадян почуття обов'язковості виконувати правила, рішення і політичні вимоги органів влади. Але в окремих країнах не кожен громадянин розглядає той чи той орган державної влади як такий, що заслуговує на повагу або має достатній обсяг владних повноважень для імплементації нехай і законних вимог. У деяких ситуаціях окрема приватна особа може мати більший владний потенціал ніж певна державна установа². В інших же обставинах

державна влада може спрямовуватись не на дотримання державних інтересів, а всупереч їм використовується в бізнесових чи приватних інтересах особи або групи осіб з високим персональним рівнем влади, наприклад, добірних платників податків, або представників певного політико-економічного клану. Якщо взяти до уваги звіти Transparency international³ щодо рівня корупції у різних країнах, то опосередковано можна дійти висновку, що таке неналежне використання влади спостерігається досить часто. Саме воно відображає згадуваний нами баланс влади між платником податку і державним органом. При цьому йдеться про неналежність застосування ресурсу влади з позицій суспільного договору, суспільного інтересу та діючих законів.

Згідно з Кірхлером, Хьольцлем і Валь [5, с. 212] значною мірою рівень влади податкової установи спричинюється податковим законодавством і державним бюджетом, який надається на функціонування самої податкової установи. До певного рівня влада податкового органу визначається підтримкою з боку самого населення, скажімо, через інформування про зловживання у податковому відомстві. Погоджуючись з Кірхлером та колегами, підкреслимо, що зазначене є справедливим для сталих демократій Заходу, однак не завжди це справедливо для країн, котрі розвиваються, або для авторитарних чи тоталітарних держав. У країнах, які стали на шлях розвитку, часто держава не може розраховувати на широку підтримку своєї економічної політики з боку населення. В Україні яскравим прикладом тому є невдалі спроби влади взяти позику у свого населення під випуск державних облігацій.

Кірхлер, Хьольцл і Валь [5, с. 212] під довірою до податкового органу розуміють загальну точку зору як окремих громадян, так і соціальних груп, стосовно того, що податкові органи діють доброзичливо і працюють в інтересах суспільного блага. Еберль [4] описує довіру як спеціальну якість відносин, наприклад, коли взаємодіючі партнери приписують один одному позитивні риси і внутрішню мо-

² На подібний дисбаланс влади, скажімо в Україні, вказують далеко непоодинокі випадки, коли сучасна українська держава поступалась правом власності (прибутковими підприємствами, корисними копалинами, рухомим майном), або правом на застосування сили (толерування “правильного” рейдерства, повернення зібраних податків за сумнівними документами з експорту товарів, кероване владою судове виправдання сумнівної економічної діяльності) на користь окремих громадян чи приватних фінансово-промислових груп лише тому, що баланс влади в конкретному випадку був на користь таких осіб чи бізнес-груп, а не держави.

³ Див. річні звіти Transparency international щодо розповсюдження корупції у світі, <https://www.transparency.org>

тивацію на збереження стосунків. Тилер [9] використовує поняття “соціальна довіра” для відокремлення цієї форми довіри від довіри за розрахунком. Водночас ми вважаємо, що, говорячи про довіру, не слід забувати і про недовіру. Недовіра – це не проста відсутність довіри, це обґрунтоване прямим або опосередкованим досвідом негативне ставлення до певної особи або державного інституту чи окремої установи. Недовіра характеризується такими емоціями, як огида та страх, почуттям зневаги. Її супроводжують сумніви і підозрілість та поведінковий патерн уникнення, прагнення віддалитись від об’єкта недовіри, у тому числі й задля самозахисту. Довіру ж, навпаки, супроводжують емоції радості, почуття впевненості та близькості, і поведінковий патерн наближення до об’єкта довіри. В деяких країнах населення демонструє скоріше недовіру, ніж довіру до державних інститутів влади. До прикладу, в Україні значна кількість державних інститутів влади роками характеризується майже перманентною недовірою населення⁴. Стала недовіра визначає поведінку громадян у багатьох аспектах повсякденного життя, включно із податковим послухом. Саме тому вважаємо, що немодифікована модель слизького схилу є більш придатною для описання податкового послуху в державах, де панує позитивний імідж державних установ, у тому числі й податкових органів, і де існує позитивне ставлення до персон-носіїв державної влади. З цієї причини поведінку платників податків у країнах, які розвиваються, досить складно описувати за первинною моделлю Кірхлера та колег [5].

В авторитарних і тоталітарних державах існують численні випадки, коли платник податків, завдяки його приналежності до влади, особливо до її вищих щаблів, уникає перевірки податковими органами. Точніше, податкові органи самі уникають таких перевірок, з тим щоб не наражати себе на ризик протистояння з представником влади або його сателітами. Уникнення податковим органом належних перевірок такого суб’єкта економічної діяльності визначається владним потенціалом останнього. Йдеться про наявність родинних, бізнесових або дружніх відносин з високопоставленим представником державної влади,

наприклад, службовцем вищого податкового органу, прокуратури, судової гілки влади, служби безпеки, міністерства внутрішніх справ, члена парламенту або ж депутатів обласної чи районної ради. Така практика має місце не тільки в Україні, а й в інших пострадянських країнах та країнах Південно-Східної Азії, Африки, Латинської Америки. Сутнісно такі відносини формуються “поверх” діючих законів. Іншими словами, формальні вимоги законодавства імплементуються з урахуванням службових зав’язків, кумівства, розмірів хабаря, бізнесових інтересів певної особи чи її приналежності до влади. В результаті формується *новий баланс влади*, який і є визначальним для втілення в буденність формалізованого законами суспільного договору. Утворюється стала девіантність в імплементції влади, яка аж ніяк не передбачається формальними законами. Через неї зменшується довіра і формується генералізована недовіра до інститутів державної влади. Саме тому ми й пропонуємо в модель поведінки платників податків увести *недовіру* як чинник, що формує податковий послух. Беручи до уваги різного рівня податкові органи (районні, обласні, центральні державні) і гарно організований обмін інформацією в сучасному суспільстві, слід очікувати широкого розповсюдження девіацій із застосування державної влади. Моделі поведінки, які демонструють високопоставлені платники податків та їх сателіти, досить швидко за схемою модельного навчання передаються представникам з меншим обсягом влади; відповідно модифікуються з урахуванням балансу влади і далі розповсюджуються всією територією країни. Через це розповсюджується недовіра до органів влади, яка може охоплювати широкі верстви населення. Таким чином є підстави вважати, що існуючу вісь “влада” доречно замінити віссю “баланс влади”, а вісь “довіра” варто доповнити піввіссю “недовіра”.

Баланс влади і довіра-недовіра як модулятори податкового послуху

Модель слизького схилу відштовхується від ідеї, що податковий клімат у суспільстві варіює в континуумі від антагоністичного до си-

⁴ Див. всеукраїнське опитування Інституту соціальної та політичної психології НАПНУ від 9-17 червня 2012 р. “Україна напередодні виборчої компанії: довіра та електоральні наміри громадян”. Подібну статистику в інші роки щодо рівня довіри наводять КМІС, Інститут соціології НАН, Центр Розумкова та інші, науково-дослідницькі організації.

нергетичного. Ці два полюси окреслюють спектр можливих відносин між платником податків і податковим органом. При антагоністичному кліматі йдеться про експліцитне небажання платити податки і про двосторонню недовіру між податковою установою та платником податків. За таких умов переважає використання інструментів влади і примусу. Але, як ми зауважили, це може бути двостороннє використання влади – як з боку державних органів, так і з боку самого платника податків. Модель Кірхлера і колег [5] наголошує, що в антагоністичному кліматі “платник податків і податкова установа діють один проти одного” (“taxpayers and tax authorities work against each other”). Такий клімат описується з обох сторін моделлю відносин, які можна назвати “поліцейські і розбійники” (“cops and robbers”).

Модель поведінки “поліцейські і розбійники” була раніше описана Брайтвайтем [3]. За нею платники податків сприймаються як розбійники (порушники), які намагаються будь-що і за будь-яких умов уникнути податків, тому їх слід жорстко контролювати. Платники податків відчують за такого клімату загрозу постійного покарання з боку представників держави, вони також свідомі своєї помилкової в суспільному сенсі поведінки та ролі розбійників, яка їм приписується. Але за певних умов платники податків відчують себе вправі приховувати свої матеріальні і виробничі ресурси, інші статки від деспотичних представників держави⁵. На наше переконання, такі почуття виникають у платників податків саме тоді, коли відносини моделюються іншою грою – “громадяни і розбійники”. При цьому платники податків розглядаються як громадяни, а представники держави – як розбійники. Або ж на ці відносини можна подивитись з перспективи ролей “виробники і

рекетири”. Така трансформація первинної ігрової моделі “поліцейські і розбійники” розкриває зміну акцентів в оцінці вірної і хибної поведінки щодо платників податків і податківців. Змінюється й моральний вимір стосунків. За вказаного розподілу ролей платники податків отримують моральне право на протидію, інколи на силову протидію податковим органам, у сенсі опору із застосуванням як законних, так і інформаційних чи навіть незаконних форм протидії. Цим обґрунтовується заміна в існуючій моделі слизького схилу осі “влада” на вісь “баланс влади”, а також введення півосі “недовіра” на додаток до вже існуючої осі “довіра”.

Нові осі розширюють описуваний спектр відносин між платником податків і податковим органом. Увесь простір відносин тепер подається трьома іграми: “партнерство”, “поліцейські і розбійники (порушники)” та “громадяни і рекетири”. Кожна з трьох моделей поведінки відображає різні рівні в балансі влади, різне правове й етичне підґрунтя повсякденної економічної діяльності і відповідний спектр можливих дій. Скажімо, при реалізації гри “громадяни і рекетири” буде моральним приховувати вироблені товари і зароблені статки від “рекетирів” з податкового органу. В такому разі громадяни сприймають державні інтереси як легальне прикриття для грабіжницьких інтенцій правлячого клану, навіть якщо останній відносно добре замасковано під політичну партію⁶.

Інші аспекти відносин між платниками податків і податковим органом у межах гри “громадяни і рекетири” та гри “поліцейські і розбійники” окреслюють специфіку балансу влади.

1. Податковий орган на початку року встановлює **план штрафів**, які мають бути накладені його співробітниками на платників по-

⁵ Про моральність приховування майна і доходів йдеться, коли платник живе в державі-деспотії в умовах перманентної загрози власному життю і життю своєї родини. Приклади можуть бути взяті із життя в СРСР на початку двадцятого століття, коли практикувався військовий комунізм, примус до безоплатної праці або коли пізніше селян силою змушували здавати державі весь зібраний урожай, що вело до голодомору і їх масового вимирання. Моральним приховування доходів буде й та ситуація, коли держава цілеспрямовано не виконує свої обов’язки, порушує суспільний договір і тим самим де факто виходить з нього.

⁶ Партійне будівництво в авторитарних державах та країнах, які розвиваються, може бути розглянуто на прикладі України. Домінують так звані партії лідерського типу, які у своїй діяльності схожі більше на політичні проекти, а не на партії в європейському розумінні. Вони насправді керуються не програмами, а актуальним розумінням ситуації лідером партії та його персональними економічними і політичними інтересами. Як правило, втрата лідером популярності призводить до сходження партії в небуття. Як доказ, згадаймо долю політичних партій, очолюваних В. Пустовойтенком, В. Медведчуком, О. Морозом, В. Ющенком, В. Януковичем.

датків і протягом року реалізує цей план. Підкреслимо, що йдеться не про індикативний план збирання податків, а про план штрафів⁷. Подібне можна було побачити і в діяльності інших державних органів, наприклад, у планах на штрафи для колишньої дорожньої міліції. Ця практика порушує презумпцію невинності платника податків і наперед від імені держави визначає його як порушника закону. Для реалізації такої хибної практики держава забезпечує свої каральні органи законами, які заздалегідь допускають подвійне трактування, або уникає детального пояснення окремих правил і норм, залишаючи їх для вільної інтерпретації держслужбовцем. Одночасно ця практика планування обсягу штрафів, як правило, не застосовується до суб'єктів економічної діяльності з високим потенціалом влади, або ж її застосування відбувається із врахуванням їх владного потенціалу. В Україні економічне життя за президентів Л. Кучми і В. Януковича істотно наблизилось до функціонування за сценарієм “громадяни і рекетири”⁸. На противагу цьому в значній частині стабільних демократій в ЄС відносини між платниками податків моделюються із перспективи партнерства.

2. Окремі привілейовані платники податків набувають неписаного “права” щодо критичного впливу на розподіл державних ресурсів. Це може проявлятися в дисбалансі розподілу державних ресурсів включно із особливостями формування держбюджету. Фінансово-майнові інтереси певних родин або владних кланів отримують потужну підтримку з боку держави, і така практика реалізації владних відносин стає нормою. Як приклад, слушно згадати приватизацію за істотно зниженою ціною (800 млн. дол. США) потужного металургійного комбінату “Криворіжсталь” зятем президента Л. Кучми. Пізніше, після вилучення у пост-революційний час 2005 р., комбінат був проданий на відкритих торгах за 22 млрд. грн. (біля 4 млрд. дол. США). Для платників

податків – це приклад того, як держава, яка збирає з нього податки, лише в одній операції відмовляється від більше як трьох мільярдів доларів США на користь приватних інтересів правлячої родини. За подібними схемами передавались правлячим кланам й інші ресурси, що були у власності держави (Нікопольській феросплавний завод (НФЗ) та багато інших). Визначальним для розуміння, чому ми вводимо фактор *балансу влади*, може бути порівняння поступки державою більш як трьома млрд. дол. США правлячому клану в одній з багатьох подібних операцій і тогочасного річного бюджету МВС України. У бюджеті на 2004 рік [1, с. 250] загальне фінансування МВС України становило 3242621,6 тис. грн., з них: апарат МВС 2861306,4 тис. грн., головне управління ВВ МВС України 377565,2 тис. грн. При цьому фахівці з управління вказують на хронічне недофінансування нагальних потреб МВС [2, с. 198–214]. Отож співвідношення ринкової ціни майна виведеного за одну операцію з під контроль держави на користь окремого клану до річного бюджету МВС України розкриває сутність впливу балансу влади на розподіл ресурсів. Зазначимо, що інші ключові відомства (СБУ, МЗС, МО) мали в той час ще менший річний бюджет, попри те, що саме вони забезпечують силову складову в сталому функціонуванні держави. Таке порівняння демонструє наскільки визначальним для розвитку держави є саме баланс влади окремого суб'єкта економічної діяльності і певного державного інституту. Цей же баланс влади є визначальним і для моделювання податкового послуху.

Згаданий дисбаланс у застосуванні влади широко обговорюються у пресі, в середовищі пересічних платників податків. Формується стійкий образ держави як інструменталізованого додатку до інтересів окремих домінуючих платників податків (правлячих кланів), позаяк їх фактична влада перевершує владу державних інститутів. Отже, для пропонованої

⁷ У випереджувальному плануванні кількості покарань хтось небезпідставно може побачити інституціональну спадщину від діяльності НКВС СРСР в 20-30 роки минулого сторіччя, коли наперед складались плани щодо кількості розстрілів для “ворогів народу” в окремих регіонах, або плани на заслання певної кількості людей до Сибіру. Згідно з таким випереджувальним квотуванням провини вважалось прийнятним визнати винними і покарати певну кількість осіб незалежно від сутності дій, учинених цими особами. На жаль, така практика “визнання винним наперед” за своєю суттю зберігалась і в діяльності української податкової наприкінці 20-го століття і на початку 21-го.

⁸ Зауважимо, що авторитарні режими Л.Д.Кучми і В.В.Януковича породили дві революції, відповідно в 2004 та у 2013-2014 роках.

нами моделі зазначимо, що влада не завжди є владою, діючою в інтересах держави, тому треба говорити про баланс влади між державою і платником податків, який урешті-решт і визначає реалії податкового послуху. Поведінка платників податків задається зразками дій на вершині управління державою і далі, через канал модельного навчання, вона мультиплікується з урахуванням градієнта влади аж до самого нижнього рівня владних відносин на рівні окремого району. Яскраві приклади до цього наявні в діяльності Міністерства зборів і доходів України у період президентства В.В. Януковича.

3. Значна частина зібраних податків використовується в інтересах правлячих олігархічних кланів. Вони примушують державу як у законний (завдяки прийнятим їх політичними партіями законам), так і в незаконний спосіб повертати їм раніше сплачені податки. Пересічний платник податків має враження, що правлячий клан використовує зібрані податки головним чином для реалізації своїх інтересів і істотно меншою мірою для задоволення державних чи суспільних потреб. Отже, і тут визначальним є баланс влади. При цьому найбільш потужні платники податків демонструють інтерес в утриманні власного позитивного балансу влади і разом з тим в послабленні владних інструментів держави. Це допомагає їм зберігати надприбутки й убезпечує від переслідування державою.

4. Держава збирає податки для подальшого фінансування за їх рахунок компаній, що належать найбільшим платникам податків – представникам влади або асоційованим з ними особам, олігархам. Система державних замовлень і закупівель, наприклад, у сфері охорони здоров'я, в будівництві доріг і в галузі видобування енергоносіїв надає тому масу свідчень. Переплата державою за послуги чи товар стає нормою⁹. Така “підтримка” з боку держави відбувається коштом пересічного платника податків, які почувають себе ошуканими саме за сценарієм “громадяни і рекетири”.

5. З метою уникнення податків фінансові ресурси здобуті правлячими кланами на території власної країни шляхами, окресленими в пунктах 2, 3 та 4, виводяться за її межі – в офшори, в зону недосяжності для вітчизняних державних контролюючих органів та під

юрисдикцію інших держав. Завдяки цьому істотно зменшується ймовірність правового переслідування за дії, котрі вчинені на території своєї країни. Пересічний платник податків, свідомий цих фактів, почуває себе знову ошуканим власною державою, від імені якої бездіє законодавчий і потім й податковий органи. Зазначене суперечить також розумінню довірчого податкового клімату і є маніфестацією недовіри до держави. Виведення грошових і майнових ресурсів в офшори фактично позначає розмежування простору для заробляння грошей і простору для їх зберігання. Таке розмежування позначається й на формуванні ідентичності агента економічної діяльності, що виявляється у придбанні паспортів ще кількох держав.

6. Мають місце публічно відомі факти уникнення або спроби уникнення сплати податків високопосадовцями, представниками правлячого угруповання (їх родичами, афілійованими компаніями). До прикладу, йдеться про продаж ТАС-банку, який належав колишньому прем'єр-міністру С.Л. Тігіпку, або спроба діючого президента продати “Рошен” через офшори. Отож мовиться про легальну процедуру уникнення податків, хоча нею можуть користуватись, як правило, платники податків з високим позитивним індивідуальним балансом влади у відносинах з державними інститутами. Завдяки таким схемам уникнення від податків у підсумку в громадян формується образ держави як слабкої сторони у забезпеченні суспільного договору. Виникає селективність у застосуванні податкового права, яка розповсюджується згодом всією базою оподаткування. Ця селективність визначається не суспільними інтересами, а балансом влади між окремим платником податку і податковим органом. У результаті слідування податковому законодавству забезпечується не стільки владою, наданою державним інститутам, скільки балансом влади між платником податку і державною установою. Завдяки мас-медіа пересічний платник податків стає свідомим цього факту, що впливає на його податковий послух.

Вісь довіра – недовіра

За Кірхлером і колегами [5] довіра визначається як розуміння економічними акторами і

⁹ Згадаймо “вишки Бойка”, порівняймо вартість будівництва 1 км. автомагістралі в Україні і Польщі або кількаразове перевершення в ціні на ліки в Україні порівняно з цінами на такі ж ліки у Польщі.

соціальними групами того, що податкові органи діють відповідно до суспільного контракту, а отже для загального блага. На думку Кірхлера, Хофман та Гангл [7], платники податків довіряють владі, коли йдеться про сповнене повагою ставлення влади до кожного платника. За цієї умови шана набуває двостороннього характеру. Важливими для формування довіри є також справедливість та прозорість дій влади, зрозумілість вимог податкового законодавства. Отож вони вважають, що формування довіри вказує на сучасний шлях до підвищення податкового послууху. Ми погоджуємось з колегами, які описують довіру і втрату довіри як ключовий чинник для формування поведінки платника податків відповідно до вимог податкового законодавства. Але, на нашу думку, потрібно врахувати інший полюс цієї осі, який випав за межі уваги науковців – недовіру. Недовіра – це не проста відсутність довіри, а якісно інше ставлення до податкової установи, яке в подальшому трансформується у поведінку платника податків. Як зазначалось, недовіра описується як негативними емоціями, так і іншим патерном поведінки, ніж довіра. Вона спричиняє активне ухиляння від сплати податків, яке відбувається навіть попри те, що суб'єкту економічної діяльності приходиться витратити частину своїх ресурсів на таке ухиляння. Інакше кажучи, ухиляння від податків у рамках гри “громадяни – рекетири” є витратним, хоча з багатьох ракурсів виправданим.

Формування недовіри спричиняється діяльністю самої податкової установи і висвітленням вад її діяльності в мас-медіа. Окрім вище згаданих дій податкових органів, які формують недовіру, впливають на неї й інші діяння. За авторитарного режиму податкова установа може використовуватись для незаконного збирання грошей з бізнесу у вигляді “добровільних” пожертв, обсяг яких доводиться до платника у примусовому порядку і відмовитись від яких практично неможливо. Такий примус формально спирається на владу державного органу, але його реалізація спрямована на задоволення приватних інтересів

актора, котрий діє від імені держави. Подібне збирання “пожертв” може бути широко розповсюдженим на низовому рівні, там де безпосередньо відбувається контакт між платником і податковим органом, і там, де баланс у взаєминах порушується: однозначно владарює представник влади. Істотним для формування недовіри є збирання “пожертв”, які спрямовуються на рахунки інших недержавних установ, або у готівковій формі без жодного документального оформлення. У платника податків формується небезпідставне враження, що ці пожертви, принаймні частково, спрямовуються на вищі щаблі податкової або іншої владної адміністрації¹⁰. Воднораз платник податків стає жертвою збирання “добровільних” пожертв у цілій низці інших бюджетних установ – дитячий садок, лікарня, школа, послуги яких, згідно суспільного договору, мали б забезпечуватись з бюджету – з його ж податків. Усі ці форми примусової та незаконної “добровільності” утворюють потужний фундамент недовіри як до держави в цілому, так і до податкових органів.

Означені девіації у застосуванні державної влади в країнах з авторитарним режимом системно створюють загрозу для нормального функціонування бізнесу. Державна влада може використовуватись для організації масових, невиправданих перевірок діяльності компанії, причому аж до повного блокування її діяльності та банкрутства. Поширення таких практик уможлиблює не просто втрату довіри до інститутів держави, а саме спричиняє стійку, тривалу в часі недовіру як до податкової установи, так і до інших силових органів. Через це, власне, у населення формується підґрунтя для морального виправдання системного ухиляння від сплати податків.

Іншим джерелом недовіри є непрозорість використання зібраних податків. У корумпованій країні, або країні з авторитарним режимом, зібрані податки використовуються у спосіб, який може сприйматись значною кількістю населення як непрозорий чи принаймні сумнівний. Попри декларування позитивних цілей при збиранні податків держава

¹⁰ Базовий принцип такого збору “пожертв” полягає в наступному: “неофіційно збирай, діли, залишай частину собі і частину передавай нагору”. Про продовження подібних практик на митниці і їх фінансову вагу в наш час опосередковано вказують заяви К.І. Лікарчука, экс-заступника голови Державної фіскальної служби (ДФС) з питань митниці в 2015 р. і виразне нереагування на них правоохоронних органів та органів виконавчої влади попри її ж заяви щодо помітної нестачі грошей на армію за умов АТО. В цьому випадку знову баланс влади визначає реальну поведінку – нереагування на заяву про масштабний економічний злочин (за оцінкою К.І. Лікарчука біля 50 млрд.грн/рік) та звільнення з посади К.І. Лікарчука – “порушника спокою”.

не виконує свої обов'язки і тим самим стає ненадійним партнером у суспільному договорі. До того ж стають відомими випадки несумлінного використання бюджетних грошей представниками держави через різні схеми “відкатів” і “розпилу” всупереч інтересів держави. Формується відповідний лексикон, що позначає дану діяльність і впливає на свідомість платника податків. Низка державних інститутів та держава в цілому в очах пересічного платника податків набуває ролі дефектора в колективній грі з дотримання суспільного договору.

Ще одним джерелом недовіри може бути формування податкового та митного законодавства, яке допускає подвійну інтерпретацію. Подвійність інтерпретації створює психологічну невизначеність і, як результат, додаткові витрати для бізнесу. В кінцевому підсумку це зменшує передбачуваність успішної реалізації бізнес-проектів та психологічно спонукає до планування бізнесу в короткому часовому горизонті. Звісно, це є підґрунтям для розповсюдження корупції та вибіркового форм обслуговування платників податків залежно від наявного балансу влади. У результаті утворюється відповідний репертуар поведінки, який розповсюджується в суспільстві через модельне навчання.

Окрім цього, чинником недовіри є практика введення податкового законодавства “заднім числом”, яка була розповсюджена в Україні ще кілька років тому. Введення податків “заднім числом” означає, наприклад, що в квітні поточного року приймається закон, за яким компанія мусить платити додатковий податок із січня поточного року.

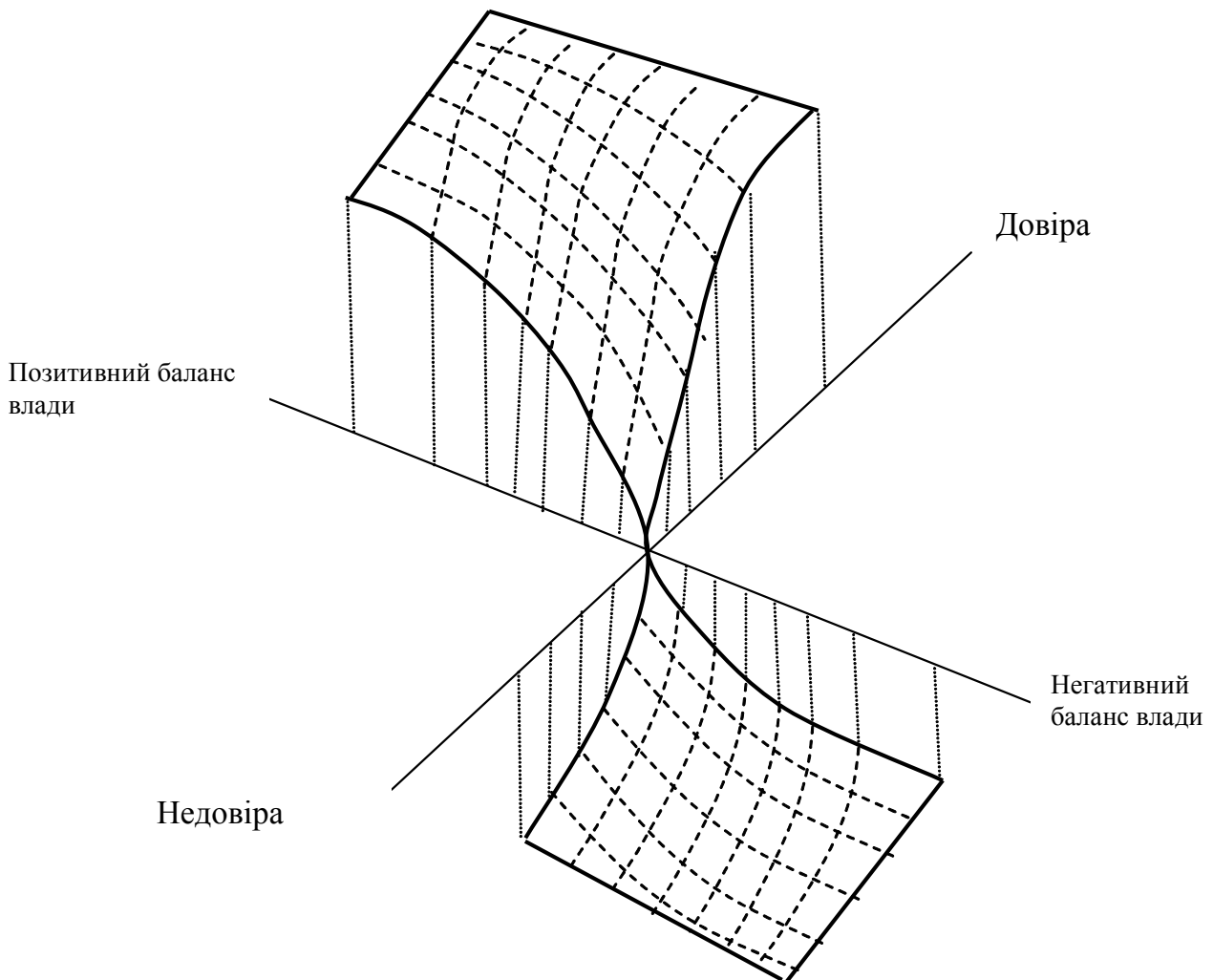
Підсумовуючи зазначимо, що існують достатні підстави для модифікації моделі слизького схилу. Йдеться про введення осі балансу влади платника податків і податкового органу та півосі недовіри до податкової установи. Модифікована модель для *індивідуального* податкового послуху подана на **рис. 2**. Згідно з нею баланс влади може визначатись щонайменше двома способами: (а) як відношення або (б) як різниця влади, наявної у платника податків і податкового органу, відповідно $PB = (\text{tax authority power}) / (\text{taxpayer power})$ або $PB = (\text{tax authority power}) - (\text{taxpayer power})$. Яка з формул краще моделює баланс влади слід визначити шляхом низки емпіричних досліджень впливу влади на формування податкового послуху. При цьому негативна частина осі балансу влади

означає перевагу влади платника податків над владою податкового органу. Позитивна половина означає перевагу влади податкового органу над владним потенціалом платника податків. Означені варіації в балансі влади виникають в реальному житті попри легально встановлений примат влади податкового органу над владним впливом платника податків. Офіційно такий дисбаланс не припускається законодавством, хоча існує ціла низка країн, у яких не тільки окремі закони свавільно застосовуються або не застосовуються, а й дія конституції має умовний характер залежно від свавілля органу влади чи владного потенціалу окремого громадянина. Саме цими реаліями й обґрунтовується слушність введення осі балансу влади, позаяк це краще розкриватиме податковий послух.

Вісь “довіра-недовіра” відображає або довіру, або недовіру платника податків до податкового органу як якісно різні ставлення. Розуміння довіри зберігається в тому сенсі як і в первинній версії моделі слизького схилу за Кірхлером і колегами [5]. Піввісь недовіри позначає виражене негативне ставлення до податкового органу, яке може ґрунтуватись як на діяльності самого органу (обслуговування бізнес-інтересів правлячого клану, незаважання або допомога у відмиванні грошей, вимагання готівки від підприємців за непроведення необґрунтованих перевірок тощо), так і іміджем податкового органу, створеного у просторі мас-медіа. Рівень відповідності поведінки платника податків вимогам законодавства є *позитивним*, коли платник сплачує всі належні податки, і *негативним*, коли він лише частково платить податки або навіть примушує податковий орган чи інший державний інститут повертати йому податки в обсягах, що не відповідають реально проведеним експортним операціям і суперечать вимогам законодавства та суспільним інтересам.

Беручи до уваги той факт, що загалом у суспільстві рівень відповідності поведінки вимогам податкового законодавства не може бути негативним, нами здійснена подальша модифікація моделі слизького схилу. Замість негативної і позитивної *індивідуальної* відповідності вимогам податкового законодавства доречно перейти до вивчення *середнього* податкового послуху *в межах усієї держави*, який є величиною позитивною. Через це “слизький схил” перетинає вісь послуху вище нуля. Осі балансу влади і довіри-недовіри залишаються на тих самих місцях (**рис. 3**).

Висока позитивна відповідність вимогам закону
(високий податковий послух)

Низька відповідність вимогам закону
(активне ухиляння від податків)

Рис. 2.

Модифікована модель слизького схилу для індивідуального податкового послуху. Верхня частина відображає відносини, що вибудовуються як ігри “партнерство” та “поліцейські і розбійники”; вона подібна до розуміння досліджуваного предмета, що запропоноване Кірхлером і колегами (2008). Натомість нижня частина рисунку моделює відносини за сценарієм “громадяни і рекетири”. Негативна відповідність вимогам податкового законодавства окреслює не тільки нелегальне уникнення податків, але й отримання ресурсів окремою особою за рахунок податків, зібраних з інших членів суспільства, передусім через підтримуване податковою установою сумнівне повернення ПДВ за нездійснену експортну операцію або незаконну відстрочку в сплаті податків.

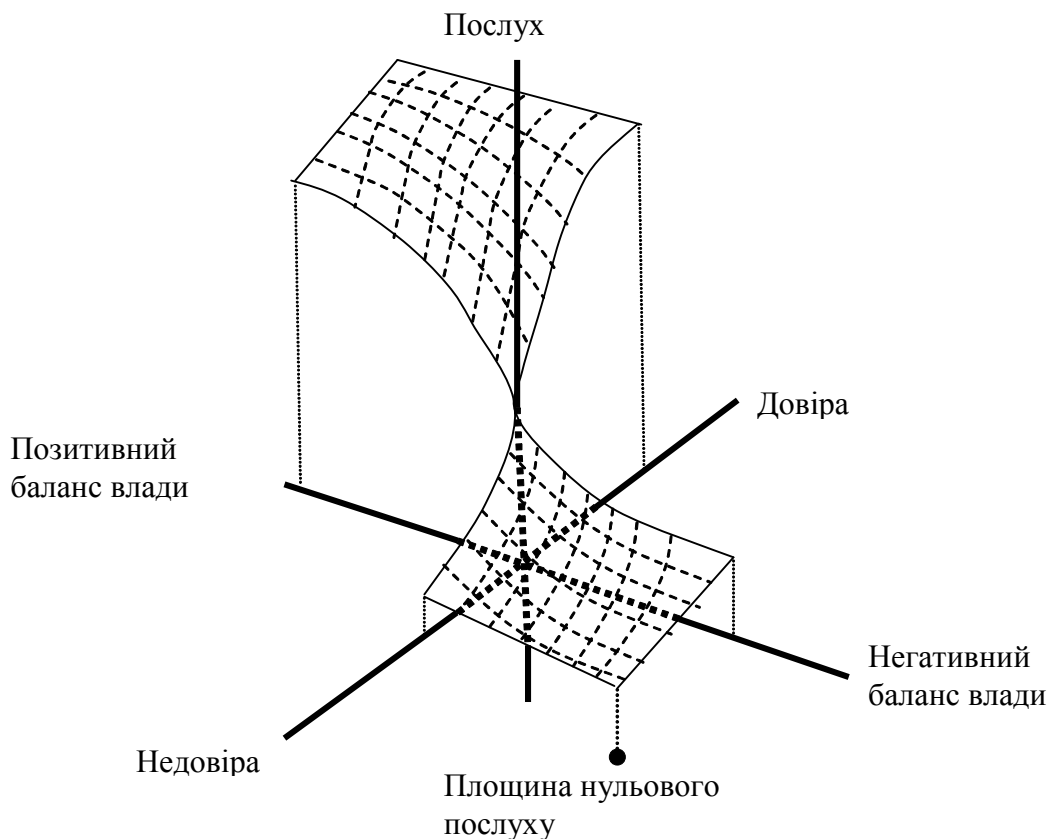

Рис. 3.

Розгорнута модель слизького схилу для всього суспільства, що виходить з існування усередненого позитивного податкового послуху в межах усього суспільства, тобто з кількісної переваги осіб, які слідують вимогам податкового законодавства, над особами, які його ігнорують.

Частина моделі вище точки перетину з віссю податкового послуху сутнісно залишається подібною до описання, даного Кірхлером і колегами. На доповнення з'являється друга її половина, яка симетрично розташована нижче точки перетину із віссю податкового послуху. За етапами зростання недовіри до податкового органу і до держави зменшується податковий послух. Так само він зменшується і через збільшення негативного балансу влади. Інтеракція цих двох чинників – недовіри і негативного балансу влади – забезпечує мінімальний рівень податкового послуху. Зазначимо, що мінімальний податковий послух властивий державі у стані failed state.

Пропонована модель краще за попередню відображає варіативність поведінки платників податків у різних соціальних прошарках одного й того ж суспільства. У сталих демократіях, наприклад у Скандинавських країнах, поведінка більшості платників з усіх верств

населення має низьку варіативність й описується достатньо добре верхньою правою частиною моделі. Натомість діапазон варіацій у поведінці платників податків у Південно-Центральній Європі та пострадянських країнах є значно ширшим. Така варіабельність частково спричиняється реально існуючою правовою нерівністю осіб у суспільстві залежно від їх приналежності до певного соціального прошарку. В тому разі, коли влада держави перевершує особистий потенціал влади платника податків, останній під силою примусу слідує вимогам законодавства. До того ж є особи, які мають більший владний потенціал, а тому можуть повернути державу до ситуативної відмови від права на податок або до повернення їм уже зібраних податків. Подекуди держава стає стороною, яка платить особі з більшим владним потенціалом. Останнє нерідко спостерігається в олігократіях та в більшості держав, які опинились на межі стану “failed

state". Відтак треба брати до уваги більш високу внутрішню суспільну варіативність податкового послуху в менш стабільних державах, ніж вона є в державах з стабільною політичною і економічною системами.

В поданій новій моделі антагоністичний клімат починається зі сценарію "поліцейські і розбійники" та розгортається донизу, охоплюючи сценарій "громадяни і рекетири". Остання гра характеризується вираженою неповагою і негативними почуттями платників податків щодо податкових органів. Найбільш жорсткі форми антагоністичних відносин виникають після перетину схилом осі послуху і пов'язані з розгортанням його в нижній частині, яка описується негативним балансом влади і системою недовірою.

Гіпотетична проекція різних країн на модель слизького схилу

Відносини між платником податків і державою є визначальними для розуміння окремих аспектів економічного життя і функціональності самої держави як регулятора суспільного повсякдення. Ставлення громадян до власної держави детермінує її актуальний стан і перспективи розвитку та відображає управлінські якості правлячої верхівки. Модель слизького схилу розкриває динамічну складову відносин "платник податків – держава" і могла б використовуватись як діагностичний інструмент. Для цього відносини проектуються на розширену модель слизького схилу, в результаті різні держави отримують відповідні місця у просторі сформованому осями "довіра – недовіра" та "позитивний – негативний баланс влади" (рис. 4). Так виникає нова можливість, яка не розглядалась Кірхлером і колегами. Подібна проекція має не тільки теоретичну, діагностичну та прогностичну цінність, а й значущість для організації управління. Така проекція розглянута в часі може відображати поступ держави на шляху від авторитаризму чи від олігархократії до демократії. Водночас, виконуючи таке проектування, варто брати до уваги податковий послух як функцію від вимог законодавства. Останні можуть істотно різнитися від країни до країни. Або ж широко розповсюджена подвійна мораль у системі державного управління може призводити до подвійних стандартів імплементації норм податкового права. Через це, якщо брати множини всіх суб'єктів економічної діяльності окремої країни, може спостерігатись розши-

рення розподілу податкового послуху в просторі нового слизького схилу.

Країни з нестабільною економікою і нестабільними державними інститутами, як зазначалось вище, радше характеризуються високою дисперсією податкового послуху, що визначається діючими в країні межами для формування балансу влади і довіри-недовіри між платником податків і державними інститутами. Відтак гіпотетичний розподіл податкового послуху на рис. 4 відображає більшою мірою поведінку правлячої верхівки, а не всього населення. Так, в авторитарних режимах прості платники податків без приналежності до влади можуть демонструвати високий податковий послух і демонстративну псевдо-довіру. В країнах, котрі розташовані в позиціях 5 та 7, вельми поширена тіньова економіка, а отже такі феномени, як виплата тіньових зарплат для уникнення оподаткування, чорна оплата за виконані роботи або за поставлені товари, подекуди налагоджене тіньове виробництво товарів. Усе це становить повсякдення економічного життя. Підкреслимо, що виправдано відокремлювати авторитарні та тоталітарні режими, які базуються на певній ідеології чи релігії, від персоніфікованих авторитарних і тоталітарних режимів. Вони розташовані відповідно в ділянках 6 та 7 на моделі слизького схилу. В авторитарних і тоталітарних державах оподаткування може набувати непрямих форм у вигляді примусової неоплачуваної чи майже неоплачуваної праці, як це було свого часу в СРСР чи нині має місце у Північній Кореї.

Позиція 8 відображає стан держав, які не відбулись (the failed states) і в яких також можливі як неоплачувана примусова праця, так і масові ухилення від податків. Правляча верхівка таких держав ігнорує просту істину: населення може проіснувати й без держави, а от держава не існує без населення та без сталої довіри з боку населення. В цих державах дії правлячої верхівки сформували стійку і тривалу недовіру до широкої низки державних інститутів через їх нефункціональність із позицій виконання суспільного контракту. Відповідно народ виразно демонструє неготовність підтримувати квазі-державу, яку уособлюють декілька кланів – користувачів ресурсів країни. В таких країнах за певних умов можливе поглинання території сусідами, або проходження революцій чи бунтів. Народ починає відокремлювати у сприйнятті країну від держави і формує до них різне ставлення. З

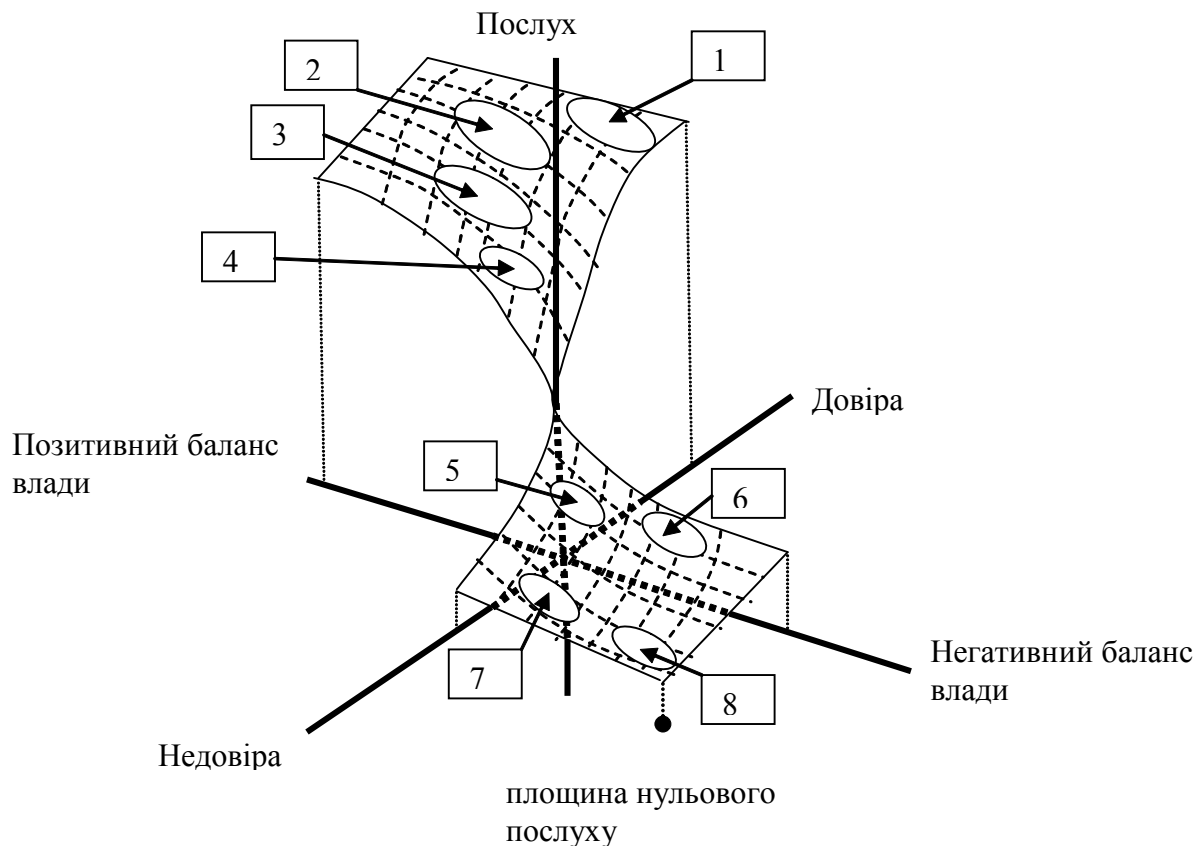

Рис. 4.

Гіпотетична проекція податкового послуху представників правлячої верхівки різних держав на модель слизького схилу.

Позначення:

- 1 – скандинавські країни – Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, у яких є висока довіра громадян як до держави, так і до співгромадян;
- 2 – Європейські країни на кшталт Нідерландів, Німеччини, Австрії;
- 3 – відносно нові члени ЄС – Польща, Словаччина, Чехія;
- 4 – такі країни як Болгарія, Румунія;
- 5 – олігархічні держави, а саме сучасна Україна 2015-2017 років та деякі африканські і латиноамериканські держави;
- 6 – тоталітарні держави, які спираються на певну ідеологію (до прикладу, Північна Корея чи колишній СРСР);
- 7 – авторитарні режими з центрацією на певній особі (на лідері) та деякі тоталітарні режими в країнах Африки;
- 8 – держави, які не відбулись – *failed states*.

цієї перспективи розширена модель слизького схилу відображає більш узагальнено відносини громадянина і держави, а не тільки податковий послух. Розширена модель також може пояснювати таке явище, як економічна міграція, за якої мігранти намагаються залишити країну з нижньої частини моделі і переїхати в країну із верхньої частини.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

1. Тоді як початкова версія моделі слизького схилу Кірхлера та колег [5] дуже добре описує синергетичний податковий клімат і слабкі форми антагоністичного податкового клімату, пропонується нами оновлена модель краще враховує більш жорсткі форми антагоніс-

тичного податкового стану в окремії країні. Завдяки введенню осі балансу влади та півосі недовіри модель розширюється і краще відображає відносини між платниками податків і податковими установами в країнах, які розвиваються, в авторитарних та тоталітарних державах, причому аж до держав, які не відбулися (the failed states).

2. Розробляючи свою модель, Кірхлер та Валь створили опитувальник для визначення податкового послуху [8]. Очевидно, що після оновлення моделі вже неможливо покладатись на існуючий опитувальник, адже він не відповідає сутності моделі і не відображає зміст нових осей. Тому як перспективне завдання постає важливість розроблення нового вимірювального інструментарію, який би (а) дозволив здійснити емпіричну перевірку розширеної моделі та (б) уможливив би в подальшому проведення експериментальних досліджень поведінки платника податків з урахуванням його положення у конкретному просторі податкового послуху.

3. Подання податкового послуху як функції двох чинників – балансу влади і довіри-недовіри – вказує на можливі регуляторні заходи, завдяки яким можна змінювати податковий клімат. Але при цьому діяльність держави як суспільного регулятора істотно обмежена балансом влади, про що, скажімо, свідчить історія України за останні 20 років та нинішні перманентні намагання провести реформи, у тому числі податкову реформу, і наявні, поки що нездоланні, труднощі на шляху подолання корупції. Правове та організаційне регулювання також ускладнюються через наявний на сьогодні баланс влади у запропонованому тут розумінні. Водночас зміна повноважень місцевої влади щодо встановлення, збирання і використання податків могла б покращити формування сприятливого податкового клімату і більш високого податкового послуху. Йдеться про покращення як з перспективи держави, так і з світоглядних переконань більшості пересічних платників податків. Однак таке покращення суперечить інтересам дефекторів суспільного договору, а саме особам з високим балансом влади – олігархам та їх представникам у державних органах, у тому числі і в податковій службі.

4. Недовіра і відповідна поведінка з уникнення сплати податків є дверима для формування тіньової економіки та пов'язаних з нею соціальних і політичних проблем. Навпаки, відкрите та узгоджене з громадою ви-

користання зібраних податків, підвищення прозорості та проксимальності використання податків (за місцем зібрані і тут же за місцем використані) слугуватимуть зростанню довіри. Остання підсилюватиме свідоме ставлення платників податків до дотримання законодавства, позаяк відобразатиме не мертву вимогу закону, а реальні потреби життя громади і самого платника податків. Розширена модель слизького схилу вказує, що переосмислення потребує і позитивна реклама сплати та використання зібраних податків.

5. Сучасний світ є ширшим, ніж Західна Європа, США та Канада. Треба визнати, що між платниками податків і податковими органами існують не тільки відносини за моделями “партнерства” і “поліцейські та розбійники”. На жаль, існують цілі країни, які десятиліттями керуються дефекторами суспільного договору, де реалізується сценарій “громадяни та рекетири”. В таких країнах, головню завдяки владному інструментарію держави, економічні інтереси більшості громадян і суспільний добробут приносяться в жертву заради інтересів правлячих кланів чи політичних партій-узурпаторів. Тому нагальним було розширення первинної моделі слизького схилу. Реальний світ надає досить широкі можливості для емпіричної перевірки нової моделі, в тому числі для проведення компаративних досліджень у різних країнах. Вивчення проєкції різних країн на модель слизького схилу цікаве ще й тим, що вона здатна розкрити зв'язок між відносинами на низовому рівні (платник податків – податковий орган) та діючою формою правління і культурними звичаями. Це збагатило б дискусію щодо зв'язку між формою правління та економічним успіхом країни, а саме щодо питання: чи є, а якщо так, то якою мірою є, демократія визначальною для сталого економічного розвитку країни? Цікавим бачиться зіставлення положення країни на розширеному слизькому схилі та її ВВП на душу населення. Емпіричне дослідження балансу влади і довіри-недовіри в країнах, які розвиваються, та авторитарних державах уможливило б емпіричну перевірку пропонуваної тут розширеної моделі. У подальшому, ймовірно, це покращило б діяльність зі збирання та використання податків, доводячи його до рівня суспільного сервісу.

6. На увагу заслуговує можливість використання розширеної моделі для вивчення історії відносин “платник податків – держава”. Можна углядіти паралель між податковою прак-

тикою в сучасних авторитарних державах із збиранням податків у середньовічній Європі, коли суверен та його представники на місцях силою збирали податки й використовували їх на свій розсуд, мало враховуючи інтереси і потреби громадян і, тим більше, не радячись з ними щодо використання зібраних податків. Є підстави припустити, що пропонується проєкція відносин “платник – податкова установа” на розширену модель слизького схилу та історична зміна податкового послуху в напрямку від мінімуму до максимуму добровільності із паралельним історичним розширенням податкової бази та становленням інститутів демократії відображає соціоісторичний розвиток цих відносин. Йдеться про прогрес від дій за сценарієм “громадяни – рекетири” до відносин свідомої партнерської співпраці в інтересах суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України “Про Державний бюджет України на 2004 рік” від 27.12.2003 р., №1344-IV // ВВР України. – 2004. – №17–18. – С. 250.
2. Конопльов В.В. Управлінські рішення в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ: сутність та організаційно-правові питання підготовки і прийняття: Монографія. – Сімферополь: Вид-во Крим. юрид. ін-ту ХНУВС, ВДМВ “Таврія”, 2006. – С. 198–214.
3. Braithwaite, V. Dancing with tax authorities: Motivational postures and non-compliant actions. // V. Braithwaite (Ed.), *Taxing democracy. Understanding tax avoidance and tax evasion* (pp. 15–39). Aldershot: Ashgate, 2003.
4. Eberl, D. *Vertrauen und Management*. Stuttgart: Schaeffer-Poeschel, 2003.
5. Kirchler E., Hoelzl, E. Wahl, I. Enforced versus voluntary tax compliance: The “slippery slope” framework. *Journal of Economic Psychology*, 2008, 29, 210–225.
6. Kirchler, E. *The economic psychology of tax behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
7. Kirchler E. From mistrusting taxpayers to trusting citizens: empirical evidence and further development of the slippery slope framework / E. Kirchler, E. Hofmann, K. Gangl // *Economic psychology in modern world: collected papers* / Eds. A.N. Lebedev. – Moscow: Ekon-inform, 2012. – P. 125 – 146.
8. Kirchler, E., & Wahl, I. Tax compliance inventory TAX-I: Designing an inventory for surveys of tax compliance. *Journal of Economic Psychology*, 2010, 31, 331–346.
9. Tyler, T. R. *Why people obey the law*. Princeton, USA: Princeton University Press, 2006.
10. Tyler, T. Trust within organisations. *Personnel Review*, 2003, 32(5), 556–568.

REFERENCES

1. Zakon Ukrainy “Pro Derzhavny byudget Ukrainy na 2004 rik” vid 27.12.2003 r., N 344-IV // VVR Ukrainy. – 2004. – N 17–18. – С. 250.
2. Konoplyov V.V. *Upravlinski rishennya v administratyvnyy diyalnosti organiv vnutrishnih sprav: sutnist ta organizaciyno-pravovi pytannya pidgotovky i priynyattya*: Monografia. – Simferopol: Vyd-vo Krym. Yur. In-tu HNUVS, “Tavria”, 2006. – С. 198–214.
3. Braithwaite, V. Dancing with tax authorities: Motivational postures and non-compliant actions. // V. Braithwaite (Ed.), *Taxing democracy. Understanding tax avoidance and tax evasion* (pp. 15–39). Aldershot: Ashgate, 2003.
4. Eberl, D. *Vertrauen und Management*. Stuttgart: Schaeffer-Poeschel, 2003.
5. Kirchler E., Hoelzl, E. Wahl, I. Enforced versus voluntary tax compliance: The “slippery slope” framework. *Journal of Economic Psychology*, 2008, 29, 210–225.
6. Kirchler, E. *The economic psychology of tax behaviour*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
7. Kirchler E. From mistrusting taxpayers to trusting citizens: empirical evidence and further development of the slippery slope framework / E. Kirchler, E. Hofmann, K. Gangl // *Economic psychology in modern world: collected papers* / Eds. A.N. Lebedev. – Moscow: Ekon-inform, 2012. – P. 125–146.
8. Tyler, T. R. *Why people obey the law*. Princeton, USA: Princeton University Press, 2006.
9. Tyler, T. Trust within organisations. *Personnel Review*, 2003, 32(5), 556–568.

АНОТАЦІЯ

Полунін Олексій Васильович.

Поведінка платника податків: пропозиція із розширення моделі “слизького схилу”.

Стаття висвітлює запропонований представниками віденської школи економічної психології – Кірхлером, Хьольцл та Валь (Kirchler, Hoelzl, Wahl, 2008) – підхід до моделювання поведінки платників податків, відомий як “slippery slope framework” – модель слизького схилу. Розширюючи дану модель з метою кращого розкриття поведінки, нами запропоновані певні зміни, а саме замінено вісі “влада” та “довіра” двома іншими – “баланс влади” та “довіра – недовіра”. Базова модель виходить з того, що влада є інструментом, який держава в односторонньому порядку застосовує до платника податків. При цьому не береться до уваги влада самих платників податків. Натомість ми пропонуємо враховувати цей складник влади, і тому вводимо вісь балансу влади державної податкової адміністрації та влади, яка належить платникові податків. Саме цей баланс у кінцевому підсумку визначає поведінку особи платника. Також вісь “довіра” має бути розширена і охоплювати як довіру, так і експліцитну недовіру. Недовіра платника податків істотно впливає на його взаємодію з податковим органом. Запропоновані нами нові вісі до моделі Кірхлера,

Хольцла та Валь (2008) розширюють її функціонально, і дозволяють краще описувати поведінку платників податків у країнах, котрі розвиваються, та в державах з авторитарними і тоталітарними режимами. Завдяки концептуальному збагаченню методологічного підходу, обстоюваного віденськими економічними психологами краще моделюватиметься поведінка платіжних суб'єктів також в історичному вимірі, наприклад, від середніх віків, коли країнами Європи правили авторитарні суверени, й аж до сучасних демократичних держав з дуже високим відсотком добровільних і свідомих платників податків та прозорою системою використання державою зібраних податків.

Ключові слова: податковий послух, модель слизького схилу, поведінка платника податків, податки, влада, довіра.

ANNOTATION

Polunin Oleksiy.

Behavior of tax payer: a further development of the slippery slope framework.

The paper is devoted to the slippery slope framework for modelling of tax compliance (Kirchler, Hoelzl, Wahl, 2008). The slippery slope framework assumes that tax payments are influenced by two key variables: trust and power. If both trust and power are at minimum level, tax payments are assumed to be low. When trust in authorities increases, tax payments are also assumed to increase. If power of tax authorities increases, tax payments are expected to increase as well. According to this paradigm voluntary compliance depends primarily on trust in authorities, whereas enforced compliance is a function of the power attributed to authorities. The slippery slope framework describes undoubtedly well the tax compliance in the western countries where the state authorities function properly and where the state institutes enjoy quite high trust by the citizens. But a problem is that this framework may show some deficit outside of the western reality, e.g. when someone tries to model the tax compliance in the states with continuous explicit distrust to the state authorities and for the state authorities with low-power. So, one has to develop a paradigm that properly models the tax

compliance not only in the western states, but also in the developing states including the states from the post-soviet space and other authoritarian regimes.

In our model we propose a replacement of the power and trust axes by the axes of power-balance and an axe of distrust-trust. The initial slippery slope framework (Kirchler, Hoelzl, Wahl, 2008) relies on the power as instrument, that state unilaterally applies to a tax-payer, and has no encounter for the power of taxpayer. The power of taxpayer is to understand as ability to impact on state officer, on local or regional tax-authority, and on the members of family of tax-officer. Such impact is often illegal, but real and may be quite efficient. It is the case especially if a tax-payer himself or his companions or relatives hold a high position in state service. So, in our model we consider the power of taxpayer and assume that the balance of tax-authority-power and taxpayer-power predefines the resulting tax compliance. If balance of power between taxpayer and tax authority increases, tax payments are expected to decline. It happens not only because the tax authority does not have enough power to enforce law, but also because taxpayer has enough power to prevent application of law. The initial trust-axe should be also extended from explicit distrust to the trust as positive attitude. There are many countries in the world where the state authorities are distrusted by the citizens. A distrust of taxpayers is an attitude that essentially contributes to their interaction with tax-authority. It induces readiness to tax avoidance and evasion. The proposed replacement of the axes leads to an extension of the slippery slope framework, so that it describes the tax-payer behavior also in the developing countries with the authoritarian and totalitarian forms of governing. Such extension may be relevant also for historical modelling of tax-payment culture, e.g. from the middle age Europe ruled by authoritarian sovereign till the modern democratic Europe with high percentage of voluntary, conscious tax-payers and with transparent usage of the collected taxes.

Key words: tax compliance, slippery slope framework, behavior of tax payer, taxes, power, trust.

Надійшла до редакції 25.10.2017.

Підписана до друку 28.02 2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Полунін О. Поведінка платника податків: пропозиція із розширення моделі "слизького схилу" / Олексій Полунін // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 171–186.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ ХУДОЖНІХ ЗДІБНОСТЕЙ

Олег ТКАЧУК, Олена ПОЛИСАЄВА

УДК 7.021.5 : 159.954

Oleh Tkachuk, Olena Polysayeva
**STRUCTURAL-FUNCTIONAL MODEL
OF ARTISTIC ABILITIES FORMATION**

Актуальність проблеми. Проблемне поле структурно-функціональної моделі організації художніх здібностей та визначення їх складових уже були окреслені в наших роботах [15; 17, с. 33–38 та ін.]. На підґрунті нових теоретичних та емпіричних даних у даній розвідці здійснена спроба ширше висвітлити це складне питання.

На сучасному етапі наукового розвитку серед методів дослідження значне поширення отримали *методи моделювання*, які зі спеціального прийому вивчення, призначеного для вирішення окремих завдань, перетворилися в один із ключових способів пізнання природи творчої особистості. Як відомо, моделювання і його використання людиною як методу існує багато століть. Проте у царині науки він отримав розповсюдження лише у другій половині ХХ століття (мовиться про математику, фізику, кібернетику, біологію, філологію, психологію, педагогіку). Так, існує низка наукових робіт, що присвячені визначенню *категорії моделі* та її ролі у психолого-педагогічних дослідженнях (Г.О. Балл [1]), вивченню творчого процесу і творчих здібностей як предмет дослідження (А.В. Брушлинський [2], В.О. Моляко, В.А. Роменець [19], С.К. Шандрок [25–26]), репрезентації і науковому розумінню моделей (М.В. Вартофський [3]), моделюванню в науці і техніці (В.А. Веніков [5, с. 376–395]), методу моделювання у психології (М.В. Гамезо, В.В. Нікандров [13], О.Б. Старовойтенко [14]), можливостям моделювання психічної діяльності (А.Н. Кочергін [12]), методу модуль-

но-розвивальної організації мислєдіяльності і мислєвчинення у сфері професійного методологування (А.В. Фурман [20–21]), методологічній організації системно-структурних досліджень і розробок (Г.П. Щєдровицький і його школа [28, с. 30–49], методологічному моделюванні інноваційно-психологічного клімату (О.Є. Фурман (Гуменюк) [6, с. 70–83; 22], психології моделювання полікультурної освіти (Є.В. Чорний [23]) та ін.

Мета і завдання дослідження. Однак, не дивлячись на відносну опрацьованість окремих аспектів зазначеної проблеми, у форматі психології творчості досі не було проведено комплексного дослідження взаємозв'язку соціально-психологічних компонентів вітакультурного, освітнього і мистецького просторів та їх сукупного впливу на становлення творчої особистості у процесі формування художніх здатностей митця. Мовиться про потребу концептуального осмислення такого явища, як *системне психологічне моделювання художніх здібностей особистості*.

У зв'язку з цим підкреслимо, що проблема створення структурно-функціональної моделі художніх здібностей сьогодні є досить актуальною, у рамках якої особливої вагомості набувають такі питання: у чому полягає суть моделювання як методу пізнання та як домогтися його логічного обґрунтування? Яке місце посідає моделювання серед інших методів дослідження? У чому його специфіка та можливості використання в покомпонентному аналізі процесу формування професійних здатностей художника?

Виклад основного матеріалу дослідження.

Загальновідомо, що формування й розвиток здібності залежить від онтогенезу та філогенезу, передусім від власної активності й умов життя людини та особливостей перебігу певних сенситивних періодів її психокультурного розвитку. Здібності можуть розвиватися за наявності принаймні трьох обов'язкових умов: а) коли є початкові навички й уміння, що дозволяють особі опанувати засобами діяльності (у нашому випадку – мовою художньої творчості); б) за обставин актуалізації певних задатків і, нарешті, в) за удіялення окремих потреб і мотивів, котрі спрямовують творчу активність особистості в ту чи іншу сферу праці.

Щодо вживання терміна “модель” у рамках психології творчості доречно говорити про зразок, міру, спосіб як спеціальні, штучно створені об'єкти, що з своїми певними характеристиками подібні до реальних об'єктів. Під *структурно-функціональною моделлю* в художній творчості особистості розуміємо штучно створений аналог вивчення процесу організації формування творчої діяльності, а саме її художніх здібностей. Водночас беремо до уваги й те, що “моделлю часто називають зразок чого-небудь, наприклад, модель у ливарному виробництві, взутті, одязі і т. ін.”. “Художники називають моделлю натурника чи натурницю...”, “мистецтвознавці – естетичний опис...” [12, с. 9]. Як правило, загальне визначення терміна “модель” у класичній довідковій літературі підміняється визначеннями окремих, конкретних типів моделей або викладенням змісту цього терміна. Примітно, що для всіх типів моделей обов'язковими є такі відносини аналогії з прототипом, які за певних умов здатні забезпечити достовірність перенесення даних з моделі на прототип.

Г.О. Балл у зв'язку з цим пише: “При визначенні понять “інформація” і “модель” ми виходимо із поняття системи, тобто із множинності предметів (компонентів), між якими мають місце відношення, що існують у тому чи іншому аспекті. Структура системи, себто спосіб її внутрішньої організації, може бути описана як множинність тих її істотних властивостей (їх природно називати “структурними”), котрі характеризують: а) окремі компоненти системи, де кожний розглядається як певне ціле; б) відношення між цими компонентами; в) відношення між окремими компонентами і системою в цілому. Якщо у ролі системи С, що використовує модель, постає дослідник, котрий з метою пізнання системи

А вивчає аналогічну з нею за структурними властивостями систему (модель) В, то ми приходимо до поняття *моделі* як засобу наукового дослідження. це поняття далі розглядаємо як конкретизацію загальнонаукового поняття моделі” [1, с. 151–154]. Таким чином, Г.О. Балл приділяв моделям таку велику роль насамперед тому, що насправді будь-який науковий пошук, будь-який процес навчання, будь-яка творчість обов'язково просякнуті актами мислєдіяльного моделювання того об'єкта, предмета, явища чи процесу, що пізнається, вивчається або лишень створюється. Отож модель – це система – матеріальна чи ідеальна, – яка завдяки структурній подібності (реальній або вдаваній) до модельованої системи може бути використана тим чи іншим агентом як відображення цілісної інформації про неї.

Вибудовування моделі реальності між людиною та дійсністю становить перехідну ланку, яка уточнюється протягом її прикладного застосування. Особливо виразно це репрезентовано у психології, де система А (реальність) є настільки складною, що система В (будь-якої складності) може відображати тільки окремі її складові, а відтак система С отримує з моделі лише вкрай обмежену інформацію про систему А. Цікавим аспектом цієї проблеми стає роль творця моделі, який, створюючи модель для інших, відображає в ній тільки ті важливі аспекти системи А, які ним усвідомлюються, рефлексуються. Звідси зрозуміло, що до однієї психічної реальності може бути створено багато різних моделей [1, с. 31–52].

Сьогодні у психологічних дослідженнях моделювання розглядається як спосіб спрощеного вивчення психічних процесів і психічних станів особистості шляхом створення їх реалістичних (емпіричних) або ідеальних (мисленневих) моделей. Відносно проблеми виявлення (діагностики) художніх здібностей, то, наслідуючи Є.В. Чорного [23, с. 11–12], відзначимо, що психологічне моделювання щонайменше охоплює три основних етапи:

по-перше, як почасти усвідомлюваний і керований, дещо неусвідомлюваний і спонтанний інтропсихічний процес перманентного комбінування та інтеграції в ментальному досвіді особи окремих образів, уявлень, продуктів уяви, мислення, переживань;

по-друге, як системний метод дослідження, що передбачає побудову моделей, зміст яких залежить від орієнтації на той чи інший часовий модус – минуле, сьогодення або майбутнє;

по-третє, як сукупність психічного та психологічного моделювання в діадозмістовних системах: “особистість – особистість”, та у полісистемі “особистість – особистість – особистість...”, в комбінованих системах, скажімо, “особистість – особистість – освітня система...”.

Термін “здібність” також підлягає постійному змістовому збагаченню. При цьому індивідуальні особливості особистості з її підструктурами (мотивація, система відносин і цінностей, інтелектуальні, вольові, емоційні властивості та ін.) і здібностями, які взаємозв’язані з ними і взаємопроникають між собою, створюють складну розвиткову систему. Тому, слідом за В.Д. Шадриковим [24, с. 174], визначаємо, що вирізняльна специфіка окремої здібності полягає в домінуванні певної грані обдарованості (у тому числі й художньої), що, своєю чергою, розглядається нами як системна риса-якість.

Аналізуючи задатки загальної художньої обдарованості в їхньому взаємозв’язку із задатками спеціальних художніх здатностей слушно припустити, що першочергово ці розходження визначаються розмаїттю функцій правої й лівої півкуль (функціональною асиметрією головного мозку людини), яка пов’язана з розвитком кори й появою відповідних центрів, локалізованих у правій або лівій півкулях. Звідси обґрунтовуємо таку схему аналізу художніх обдарованостей: на першому етапі спеціальні здібності розглядаються як сукупність професійно важливих якостей, на другому – послідовно описуються потреби й мотиви творчої діяльності, а також задатки художніх здібностей, на третьому – задатки загальних художніх здібностей вивчаються крізь призму конкретного змістовлення та результативного об’єктивування творчої діяльності. Загалом вважаємо, що структурно-функціональне моделювання художніх здібностей особистості у єдності з використанням системного та комбінованого методів їх дослідження дозволить нам найбільш повно розкрити сутність цього психологічного феномену.

Фундатори теорії творчості (Ж.А. Пуанкаре, В. Освальд, Г. Гельмгольц та ін.), як відомо, вважали творчість суто інтуїтивним процесом, продуктом несвідомої роботи мозку. Також окремі науковці відзначають, що “...прихильники інтуїтивістського і логічного підходів відокремили у творчості як об’єкти пізнання предмети дослідження, абсолютизували їх” [12, с. 187]. Проблему співвід-

ношення інтуїції і логіки, несвідомого і свідомого у творчому процесі, як вважають українські психологи В.А. Роменець [18–19] і С.К. Шандрук [25–27], потрібно вирішувати не з позиції двозначної логіки “або – або”, а доречно використовувати обидва підходи, де кожен з них є відображенням певних сторін із розгляду проблеми. При цьому найпродуктивнішим тут є “циклічно-вчинковий підхід, який дає змогу холістично, і головне метасистемно та синергійно, розглянути і збагатити поле розвитку професійних творчих здібностей особистості через застосування закономірностей і принципів (учинковості, циклічності, метасистемності та синергійності), що повною мірою уможливує на методологічному рівні визначити етапи творчого процесу: ситуаційного – як особистісного осягнення проблемності, мотиваційного – як внутрішнього спонукання до креативного вчинення, дійового – як зреалізування творчого вчинення та післядійового – як рефлексії процесу і результату здійсненого вчинення; фази творчого діяння (підготовчої – розуміння змісту та особливостей творчого завдання, інтуїтивного осягнення способу розв’язання проблеми – інкубація головної ідеї, формування гіпотези і задуму – відшукування способу розв’язування проблеми, розв’язку проблеми – перевірка гіпотези); стратегії фахового креативного продукування (аналогізування, комбінування, реконструювання та універсальної); рівні креативної самоорганізації творчої особистості майбутніх фахівців (ситуації самоактуалізації, мотивації спонукання до творчості, вчинкової дії-самоактивності творчого процесу, саморефлексії творчого потенціалу)” [27, с. 119].

Безпосередньо для самоорганізації творчого акту особистості велике значення має вивчення того, як виникає задум, як створюється план його втілення і т. п. Тут виявляється значна роль раніше накопиченого знання та досвіду. Однак у творчому процесі використовується не все раніше накопичене знання чи психічні образи, з нього чи з їх масиву виділяється лише найпотрібніше для створення нового витвору або для здійснення суб’єктивного синтезу ідей інших творів. Не випадково, що у багатьох психологічних дослідженнях подані структурні моделі художніх здібностей, які відображені в роботах Д.Б. Богоявленської, О.М. Матюшкіна, В.О. Моляко, Я.А. Пономарьова, В.А. Роменця, С.М. Симоненко, Б.М. Теплова, С.К. Шандрука та ін. Серед цієї суми моделей відзначимо філософсько-психологічну

концепцію творчості видатного українського мислителя В.А. Роменця. Зокрема, висвітлюючи принципи, закономірності та авторську психодідактичну технологію виховання творчих здібностей у студентів, він ще сорок п'ять років тому пише: “Перший крок у науковому дослідженні – відкриття проблеми – залежить від підсвідомого, інтуїтивного відчуття, яке підказує, що серед тисячі речей, котрі бачить людина, та чи інша є ключем до чогось великого і зовсім нового. Це здогадка, що несвідомо спирається на весь попередній досвід і не перебуває під контролем логіки. В науці – найбільш інтелектуальній діяльності людини – перший і вирішальний крок залежить від тьмяного передчуття. Мало хто з митців соромиться того, що він більше довіряє почуттю, ніж інтелекту... Для відкривачів проблем найкращий шлях розвитку здібностей до наукової творчості – учнівство. Це робота поруч з досвідченим ученим, входження у його лабораторію думки, пошуків. Розв'язувач проблем вимагає більше “формального навчання” у вигляді лекційних курсів та лабораторної роботи. Той, хто має талант відкривача проблем, краще розвиває його шляхом учнівства біля вченого. Цілий спектр підсвідомих дій може бути вивчений наслідуванням, прикладом тощо...” [18, с. 133].

Нами запропонована авторська модель формування психологічної структури художніх здібностей (*рис.*), що реконструює суб'єкта моделювання як творчу особистість, котра перебуває в конструктивній взаємодії з навколишнім соціумом, самоактуалізується у різних формах самопізнання, самотворення й особистісного самоздійснення.

Пропонована модель художніх здібностей складається з двох взаємозалежних блоків: перший сприяє формуванню загальних здібностей людини, другий містить творчі компетентності, що уможливають формування власне художніх здатностей. Зауважимо, що вплив окремих компонентів і факторів першого і другого блоків, їх вагомість, пріоритетність і взаємозв'язок у теоретико-прикладній реалізації є певною мірою суперечливими та різновекторними. Скажімо, перший блок обіймає індивідуальні особливості індивіда, що утворюються з генетичних і соціальних факторів, які впливають на формування майбутньої творчої особистості. Мовиться, по суті, про такі структурні компоненти, як її загальні здібності, які включають генетичні і соціальні чинники, діяльність, свідомість, мислення, ступінь

інтелектуального потенціалу, спеціальні художні здібності.

Другий блок поданої моделі утворюється з компонентів, які впливають на реалізацію творчої особистості у просторі мистецтва і які характеризують процес створення нею власного художнього твору. Тут зафіксовані такі творчі компоненти художньої здатності, як уява, уявлення, творча інтуїція, інтерес, рефлексія, пластичність, увага до аналізу форми і змісту об'єкта, який уявляється, вміння обирати і зберігати у пам'яті художнє і виразне, використовувати в творчому акті синтез змісту і форми. Цей блок також відображає вміння зберігати у пам'яті художній образ як вищу форму вияву творчих здатностей, спроможність продукувати естетичну емпатію, особистісний творчий стиль, актуалізувати зерна свого таланту, геніальності. На нашу думку, об'єднання однією моделлю особливо вагомих компонентів та факторів, дає змогу більш ефективно усвідомлювати онтофеноменальну природу процесу формування художньої здатності у становленні творчої особистості.

Відносно якості формування і рівня сформованості художніх здібностей підкреслимо, що другий блок містить повний набір специфічних професійних компонентів, котрі і визначають ефективне формування творчої особистості, зумовлене саме художньою діяльністю. Енергетика художніх здібностей становить складну синтетичну якість фахівця, у якій поєднуються окремі психофізіологічні властивості його особи та стійкі вміння в образотворчій активності, що сукупно визначають якісний рівень спроможності здійснювати функції та завдання професійної діяльності. Під якістю художньої діяльності, тобто під професійною художньою здатністю, розуміємо потенційну сформованість компетентностей і вмінь вирішувати творчі проблеми і завдання у процесі творчої праці мистецького спрямування.

Отже, запропонована нами модельна версія розвитку та формування художніх здібностей – це теоретичний аналог вивчення творчої діяльності (предмет, процес, ситуація, результат), що відображає основні особливості напрямку досліджень, які дозволяють системно розглянути генезис і функціонування вказаних здібностей. Водночас сьогодні у психології творчості залишається актуальним розгляд таких питань: гендерні, вікові, інтелектуальні, соціальні та соціально-професійні особливості творчої особистості, їх зв'язок, пріоритетність і закономірності розвитку в нормі та патології.

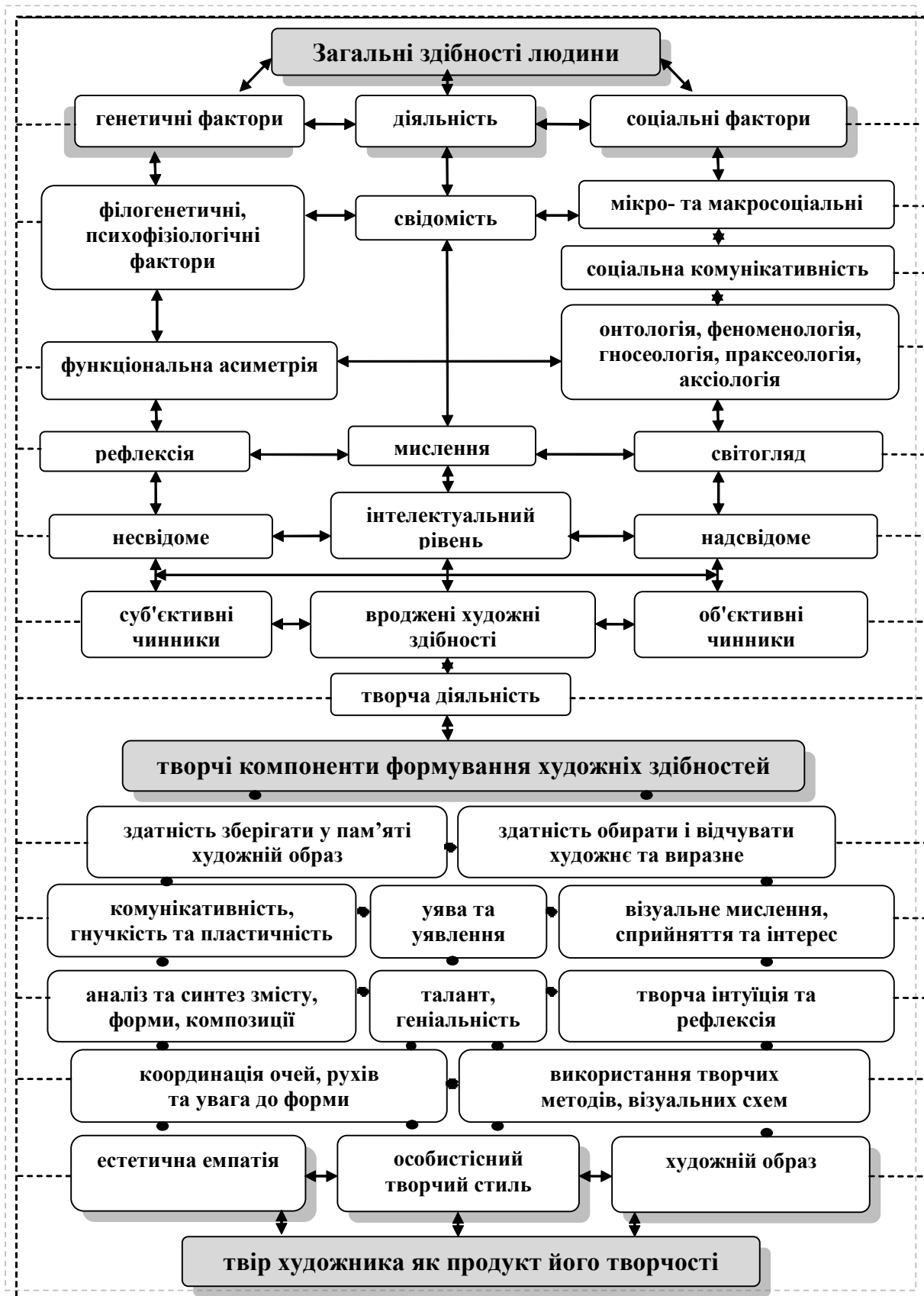

Рис.

Структурно-функціональна модель формування психологічної структури художніх здібностей особистості

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.О. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы / Георгий Балл. – К.: Изд-во “Основа”, 2006. – 408с.
2. Брушлинский А.В. Творческий процесс как предмет исследования / А.В. Брушлинский // Вопросы философии. – 1965. – № 7. – С. 65–73.
3. Вартофский М.В. Модели. Репрезентация и научное понимание: / М.В. Вартофский; пер. с англ. / общ. ред. и послесл. И.Б. Новикова и В.Н. Садковского. – М.: Прогресс, 1988. – 507 с.
4. Веников В.А. Некоторые философские проблемы моделирования // Философские проблемы кибернетики / В.А. Веников; материалы к симпозиуму “Диалектика и современное естествознание”. – Вып. № 3. – М., 1966. – С. 47–49.
5. Веников В.А. Моделирование в науке и технике / В.А. Веников // Наука и человечество. – М.: Знание, 1966. – 399 с.
6. Гуменюк (Фурман) О.Є. Методологічна модель інноваційно-психологічного клімату / О.Є. Гуменюк (Фурман) // Психологія і суспільство. – 2005. – №4. – С. 70–83.
7. Зиновьев А.А. Логическая модель как средство научного исследования / А.А. Зиновьев, И.И. Ревзин / Вопросы философии. – 1960. – № 1. – С. 81.
8. Зыков Е.В. Психологические особенности использования моделей как опор при усвоении знаний высокого уровня абстрактности: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Е. В. Зыков. – М.: МГУ, 1980. – 24 с.
9. Левина И.А. Профессиональная деятельность учителя по формированию познавательной самостоятельности подростков средствами моделирования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Ирина Левина. – Одесса, 2001. – 283 с.
10. Леонтьев А.Н. К вопросу о моделировании и математизации в психологии / А.Н. Леонтьев, Э.Н. Джафаров // Вопросы психологии. – 1973. – № 3. – С. 3–15.
11. Максвелл Д.К. Статьи и речи / Д.К. Максвелл. – М., 1968. – 422 с.
12. Моделирование психической деятельности / авт. колл. А.А. Братко, П.П. Волков, А.Н. Кочергин, Г.И. Царегородцев. – М.: “Мысль”, 1969. – 384 с.
13. Никандров В.В. Метод моделирования в психологии / В.В. Никандров. – СПб.: Речь, 2003. – 55 с.
14. Старовойтенко Е.Б. Современная психология: формы интеллектуальной жизни / Елена Старовойтенко. – М.: Акад. Проект, 2001. – 544 с. – (Gaudeamus).
15. Ткачук О.В. Психологія художніх здатностей: [монографія] / Олег В. Ткачук. – Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2012. – 372 с.: іл.
16. Ткачук О.В. Розробка та використання методики “кольороструктурування” для дослідження художніх здатностей / Олег Ткачук // Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України “Наука і освіта”. – Вип. 4-5 – Одеса, 2010/LXXXII. – С. 48–55.
17. Ткачук О.В. Структурно-функціональна модель організації художественних способностей / О.В. Ткачук. – Кишинев, 2012. – С. 33–38. [режим доступу до ресурсу]: univers pedagogic – Academia de Ştiinţe a Moldovei або https://ibn.idsi.md/sites/default/files/j_nr_file/up.2012.4.pdf
18. Роменець В.А. Виховання творчих здібностей у студентів / Володимир Роменець // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2.
19. Роменець В.А. Психологія творчості: [навч. посіб.] / Володимир Роменець. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.
20. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: [монографія] / Анатолій В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 378 с.
21. Фурман А.В. Модульно-розвивальна організація мислєдїяльності – схема професійного методологування / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2005. – № 4. – С. 40–69.
22. Фурман О.Є. Психологічні параметри інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу: дис. ... доктора психологічних наук: 19.00.07 / Оксана Євстахїївна Фурман: ДНЗ “Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського”. – Одеса, 2015. – 464 с.
23. Чорний Є.В. Психологія моделювання полікультурної освіти: [монографія] / Євген В. Чорний. – Сімферополь: СОНАТ, 2010. – 540 с.
24. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека: [учеб. пос.] / Владимир Дмитриевич Шадриков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд. корп. “Логос”, 1996. – 320 с: ил.
25. Шандрук С.К. Психологічні засади розвитку професійних творчих здібностей майбутніх практичних психологів: автореф. дис. ... на здобуття доктора психологічних наук: 19.00.07 / Сергій Костянтинович Шандрук: ДНЗ “Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського”. – Одеса, 2016. – 36 с.
26. Шандрук С.К. Психологія професійних творчих здібностей: [монографія] / Сергій Шандрук. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – 357 с.
27. Шандрук С.К. Теоретична модель розвитку професійних творчих здібностей особистості практичного психолога / Сергій Шандрук // Психологія і суспільство. – 2015. – №4. – С. 107–121.
28. Щедровицький Г.П. Методологічна організація системно-структурних досліджень і розробок / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2004. – №2. – С. 30–49.

REFERENCES

1. Ball G. O. Psihologia v radiogumanisticheskoy perspektive: Izbrannuje rabotu / G. O. Ball - K.: Izd-vo “Osnova”, 2006. – 408 s.
2. Brushlinskiy A. V. Tvorcheskiy process kak predmet issledovaniy / A. V. Brushlinskiy // Voprosu filosofii. – 1965. – №7. – S. 65–73.
3. Vartovskiy M. V. Modeli. Rerezentacuy i nauchnoe ponimanie: / M. V. Vartovskiy. Per. s angl. /Obsh. red. i poslesl. I. B. Novikova i V. N. Sadkovskogo. – M.: Proces, 1988. – 507 s.
4. Venikov V.A. Nekotorue filosofskie problem modelirovaniy. – “Filosofskie problemu kibernetiki” / V. A. Venikov // Materialu k simpoziumy “Dialektika i sovrimennoe estestvoznanie”. – Vup. №3. – M., 1966. – S. 47-49.

5. Venikov V. A. Modelirovanie v nayke i tekhnike / V. A. Venikov // *Nayka i chelovechivstvo*. – M.: Znanie, 1966. – 399 s.
6. Gumenuk O. E. Metodologichna model innovaciino-psixologichnogo klimatu // *Psixologija i suspil'stvo*. – 2005. – №4. – S. 70–83.
7. Zinovev A. A. Logicheskay model kak sredstvo naychnogo isledovaniy / A. A. Zinovev, I. I. Revzin // "Voprosy Filosofii". – 1960. – № 1.
8. Zukov E. V. Psihologicheskije osobenosti ispolsovaniy modeey kak opor pri usvoenii znaniy vusokogo urovny abstraktnosti: avtoref. dis. ... kand. ped. nayk: 13.00.01 / E. V. Zukov. – M.: MGY, 1980. – 241 s.
9. Levina I. A. Professionalnay deytelnast ychitely po formirovanij poznnavatelnoy samostoytel'nosty podrostkov sredstvami modelirovaniy: dis. ... kandidata pedagogicheskikh nayk : 13.00.04 / I. A. Levina – Odessa, 2001. – 283 s.
10. Leontev A. H. K voprosu o modelirovanii i matematizacuy v psihologii / A. H. Leontev, E. H. Jafarov // *Voprosy psihologii*. – 1973. – № 3. – S. 3-15.
11. Maksveli D. K. Staty i rechi / D. K. Maksvell. – M., 1968. – 422 s.
12. Modelirovanie psihicheskoy deytelnosti / Pered zagl. avt.: A. A. Bratko, P. P. Volrov, A. N. Kochergin, G. I. Caregorodcev. – M.: "Musl", 1969. – 384 s.
13. Nikandrov V. V. Metod modelirovaniy v psihologii. / V. V. Nikandrov. – SPB.: Rech, 2003. – 55 s.
14. Starovojtjenko E.B. Sovrjemjennaja psihologija: formy intjelljektivnoy zhizni / Eljona Starovojtjenko. – M.: Akad. Projekt, 2001. – 544 s. – (Gaudeamus).
15. Tkachyk O. V. Psihologiy hudojnih zdatnostey: Monografij. / O. V. Tkachyk. – Odessa: vudavec Bukaev Vadum Viktorovuch, 2012. – 372 s.: il.
16. Tkachyk O. V. Rozrobka ta vukoruztanny metoduku "koloroznavstva" dla doslidjenna hudojnih zdbnostey" / *Naukovo-praktuchnyy jurnal Pivdennoho naukovoogo centru APN Ukrainu "Nauka i osvita"*. – Vup. 4-5 – O., 2010/LXXXII. – S. 48-55.
17. Tkachyk O. V. Structurno-functionalnaja model organizacii of artistic capabilities. // *Kishinev 2012*. – S. 33-38. [rjezhim dostupu do rjesursu]: univers pedagogic - Academia de Stiiniei a Moldovei або https://ibn.idsi.md/sites/default/files/j_nr_file/up.2012.4.pdf
18. Romenets V.A. Vykhovannia tvorchykh zdbnostei u studentiv / Volodymyr Romenets // *Psixholohiia i suspilstvo*. – 2018. – №1–2.
19. Romenets V.A. Psixholohiia tvorchosti : [navch. posib.] / Volodymyr Romenets. – K.: lybid, 2004. – 288 s.
20. Furman A. V. Idjeja profjesijnogo metodologuvannja: [Monografija] / A. V. Furman. – Ternopil' : TNEU, 2016. – 387 s.
21. Furman A.V. Modul'no-rozvihval'na organizacija misledjijynosti shaema profjesijnogo mjetodologuvannja. // *Psixologija i suspil'stvo*. 2005 — № 4. – S. 40-69.
22. Furman O.Ie. Psixholohichni parametry innovatsiino-psixholohichnogo klimatu zahalnoosvitnoho zakladu : dys... doktora psixholohichnykh nauk: 19.00.07 / Oksana Yevstakhiiivna Furman: DNZ "Pivdenoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K.D. Ushynskoho". – Odesa, 2015. – 464 s.
23. Chornuy E. V. Psihologiy modelurovany polikylturnoyi osvity: Monografija / E. V. Chorniy. – Simferopol: CONAT, 2010. – 540 s.
24. Shadrikov V. D. Psihologiy deytel'nosti i sposobnosti cheloveka / V. D. Shadrikov. Uchebnoe posobie, 2-e izd., pererab. i dop. M.; Izdatelskaja korporactija "Logos", 1996. 320 s: il.
25. Shandruk S.K. Psixholohichni zasady rozvytku profesiinykh tvorchykh zdbnostei maibutnykh praktuchnykh psixholohiv: avtoref. dys... na zdobuttia doktora psixholohichnykh nauk: 19.00.07 / Serhii Kostiantynovych Shandruk: DNZ "Pivdenoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K.D. Ushynskoho". – Odesa, 2016. – 36 s.
26. Shandruk S.K. Psixholohiia profesiinykh tvorchykh zdbnostei : [monohrafiia] / Serhii Shandruk. – Ternopil: TNEU, 2015. – 357 s.
27. Shandruk S.K. Teoretychna model rozvytku profesiinykh tvorchykh zdbnostei osobystosti praktuchnoho psixholoha / Serhii Shandruk // *Psixholohiia i suspilstvo*. – 2015. – №4. – S. 107–121.
28. Schjedrovickij G. P. Mjetodologichna organizacija sistemno-structurnuh dozlidzhen' i rozrobok // *Psixologija i suspil'stvo*. – 2004. – №2. – S. 30–49.

АНОТАЦІЯ

Ткачук Олег Володимирович, Полісаєва Олена Олександрівна.

Структурно-функціональна модель формування художніх здібностей.

У статті розглядаються загальні підходи, що стосуються вивчення методів моделювання творчої особистості, їх класифікація, етапи та спроба створення структурно-функціональної моделі взаємозалежного формування складових художніх здібностей. Зокрема, проаналізовані принципи наукового моделювання, розглянуто зміст понять "модель" і "моделювання", подано визначення загального тлумачення терміна "художні здібності". Феноменологічно вказані здібності становлять складну синтетичну якість фахівця у поєднанні з окремими психічними властивостями його особистості та стійкими спроможностями-вміннями у професійному здійсненні образотворчої діяльності. Натомість художня здатність є ширшим за обсягом поняттям, що охоплює все поле зреалізування художником своїх професійних функцій та завдань на творчому етапі праці. Пропонована авторська модель створює дієву основу для розгляду процесу організації формування здібностей майбутнього художника під час сходження складним творчим шляхом університетського навчання. Висвітлено базові професійні складові, що є психологічними чинниками цілеспрямованого розвитку творчого потенціалу особистості. Відзначено, що психологія художньої творчості є розділом психології мистецтва, до предметного поля якої належить вивчення закономірностей процесу виховання й естетичного розвитку особистості, сприйняття і розуміння людьми творів мистецтва, з одного боку, і безпосередній процес психодуховного творення мистецьких творів художником – з іншого. Очевидно, що митець, створивши об'єктивний художній твір, залишається суб'єктом його сприйняття, емоційно і навіть почуттєво пристрасно реагуючи на нього, що уконфліктне

його особистісне і тим самим стимулює творче індивідуальнісне зростання.

Ключові слова: моделювання, модель, творча особистість, художні здібності, здатність, класифікація та етапи моделювання.

ANNOTATION

Tkachuk Oleh, Polysayeva Olena.

Structural-functional model of artistic abilities formation.

The article deals with general approaches concerning the study of methods of modeling a creative person, their classification, stages and an attempt to create a structural-functional model of interdependent formation of artistic abilities components. In particular, the principles of scientific modeling are analyzed, the content of concepts “model” and “modeling” is considered, the definition of general interpretation of the term “artistic abilities” is given. Phenomenologically indicated abilities are the complex synthetic quality of a specialist in combination with the individual psychological properties of his personality and persistent ability-skills in the professional implementation of fine art activity. Instead, artistic ability is a broader concept that covers the entire field of artist’s implementation of his professional functions and tasks at the creative stage of his

work. The proposed author’s model creates an effective basis for considering the process of organizing the formation of future artist’s abilities during an ascent by a complex creative way of university education. The basic professional components, which are psychological factors of purposeful development of personality creative potential, are highlighted. It is noted that psychology of artistic creativity is a section of psychology of an art, the subject field of which includes the study of regularities of upbringing process and the aesthetic development of personality, the perception and understanding of works of art by people, on the one hand, and the direct process of psycho-spiritual creation of artistic works by the artist – on the other. It is obvious that the artist, creating an objective work of art, remains the subject of his perception, emotionally and even sensually passionately reacting to it, which conflicts with his personal and thus stimulates the creative individual one growth.

Key words: modeling, model, creative personality, artistic abilities, ability, classification and stages of modeling.

Рецензенти:

д. психол. н., проф. Шандрюк С.К.
д. психол. н., проф. Шевченко Н.Ф.

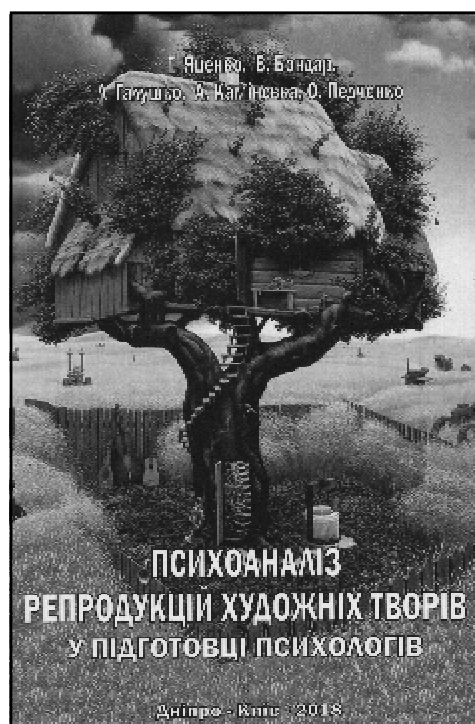
Надійшла до редакції 29.12.2017.

Підписана до друку 05.03.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Ткачук О., Полисаєва О. Структурно-функціональна модель формування художніх здібностей / Олег Ткачук, Олена Полисаєва // Психологія і суспільство. – 2018. – №1–2. – С. 187–194.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Психоаналіз репродукцій художніх творів у підготовці психологів: Навчальний посібник / [Т. С. Яценко, В. І. Бондар, А. Я. Галушко, А. М. Камінська, О. В. Педченко]. — Дніпро, Київ : Інновація, 2018. — 300 с.

Посібник порушує проблему особливостей використання художніх творів у глибинному пізнанні психіки суб'єкта. Дослідження побудовано на теоретико-методологічних засадах психодинамічної парадигми та емпіричному матеріалі активного соціально-психологічного пізнання (АСПП) із використанням репродукцій художніх творів. Розкрито особливості використання упредметнених засобів пізнання, зокрема репродукцій художніх полотен в аналітичному форматі, чому сприяє архетипна здатність психіки до емоційно-когнітивної, спонтанно-проективної репрезентації.

Здійснено порівняльний аналіз використання авторських малюнків і репродукцій художніх творів у процесі АСПП. Розкрито механізми, за якими відбувається “оживлення” (усуб'єктнення) репродукцій художніх полотен через діалого-аналітичну взаємодію психолога з респондентом.

Робота порушує важливі методологічні питання глибинного пізнання та стенографічно презентує практику використання репродукцій художніх полотен у психоаналітичному ключі, що засвідчує їхню спільність за архетипністю символіки з психомалюнками учасників АСПП.

Посібник є інформативним для широкого кола читачів: аспірантів, зорієнтованих на глибинну психокорекцію, соціологів, психологів-практиків і всіх, хто цікавиться художньою творчістю у її глибинно-смісловій сутності.

НА ШЛЯХУ ДО ІСТИНИ: ВСТУПНЕ СЛОВО ДО ІНАВГУРАЛЬНОГО ВИПУСКУ ЖУРНАЛУ "PSYCHREG"

Редакція і я пишаємось тим, що презентуємо цей перший номер журналу Psychreg Journal of Psychology (PJP) під егідою Psychreg – онлайн-ресурсу із психології, психічного здоров'я та благополуччя. Ми змушені були винайти PJP завдяки відчутному браку журналів, які мають відкритий доступ, є вільними для публікації і присвячені винятково вивченню людської поведінки та її суміжних царин. Як міждисциплінарний журнал, PJP публікуватиме емпіричний і теоретичний доробки у будь-якій сфері психології.

Безсумнівно, нині започаткування нового журналу викликає низку серйозних проблем, і ми не маємо ілюзій щодо зусиль, часу та фінансових потреб, які потрібні для здійснення процесу його виходу в світ. Проте ми твердо віримо, що "Психрег"¹ за короткий проміжок часу перетвориться на благодатне та процвітаюче співтовариство. У цьому початковому редакційному матеріалі нами окреслено своє бачення та пристрасть до PJP, його сильні сторони та виклики. Тому ласкаво запрошуємо вас підтримати у наших майбутніх виданнях – шляхом подання рукописів, перегляду журналу або приєднання до ради.

У першому випуску ми досліджуємо низку питань психології. І сподіваємось, що ви сприймете це інтелектуально провокаційно та інформативно.

ISSN 2515-138X

June 2017, Vol. 1, Issue 1

<https://www.pjp.psychreg.org/june-2017/>

Editorial

On the road: Introduction to the inaugural issue of Psychreg Journal of Psychology
Dennis Relajo
<https://doi.org/10.5281/zenodo.1215652> | PDF (107 KB)

Research Articles

Exploring aspects of cognitive development and mental health awareness as part of health promotional goal in snooker
Rohit Sagoo
<https://doi.org/10.5281/zenodo.1215732> | PDF (237 KB)

Intergenerational transmission of parenting styles of the Chinese living in Singapore
Haikel A. Lim, Rathi Mahendran, Lei Feng, Reshmi K. Kayanoth, John C.M. Wong, Ee Heok Kua
<https://doi.org/10.5281/zenodo.1215738> | PDF (539 KB)

Medicating autism: Factors affecting the decision of parents regarding the use of psychotropic medicine for their children diagnosed with autism
John Robert Rilveria
<https://doi.org/10.5281/zenodo.1286379> | PDF (298 KB)

The role of cognitive distortion and parental bonding in depressive symptoms: Exploring the role of family subsystems
Soumen Acharya, Janice Pilao, Rona dela Rosa
<https://doi.org/10.5281/zenodo.1286385> | PDF (362 KB)

Commentaries

Mental health needs and access to mental health services in Portugal: Some optimism, some pessimism
Ana Pinto-Coelho
<https://doi.org/10.5281/zenodo.1286389> | PDF (171 KB)

'Fatherless' of Mohammad Mosavat: The cultural event of the Iranian spring
Mohammad Mosavat, Jean-Luc Vannier
<https://doi.org/10.5281/zenodo.1286394> | PDF (156 KB)

Interview

Interview with Bruce Cohen, author of Psychiatric hegemony: A Marxist theory of mental illness
Dennis Relajo
<https://doi.org/10.5281/zenodo.1286381> | PDF (100 KB)

¹ Психрег – неологізм Д. Релоджо, що складається з двох слів: даньогрецького "психе" – душа і латинського "rego" – скеровувати, виправляти, виховувати; буквально – *психорегулятор*, що, на відміну від психолога, який, згідно з цією назвою, є лише носієм вчення про психіку, продукує регуляційні вчинки у всіх сферах психічного життя людей, створює регуляційні засоби їхнього психічного життя (*прим. редакції*).

Розпочнемо з огляду тих переваг психічного здоров'я, які люди можуть отримати від гри у снукер². Рохіт Каріо вивчав, чи сприяє снукер розвитку психічного пізнання у процесі розвитку ігрових умінь “повсякденних гравців у снукер”, котрі грають як хобі чи заповнюють проведення вільного часу. Ця робота уможливила подальші дослідження людського здоров'я, у тому числі і лікувальний вплив снукера в майбутньому, особливо для вивчення різних аспектів і тем, які зосереджені на дуже широкому та цілісному обсязі питань, пов'язаних із потребами у сфері охорони здоров'я і соціальної допомоги особистості та громаді.

Хайкель Ліма та її колеги намагалися ініціювати новітнє розроблення особистої та батьківської шкали виховання (PaPPS) для вивчення механізмів передачі між поколіннями батьківського виховання. Їх новаторська робота із вивчення стилю виховання особистості в Азії дала змогу з'ясувати, що батьківська опіка та роки виховання дітей, схоже, не є посередниками передачі досвіду між поколіннями. Можливо, існують значні відмінності між азійською та західною культурами, які потребують подальшого вивчення.

2 квітня оголошено щорічним Всесвітнім днем поінформованості про аутизм. Для подальшого розширення наших знань про аутизм ми подаємо статтю Джона Роберта Рілверія, у якій визначено чинники, що впливають на процес прийняття батьками рішень щодо використання психотропних ліків для своїх дітей, у яких діагностовано аутизм. Інтеграція як кількісних, так і якісних даних дозволила сформулювати моделі прийняття рішення про лікування, що пояснює взаємодію п'яти основних змінних (дитини, батьків, лікарів, прийняття рішення та лікування), з яких батьківська змінна є конкретним сприйняттям і переконанням стосовно лікування, котре спрямовує подальший висновок про використання чи невикористання психотропного лікування.

Сомен Ачар'я, Соня Жаніс Пілао та Рона дела Роза досліджують роль психосоціальних змінних як корелятив і попередніх симптомів депресивних розладів серед хлопчиків-підлітків. Вони також досліджують вплив взаємин між батьками і дитиною, а також когнітивні спотворення, що спричиняють депресивні симптоми. Низку заходів із самореалізації було призначено 150 хлопчикам-підліткам. Аналіз регресії з'ясував чотири змінні, які були пов'язані з підлітковою депресією. Їхні висновки дають підстави припустити таке: оскільки матері мають певний ступінь психологічного

контролю, то високоякісні стосунки між батьками та дитиною стають менш ризикованими для вияву підліткової агресії. У цілому ці результати важливі для поліпшення доступу до підліткової служби охорони психічного здоров'я.

Ана Пінто-Коельо оцінює взаємозв'язок між потребою та використанням служб психічного здоров'я у Португалії. У її науковому матеріалі розглядаються складні питання, що виникають при наданні послуг у сфері охорони психічного здоров'я в цій країні, а також чинники, які потенційно можуть стати причиною виникнення проблем у системі психічного здоров'я. До них належать три дискретних прогностичних чинники: (1) соціодемографічний і (2) міжкультурний контакти та (3) психосоціальна адаптація. Як з'ясовано попередніми дослідженнями, це пов'язано зі станом психічного здоров'я молоді. Вправління професіоналів в опануванні спільною моделлю догляду теоретично не пов'язане із послідовним покращенням визнання і керівництва службами психічного здоров'я у Португалії. Система психічного здоров'я, що ґрунтується на концепції відновлення, охоплює послуги із постійної підтримки громади, організованої навколо опису впливу важких психічних захворювань і впровадження у життя моделі їх реабілітації.

Мохаммад Мосават і Жан-Люк Ваньєр презентують психоаналітичний коментар до п'єси, нещодавно виконаної в Тегерані (Іран), у власному інтерв'ю з його автором – Мохаммедом Мосаватом. У запису наведена участь усіх гравців.

Нарешті у формі інтерв'ю Брюс Коен з Університету Окленду пропонує всебічну марксистську критику бізнесу в царині психічного здоров'я, демонструючи, що переваги неоліберального капіталізму дозволили дискурсу психічних захворювань вийти за рамки, прийнятні для продуктивних самоврядних громадян, включаючи психіатричні установи, місця проживання, школи, робочі місця і безліч раніше недоторканих сфер громадського та приватного життя.

Ще раз вітаємо вас із першим випуском нового часопису і запрошуємо стати головними акторами наших майбутніх обговорень.

Будьте діяльною частиною нашого зростання.
Без вас ми не зможемо досягти успіху.

Деніс РЕЛОДЖО,
головний редактор
PSYCHREG JOURNAL OF PSYCHOLOGY
(www.pjp.psychreg.org),
м. Лондон (Велика Британія)

² Снукер (англ. snooker) – різновид більярду, найбільше поширений у Великій Британії, що, з огляду на дослідження Ронні О'Саллівана та інших, вважається не тільки розвагою, приємною для дорослих і дітей, а й засобом поліпшення психічного здоров'я. Це уявлення, пов'язане з униканням у цій грі тиску життєвих реалій, ґрунтується переважно на англійських дослідженнях мільйонів людей у різних країнах світу (примітка проф. С. Болтвіця).

ПСИХОЛОГІЯ
і суспільство

“ТЕОРІЇ СВІДОМОСТІ”

**міждисциплінарний науковий семінар
в рамках XIX-го Міжнародного
“Тижня освіти дорослих” ЮНЕСКО в Україні
(14 вересня 2018 року)**

З метою освітнього зростання дорослих громадян України і країн-членів ЄС, включаючи кваліфікаційне вдосконалення фахівців людинознавчих професій, Всеукраїнське координаційне бюро міжнародної громадсько-державної програми “Освіта дорослих України” (голова – доктор психологічних наук, професор **Сергій Болгівець**), що діє за сприяння Інституту ціложиттєвого навчання ЮНЕСКО, повідомляє про проведення XIX-го Міжнародного “Тижня освіти дорослих” 11–17 вересня 2018 року, в рамках якого *14 вересня 2018 року* відбудеться міждисциплінарний науковий семінар на тему “**Теорії свідомості**”.

До участі в семінарі запрошені науковці сектору розвитку науково-освітньої політики відділу гуманітарної безпеки Національного Інституту стратегічних досліджень при Президентові України, зацікавлених кафедр психології, психіатрії, психотерапії та медичної психології, Відділу розвитку молодіжної політики Державного інституту сімейної та молодіжної політики України, НДІ методології та освітології Тернопільського національного економічного університету, інших закладів вищої(високої) освіти і наукових установ. До семінару готується спеціальний тематичний випуск № 3–4 2018 року фахового психологічного журналу “**Психологія і суспільство**”.

У зв’язку з перспективною нагальністю модернізації змісту загальної середньої освіти згідно з науково обґрунтованими сучасними теоріями свідомості міждисциплінарний науковий семінар “**Теорії свідомості**” відбудеться на базі Відділу психологічного супроводу та соціально-педагогічної роботи Державної наукової установи “**Інститут модернізації змісту освіти**” Міністерства освіти і науки України та майстерні-студії видатного українського митця **Євгена Гули**, розташованій на останньому поверсі найвищої будівлі Оболоні у Києві. Серед орудників семінару – член Національної спілки художників України **Юрій Дрюченко**, головний редактор єдиного в Україні фундаментального психологічного журналу “**Психологія і суспільство**”, доктор психологічних наук, професор **Анатолій Фурман**, начальник Відділу психологічного супроводу та соціально-педагогічної роботи Державної наукової установи “**Інститут модернізації змісту освіти**” МОН **Ольга Флярковська**.

Участь у семінарі безкоштовна. Заявки на участь та для включення до Програми ТОД – XIX (тема виступу, прізвище, ім’я(по батькові), місце роботи, посада, тема, контактний телефон, поштова адреса) надсилати проф. *Анатолію Васильовичу Фурману* до 20 серпня 2018 року на електронну адресу журналу “**Психологія і суспільство**”: anatoliy_furman@yahoo.com.

ОРГКОМІТЕТ

НАШІ АВТОРИ

Анатолій А. Фурман – кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник НДІ методології та освітології Тернопільського національного економічного університету, доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Одеського національного політехнічного університету, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Одеса.

foorman@meta.ua

ORCID: 0000-0002-4446-0549

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, генерал-полковник козацтва, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Марина Гусельцева – доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник Психологічного інституту Російської академії освіти, постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Москва (РФ).

ms7gus@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0545-0612

Оксана Фурман – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціальної роботи, директор НДІ методології та освітології Тернопільського національного економічного університету, заступник головного редактора журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

o.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7082-9717

ResearcherID: G-4942-2017

Ярослава Бугерко – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної робо-

ти Тернопільського національного економічного університету, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

metodology@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9138-5350

ResearcherID: G-6144-2017

Олег Хайрулін – кандидат психологічних наук, доцент гуманітарного інституту Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, науковий кореспондент НДІ методології та освітології Тернопільського національного економічного університету, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, генерал-майор запасу, м. Київ.

oleg_hairulin@ukr.net

Арсен Липка – менеджер з адміністративної діяльності та магістр з управління соціальним закладом, аспірант кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль.

ndi_mevo@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-1981-4675

Андрій Гіряк – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, заступник голови ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.hirniak@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-3854-4866

ResearcherID: I-8130-2017

Сергій Болтівець – доктор психологічних наук, професор, керівник реабілітаційних програм Клініки активної терапії особливих станів, голова Українського товариства гіпнозу, заступник головного редактора і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

boltivetssergij@i.ua

Євген Глива (1925–2017) – всесвітньовідомий австралійський гіпнотерапевт і психотерапевт, співробітник

Інституту Юнга (Швейцарія) і клініки Герберта Шпігеля (США), доктор психології (Мюнхен, Німеччина), засновник теорії гіпнозу і гіпнотерапії як природного підвищення потенціальності людини, розвідник ОУН, керівник Розвідувальної служби Антибільшовицького Блоку Народів, лектор і керівник-наставник (супервізор) Товариства клінічного та експериментального гіпнозу на двохрічних курсах психіатрів і клінічних психологів Міністерства охорони здоров'я Австралії, що дипломується в галузі клінічного гіпнозу, м. Сідней, Австралія.

Деніс Релоджо – MSc, MBPsS, засновник і головний редактор журналу “Psychreg Journal of Psychology”, член Міжнародного товариства психології критичного здоров'я, член Британського психологічного товариства, магістр психології університету Хертфордшира, Велика Британія.

editor@pjp.psychreg.org

ORCID: 0000-0001-8898-2077

Тетяна Гончарук (Чолач) – доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

t.honcharuk@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0001-5640-2605

ResearcherID: I-2945-2017

Надія Дзюгла – викладач кафедри філософії та політології Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль.

dzhugla.nv@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5817-9782

ResearcherID: I-3956-2017

Олена Васильків – кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи, начальник відділу інформації та зв'язків з громадськістю Тернопільського національного економічного університету, м. Тернопіль.

presa@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-7017-8299

ResearcherID: U-1739-2017

Олексій Полунін – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету, постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

polunin.oleksiy@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9058-3200

ResearcherID: M-7099-2016

Олег Ткачук – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії і методики декоративно-прикладного мистецтва та графіки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, м. Одеса.

tov121@ukr.net

Олена Полисаєва – викладач кафедри теорії і методики декоративно-прикладного мистецтва та графіки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського, м. Одеса.

elenpolysayeva@gmail.com

"PSYCHOLOGY & SOCIETY"

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: Ternopil National Economic University

Co-publisher: Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine,
Faculty of psychology Taras Shevchenko national university of K yiv

Chairman of editorial advice: Krysovatyi Andriy

Chief editor: Movchan Volodymyr

Editor: Furman Anatoliy V.

Co-editors: Boltivets Serhiy, Furman Oksana

Co-editor — Executive editor: Moskal' Yuriy

Executive secretary: Kolisnyk Nadiya

Editorial board:

Karpenko Zinoviya, Maksymenko Yuriy, Moskalets' Viktor, Panok Vitalii, Polunin
Oleksiy, Savchyn Myroslav, Sannikova Olha, Tatenko Vitaliy, Tomchuk Mykhaylo,
Shandruk Serhiy, Shevchenko Nataliya, Shcherban Tetiana, Yatsenko Tamara (Ukraine),
Guseltseva Marina (Russia), Racu Igor (Moldova), Tratch Roman (USA)

Editorial council:

Bakirov Vil', Danyiuk Ivan (Vice-chairman), Kuznetsov Yuriy, Pasichnyk Ihor,
Rybachenko Viktor, Sliusarevs'kyi Mykola (Vice-chairman), Chebykin Oleksiy,
Yakovenko Yuriy

Adress:

9 Lvivska Street, 5, Ternopil, 46009, Ukraine

call: +38-097-442-75-95;

e-mail: a.furman@tneu.edu.ua

[http:// journals.uran.ua/index.php/1810-2131](http://journals.uran.ua/index.php/1810-2131)<http://pis.tneu.edu.ua>, psm.ucoz.ua

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12

ISSN 2523-4099 (Online)

ISSN 1810-2131 (Print)

Subscription index: 21985

ISSN 1810-2131

9 771810 213003